

ELBRUS ƏZİZOV

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN
TARİXİ DİALEKTOLOGİYASI**
(Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı)

Dərs vəsaiti

Təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri

Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyi elmi-metodik şurasının
Azərbaycan dili bölməsinin 19 may
1994-cü il tarixli 21 sayılı iclas
protokolu ilə təsdiq edilmişdir.

**“Elm və təhsil”
Bakı - 2016**

Elmi redaktor:

Məhərrəm Məmmədov

filologiya elmləri doktoru, professor

Əzizov Elbrus İslam oğlu

Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Dərs vəsaiti. 2-ci nəşri. Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2016, 348 s.

Dərs vəsaitində Azərbaycan dili tarixi dialektologiyasının mövzusu, mənbələri, tədqiqat üsulları müəyyənləşdirilir, Azərbaycan dilinin kökləri, dildə dialekt fərqlərinin yaranması və dilin dialekt bölünməsi problemi araşdırılır.

Kitabdan ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri, müəllimləri və dilçilik sahəsində çalışan elmi işçilər istifadə edə bilərlər.

GİRİŞ

Tarixi dialektologiya xüsusi mövzusu və vəzifələri olan müstəqil dilçilik sahəsi kimi yenidən formalaşdığından çox vaxt dilçiliyin geridə qalmış bir sahəsi hesab olunur. Konkret dillərin çoxunun tarixi dialektologiyası hələ mövcud deyil. Hətta bu elm sahəsinin ümumi nəzəriyyəsi və metodikası da istənilən səviyyədə işlənib hazırlanmayıb. Tarixi dialektologiyanın həqiqi nəzəriyyəsi ayrı-ayrı dillərin tarixi dialektologiyasının təcrübəsi əsasında qurula bilər.

Dilçiliyin yeni bir sahəsi olan tarixi dialektologiya təkcə dialektologiya baxımından deyil, dil tarixi baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Tarixi dialektologiya dilin tarixinin daha dəqiq, daha əsaslı öyrənilməsi yolunda geniş imkanlar açır, dil tarixinin bəzi məsələlərinin izahında həlledici söz deyə bilər. Dilin dialekt bölünməsi (üzvlənməsi), onun təkamülündə meydana çıxan innovasiya (dilin ilkin formalarının dəyişməsi) hallarının müəyyənləşdirilməsi, eləcə də konkret bir dilin başqa yaxın qohum dillərlə ortaq və ayrılan xüsusiyyətlərinin geniş və hərtərəfli təhlili tarixi-dialektoloji tədqiqat nəticəsində mümkündür.

Tarixi dialektologiyanın ədəbi dil tarixi üçün xüsusi əhəmiyyəti var. V.V.Vinoqradovun rus ədəbi dili haqqında söylədiyi fikir istisnasız olaraq başqa dillərə də aid edilə bilər: “Tarixi-dialektoloji araşdırmasız nə rus ədəbi dilinin xalq əsası haqqında məsələni, nə onun canlı xalq şivələri ilə bağlı olan müxtəlif üslublarının formalaşması və tarixi haqqında məsələni, nə də rus ədəbi dilinin tarixi fonetikası, tarixi qrammatikası və tarixi leksikologiyasının çoxsaylı, rəngarəng, qeyri-tipik problemlərini tam şəkildə aydınlaşdırmaq olmaz” (228, s.210).

Dialektlərin tarixi öyrənildikcə ədəbi dil faktı, bütünlükdə ədəbi dil mənzərəsi daha aydın, daha bütöv görünəcəkdir. Ədəbi dil tarixində, normanın təkamülündə dialektlərin rolu məsələsi məhz tarixi dialektologiyanın nailiyyətləri əsasında dəqiq müəyyənləşdirilə bilər. Nəhayət, ayrı-ayrı dillərin tarixi dialektologiyasının yaradılması işi bizi kökdilin öyrənilməsi məsələsinə daha artıq yaxınlaşdıracaqdır.

Tarixi dialektologiyanın mövzusu və vəzifələri, demək olar ki, hələ dəqiqləşməyib. Təsadüfi deyil ki, bu məsələ bir sıra dilçilik müşavirələrində müzakirələrə səbəb olmuşdur (371; 372; 268). K.V.Qorşkovaya görə, tarixi dialektologiya dialekt dilinin strukturunu və dilin dialekt üzvlənməsinin xarakterini tarixi inkişafda öyrənir (250, s.5). N.A.Meşerski bu məsələ ilə əlaqədar qeyd edir ki, tarixi dialektologiya bu və ya digər dialekt nitq sisteminin keçmiş dövrlər ərzində necə dəyişdiyini, hansı hadisələrin hansı səbəbdən əmələ gəlməsini və müəyyən tarixi dövrdə yox olmasını göstərməlidir (352, s.14). “Böyük Sovet Ensiklopediyası”nda tarixi dialektologiya haqqında deyilir: “Tarixi dialektologiya dialektləri tarixi inkişafda öyrənir. Onun əsas metodları yazılı abidələrin dilini müasir dialekt faktları ilə retrospektiv əlaqələndirməklə öyrənməkdir. Tarixi dialektologiya qeyri-dil faktlarını da cəlb edir: tarixin nəticələri, arxeologiya, etnoqrafiya, ictimai və mədəni tarix” (214, s.235). E.R.Tenişevin fikrincə, “tarixi dialektologiyanın mövzusu – dialekt dili strukturunun inkişafı və dilin dialekt bölünməsinin tarixidir” (378, s.54).

B.A.Serebrennikov tarixi dialektologiyanın iki mühüm problemini göstərir: kökdil dialektlərinin yayılma areallarının öyrənilməsi və konkret bir dilin qədim dialekt üzvlənməsinin aşkar edilməsi (336, s.155-156). Tarixi dialektologiyanın problemləri baxımından Q.A.Xaburqayevin mülahizələri diqqətəlayiqdir: “...tarixi dialektologiyanın problematikası – bu sadəcə olaraq dialektə aid edilən səslərin, formaların və sözlərin tarixi deyil, dialekt sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin tarixidir” (393, s.118). Başqa bir əsərində isə o, tarixi dialektologiyanın öz

problematikasına və materialına görə etnolinqvistik bir elm sahəsi olduğunu qeyd edir (394, s.59).

A.Axundova görə, konkret bir dilin tarixi dialektologiyası üçün mühüm problemlərdən biri müəyyən bir dilin dialektlərə ayrılması ilə ümumxalq dilinin münasibəti məsələsidir (9, s.244). T.Hacıyev belə hesab edir ki, dialektlərin tarixi öyrənilərkən xalqın etnik tərkibinin aydınlaşdırılması tarixi dialektologiyanın yaradılmasının tərkib hissələrindən biridir (234, s.300). S.Əlizadənin qənaətinə görə, Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası öz axtarışlarını ümumxalq Azərbaycan dilinin əsasında dayanmış qəbilə-tayfa dillərinə məxsus daha qədim faktlara yönəlməlidir (179, s.153).

Göründüyü kimi, tarixi dialektologiyanın problemləri çox mürəkkəbdir. Tarixi dialektologiyanın mövzusu və vəzifələri baxımından aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar: 1) Tarixi dialektologiya dilin dialekt üzvlənməsinin xarakterini aşkar etməlidir; 2) Tarixi dialektologiya izoqlosların əmələ gəlməsini və inkişafını öyrənməlidir; 3) Tarixi dialektologiya dialekt əlamətlərinin etnolinqvistik əsasını müəyyənləşdirməlidir; 4) Tarixi dialektologiya dialekt sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin tarixini araşdırmalıdır; 5) Tarixi dialektologiya innovasiyaları öyrənməlidir.

Dialekt tarixi kateqoriyadır, onun əmələ gəlməsi və inkişafı ümumxalq dilinin tarixi ilə sıx bağlıdır. V.M.Jirmunski bu məsələ ilə əlaqədar olaraq yazır: “Dialekt əzəli yox, ümumxalq dilinin başqa dialektləri ilə ictimai şərtlənmiş qarşılıqlı əlaqə prosesində yalnız ayrılmanın deyil, birləşmənin də nəticəsi kimi tarixən əmələ gəlmiş vəhdətdir: inkişafda olan dinamik vəhdətdir ki, bunu dil tarixinin xalqın tarixi ilə əlaqəsini əyani şəkildə əks etdirən dil xəritəsi izoqloslarının xarakteri göstərir” (281, s.471-472).

Dialekt inkişafda olan bir vəhdət olduğuna görə, onda daima yeni keyfiyyətlər meydana çıxır. Dialekt dilinin strukturunda innovasiyalar mühüm yer tutur. Təsadüfi deyil ki, dilçilik coğrafiyasında innovasiyalara xüsusi diqqət yetirilir. Tarixi dialektologiya mütəxəssisi üçün innovasiya birinci dərəcəli əhə-

miyyətə malikdir. Bu cəhətdən B.A.Serebrennikovun aşağıdakı mülahizəsi səciyyəvidir: "...xəritəyə köçürmə üsulları xeyli dərəcədə tədqiqatın son məqsədindən asılı olacaqdır. Belə ki, məsələn, dialektoloq birinci növbədə izoqlos topalarına diqqət yetirəcək, arxaizmlər və innovasiyalar problemi onu az maraqlandıracaq; *tarixi dialektologiya mütəxəssisi ancaq innovasiyaları xəritəyə köçürəcək* (kursiv bizindir – E.Ə.); substrat təsirinin nəticələrini öyrənən dilçi isə yalnız o hadisələri xəritəyə köçürəcəkdir ki, onları superstrat dilin inkişafının nəticələri kimi izah etmək mümkün deyil" (336, s.136). İnnovasiya məsələsi areal dilçilikdə də mühüm yer tutur. İ.Şmidt belə nəticəyə gəlmişdi ki, innovasiya müəyyən bir mərkəzdən yayılır. O, birinci növbədə coğrafi cəhətdən yaxın yerləşmiş dilləri əhatə edir, mərkəzdən uzaqlaşdıqca tədricən zəifləyir. İnnovasiyaların yayılması daş atılmış suyun dalğalarını xatırladır (Bax: 336, s.123).

Bu nəzəriyyə sonralar neolinqvistlərin əsas konsepsiyasına çevrilir. Məlum olduğu kimi, neolinqvistlərin əsas tədqiqat metodu izoqlosların müəyyən olunması, yəni fonetik, qrammatik və leksik yeniləşmənin sərhəd və mərhələlərini göstərən xətlərin xəritəyə köçürülməsi idi. Neolinqvistlərə görə, dilçilik coğrafiyası sadəcə olaraq dialektlərin xəritələrlə öyrənilməsi deyil, hər şeydən əvvəl, dil hadisəsinin geniş bir ərazidə yayılmasını, innovasiyanın çıxış nöqtəsini müəyyənləşdirməyi və bunun nəticəsində dil hadisəsinin əmələ gəlməsini və qonşu dialektlərə yayılmasını tədqiq etməkdir.

İnnovasiyalar eyni səciyyəli olmur. Dilçilik ədəbiyyatında onların iki növü göstərilir: mühüm innovasiyalar və qeyri-mühüm innovasiyalar. Mühüm innovasiyalar ancaq müəyyən dilləri və dil qrupunu əhatə edir, başqa dillərdə və arealda yayılmır. Qeyri-mühüm innovasiyalar isə çox dilləri əhatə edir. İki dil arasında qohumluq dərəcəsini müəyyən edərkən yalnız mühüm innovasiyalar nəzərə alınmalıdır (310, s.28-29). N.Z.Hacıyeva innovasiya mərkəzlərinin müəyyən edilməsindən danışarkən göstərir ki, innovasiya mərkəzlərinin aşkar edilməsi ilə yanaşı müəyyən arealda izoqlos hadisəsinin tarixi də öyrəni-

lə bilər. Bu, adətən, keçmiş vəziyyətin qalığının aşkar edilməsi yolu ilə yerinə yetirilir. Məsələn, müəyyən etmək olar ki, sinharmonizmi itirmiş müasir özbək şivələri nə vaxtsa sinharmonik olmuşdur, belə ki, onlarda keçmiş saitlər ahənginin izləri saxlanılır (238, s.207).

Dialektlərin tarixi baxımdan öyrənilməsinin iki üsulu var: 1) Həqiqi tarixi üsul (qədim yazılı abidələrin kifayət qədər saxlanıldığı hallarda); 2) Müqayisəli-tarixi üsul (yazılı mənbələr olmadıqda).

Yazılı abidələr və müasir şivələr tarixi dialektologiya üçün əsas mənbələrdir. Bunlarla yanaşı, dilçilik coğrafiyası, onomastika, folklor və başqa türk dillərinin materialları da tarixi dialektologiya üçün mənbə sayıla bilər. Bu mənbələr içərisində, şübhəsiz ki, yazılı abidələr müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Dialektlərin tarixi əsasən ədəbi dilə aid olan tarixi mətnlər üzrə araşdırılır; bu halda sənədli materiallar böyük əhəmiyyət daşıyır. Yazılı abidələrə əsasən tarixi dialektologiya məsələlərini həll edərkən abidənin yarandığı dövrdə ədəbi dilin orfoqrafiyası öyrənilməlidir. Yazılı abidələr etibarlı mənbə olsa da, yazılı dil faktı olan orfoqrafiya hər hansı bir tarixi dövrdə canlı dilin fonetik formasının bütün xüsusiyyətlərini əks etdirə bilmir. Ancaq bununla yanaşı, yazılı abidələrin qrafika və orfoqrafiyası canlı dil faktına yeganə doğru yoldur. Tədqiqat zamanı dil faktı ilə orfoqrafiya faktı bir-birindən fərqləndirilməlidir. Məsələn, Azərbaycan dili abidələrində *ç* hərfi həm cingiltili *q* səsini, həm də yerinə görə bu səsin qarşılığı olan *k_l* səsini ifadə etmişdir. Ona görə də *ç* hərfi yerinə görə həm *q*, həm də *k_l* kimi oxunmalıdır; məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində: **q** – *qara, qul, qan*; **k_l** – *bak_l ar, sak_l qal, otak_l* (48, s.42, 54).

Keçmiş dövrlərin yazılı abidələrinə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Belə ki, ədəbi dil ənənəsi yazılı dilə həmişə öz təsirini göstərir. Buna görə də qədim yazılı abidələrin faktları müasir şivələrlə həmişə tutuşdurulmalı və yalnız bundan sonra etibarlı sayılmalıdır. Yazılı abidələrin janrı da nəzərə alınmalıdır. Rəsmi sənədlərə və dini mövzuda olan əsərlərə nisbətən bədii əsər-

lər, xüsusilə məişət mövzusunda olan əsərlər öz dövrünün danışq dilini daha yaxşı əks etdirir. Azərbaycan dili orfoqrafiyasının tarixinə dair ümumiləşdirici, etibarlı tədqiqatın yoxluğu tarixi-dialektoloji araşdırmaları xeyli çətinləşdirir. Müxtəlif dövrlərin yazılı abidələri özlüyündə yazı dili faktı olsa da, onlarda az və ya çox dərəcədə yarandığı dövrün dialekt əlamətləri də öz əksini tapır. Ancaq ədəbi dil norması dəyişkən olduğundan yazılı abidələrdə dialektizmlərin xarakteri heç də həmişə eyni olmur. Ədəbi dilin müəyyən bir dövründə dialekt-danışq əlaməti olan bir xüsusiyyət başqa bir dövrdə və ya mərhələdə normaya çevrilir. Eləcə də əvvəlki dövrlərdə ədəbi dil norması sayılan xüsusiyyətlərin sonrakı dövrlərdə arxaikləşməsi halları özünü göstərir. Arxaizmlərin ədəbi dil faktı olanları dildən çıxır, dialektlə uyğun gələnləri isə dildə qala bilir. Deməli, bu tipli arxaizmlər həm də dialekt faktıdır. Əks halda belə arxaizmlər (fonetik, leksik, qrammatik) dialektlərdə saxlana bilməzdi. Bəzən haqqında danışılan dil hadisəsi ədəbi dil faktı təsiri bağışlaya bilər. Ancaq unudulmamalıdır ki, ədəbi dil dialekt əsasına malikdir. Başqa sözlə, eyni bir dil faktı həm ədəbi dilə, həm də dialektə aid ola bilər. Buna görə də belə xüsusiyyətləri ya müəlliflərin (və ya köçürücülərin) mənsub olduğu dialektin əlaməti kimi, ya da koyne faktı kimi qiymətləndirmək olar.

Ədəbi dilin ayrı-ayrı dövrlərində müxtəlif normalar arasında başqa-başqa dialektlər dura bilər. Məsələn, Azərbaycan dilçiliyində belə bir fikir var ki, Azərbaycan ədəbi dili XIII-XIV əsrlərdə Şirvan dialektinə, XV-XVII əsrlərdə Təbriz dialektinə, XIX-XX əsrlərdə bütün dialekt nümayəndələrinin daxil olduğu Bakı şəhərinə istinad etmişdir (Bax: 119, s.286-287). T.Hacıyevin fikrinə görə, Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası yaradılarkən vahid ədəbi dilin olduğu XIX əsrədək cənub dialektlərinin faktları regional göstəricilər kimi, XIX əsrdən etibarən isə ədəbi dil normasının elementləri kimi səciyyələndirilməlidir (233, s.23).

Ümumiyyətlə, ədəbi dillə dialektlərin münasibəti mürəkkəb bir prosesdir. Bundan başqa, dialekt əlamətlərinin mü-

əyyənləşdirilməsində də tez-tez mübahisələr yaranır. Keçmişdə rus dili dialektlərinin təsviri iki üsuldən biri ilə aparılırdı: ya rus ədəbi dilindən fərqli xüsusiyyətlər qeydə alınır, ya da dialektin faktları qədim rus dilinin faktları ilə müqayisə olunurdu. P.S.Kuznetsov yazır ki, bu metodun hər ikisi etiraz doğurur. Yalnız ədəbi dildən fərqli xüsusiyyətləri araşdırdıqda şivənin səciyyəsi üçün mühüm olan əlamət asanlıqla buraxıla bilər. Şivənin dilin qədim vəziyyətindən fərqlərini tədqiq etdikdə isə biz onu hazırda səciyyələndirən elementlər haqqında aydın təsəvvür əldə etmirik. Ən yaxşısı, şivə haqqında bizə məlum olan məlumat əsasında süni sistem – etalon düzəltmək, bura hər hansı bir dialekt nitqini səciyyələndirə bilən bütün fonetik, fonoloji, morfoloji, sintaktik, leksik faktları daxil etmək, bu etalonla real şəkildə mövcud olan şivələri müqayisə etməkdir (353, s.25). Nəzərə almaq lazımdır ki, ayrı-ayrı şivələrin xüsusi sistemi olduğu kimi, bütün şivələri ilə birlikdə dilin də ümumi sistemi var. Dilin ümumi sistemi bir tərəfdən bütün dil üçün ümumi olan sabit, davamlı əlamətlərdən, digər tərəfdən isə dialekt fərqlərinin bürüzə verdiyi qeyri-sabit, mütəhərrik əlamətlərdən ibarətdir.

Yazılı abidələrdə özünü göstərən bir fakt əsasında da müəyyən bir dialekt əlamətinin varlığı barədə danışmaq mümkündür. Bu halda yazılı abidədə qeydə alınmış həmin fakt müasir şivələrin faktları ilə təsdiq olunmalıdır. Məlumdur ki, dilin dialekt bölünməsi və dialektə baş verən əsas dəyişikliklər dilin inkişafının konkret bir mərhələsi ilə bağlıdır. Deməli, həmin “yeganə” dialekt faktı ya etnolinqvistik, ya da innovasiya xarakterinə malik olacaqdır. Dialekt faktı kimi müəyyənlanmış bir xüsusiyyətin yazılı abidələrdə seyrək və ya sıx işlənməsi həmin əlamətin vaxtilə məhdud və ya nisbətən geniş dairədə işlənməsi ilə bağlı ola bilər. V.Aslanov doğru olaraq göstərir ki, yazılı abidələrdə bəzən elə sözlər aşkar edilir ki, tədqiqatçı bunları intuitiv olaraq dialekt sözü kimi qiymətləndirə bilər; məs.: *könti* “pis”, *surba* “süfrə”, *havur* “hovur” və s. (188, s.283-284).

Tarixi dialektologiyanın və ədəbi dil tarixinin indiyədək, demək olar ki, işlənməmiş və tədqiq olunmamış bir ümumi mənbəyi var ki, bu da folklor, poetik xalq yaradıcılığıdır. Folklorun poetik nümunələrində bu və ya digər səbəb üzündən ədəbi dildə əks oluna bilməyən dialekt leksikası özünə yer tapabilir. Belə nümunələrdə bəzən intonasiya, ritm, vəzn və qafiyənin tələbinə uyğun olaraq arxaik formalar və innovasiyalar özünü göstərir.

Keçmiş dövrlərin yazılı abidələri olmadıqda tarixi dialektologiya şivələri müqayisəli və retrospektiv üsulla öyrənir. Bu halda tədqiqatçı müasir şivələrin strukturunu təhlil edərək, ondan yeni layları kənar edir, innovasiyalar arxasında şivənin qədim dövrdəki nitq sistemini aşkar edir. Belə araşdırmada bir şivə ilə məhdudlaşmaq olmaz, qohum dillər və dialektlər də tədqiqata cəlb olunmalıdır. Aydınır ki, müqayisəli-tarixi üsula əsaslanıb yazılı abidələrdə əks olunmamış və ya hələlik aşkar edilməmiş dialekt fərqlərindən də danışmaq olar.

Tarixi dialektologiya dilçiliyin elə bir sahəsidir ki, burada bir sıra müddəalar ehtimal şəklində ola bilər, çünki praformalar həmişə fərziyyə şəklində olmuş və olacaqdır. Ümumiyyətlə, elm özü fərziyyəyə də əsaslanır. E.A.Makyevin Kr.Stanqdan aldığı bir fikir bu cəhətdən çox əlamətdardır. Kr.Stanq yazır: "Elm dialoqdur və bizdən heç kəs iddia edə bilməz ki, kimsə bütün məsələlərdə möhkəm və zəmanətli nəticə əldə etmişdir. Axı irəli sürülən fikirlər tənqiddə və etiraza məruz qalır. Bu qeyri-mütəşəkkil komandanın köməyi ilə elm irəli gedir. Buna görə də təbii olaraq, bilə-bilə ki, bu işdə dediklərimin hamısı düz deyil, mən bu işi əlimdən həvəslə çıxarıram. Bax buna görə də mən nəzəriyyəni həvəslə irəli sürürəm. Yalnız yoxlanılmış və məlum şeylərdən ibarət olan kitab tədqiqatçı üçün sadəcə faydasız olardı" (310, s.204).

Tarixi dialektologiya özünün ilk addımlarını atsa da (250; 378; 291), onun elementləri dilçilikdə çoxdan mövcud olmuşdur. Tarixi dialektologiyanın elementləri müqayisəli-tarixi tədqiqlərdə, qədim yazılı abidələrin öyrənilməsində müvəffə-

qiyyətlə tətbiq olunmuşdur. Təsviri dialektologiyada (xüsusilə türk dillərinin təsviri dialektologiyasında) yeri gəldikcə tarixi dialektologiyanın da işi görülmüşdür. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyasının yaradılması zərurətini dilçiliyimizdə ilk dəfə olaraq M.Cahangirov irəli sürmüşdür. O, türk dillərinin dialektologiyası məsələləri üzrə III məhəlli müşavirədəki çıxışında tarixi dialektologiya barəsində demişdir: “Etiraf edilməlidir ki, bizdə dialektologiyanın bu sahəsi ilə, demək olar ki, heç kəs məşğul deyil, halbuki klassiklərimizin – bədii söz ustalarımızın əsərlərində ayrı-ayrı dialekt və şivələrə aid zəngin material var. Bunların ayırd edilməsi, dil faktlarından hansının ümumi ədəbi dilə (az-çox ümumi ədəbi dilə), hansılarının isə dialekt və şivələrə (daha dəqiq olaraq hansı dialekt və şivəyə) aid olduğunu müəyyənləşdirmək çox ciddi və maraqlı problemdir. Bunları aydınlaşdırmadan nə mükəmməl dil tarixi yaranar, nə də tarixi dialektologiya hazırlana bilər” (35, s.250).

M.Rəhimovun türk dillərinin dialektologiyası məsələləri üzrə V müşavirədəki məruzəsi türk dillərinin tarixi dialektologiyası məsələlərinə həsr olunmuşdu. Məruzədə türk dillərinin tarixi dialektologiyasının yaradılması çətinlikləri, yazılı abidlərin dilində dialekt xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi yolları və tarixi dialektologiyanın mənbələri ilə əlaqədar dəyərli fikirlər irəli sürülür. Müəllifin fikrincə, tarixi dialektologiyanın uğurlu tədqiqatı üçün xalqın tarixini nəzərə almaqla ədəbi dilin inkişafının ayrı-ayrı dövrlərində dialektlərin məhəlli dil təsnifatını müəyyənləşdirmək lazımdır (344, s.30).

M.Şirəliyev tarixi dialektologiyanın yaradılmasını Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran vəzifələr sırasında qeyd edir: “Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası sahəsində tədqiqatlar aparılmalıdır. Bunun üçün dialektoloqlarımız XI əsrdə başlamış əlyazmalarını dərinlən araşdırmalı, əlyazmalarının hansı qəbilə, tayfa dialektləri əsasında yazıldığını aşkar etməlidirlər” (153, s.56). Bir neçə il sonra o yenə Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyasının yaradılmasını Azərbaycan dialektologiyasının əsas vəzifələri sırasına daxil edir (409, s.42).

Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyasının yaradılması yolunda real təşəbbüslər 1976-cı ildən başlamışdır. 1976-cı ildə Alma-Ata şəhərində Ümumittifaq türkologiya konfransında T.İ.Hacıyev və E.İ.Əzizovun “Azərbaycan dili tarixi dialektologiyasının tarixi-linqvistik əsasları” mövzusunda proqram xarakterli birgə məruzəsi bu işin başlanğıcı oldu (232; 235). Dil tarixi və dialektologiyanın ümumi məsələləri üzrə keçirilmiş bir sıra müşavirələrdə T.Hacıyev, V.Aslanov, M.İslamov, S.Əlizadə, İ.Vəliyev, B.Sadiqov və başqalarının məruzələri Azərbaycan dili tarixi dialektologiyasının ümumi və xüsusi məsələlərinin həlli baxımından çox əhəmiyyətlidir (Bax: 371; 372; 268).

Azərbaycan dili dialektlərinin monoqrafik öyrənilmə və dil tarixi abidələrinin tədqiq səviyyəsi imkan verir ki, bu dilçilik nailiyyəti zəminində tarix və ümumi türkologiya kimi elm sahələrinin köməyinə arxalanaraq Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyasının yaradılmasına başlanılsın.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN KÖKLƏRİ

Türk dillərinin cənub-qərb və ya oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dili öz kökləri etibarilə qədim tarixə malikdir. Tarix ədəbiyyatında Azərbaycan xalqının və onun dilinin mənşəyi bir-birinə zidd mövqelərdən aydınlaşdırılmış, azərbaycanlılar öz ana dilini dəyişmiş bir xalq kimi, dilimiz isə türksistemli dil kimi gəlmə hesab olunmuşdur.

Azərbaycan xalqının formalaşması barədə sovet tarixşünaslığının ümumi qənaəti belədir: Atropatenanın və Qafqaz Albaniyasının qədim yerli tayfaları (mannalılar, kadusilər, kaspilər, midiyalıların bir hissəsi, albanlar və b.) azərbaycanlıların etnogenezisində müəyyənədi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Sonralar yerli əhali ilə uzun əsrlər boyu Azərbaycana soxulmuş müxtəlif tayfalar və etnik qruplar – kimmerilər, skiflər, hunlar, xəzərlər, oğuzlar, monqollar və s. İrandilli və türkdilli komponentlər qarışmışdır. Azərbaycan xalqının formalaşması bir neçə əsr davam etmiş, əsas etibarilə XI-XIII əsrlərdə başa çatmışdır (386, s.265).

Həmin konsepsiyaya uyğun olaraq üçcildlik “Azərbaycan tarixi”ndə Azərbaycan dilinin mənşəyi haqqında belə nəticə çıxarılmışdır: “Beləliklə, bir çox başqa xalqın tarixində olmuş hadisə – yerli əhalinin dilinin gəlmələrin dili ilə əvəz olması Azərbaycanda da baş vermişdi” (26, s.189). Bu məsələ ilə bağlı olaraq Azərbaycanın qədim tarixi üzrə mütəxəssis İ.Əliyev heç bir şübhə yeri qoymadan yazır ki, türk dilləri ailəsinə daxil olan müasir Azərbaycan dili Azərbaycan ərazisinə şəksiz gətirilmişdir (174, s.89).

Dilçilik elmində isə artıq belə bir fikir qəti şəkildə təsdiq olunmuşdur ki, Azərbaycan dili (yəni Azərbaycan türkcəsi) Azərbaycan ərazisinə hazır şəkildə gətirilməyib, bu dil uzun sürən tarixi proses nəticəsində Azərbaycan ərazisində formalaşmışdır.

Türkoloji ədəbiyyatda Azərbaycan dilinin öz kökləri etibarilə Orta Asiyanın VIII-X əsrlər oğuz tayfalarının dilinə gedib çıxdığı göstərilir (200, s.139). Əlbəttə, Azərbaycanın qədim yerli tayfaları içərisində türk etnoslarının varlığını inkar edəndə və yerli dillərin hamısını qeyri-türksistemli hesab edəndə belə nəticələr alınar. Tarixən dünyanın bir çox yerlərinə yayılmış türk tayfalarının həm Şərqi, həm də Qərbi gedən yolların qovşağında olan Azərbaycan ərazisində çox qədimlərdən məskun ola bilməsi fikrində şübhəli və elmə zidd heç bir şey yoxdur. Bundan başqa, Azərbaycan ərazisində qədimdən müxtəlif dövlətlərin və müxtəlifdilli tayfaların mövcud olması da dilin mənşəyini müəyyənləşdirməkdə tarixçini çaşdırmamalıdır.

Səlcuqların gəlməsindən əvvəl də Azərbaycanda dilimiz üçün əsas olmuş türk tayfa dilləri var idi. Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsini yalnız səlcuqlarla bağlayanlar, şübhəsiz ki, səhv edir, dilin tarixini vulqarlaşıdırırlar.

Azərbaycan dili nə gəlmə, nə də öz kökləri etibarilə yad mənşəli olmayıb, yarandığı zamandan günümüzədək türksistemli dil kimi Azərbaycan ərazisində sakin olmuş əcdadlarımızdan mənəvi sərvət kimi bizə miras qalmışdır. Tarix boyu Azərbaycan ərazisində müxtəlifdilli qəbilələr, tayfalar yaşamış, tarixi hadisələrin gedişindən asılı olaraq ayrı-ayrı dövrlərdə siyasi hökmranlıq müxtəlif tayfa birləşmələrinin tərəfində olmuş, lakin bu etnik müxtəliflik içərisində Azərbaycan dili üçün əsas olmuş türk etnoslarının varlığı da mövcud olmuşdur. Z.Bünyadov haqlı olaraq yazır ki, “Azərbaycan əhalisinin türkləşməsi məsələsi, illər boyu davam etmiş bu prosesin başlanğıcının aydınlaşdırılması çox mürəkkəbdir və bu məsələ indiyədək həll edilməmişdir. Bəzi tədqiqatçıların etdiyi kimi, türkləşmənin XI-XII əsrlərdə baş verdiyini qəbul etmək, səhv olardı. Türkləri Azərbaycan ərazisinə kənardan gəlmiş bir ünsür hesab etmək də səhvdir, çünki onda, yerli böyük və çox yığcam türk tayfa təşəkküllərinin varlığına göz yumulur” (34, s.171).

Azərbaycan dilinin formalaşmasından bəhs olunarkən nədənsə Azərbaycan əhalisinin türkləşməsi məsələsi Azərbay-

can dilinin yerli dil olması faktına qarşı qoyulur. Fikrimizcə, “türkləşməni” Azərbaycan dilinin gəlmə bir dil kimi formalaşması mənasında yox, Azərbaycan dilinin Azərbaycan ərazisində yaşamış müxtəlif xalqlar arasında ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi, Azərbaycan dilinin təsir dairəsinin genişlənməsi faktı kimi başa düşmək lazımdır. Gəlmə türk tayfaları yerli əhaliyə nəinki öz dilini verirdi, əksinə, onların öz dili yerli türkcəyə uyğunlaşdı. Deməli, dilin tarixində elə bir dövr yaranır ki, əvvəllər adacıqlar şəklində mövcud olmuş yerli türk tayfa dilləri tarixən həmin ərazidə məskun olmuş və ya sonradan gəlmiş müxtəlif etnoslar (qohum və ya qeyri-qohum) üzərində qələbə çalır, Azərbaycan dili geniş bir ərazidə əhali arasında ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Bu prosesdə bəzi yerli və gəlmə dillər assimilyasiya olunur, lakin tamamilə yox olub getmir, ya məhdud dairədə ünsiyyət vasitəsi olur (udin və tat dilləri kimi), ya da məğlub olan dil (məsələn, ərəb dili) qalib dildə öz izini saxlayır. Əgər doğrudan da azərbaycanlılar (Azərbaycan türkləri) mənşəcə qeyri-türk olsa idi, Azərbaycan dili yalnız gəlmə türk tayfalarının dili hesabına formalaşsa idi, onda bu dildə assimilyasiyaya uğramış yerli dillərin izləri özünü göstərməli idi. Bəlli olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilinin nə fonetik sistemində, nə də qrammatik quruluşunda indiyədək yad izə təsadüf olunmamışdır.

Azərbaycan dilçisi Voroxil Qukasyan “Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixinə dair qeydlər” məqaləsində 1979-cu ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan tarixi” kitabını (292) nəzərdə tutaraq yazır ki, “xatırlatdığımız kitabın müəlliflərinin dedikləri “Azərbaycan yerli əhalisinin dilcə türkləşməsi” (“языковая тюркизация коренного населения Азербайджана”) prosesi ümumxalq Azərbaycan dili formalaşandan sonra başladığı üçün indiyədək də davam edir. Məhz buna görə də Azərbaycan ərazisində türkdilli qəbilələrlə yanaşı mövcud olmuş İrandilli və Qafqazdilli qəbilələr indiyədək də ana dillərini mühafizə edib saxlamışlar” (110, s.36).

Dil faktları, dil tarixçilərinin qənaətləri və bu sahədə aparılmış etnolinqviistik araşdırmalar Azərbaycan dilinin formalaşması tarixi ilə əlaqədar yanlış fikirləri rədd edir. Ə.Dəmirçizadənin, M.Şirəliyevin, M.Rəhimovun, T.Hacıyevin, V.Aslanovun və başqalarının tədqiqatlarında Azərbaycan xalq dilinin formalaşması məsələsi zəngin tarixi-lingvistik faktlar əsasında şərh olunmuşdur.

Azərbaycan dili etnik mənşəyinə görə təmiz türk mənşəli olub özündə heç bir qeyri-türk əlaməti əks etdirmir. Azərbaycan dilinin təşəkkülü isə XI əsrdən əvvəl başlamışdır. Bu müddəə artıq 30-cu illərdən Azərbaycan dilçiliyində sübut olunmaqdadır. 1930-cu ildə çap olunmuş “Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti”nin ön sözündə Azərbaycan türk dilinin osmanlı dilindən əvvəl formalaşdığı göstərilmişdir (27, s.XV). Ə.Dəmirçizadə ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşması tarixini müxtəlif illərdə müxtəlif dövrlərə aid etmişdir. O, 1958-ci ildə bu məsələ ilə əlaqədar olaraq yazmışdır: “X-XI əsrlərdə azərbaycanlılar arasında ümumi və kütləvi halda işlənən və hamı tərəfindən anlaşılan dil nə alban tayfa dilləridir, nə oğuz tayfa dilidir, nə də qıpçaq; bu dil məhz bu dövrdə artıq tam halda ümumxalq dili kimi təşəkkül tapmış olan Azərbaycan dilidir” (47, s.17). Sonralar Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilinin təşəkkül dövrünü VII-X əsrlərə (49, s.40), VII-IX əsrlərə (51, s.3) aid etmişdir. Müəllif özünün son tədqiqatında ümumxalq Azərbaycan dilinin V-IX əsrlərdə tam halda formalaşmış sabitləşdiyini göstərmişdir (52, s.50).

M.Rəhimov ümumxalq Azərbaycan danışığı dili haqqında aşağıdakı nəticələrə gəlmişdir: “Azərbaycan ərazisindəki İran və Qafqaz dillərində ümumi qədim türk elementlərinin olması, Qafqazın toponimikasında, qədim erməni mənbələrində və XI-XII əsrlərin farsdilli əsrlərində xeyli miqdarda qədim türkiizmlər, eləcə də bir sıra başqa faktlar (ərəb tarixi mənbələri və s.) ehtimal etməyə imkan verir: 1) Azərbaycan (türk) dili Azərbaycan ərazisində səlcuqların Qafqaza gəlməsindən xeyli qabaq fəaliyyət göstərmişdir; 2) Hələ eramızın V-VI əsrlərində

ümumxalq Azərbaycan danışq dili o vaxt Azərbaycan ərazisində məskun olan çoxsaylı tayfalar və xalqlar, müxtəlif Qafqaz dillərində danışanlar arasında ümumi ünsiyyət vasitəsi olmuşdur” (345, s.58).

Azərbaycan xalq dilinin formalaşması məsələsi T.Hacıyev tərəfindən də araşdırılmışdır. O, əvvəllər türk mənşəli ümumxalq Azərbaycan dilinin VII-VIII əsrlərdə formalaşması fikrində olsa da (74, s.37-38), sonralar bu prosesin V-VI əsrlərdə baş verməsi qənaətinə gəlmişdir (76, s.34).

Q.Voroşil 1981-ci ildə nəşr etdirdiyi məqaləsində (109) Azərbaycan dilinin ən gecı IV-V əsrlərdən mövcud olması barədə fikir söyləmiş, sonrakı tədqiqatında isə ümumxalq Azərbaycan danışq dilin ən gecı VII əsrdə formalaşdığını göstərmişdir: “Beləliklə, ən gecı VII əsrin sonlarında vahid Azərbaycan xalqının formalaşması ilə əlaqədar olaraq ümumxalq Azərbaycan dili də meydana gəlir. Lakin bu dil əvvəlki əsrlərdə də ümumünsiyyət vasitəsi idi. Azərbaycanın, demək olar ki, hər yerində kompakt şəkildə yaşamış Azərbaycandilli qəbilə və tayfalar özlərini V əsrdə də bir dildə danışan xalq kimi hiss etdikləri üçün qonşu xalqların, xüsusilə Zaqafqaziyadakı və Dağüstəndəki türkdilli qəbilə və tayfaların siyasi-ictimai və mədəni həyatında fəal iştirak edirdilər” (110, s.45).

V.Aslanovun fikrincə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili bir çox hallarda II-VI əsrlər qədim Azərbaycan dilini əks etdirir (13, s.76). F.Zeynalov Azərbaycan dilinin formalaşmasını IV-VII əsrlərə aid edir (166, s.29). M.Şirəliyevə görə, Azərbaycan dili IV-V əsrlərdə Azərbaycan ərazisində oğuz və qıpçaq tayfalarının dilləri əsasında formalaşmışdır (411, s.4).

Göründüyü kimi, dilçi alimlərin gəldikləri nəticələrə görə, Azərbaycan dilinin formalaşması prosesi əsasən IV-IX əsrlər arasında baş vermişdir. Xalq dilinin formalaşmasının neçə əsr davam etdiyini qəti şəkildə söyləmək hələlik çətin olsa da, XI əsrədək, yəni Səlcuq oğuzlarının gəlməsindək Azərbaycanca müxtəlif türk dialektlərinin mövcud olduğu şəksiz etiraf olunmalıdır. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, Azərbaycan-

da, ümumiyyətlə, Qafqazda yaşamış oğuzlar “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi möhtəşəm bir epos yaratmışdılar. Abidədə yazıldığına görə, Dədə Qorqud Məhəmməd peyğəmbərin zamanına yaxın bir dövrdə yaşamışdır: “Rəsul əleyhiəssəlam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud ata diyərlər, bir ər qopdı”. Bügdüz Əmən haqqında isə “varıban peyğəmbərin yüzini görəni” təyini işlədilir.

Azərbaycan dilinin müxtəlif türk tayfa dilləri əsasında formalaşdığını dilimizin adlandırma şəkilləri və qonşu xalqların azərbaycanlılara verdikləri adlar aydın şəkildə göstərir. Azərbaycan dilinin uzun müddət “türki”, “türk dili”, “türkcə”, “Azərbaycan türkcəsi” adları ilə tanındığı məlumdur.

Qaraqoyunlu və ağqoyunlu tayfa ittifaqlarına daxil olan tayfalar və qəbilələr ümumən türkmən adlanırdılar. Səfəvilər də qaraqoyunlu və ağqoyunlu türkmən sülalələrinin birbaşa varisi sayılır. Bu da maraqlıdır ki, Kərkük türkmənləri özlərini və azərbaycanlıları indi də türkmən adlandırırlar. Z.Bünyadov və O.Əfəndiyev doğru olaraq yazırlar ki, XIV-XV əsrlərdə qaraqoyunlu və ağqoyunlu adını alan tayfalar və qəbilələr özlərini eyni bir türkmən xalqı hesab edir, özlərini Kiçik Asiya (osmanlı, rumlu) və Orta Asiyanın (cağatay) türklərindən ayırırdılar. Həmin dövrdə Azərbaycan türkmənləri Orta Asiyadan köçmüş uzaq əcdadlarından qüvvətli şəkildə fərqlənir, dilinə və mədəniyyətinə görə, azərbaycanlılarla qaynayıb-qarışmışdılar (218, s.4-5). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, tədqiqatçıların əksəriyyəti (M.F.Köprülü, Ə.Əlizadə, H.Mirzəzadə, N.Məmmədov, Q.Paşayev, M.Şirəliyev, M.Ergin, S.Cağatay, C.Xıdırov və b.) İraq türkmənlərinin tarixən Azərbaycanla və azərbaycanlılarla bağlı olduğunu, onların danışdığı dilinin Azərbaycan dilinə çox yaxın olduğunu, Kərkük dialektinin Azərbaycan dilinin cənub şivələri qrupuna uyğun gəldiyini göstərmişlər (123; 119, s.248-249; 132; 337; 410, s.81; 434, s.IX; 424, s.4; 90).

Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki, “XV-XVIII əsrlər arasında yazılmış bir sıra sərf və lüğətlərdə “türki” və bəzən “qızılbaş” istilahi əsasən azəri mənasında işlənilmişdir. Çünki bu dövrdə

osmanlı türkcəsi “rumi” adlanır və azəri, yəni türki dilindən fərqləndirilirdi” (46, s.161).

Hazırda azərbaycanlılar Qafqaz xalqları arasında “azərbaycanlı” adı ilə yanaşı, başqa adlarla da tanınırlar. Gürcülər azərbaycanlıları *tatari*, osetinlər *tatayraq*, abxazlar *atatar*, ermənilər *turk*, Gürcüstanda yaşayan yunanlar *turkos*, qaraçaylar və balkarlar *türkli*, ləzgilər *türk* adlandırırlar. Bu adlardan başqa, azərbaycanlılara (eyni zamanda iranlılara) qaraçay və balkarlar *kacarlı*, çeçenlər *qajari*, qumuqlar, laklar və darginlər *kajar* da deyirlər. Göstərilən terminlərlə yanaşı, azərbaycanlılarla əlaqədar olaraq çeçenlər *qezalo*, avarlar, andiylər, çamalallar, baqulallar, arçinlər *padar*, rutullar, saxurlar, eləcə də Şəki-Zaqatala bölgəsindəki avarlar *muğal* etnonimlərini işlədirlər (229, s.209). Dərbənd rayonunda azərbaycanlıların yaşadığı kəndlər tərəkəmə kəndləri sayılır. Burada azərbaycanlılara *həmşəri* və *qacar* da deyilir.

Azərbaycanlılara aid edilən bu adların bəziləri istisna olmaqla (*qezalo*, *muğal*, *həmşəri*) əksəriyyətinin türk tayfalarının adları ilə bağlı olduğuna heç bir şübhə yoxdur. Yalnız çeçenlərdə işlənən *qezalo* termini bizə aydın deyil, lakin bu terminin çeçen dilində “tatar” mənasını da ifadə etdiyi məlumdur (229, s.210).

Azərbaycanlıların etnik tərkibinə aid olan və İranda yaşayan əfşarların, şahsevənlərin, qarapapaqların, qaradağlıların, qaşqayların S.İ.Bruk tərəfindən müstəqil etnoslar kimi göstərilməsi (216, s.360-361) məqbul sayıla bilməz. İranda kəngərli, inanlı, baharlı, pıçaqçı, bayat, qaragözlü, qacar və s. tayfa adları ilə tanınan əhalinin dili Azərbaycan dilidir. S.İ.Bruk yazır ki, qacarların çox hissəsi fars dilində, az hissəsi isə qacarca (türk qrupu) danışır (216, s.361). Qacarların türk tayfası olduğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur, lakin qacarların “qacarca” danışdığını söyləmək dilçilik baxımından naşılıqdır. Müasir türk dilləri arasında qacar dili yoxdur. Qacarlar azərbaycanca (Azərbaycan türkcəsində) danışır. D.Y.Yeremeyevin bir fikri də

diqqəti cəlb edir ki, *xazar* sözü Xəzərətərafı türklərdə “qacar” şəklində saxlanmışdır (279, s.14).

“Sovet tarix ensiklopediyası”nda göstərilir ki, ayrımlar, qarapapaqlar, padarlar, şahsevənlər, qaradağlılar, əfşarlar və s. azərbaycanlıların tarixən formalaşmış etnoqrafik qruplarıdır (386, s.265-266). S.İ.Bruk İranda müqəddəm, dümbal, qaraçorlu, muğanlı, bayat və cavanşir tayfa adlarını saxlamış əhalini də azərbaycanlıların etnoqrafik qrupları hesab edir (216, s.360).

Tədqiqatçıların əksəriyyəti qaşqayların (L.Ligeti, İ.Bent-siq, K.Menqes, N.A.Baskakov, M.Əmirpur və b.) və eynallıların (L.Ligeti, M.Əmirpur, N.Z.Hacıyeva) şivələrini Azərbaycan dilinə aid edirlər. T.İbrahimovun “Qaşqaylar” əsərində (92) və 1988-ci ildə Moskvada buraxılmış “Dünya xalqları” adlı tarixi-etnoqrafik məlumat kitabında (332, s.208) qaşqayların azərbaycanca danışdığı göstərilir. Türkoloji ədəbiyyatda Əfqanıstanda yaşayan əfşarların da dili Azərbaycan dilinin bir dialekti hesab olunur (168; 285).

Oğuz dillərinin dialektlər sistemində Kərkük-türkman, qaşqay, eynallı və əfşar dialektləri təcrid olunmuş dialektlər sayıla bilər. Bu dialektlər özgə dil mühitində yerləşməsi, digər oğuz dialektlərindən təcrid olunması, dil xüsusiyyətləri baxımından oğuz dillərinin bəzi qədim xüsusiyyətlərini saxlaması və bir sıra innovasiya hallarına malik olması ilə səciyyəlidir. Təcrid olunmuş dialektlər spesifik əlamətləri ilə başqa dialektlərdən nə qədər fərqlənsə də, tarixi baxımdan onlar Azərbaycan dilinin cənub şivələri ilə bağlıdır.

Azərbaycanlıların, onların etnik tərkibinə daxil olan bəzi etnoqrafik qrupların müxtəlif etnonimlərlə adlanması xalqın etnik tarixi ilə, onun formalaşmasında iştirak etmiş müxtəlif tayfaların və onların tirələrinin adları ilə əlaqədardır. Şimali və Cənubi Azərbaycanda yerləşmiş tayfaların adlarına bu cəhətdən diqqət yetirilməsi bəzi məsələlərin aydınlaşdırılmasına kömək edə bilər. M.Baharlı Şimali Azərbaycanda yerləşmiş olan aşağıdakı tayfaların adlarını çəkir: kəngərli (Göyçay, Cavanşir, Şuşa qəzaları), kumanlı (Bakı qəzası), cəgirli (Şamaxı qəzası), qara-

papaq (Qazax qəzası), cavanşir (Cavanşir qəzası), xalac (Göyçay, Cavad və Zəngəzur qəzaları), şamlı (Göyçay və Ağdaş qəzaları), qaramanlı (Cavad qəzası), aydın (Quba qəzası), yuva (yəni əski ayva, Naxçıvan qəzası), imrəli (Cavad, Cavanşir, Şuşa və Cəbrayıl qəzaları), döğər (Gəncə qəzası), bayat (Göyçay, Cavad, Quba, Şamaxı və Şuşa qəzaları), qacarlar (Göyçay, Quba, Şuşa və Cavad qəzaları), baharlı (Şuşa və Zəngəzur qəzaları), dulkadır (Gəncə və Şəmşədil qəzaları), ustacılı (Quba qəzası), padar (Quba, Göyçay, Ağdaş və Şamaxı qəzaları). Bunlar xüsusilə Şamaxının şimal-qərbindəki dağlarda qələbəlikdirlər. Zaqatala və Nuxa qəzalarında, Kürdəmir yanında və şimalda Dərbənd yanında bir çox kəndlər təşkil edirlər), xəlilli (Şamaxı, Quba, Göyçay, Cavad, Ağdaş və Naxçıvan qəzaları), sursur (Göyçay, Şamaxı, Quba qəzaları), çuban (Şamaxı və Cavad qəzaları), tatar (Gəncə və Cavanşir qəzaları), qaraqoyunlu (Cavanşir, Göyçay, Gəncə, Zəngəzur, Nuxa və Quba qəzaları), Bucaq noqayları (Göyçay, Cavad, Ağdaş və Nuxa qəzaları). 1856-cı ilə aid Qafqaz illiyində Şimali Azərbaycanda yaşayan müxtəlif tayfaların adları çəkilir: xalac, alpavut, qarabörük, çepini, qaradekin, dizaqlı, bayandır, qarayund, quzanlı tərakimə, qazaq, kuman və kumanlı, börcan, qaramanlı, türkan (447, s.92).

Karl Ritter Cənubi Azərbaycandakı türk tayfaları barədə keçən əsrin əvvəllərinə aid olan məlumatı vermişdir: ağqoyunlu və qaraqoyunlu Xoy və İrəvan hüdudunda 8 min ev və bütün Cənubi Azərbaycanda 10 min ev; ustacılı, sarıçalı, qaraxubanlı 8 min; cavanşir 12 min; şahsevənlər Ərdəbil ətrafında 8 min, Xaştarud, Qarmrud və Miyanə tərəflərində 50 min; Marağa və Urmiya civarında müqəddəm türkmənləri 5 min; Arazın şimalında, Ermənistan hüdudunda kəngərlilər 5 min; Qarabağda qaraçarlılar 12 min; İrəvan civarında şahdullular 8 min; beydililər – müxtəlif yerlərdə 3 min; Xalxalda seyidlilər 5 min; Qəzvin civarında əmvarlılar 5 min evdir. Cənubi Azərbaycanda oturaq həyata keçmiş və tayfa adlarını saxlamış azərbaycanlılardan aşağıdakıları da göstərmək olar: Urmiya tərəflərində sulduzlar; Qarabağ və Marağada uzun zaman hakim təbəqə olan “otuziki

cavanşir” tayfası; Maku tərəflərində qaraqoyun, Qəzvin-Sultaniyyə məntəqələrində şahsevən, inanlı; Qəzvinin qərbində avşarlar, inanlılar; Qəzvinin cənubunda qurtbəqli; Xamsədə çeknilər; Zenvanın cənubunda yılmaç, tırpaqlı, usanlı müqəddəm, bayat və xudabəndli. Bunlardan başqa yenə müxtəlif yerlərdə qaraqoyunlu, ağqoyunlu, ilxanlı, qızılayaq, başoğuz, qaradulaqlı, qarapapaqlı, kalaçlı, qızılkeçili, qaradağlı, usanlı, qaraçorlu, ilbəkli, çarıqlı, pursunlu və dəvəli kimi tayfa adlarını saxlayıb azərbaycanca danışan əhali yaşayır (447, s.93).

Azərbaycanlıların qəbilə, tayfa adları bununla bitmir. Ancaq bu məsələ ilə əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, xalqın tarixən ellər üzrə məskunlaşması, tayfa və nəsil adlarını yaşatması onun eyni bir dildə, eyni bir dilin müxtəlif dialektlərində danışmasını inkar etmir. Bu da nəzərə alınmalıdır ki, Azərbaycan dilinin dialekt üzvlənməsi qəbilə-tayfa əlamətlərinə görə deyil, məhəlli əlamətlərə əsaslanır. Tayfa və nəsil adlarının yaşadılması türk xalqlarında, o cümlədən azərbaycanlılarda ənənəvi olmuşdur. Tayfa və nəsil adlarının sonrakı dövrlərdə saxlanması, müasir terminologiya ilə desək, bir növ familiya rolunu oynamışdır (məs.: Pənahəli bəy Sarıçalı Cavanşir, Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği).

Türk dilləri içərisində Azərbaycan dili qədim dillərdən biridir. Biz bu fikri söyləyərkən Azərbaycanda olmuş və ya olmamış qədim bir müəllifin fikirlərinə yox, dilin sisteminə əsaslanırıq. Azərbaycan dili digər oğuz dillərindən innovasiyaların çoxluğu ilə fərqlənir (İnnovasiya dilin ilkin, yaxud kökdil formalarının dəyişməsi deməkdir). Məlum olduğuna görə, S.Y.Malov türk dillərini təsnif edərkən arxaik elementlərin saxlanması və yeni əlamətlərin qazanılma dərəcəsini əsas kimi götürərək çuvaş və yakut dillərini ən qədim türk dilləri qrupuna aid etmişdi (311, s.5-8). Fikrimizcə, dillərin qədimliyi arxaizmlərin çoxluğu ilə deyil, bəlkə də innovasiyaların sayı ilə ölçülməlidir. Bu cəhətdən belə bir fikir diqqəti cəlb edir ki, yakut və çuvaş dillərində innovasiyalar arxaizmlərdən xeyli üstündür (368, s.54). Aydındır ki, kökdil formalarının dəyişməsi üçün di-

lin uzun sürən təkamül prosesi tələb olunur. Deməli, innovasiyaların üstün olduğu türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili daha uzun sürən bir inkişaf yolu keçmişlər.

Azərbaycan dilinin inkişaf tarixində bir sıra laylar var: qədim laylar, orta laylar, yeni laylar. Dilimizin qədim qatlarının yaşını və tarixini dəqiq müəyyən etmək hələlik çətindir. Ancaq xalqın təşəkkülündə iştirak etmiş qədim tayfaların dildəki və toponimiyadakı izinə əsasən bəzi mülahizələr söyləmək olar.

Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilinin əsas mənbələrini belə müəyyənləşdirir: “Türk dilləri ailəsinin qərb qrupuna mənsub olan dillərin, o cümlədən Azərbaycan dilinin əsas mənbələri isə eramızdan əvvəl və eramızın birinci min ili dövründə Xəzər dənizinin şərqində, şimalında, qərbində, cənubunda, ümumən Qafqazda məskən salmış sak-skif, qas-qaspi-qassit-xəzər, sabırsuvar, hun-qun, türk-törək, ğuz-oğuz, qıpçaq-qıfçax adları ilə tanınan qəbilə və tayfaların dilləri olmuşdur” (52, s.48).

Azərbaycan dilinin əsasında yerli türk etnoslarının dil xüsusiyyətlərinin durmasını qədim müəlliflərin məlumatları və araşdırmalar təsdiq edir. Antropoloq Q.F.Debesin fikrincə, azərbaycanlıların və türkmənlərin fiziki tipi onları Qazaxıstanın və Altayın qədim xalqlarından çox, Şərqi Aralıq dənizi və Ön Asiyanın xalqları ilə daha artıq qohumlaşdırır (267, s.139).

Müasir türklər (Türkiyə türkləri) irqə görə yevropeiddir (279, s.8). Qədim salnamələrə görə, qıpçaqlar da mavigözlü, sarışın yevropeid olmuşlar (398, s.33). Tədqiqat göstərir ki, azərbaycanlılarının fiziki tipinin formalaşmasında iki yevropeid antropoloji tip iştirak etmişdir (296, s.52). R.Qasımova belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, “İran azərbaycanlıları fiziki əlamətlərinin xüsusiyyətlərinə görə, sovet azərbaycanlılarına çox yaxındırlar. Hər iki qrup Kaspi antropoloji tipinin əlamətləri ilə xarakterizə edilir” (297, s.217). Deməli, antropoloji nəticələrə görə, Azərbaycan dilinin köklərini bu dildə danışan xalqın əsas kütləsinin məskun olduğu ərazidə – Cənubi Azərbaycanda və Qafqazda axtarmaq lazımdır.

Azərbaycan qədimdən türklərin ölkəsi kimi tanınmışdır. Z.Bünyadovun “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” əsərindəki bir məlumat indiyədək bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir: “Ərəb mənbəyində ərəblərin istilasından əvvəl Azərbaycanda türklərin yaşadığı haqqında məlumata rast gəldik. Rəvayətə görə, Əməvi xəlifəsi Müaviyə bir dəfə, qədim tarixə bələd olan yəmənli Abid ibn Şariyəyə belə sual verir: “Türklər və Azərbaycan nə deməkdir?” Abid cavab verir: “Azərbaycan – qədimdən türklərin yaşadığı ölkədir”. Bu rəvayəti şübhə altına almaq olardı, lakin 1126-cı ildə farsca tərtib edilmiş imzasız bir əsərdə də həmin rəvayətə rast gəlirik; burada belə deyilir: “Azərbaycan qədimdən türklərin əlində olan bir ölkədir” (34, s.174).

Eramızdan əvvəl XIV əsrdə Assuriya mixi yazılarında Urmiya gölü rayonunda *turikkilər* qeyd alınmışdır. Yenə eramızdan əvvəlki birinci minilliyin başlanğıcında Urartu mixi yazılarında Azərbaycan ərazisində Urartu dili qaydasına uyğun olaraq *turixi* adlanan əhalinin yaşadığı vilayət qeyd olunmuşdur (418, s.63). Qaraqalpaqların etnogenezində iştirak etmiş muyten adlı tayfanın eramızdan əvvəl II-I minillikdə cənub-qərbdən Urmiya gölü ətrafından köçdüyü müəyyənləşdirilmişdir (331, s.72-73). E.ə. VI-V əsrlərdə Azərbaycanda məskun olan türklər bərəsində XI əsr müəllifi İbn Misqəveyh də qiymətli məlumat vermişdir (Bax: 71, s.166-167). Antik müəlliflər Mela və Plininin məlumatlarına görə, 44-cü ilə qədər, iki min il bundan əvvəl Dərbənd keçidinin yaxınlığında – Şirvan və Mil otlaqlarında türklər yaşayırdılar (418, s.63-64). Türk etnonimi Herodotda *iirk*, Melada *turk*, Plinidə *tirk* şəkillərində işlənmişdir (419, s.12).

Eramızdan əvvəlki minilliklərdə İran yaylasının cənub-qərbində eləmlilər yaşamışlar. Onların dilində *meşa* sözü müasir Azərbaycan dilindəki mənada (“meşə”) işlənmişdir (418, s.63). Bu uyğunluq təsadüfi sayılmamalı, Elam dili ilə Azərbaycanın prototürk etnoslarının dili arasında müəyyən bir əlaqə ilə (dil əlaqəsi) şərtlənməlidir. Həm də maraqlıdır ki, türk dilləri içərisində *meşə* sözü “meşə” mənasında yalnız Azərbaycan

dilində işlənir. Türk və qaqauz dillərində *meşə* sözü “palıd” mənasını bildirir.

Saka adlanan tayfaların müəyyən bir hissəsinin dilinin Azərbaycan dilinin mənbələrindən olduğunu da ehtimal etmək olar. Antropoloq V.Alekseyev belə nəticəyə gəlmişdir ki, “türk xalqlarının və dillərinin mənbələrini xeyli əvvəllərdə, eramızın başlanğıcında və yaxud hətta xeyli əvvəllərdə skif zamanında axtarmaq lazımdır” (12, s.51). Saka və massagetlərin Orta Asiya xalqlarının, xüsusilə türkmənlərin və qazaxların etnogenezində müəyyən rol oynadıqları elmi ədəbiyyatda göstərilmişdir.

Skiflər özlərinə *saka* deyirdilər (Bircə, onların adı sak kimi deyil, *saka* şəklində yazılmalıdır). Müasir elmi ədəbiyyatda saka termini altında Orta Asiyanın şərqi rayonlarının və Şərqi Türkünstanın qədim İrandilli tayfaları nəzərdə tutulur. Ancaq saka termini tez-tez geniş mənada işlədilərək, ümumiyyətlə, müxtəlif regionlarda yaşamış skiflərə aid edilir.

Hazırda tarix ədəbiyyatında sakaların (skiflərin) İrandilli olması fikri hakim mövqedədir, lakin bununla yanaşı, qədimdən saka adı ilə tanınan tayfaların müəyyən bir hissəsinin türklərdən ibarət olması haqqında fikir də mövcud olmuşdur. Hələ Bizans tarixçisi Menandr (VI əsr) türklərin qədimdə saka adlandığını göstərmişdir. Yenə həmin dövrdə yaşamış F.Simokatta Qafqazda və şimalda yaşayan skifləri türk hesab etmişdir. VII əsrə aid “Erməni coğrafiyası”nda Skifiya *Apaxtark* (yəni “Türk”) kimi izah olunmuşdur (382, s.63). X.Cuğaetsi (XVIII əsr) Asiya Skifiyasını *Apaxtark*, yəni “Türk” adlandırmışdır (383, s.75).

Skiflərin İrandilli olmasını (şübhəsiz ki, onların içərisində İrandillilər də var idi) əsaslandırmağa çalışanların əsas sübutu skif çarları adlarının etimoloji təhlilinə istinad olunmasıdır. Bəllidir ki, etimologiya müəyyən dərəcədə fərziyyə ilə bağlı olan bir elm sahəsidir və müəyyən bir etimologiyaya əks olan fikir də söyləmək olar. Skifşünaslıqda belə hallar mövcuddur. Məsələn, Tarqıtayın oğullarının adlarını (Lipoksay, Arpoksay, Kolaksay) tədqiqatçılar İran dili ilə əlaqələndirməyə çalışmışlar.

Ancaq V.İ.Abayev, H.Kote kimi skifşünaslar dəfələrlə qeyd etmişlər ki, Arpo, Lipo, və Kola-Skolo* adları “İran sözləri ola bilməzlər”. Onlar bu adları Rusiyanın cənubunun skifəqədərki əhalisinə aid edirlər. Yaxud K.Noymann Kolaksay adının monqolca “qaçaq” demək olduğunu göstərir. Çox güman ki, yunanlar skif adlarını öz dillərinin qaydalarına uyğun şəkildə dəyişdirmişdilər: uyğun skif sözləri onlara öz dillərinin sözlərini xatırlada bilərdi. Buna görə də skif sözlərinin etimoloji təhlilində həqiqi tarixi-linqvistik araşdırma tələb olunur, əks halda Herodotdakı xüsusi adların izahı tədqiqatçını yanlış yola sala bilər.

Hindavropaçıların verdikləri etimologiyaların heç də saka və skif adlanan tayfaların mənşəyi məsələsini həll etdiyini düşünmək doğru deyil. Vaxtilə V.İ.Abayev sakalarda maralın totem olduğunu fərz edərək *saka* etnoniminin “maral” (osetincə: *saq*) mənasında olduğunu göstərmişdir. Bir çox tədqiqatlarda belə bir meyil nəzərə çarpır ki, guya skif sözlərinin məlum etimologiyaları artıq sakaların dil mənsubiyyəti məsələsini həll etmişdir. Halbuki bəzi skifşünaslar (B.A.Litvinski, H.V.Beyli) V.İ.Abayevin *saka* etnoniminə verdiyi izahla razılaşırlar.

Burası maraqlıdır ki, qədim müəlliflər sakaların İrandilli olmalarını qeyd etmirlər. Hətta İran müəlliflərinin özləri sakaları İrandilli hesab etmirlər. Məsələn, Məhəmməd Həsənxan sakaları, skifləri, sakasənləri turan tayfasına aid edir. Zəbihulla Səfa sakaları hindavropalı, iranlı saymır. Görkəmli alim Cavad Heyət Əfrasiyab (Alp Ərtunqa) və Şu xaqanları haqqındakı dastanlardan saka türklərinin dastanları kimi bəhs edir (80, s.66-67). Hindistanın dövlət xadimi Cəvahirəl Nehru sakalar haqqında yazır: “Saklar iri köçəri türk tayfalarındandı” (128, s.122).

Sakaların İrandilli olmalarını sonradan bəzi tədqiqatçılar sübut etməyə çalışmış və bu məsələni az qala bitmiş hesab etmişlər. Halbuki skiflərin (və ya onların müəyyən bir hissəsinin) türk və ya monqol mənşəli olması fikri skifşünaslıqda mühüm

---

* Göytürk xaqanlığının yaradıcısı Bumın xaqanın oğlunun adı Kolo idi.

yer tutur. B.Nibur, K.Noymann, E.Minns skifləri monqol, K.Noymann skif-skolotları türk, H.Vamberi skiflərin əsas hissəsini Ural-Altay, hər şeydən əvvəl, türk-tatar mənşəli, H.Şteyn sakaları turan tayfası, V.Tarn və H.Kote sakaların yuxarı təbəqəsini türk hesab etmişlər. Hətta bəzi araşdırıcılar ehtimal edirlər ki, sakalar başlanğıcda İran mənşəli olmamış, İran dilini sonralar onları əhatə edən əhalidən götürmüşlər (H.Kote). Bundan başqa, skifşünasların bir qrupu arqippelərin monqol və ya kalmık (Heyeren, Kolster, Noymann, Quno, Bayer, Bonnel, Mişenko, Minns, Yunqe), ikinci qrupu türk və tatar (Müllenhof, Tomaşek, Ebert, Kindermann), üçüncü qrupu isə başqırd (Abixt, Şteyn, Vestberq) olduğunu söyləmişlər. Əlbəttə, arqippelərin etnik mənsubiyyəti barədə başqa fikirlər də var, lakin aparıcı tədqiqatçılar türk-monqol fərziyyəsinin tərəfindədir.

Hun imperiyası haqqında sanballı tədqiqat müəllifi B.Ögələ görə, “Saka xalq adı yalnız indo-german xalqlarını səciyyələndirən bir deyim deyildi. Bunların içində türklər və hətta monqollar da var idi” (131, s.103). Belə olan halda, skif və saka adı ilə məlum olan tayfaların hamısının İrandilli hesab olunması elmi cəhətdən özünü doğrultmur.

Skiflər arasında şamançılığın olması da kiçik məsələ deyil və bu, diqqətdən yayınmamalıdır. Elmi ədəbiyyatda Herodotun təsvir etdiyi dəfndən sonra təmizlənmə mərasimi ölmüş qadının ruhunu axirətə müşayiətdən sonra şamanın hərəkətləri ilə müqayisə olunur. Tədqiqatçılar şaman şeirləri və hekayələri ilə Aristeyin arimasplar haqqındakı eposunu tutuşdurmuşlar. Appolon tərəfindən tutulan Aristey (e.ə. VII əsr) isседonlar ölkəsində uçuşda ellinlərin və ellin olmayan xalqların ölkələrinə tamaşa edir. O öz poemasında real hadisələri miflərlə qarışdırır. Aristeyin həyatı haqqında bizə gəlib çatmış fantastik məlumatlar onu şaman fiquru ilə qohumlaşdırır. Onun poemasının əsas cizgilərində (materialına və formasına görə) skif şaman hekayəsi özünü göstərir. Əslində yunanlar skif şaman poeziyasını qəbul etmişlər ki, bu da sonradan miflərin, nağılların və epik poeziyanın mənbələrindən biri olmuşdur. Belə hesab olu-

nur ki, Aristey özü bir şaman kimi (“ruhda”) hipecorelər ölkəsinə səyahət etmişdir.

Avropa skifləri barədə Herodot özünün inandığı bir versiyayı – Asiyada yaşayan köçəri skiflərin massagetlərlə müharibə zamanı Araksı keçərək Kimmeri torpağına gəlmələrini qeyd edir. Onun yazdığına görə, “perslər bütün skifləri saka adlandırdılar” (275, s.103,163). Avropa skifləri özlərini skolot, yunanlar isə onları skif adlandırmışlar (384, s.12). Daranın və Kserksin zamanına aid qədim fars yazılarına görə, sakalar bir neçə qrupa bölünürdülər: Haumavarq sakalar (“Haum içkisi hazırlayan sakalar”); tiqrahaud sakalar (“şişpapaq sakalar”); dəniz arxasındakı sakalar; Suqda arxasındakı sakalar (Bax: 275, s.392-393). İ.M.Dyakonova görə, tiqrahaud sakalar Zaqafqaziyadakı skif çarlığından və Arazdan şimala olan skiflərdir (277, s.248, 338).

Tarix ədəbiyyatında skiflərin Azərbaycana hələ e.ə. X-IX əsrlərdən gəlməsi haqqında ehtimal var. E.ə. 680-669-cu illərə aid Assuriya sənədlərində skiflər mənəvlilərin müttəfiqi kimi xatırlanır (341, s.42, 43, 48). Skiflərin Kür və Araz çayları arasında Mil düzündə və Urmiya gölünün şimalında skif çarlığı yaratdığı da bəllidir (384, s.10; 341, s.43). Kiaksar skiflər üzərində qələbə çaldıqdan sonra onların əsas hissəsi Şimali Qara dəniz ətrafına gedir, müəyyən hissəsi isə Zaqafqaziyada qalır və könüllü olaraq Midiya çarlığına tabe olur. E.ə. VI əsrin başlanğıcında artıq Şərqi Zaqafqaziyada skif çarlığı süqut etmiş, Midiyanın tərkibinə daxil olmuşdu. Köçəri skiflərin böyük bir hissəsi Araz çayı hövzəsində, Urmiya gölünün şimalında, demək olar ki, yüz il qaldılar (384, s.6, 11). Sakaların sonrakı dövrlərdə də Azərbaycanda yaşamaları haqqında məlumat var. Məhəmməd Həsənخان yazır ki, “Makedoniyalı İsgəndərin dövründən qabaq bir dəstə yunan taciri Qara dəniz tərəfdən Mazandaran dənizi sahillərinə gəlirdi. Yəni Poti tərəfdən o zaman Fazis adlanan Rioni çayının yanından Gürcüstana, Ermənistanı və indiki Şirvana köçdülər. Onlar Kirus adlanan Kür çayı ilə Araks adlanan Araz çayı arasındakı ərazidə yaşayan Turan tayfasına mənsub bir dəstəyə rast gəldilər. Qədim iranlılar və yu-

nanlar həmin əhaliyə sak, skif, sit və ya sakasena deyirdilər” (Bax: 69, s.27-28). K.V.Treverə görə, skif və ya saka tayfalarının nəsiləri alban ittifaqına daxil olmuşdular (385, s.49).

Deyilənlərdən aydın olur ki, sakalar Azərbaycanda yaşamış ən qədim tayfalardandır. Onlar mənəvələrin müttəfiqi olmuş, alban ittifaqında iştirak etmişdilər. Sakaların Azərbaycan xalqının etnogenezində müəyyən rolu olmuşdur.

Tarixçilər Şərqi Zaqafqaziyada saka tayfa adının toponimikada saxlandığını göstərirlər. Uti ölkəsindəki Şakaşen (Şikaşen – sakaların sakin olduqları yer) vilayətinin adı saka etnonimi ilə bağlıdır. Ermənistanın rayonlarından birində bütünlükdə saka adlanan skiflər yerləşmişdi. Ermənistan ərazisindəki bəzi toponimlər sakaların yadigarıdır; məsələn, Razdan (çay və dərə adı). Bəzi erməni tarixçilərinin məlumatlarına görə, Artsax vilayətində Şikakar (“skiflər qayasası”) adlı yer vardı (384, s.13-14). *Şikakar* sözünün iki hissədən ibarət olduğuna şübhə yoxdur: *Şika* (şaka-saka) və *kar*. “Qədim türk lüğəti”ndə *kar* sözünün “qolun yuxarı hissəsi” mənası var (276, s.442). Şikakar toponimi “saka diki (qayasası)” mənasını verir.

Muğan çölü daxil olmaqla Arazın cənubunu və şimalını əhatə edən düzənlik ərazinin Balasakan adlanması e.ə. III əsrdən məlumdur. *Balasakan* toponimində saka etnoniminin əks olunduğu ehtimal edilir. Azərbaycandakı Şəki şəhərinin, Ermənistanın Sisyan rayonundakı Şəki kəndinin adları, habelə Türkiyənin Qars əyalətindəki *Şəki* toponimi saka (şaka) etnonimi ilə bağlı olaraq yaranmışdır (247, s.106; 101, s.71).

Saka etnonimi türk xalqlarında saxlanmışdır. Bu etnonim yakutların özlərinə verdikləri *saxa* adı ilə uyğun gəlir. Bundan başqa, qazaxlarda *şaqqa*, özbəklərdə *şakay*, *şekey*, qırğızlarda *sake*, *saka*, türkmənlərdə *şaklar* (248, s.27), xakaslarda *sağay* etnonimləri qeydə alınmışdır. Qədim peçeneq dilində *saka* sözü “paya, dirək” mənasını ifadə etmişdir (200, s.130).

Belə bir fakt da diqqəti cəlb edir ki, “Şahnamə”dəki Vise adı (Peşəngin qardaşı, Əfrasiyabın atası) “Avesta”da *Vaesaka*

şəklindədir. Bu adın ikinci komponentinin (saka) Orta Asiyanın skif tayfaları ilə bağlı olduğu göz qabağındadır.

Sakalarla azərbaycanlıların qəhrəmanlıq eposları arasında müəyyən bir əlaqə də hiss olunur. X.Koroğlu yazır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”a daxil edilmiş taygöz nəhəng haqqındakı süjet əvvəllər sak-sarmat mühitində yaranmış, onlardan türkdilli tayfalara keçmişdir (305, s.13). İ.Abbasov “Koroğlu” dastanı ilə əlaqədar olaraq qeyd edir ki, “korun övladı” motivi Qara dənizin şimal sahili yaxınlığındakı skiflər içərisində olmuşdur (1, s.67). Sak-massagetlər arasında günəş kultunun geniş yayılması, massagetlərin günəşə atdan qurban vermələri adəti də (253, s.63) türk xalqlarına yad deyil. Hunların səməyə və səmə cisimlərinə sitayiş etdikləri məlumdur. Hunların başçısı səhər doğan günəşə, axşam aya ibadət edirdi (184, s.31). Albanlarda da günəşə, ulduza, xüsusilə aya sitayiş olmuşdur. İberiya yaxınlığında ay allahına məxsus ziyarətəgah vardı (70, s.31).

Atdan qurban vermək adəti “Kitabi-Dədə Qorqud”da təsvir olunan oğuzlarda da olmuşdur. Səgrək nişanlığına tapşırır ki, “Gəlməzsəm, ol vəqt mənim öldigimi biləsən. Aygır atum boğazlayub aşum vergil”.

Yuxarıda qeyd etdik ki, tarix ədəbiyyatında Makedoniyalı İsgəndərin dövründən qabaq Kür və Araz çayları arasındakı ərazidə yaşayan sakaların (skiflərin, sakasələrin) Turan tayfasına mənsubluğu barədə məlumat var. Turan – tur tayfasının yaşadığı yer deməkdir. “Avesta”nın XVII yaşında “itiyerli ata sahib olan” epiteti ilə tur tayfasının adı çəkilir. “Avesta”da tur tayfasının yaşadığı yer qədim İran dillərinin söz yaradıcılığı qaydalarına uyğun olaraq Turyana adlanır. “Avesta”ya görə, tur tayfası Amudərya ilə Aral dənizi arasında yaşayırdı. Firdovsi onları orada təsvir edir. Ptolomeyin coğrafiyasında da Turan Xarəzm rayonunda göstərilmişdir. “Şahnamə”də Turan Türküstanla, turanlılar isə türklərlə eyniləşdirilir. “Avesta”da tur tayfası bütün hallarda iranlıların düşməni kimi verilir. Avropa şərqşünasları belə hesab edirlər ki, “Avesta”dakı *tur* – türk, *Turan* –

Türküstan deməkdir. “Şahnamə”yə görə, turanlılar türkcə danışdılar.

Tədqiqat göstərir ki, Turandan çıxmış sakalar İrandilli deyildi (T.Nöldeke). Midiyaya isə Qara dənizin şimalındakı skiflər (skolotlar) deyil, massagetlər tərəfindən sıxışdırılmış Orta Asiya sakaları gəlmişdilər (275, s.219-220).

Deyənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, e.ə. VII əsrdə Azərbaycanın düzənlik rayonlarında, Kür və Araz çayları arasında və Urmiya gölünün şimalında məskən salmış skiflər (26, s.41; 384, s.10) Orta Asiyadan çıxmış və saka adı ilə tanınan tayfalar olmuşdur. Bu tayfaların müəyyən hissəsi türk idi və onların dil xüsusiyyətləri sonralar Azərbaycan dilinin ilk mənbələrindən olmuşdur.

Tarixi məlumatlar və toponimik materiallar göstərir ki, Kür-Araz ovalığı türk tayfalarının qədim yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Gürcü salnamələrində Kür çayının sahilində yaşamış *buntürklərlə* bağlı məlumat saxlanmışdır. “Kartlinin müraciəti” xronikasında (VII-IX əsrlər) Makedoniyalı İsgəndərin Gürcüstana əfsanəvi yürüşündən danışılarkən Kürün axarı boyunca ətrafı ilə birlikdə dörd şəhərdə yaşayan sərt buntürklər və xaldeylilər tərəfindən köçürüldükdən sonra Zanavada yerləşmiş honlar xatırlanır (319, s.710). Tədqiqat göstərir ki, buntürklər Kartlidə Makedoniyalı İsgəndərə qədər və hətta Yerusəlimin dağılmasınadək (e.ə. 586-cı ilə qədər) yaşamışlar (182, s.5).

Buntürk etnoniminin mənasının aydınlaşdırılması bu adı daşıyan tayfa ilə əlaqədar mövcud təsəvvürün genişlənməsinə kömək edə bilər. “Kartlinin müraciəti” xronikasını gürcü dilindən rus dilinə tərcümə edən Y.S.Takayşvili buntürk sözünün *bun* hissəsinin gürcü sözü olmadığını və buntürkün “nizəli türklər” mənasını verdiyini göstərmişdir. N.Y.Marr buntürk termini ilə əlaqədar olaraq bir neçə dəfə fikir söyləmiş və onu “əsl türk”, “təmiz türk” kimi izah etmişdir. L.M.Meliksetbek bu izaha etiraz edərək həmin termini *huntürk* kimi bərpa etmişdir.

Buntürk etnoniminin *bun* hissəsinin türk mənşəli hesab edən Azərbaycan tədqiqatçıları bu adın “türk nəsl, türk soyu”

(M.Seyidov), “əsas türklər, özül türklər” (E.Əlibəyzadə), “qəmli türk” (S.Əliyarov) mənalarını göstərmişlər. T.Hacıyev də *bun* sözünün “əsas, kök” mənasında olması qənaətinə gəlmişdir (“Azərbaycan”, 1988, №8, s.161).

Göründüyü kimi, buntürk adının mənası ilə əlaqədar fikiirlər müxtəlifdir. Bu izahlar içərisində *bun* sözünün mənasına uyğun gələnlər də var. Ancaq bu izahlar tarixi-linqvistik baxımdan ağılabatan bir şəkildə əsaslandırılmadığına görə, bir növ havadan asılı qalır. E.Əlibəyzadə buntürkü “əsas türk”, “özül türk” kimi izah edərkən “Qədim türk lüğəti”ndəki *bun* (əsas, özül) sözünə əsaslanır (56, s.42). Məsələ burasındadır ki, “Qədim türk lüğəti”ndə *bun* sözü soqdi mənşəli leksik vahid kimi verilir. Həmin lüğətdə adi *n* ilə deyil, velyar *n₁* ilə yazılan *bön₁* (“kök, qalın”) sözü var (DTS, 118). Buntürk etnoniminin birinci tərəfində həmin *bön* sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış şəkli dayanır (*bön₁ türk > bun türk*). *Bun₁ türk* hərfi mənada “qalın türk” deməkdir. Bu ad öz quruluşuna görə “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı *qalın oğuz* birləşməsinə uyğun gəlir: *Qalın Oğuzun* üstünə yürüş etdi; Bu məhəldə *Qalın Oğuz* bəgləri yetdi, xanım, görəlím, kimlər yetdi; Vay *Qalın Oğuzun* imrəncisi Beyrək – deyüb zarı-zarı ağıladı; *Qalın Oğuz* ellərinə xəbər gəldi; *Qalın Oğuz* elinə gələb çıqdı.

S.Əliyarov “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı *Qalın Oğuz* “Oğuzlar eli (dövləti), İç Oğuzla Daş Oğuzun birliyi” izahını vermişdir (474, s.261). Qədim türk dilində *qalın* sözünün “çoxlu; dəstə, yığnaq; qalın” mənaları qeydə alınmışdır (DTS, 411-412). Bu söz “Şeyx Səfi təzkirəsi”nin (XVI əsr) dilində “çoxlu” mənasında işlənmişdir: *Qalın* yeməklər bişürüb hazır etmişdilər; *Qalın* adəmlər şeyx ilə bilən idilər (358, s.10).

Bun₁ türk və qalın oğuz adlarının birinci tərəflərini (*bun, qalın*) eyni mənanı ifadə edən sinonim sözlər hesab etmək olar. Fikrimizcə, *qalın oğuz* ya oğuzların əsas kütləsini, onların çox, sıx toplusunu, ya da oğuzların hakim təbəqəsini, müəyyən hərbi qaydada birləşmiş iyirmi dörd sancaq bəyini nəzərdə tutur (“Salur Qazanın evi yağmalandığı boy”da Qazan xana köməyə

gələn qalın oğuz bəylərindən doqquzunun adı çəkilir: Qazan bəyin qardaşı Qaragünə, Qaragünə oğlu Qarabudaq, Dəli Don-dar, Şir Şəmsəddin, Beyrək, Yegnək, Qazan bəyin dayısı Aruz qoca, Bükdüz Əmən, Alp Ərən). Əlbəttə, birinci ehtimal bizə daha inandırıcı görünür. “Kitabi-Dədə Qorqud”da *qalın* sözü “kafər ellərinə” də aid edilir: Alubanı *qalın* kafər ellərinə yö-nəldilər.

L.Mrovelinin (XI əsr) yazdığına görə, gürcülər Kür çayı-nın axarı boyunca məskən salmış tayfaya “buntürk və kıpçax” deyirdilər (319, s.711). Türkoloji ədəbiyyatda *türk* termininin siyasi (V.V.Bartold), *qıpçaq* adının isə coğrafi (J.Deni) termin sayılması halları var. Bu da məlumdur ki, XI əsrdə oğuz və qıp-çaq tayfa dillərinin xüsusiyyətləri, demək olar ki, üst-üstə dü-şürdü. Gürcülərin “buntürk və kıpçax” adlandırdıqları tayfa ilə (buntürklərlə) “qalın oğuz eli” arasındakı nəzərəçarpacaq uy-ğunluq bu tayfaların dili və tarixi haqqında yeni mülahizələrin meydana çıxması üçün əsas ola bilər. Azərbaycan tarixçiləri buntürklərlə əlaqədar gürcü mənbələrinin məlumatını bir əfsanə, buntürklərlə qalın oğuz elləri arasındakı uyğunluğu təsadüfi saymamalı, xalqın mənşəyi yazılarkən bunlar nəzərə alınmalı-dır.

Eramızın əvvəllərində Azərbaycanda getmiş etnik pro-seslərdə *hunların* mühüm rolu olmuşdur. Azərbaycan dilinin formalaşmasında ilk mühüm mərhələ də hun mərhələsi hesab oluna bilər. Həm də təkcə Azərbaycan dilinin deyil, ümumi-yətlə, türk dillərinin formalaşmasında hunların oynadıqları rola görə, türk dillərinin tarixində hun dövrü (e.ə. III əsrdən eramızın V əsrinədək) müəyyən edilir, qərbi hun və şərqə hun olmaq-la türk dilləri iki budağa ayrılır (200, s.223-228).

Hunlar Çin mənbələrində e.ə. 1764-cü ildən xatırlanır. Toumanın və onun oğlu Maodunun (Modenin) hakimiyyətinə qədər (e.ə. III əsr) olan bir dövrdə bu tayfaların tarixi, demək olar ki, öyrənilməmiş qalmışdır. Hunlar başlanğıcda 24 qəbilə-dən ibarət olmuşdur. Maodun hun tayfalarını birləşdirərək bö-yük bir dövlət yaratmışdı. Hun dövlətində ali hakimiyyət şan-

yüyə məxsus idi. Hunların ərazisi 24 hissəyə bölünür və buna uyğun olaraq 24 hərbi başçı olurdu. 24 hərbi başçının hakimiyyəti altında olan əraziyə Çin termini ilə *qo* (dövlət) deyilirdi. Başçılar adətən şanyüyün oğulları və yaxın qohumları olur, yalnız şanyüyün özü tərəfindən təyin olunurdular (293, s.83).

Oğuzların qəbilə quruluşu hunlarınkına uyğundur, oğuzlar da başlanğıcda 24 qəbilə olmuşlar. “Kitabi-Dədə Qorqud”da 24 sancaq bəyindən bəhs olunur. V.A.Qordlevski yazır ki, 24 rəqəmi köçərilər üçün bir növ ənənəvidir (249, s.70).

Maraqlıdır ki, 24 və daha çox tayfanın birləşməsi ənənəsi Azərbaycanda öz təsirini saxlamışdır. I Şah Təhmasibin dövründə Tərtər çayının axarı boyunca mərkəzi Bərdə şəhəri olan ərazidə *iyirmidörd* adlanan tayfa birləşməsi yerləşmişdi. Qacarların da müəyyən hissəsi *iyirmidörd* adlanmışdır. XVII əsrdə *otuziki* adlanan tayfa birləşməsi Tərtər və Araz çayları arasındakı ərazidə məskun idi (Otuzikilərə cavanshir tayfası başçılıq edirdi). Hazırda Bərdə rayonunda Otuzikilər, İmişli rayonunda isə Otuziki adlı kəndlər mövcuddur.

Ehtimal etmək olar ki, *iyirmidörd* və *otuziki* adlanan tayfa birləşmələrinin yerləşdiyi ərazi “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı İç Oğuzla uyğun gəlir. “Kitabi-Dədə Qorqud”a şərhələr yazmış S.Əliyarova görə, “İç Oğuz – Kürlə Araz qovşağında (Aranda) yerləşən torpaqları əhatə etmişdir” (474, s.263).

Oğuzların İç Oğuz və Taş Oğuz (474, s.123) olmaqla iki qola ayrıldıqları məlumdur. Hunlar da oğuzlar kimi iki böyük qoldan ibarət idi: iç hun və daş hun. VI əsr müəllifinin yazdığına görə, Fasis (Rion) çayının qollarından biri Boasın sahilində sabir adlanan hunlar yaşayırdılar. 527-528-ci illərdə həmin sabbirlərin başçısı yüz min nəfərdən ibarət qoşunu olan qadın Boariks idi, ona tabe olan hunlar daş hunlar imiş (110, s.50).

Hunlarda olduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”da təsvir olunan sancaq bəyləri də xanlar xanı Bayındır xanın qohumları və yaxınlarıdır:

Qazan xan – Bayındır xanın kürəkəni, bəylərbəyi

Uruz – Qazan xanın oğlu

Qaragünə – Qazan xanın qardaşı
Qarabudaq – Qazan xanın qardaşı Qaragünənin oğlu
Aruz – Qazan xanın dayısı
Beyrək – Qazan xanın inağı (*inaq* – mötəbər, inanılmış şəxs).

Yegnək – Bayındır xanın vəziri Qazılıq qocanın oğlu

Hunlarda belə bir adət var idi ki, şanyüyün qohumları dövlət işlərini müzakirə etmək, at, dəvə yarışları ilə müşayiət olunan qurbanlıq mərasimi keçirmək üçün ildə üç dəfə toya (məclisə) yığışırdılar. Bu adətin izi “Kitabi-Dədə Qorqud”da təsvir olunan oğuzlarda saxlanmışdır: “Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kərrə toy edib, Oğuz bəglərin qonaqlardı. Genə toy edib, atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı” (“Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu”).

Hunlarla Azərbaycanda yaşamış oğuzlar arasında belə uyğunluqların sayını artırmaq mümkündür. Yeri gəlmişkən bir məsələni də qeyd edək ki, F.Hirtə və A.N.Bernştama görə, Mode – Maotun adı *baqadur* sözünün çincə transkripsiyasıdır (Bax: 209, s.226). *Bahadır* şəxs adının Azərbaycanda işləndiyi məlumdur.

Hunların Qafqazda hələ Makedoniyalı İsgəndərin zamanından yaşamaları barədə “Kartlinin müraciəti” (VII-IX əsrlər) xronikasında əfsanəvi məlumat saxlanmışdır: “Nə vaxt İsgəndər (Makedoniyalı) Lotanın oğlanlarının nəslini qaçmağa məcbur etdi və onları yarıgecə ölkəsinə sıxışdırdı, o, ilk əvvəl Kürün axarı boyunca ətrafı ilə birlikdə dörd şəhərdə yaşayan çox sərt buntürklər tayfasına rast gəldi. Onların şahı mübarizə apara bilməyəcəyindən uzaqlaşdı. Bu zaman xaldeylilər tərəfindən köçürülmüş honlar gəldilər, onlar buntürklərin hökmdarlarından bac ödəmək şərti ilə yer istədilər və Zanavada yerləşdilər... Bir qədər keçəndən sonra cahangir İsgəndər gəldi, həmin şəhərlərdən üçünü və qalaları darmadağın etdi və honları qılıncdan keçirdi. Sonra İsgəndər Sarkineni işğal etdi, bundan sonra buntürklər özü oranı tərk edib uzaqlaşdılar” (319, s.710).

Hunların Xəzər dənizinin şimal-qərb sahilində eramızın II əsrinin ortalarında yaşamaları barədə tarixi məlumat var. Dionisi Periqetin (II əsr) 160-cı ilə aid məlumatına görə, Xəzər dənizinin qərb sahilində şimaldan cənuba doğru skiflər, *unnlar*, kaspilər, albanlar, kadusilər, mardlar, hirkanlar və tapirlər yaşayırdılar (273, s.12-14).

Tarix elmində Dionisi Periqetin məlumatı hunların Şimali Qafqazda görünməsi barədə mötəbər fakt sayılır. Ancaq burası var ki, Dionisi Periqet hunların Şimali Qafqaza gəlməsini yox, Xəzərin qərb sahilində yaşayan tayfaların hansı ardıcılıqla yerləşmələrini göstərmişdir. Hunların Şimali Qafqazda albanların qonşuluğunda nə vaxtdan yaşamaları hələlik müəyyən edilməmişdir.

Yeğişenin (V əsr) əsərində müasir Bakıdan şimal-qərbdə yaşayan xaylandur tayfasının, Samur çayının deltasında yerləşən Çora qalasının (“Hon darvazasının”) adı çəkilir (382, s.51-53). Çora qalasından şimala qədər olan ərazi həmin dövrdə “honlar ölkəsi”, “xaylandur ölkəsi” hesab olunurdu.

A.Zəki Vəlidi Toğan xaylandur etnonimi ilə əlaqədar olaraq qeyd edir ki, erməni mənbələrində *xaylandurk* şəklində yazılan sözün sonundakı *durk* hissəsi *türk* deməkdir (447, s.98). Voroşil Qukasyan Yeğişenin əsərinin Yerevan nəşrinə əsasən bu etnonimi *aylantürk* (*haylantürk*) kimi verir və onun “oturaq türk” mənasında olduğunu göstərir (256, s.82; 109). T.Hacıyev haylantürk etnoniminin *haylan* hissəsi ilə əlaqədar olaraq yazır ki, “indi şivələrimizdə “qoçaq”, “qızgın” mənasında dəli – haylan sözü var. Burada “dəli” (“Koroğlu” dəliləri ilə müqayisə edin) və “haylan” sinonimdir” (“Azərbaycan”, 1988, №8, s.162).

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, xaylandur etnonimi *haylantürk* sözünün dəyişmiş şəklidir.

Türk dillərində söz əvvəlindəki *h* səsi sonradan meydana çıxmışdır (türk dillərinin sözlərində başlanğıc *h* samiti ya protetik səsdir, ya da başqa bir samitin dəyişmiş şəklidir). Belə olan halda xaylandur (*haylantürk*) etnoniminin birinci tərəfini

aylan- feili ilə əlaqələndirmək olar. Türk dillərində *aylan*- feilinin “dönmək, hərlənmək, dolanmaq” mənası var. *Aylanmaq* sözü “gəzib-dolanmaq, hərlənmək, dönmək” mənalarında Azərbaycan dilinin Quba, Dərbənd şivələrində geniş şəkildə işlənir (Dərbənd şivəsində bu feilin *eylan* şəkli də var).

Haylantürk “gəzib dolanan türk”, yəni köçəri türk deməkdir. Bu məna hunların həyat tərzinə çox uyğun gəlir. Belə hesab etmək olar ki, xaylandur (haylantürk) tayfası hunların tərkibindəki türk etnik qruplarından biri olmuşdur.

Hunların Zaqafqaziya və Ön Asiyaya son güclü hücumu 395-ci ildə baş vermişdi. Onlar 395-396-cı illərdə Zaqafqaziyanı, Mesopotamiyanı və Suriyanı işğal etmiş, Finikiyanı, Fələstini və Misiri qorxu altına almışdılar (273, s.38-40). Z.Bünyadov göstərir ki, 576-cı ildə külli miqdarda sabir hunları Gəncə (Sakaşen) sahəsinə köçürülmüşdü və beləliklə də, Kür və Araz çayları arasındakı yerlərdə hunlar ölkəsi əmələ gəlmişdi. Rəvayətə görə, bu hunlar V əsrdə Muğanın cənubunda *Ağhun* (ərəbcə Balasaqun) adlı şəhər salmışdılar (34, s.172). *Xunan* şəhəri də hunların olmuşdur. Bu şəhər Albaniya ilə İberiyanın sərhədində Xram çayının Kürə töküldüyü yerdə yerləşirdi (315, s.19). Ağstafa və Xram çaylarının arası isə *Xunan düzü* adlanırdı (Yerli sakinlər *Xunam düzü* də deyirlər). XIX əsrin birinci yarısında indiki Göyçay yaxınlığında *Hunlu* kəndi olmuşdur. Qazax rayonundakı bir dağ *Hun beli* adlanır. Bir bayatıda *Hun dağının* adı çəkilir:

*Gəl gedək Hun dağına,
Yaş tökək Hun dağına.
Oğlu ölən ananın
Qan damar qundağına. (459, s.3)*

Ağ hunlar Azərbaycan ərazisində yerləşə bilərdilər. Məlumdur ki, Atillanın ölümündən sonra hun tayfa birliyinin dağılması ilə bağlı olaraq hun tayfalarının bir hissəsi Dunayda və Qara dəniz sahillərində qalır, digər hissəsi isə Şərqə – Orta Asi-

yaya köçür. Burada onları ağ hunlar və ya eftalitlər adlandırırlar (184, s.53-54).

Eftalitlər V əsrdə geniş bir ərazidə (Soqd, Toxaristan, Şimali Hindistan, Şərqi Türkünstan) güclü dövlət yaratmışdılar. “Şərqi və Mərkəzi Asiya xalqlarının tarixi” (M., 1986) kitabının müəlliflərinə görə, eftalitlərin etnik mənsubiyyəti tam aydın deyil. Görünür ki, onlar arasında İrandilli tayfalar üstünlük təşkil etmişdir. Bununla birlikdə eftalit dövlətinin təbəəliyi içərisində, ehtimal ki, türklər də olmuşdur (293, s.221).

Eftalitlər və abdallar ağ hunlar hesab olunur. Eftalitlərin adı Bizans mənbələrində *abdela* şəklindədir. Fikrimizcə, *eftal* adı *abdal-abdel* etnoniminin fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Zəkəriyyə Ritor (VI əsr) Şimali Qafqazda Hun vilayətində yaşayan tayfalar içərisində abdelərin də adını çəkmişdir. Başqırdlar, qaraqalpaqlar, azərbaycanlılar, türkmənlər və qaxaxlar arasında *abdal* adlı tayfa olmuşdur. Azərbaycan toponimiyasında *abdal* etnonimi ilə bağlı olan oykonimlər var: *Abdal k.* (Ağdam və Tovuz rayonlarında), *Abdallı k.* (Oğuz r.), *Çoban Abdallı k.* (Göygöl r.). İndiki Laçın şəhərinin də keçmiş adı *Abdallar* olmuşdur.

Azərbaycan dilində *abdal* sözünün “sərsəri, avara, dərbə-dər” mənasında işlənməsi də diqqəti cəlb edir. Məna baxımından *abdal* və *haylantürk* sözləri arasında yaxınlıq var.

III-XII əsrlərdə Azərbaycandakı etnik proseslərdə üç müxtəlif dil dalğası olmuşdu: hun, xəzər, səlcuq. Bu dil dalğaları Azərbaycanda türk mənşəli dialektlərin sayını artırmış, dilin dialekt sistemində müxtəlif etnik komponentlərin dil elementlərinin toplanması üçün şərait yaratmış, dilin ünsiyyət dairəsini genişləndirmişdir.

Hunlar etnik tərkibcə yetkin olmamışlar. Bəzi araşdırmalara görə, IV əsrin axırlarında Şərqi Avropa çöllərindəki hunların etnik tərkibi əsasən dilcə bir-birinə yaxın olan iki müxtəlif qrupdan – protobulqar və qədim türk tayfalarından ibarət olmuşdur (273, s.34).

Hun etnonimini Orxon-Yenisey abidələrində işlənmiş *kün* (xalq, camaat) sözü ilə müqayisə etmək olar. Qədim *kün* sözü Azərbaycan dili şivələrində *elgün* “qohum-qardaş” (Şəki) sözünün tərkibində indi də işlənməkdədir.

Hunların dil yadigarı kimi Çin transkripsiyasında bizə bir sıra sözlər gəlib çatmışdır: *katır* “qatır”, *turti* “alçaq boylu vəhşi at” (hər iki söz e.ə. XVIII və ya XVII əsrə aid edilir), *kine-lü* “qiymətli qılnc” (e.ə. XII əsr), *tən* “vəhşi at” (227, s.121).

Katır sözü heç bir ciddi fonetik dəyişikliyə uğramadan müasir oğuz dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində (*qatır*) eyni mənada işlənməkdədir (k>q dəyişməsi Azərbaycan dilinin tarixi üçün qanunauyğun hadisədir). *Turti* “alçaq boylu at” sözü müasir uyğur dilində saxlanmışdır. *Kinelü* “qiymətli qılnc” sözü Azərbaycan dilindəki *qın* “qılnc, xəncər, qəmə qoymaq üçün qab” və *küngül* “nacaq, enliəğızlı, qısasaplı balta” (Cənubi Azərbaycan şivələri) sözləri ilə səsləşir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, rus dilindəki *kinjal* “xəncər” sözünün əsasında da, yəqin ki, həmin *kine* (*kine-lü*) kökü dayanır.

Hunların tərkibindəki güclü tayfalardan biri *kəngərlər* olmuşdur. Ptolomey (II əsr) Qafqaz Albaniyasının şəhərləri və kəndləri siyahısında kanqər və kənqar tayfa adı ilə bağlı olan Qanqaranın adını çəkir (175, s.58). Kəngər tayfalarının Qafqaza və Şərqi Avropaya erkən yayılması I-IV əsrlərə aid edilir (300, s.179). Lazar Parapski (V əsr) 484-cü il hadisələrindən danışarkən Ermənistanla Gürcüstanın sərhədində Kür vadisinin üstündə Kanqar vilayətinin və Kanqar dağının adını çəkir (300, s.17; 254, s.23). M.Xorenatsinin məlumatına əsasən Kanqar vilayətinin yeri dəqiq müəyyənləşdirilmişdir: Sevandan şimalda Albaniya və İberiya ilə sərhəddə (300, s.175). Kəngər dağı isə hazırda Ermənistanın Qukasyan rayonunun ərazisindədir. Suriya tarixçisi I Mar Aba (VI əsr) xəbər verir ki, kəngərlər artıq V-VI əsrlərdə Naxçıvan – Ermənistan zonasında yaşayırdılar; 542-ci ildə İran qoşunu onlarla vuruşmalı olmuşdu (254, s.23).

Hazırda azərbaycanlıların müəyyən hissəsi kəngərli adlanır. İranda bu gün də kəngərli adlanan etnoqrafik qrup və Kəngərli toponimi vardır (356, s.151-152). Naxçıvan Muxtar Respublikasında 4 kənd Kəngərli və Kəngərlər adlanır. Naxçıvan şəhəri ətrafındakı (Cəhri, Nehrə, Sirab, Şahbuz, Keçili, Şahtaxlı, Qıvraq, Xok, Qabıllı, Yurtçu və s.) və Qarabağdakı (Qızılı Kəngərlisi, Dəlləkli və s.) bir sıra yaşayış məntəqələrinin əhalisi kəngərli hesab olunur (175, s.58). Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasında Kəngərli (Kürdəmir), Bala Kəngərli (Tərtər, Kürdəmir) toponimləri də mövcuddur. Hətta Azərbaycanda Kəngərli фамилиясы da yayılmışdır. Karl Ritterin məlumatına görə, XIX əsrin sonlarında Arazın şimalında Ermənistan hüduunda kəngərlərin sayı 5 min nəfər olmuşdur.

Kəngərlər Orxon abidələrində kenqeres adı ilə xatırlanır. Əl-İdrisi onları xanqakışı (“Xanq-Kanq adamı”) adlandırır (300, s.161-179). Konstantin Baqryanorodnu (X əsr) peçeneqlərin qədim adının kanqar olduğunu və onların müəyyən hissəsinin yenə belə adlandığını göstərmişdir (300, s.163-164). Kanqar adı tədricən öz yerini peçeneq adına vermişdir.

Peçeneqlərin Azərbaycan ərazisinə IX-X əsrlərdə gəlmələri barədə tarixi məlumat var (248, s.42). Bir sıra peçeneq etnonimləri (beçenek, ertim, küerçi, çur, xopon<kaban) Azərbaycan toponimiyasında öz izini saxlamışdır: *Biçənək* k., *Biçənək* aşırımı (Naxçıvan MR), *Yardımlı*, ştq (Yardımlı r.), *Gögərçi* qışlaq (keçmiş Cavad qəzasında), *Göyərçin Veysəlli* (Cəbrayıl r.), *Göyərçin* dağı (Cəbrayıl r.), *Qapanlı* k. (Tərtər rayonunda 4 kənd), *Qapanlı* düzü (Tərtər r.), *Qafan* r. (Ermənistan Respublikası).

Peçeneqlərin dilində işlənmiş *biçe* “xanım” qohumluq termini (331, s.155) Azərbaycan dilinin Bərdə və Şəki şivələrində də müşahidə edilir: *biçə* “əmi və ya dayı arvadı”.

Türkoloqlar peçeneqlərin dil xüsusiyyətlərini qismən də olsa müəyyənləşdirmişlər (Y.Nemet, A.M.Şerbak, N.A.Baskakov).

N.A.Baskakov peçeneqlərin dilini türk dillərinin oğuz qrupunun oğuz-bulqar yarımqrupuna aid edir; onun qənaətinə görə, peçeneqlərin və uzların dilindəki oğuz sözlərini ilkin, bulqar və qıpçaq səciyyəli sözləri isə sonrakı hadisə hesab etmək lazımdır (200, s.128).

Peçeneqlərin 24 oğuz tayfasından biri olduğu məlumdur. Maraqlıdır ki, kəngərlərin yaşadığı Naxçıvan bölgəsində *beçenek* etnonimi də toponimiyada öz izini saxlamışdır. Şahbuz rayonunda Biçənək adlı kənd, həmin rayonun Ermənistanla sərhədində Zəngəzur dağ silsiləsində Biçənək adlı aşırım var. Beçenek etnonimi Gürcüstanın və Şimali Qafqazın toponimiyasında da özünü göstərir (262, s.34).

Peçeneqlər oğuz mənşəli etnos olduğuna görə, hesab etmək olar ki, XI əsrədək Azərbaycan ərazisində oğuz əsaslı tayfa dilləri var imiş.

A.Zəki Vəlidi Toğan yazır ki, Şərqi Avropanın ən əski türk ünsürü olan bulqar, xəzər, ağacəri və sabirlər qrupundan olan zümrələr Azərbaycanda yerləşən ən əsaslı ünsürlər olmuşdur. Abas Katina bunlardan bulqarların e.ə. 120-ci ildə Cənubi Qafqaza keçib Qars ətrafında yerləşdiyini qeyd edir. M.Xorenatsi bu bulqarların bizim eranın 460-cı illərində də orada yaşamış olduqlarını göstərmişdir (447, s.98).

Bulqar, suvar, ağacəri, xəzər kimi qədim türk etnoslarının Azərbaycanda yaşaması coğrafi adlarla təsdiq olunur. Bulqarların *çakar*, *kuyyar*, *esegel* kimi tayfa adları müəyyən fonetik dəyişikliklərlə *Çaxırlı* (İmişli, Masallı, Cəbrayıl, Göyçay rayonlarında), *Xubyarlı* (İmişli, Cəbrayıl rayonlarında), *Əzgilli* (Beyləqan, Göygöl, Zaqatala rayonlarında) oykonimlərində saxlanmışdır (Müqayisə et: *çakar*>*çaxır*, *kuyyar*>*xubyar*, *esegel*>*əzgil*).

Suvar etnonimi də bir sıra toponimlərdə əks olunmuşdur: *Biləsuvar* – Azərbaycan Respublikası ilə İran arasında sərhəd bölgəsində xarabalıqları qalmış kənd, *Biləsuvar* təpəsi (Biləsuvar r.), *Suvar* dərəsi, *Suvarlar* məhəlləsi (Şəki rayonu-Baş Kün-

güt kəndi). Tovuz rayonundakı *Ağacəri* dağının adı isə ağacəri etnonimi ilə bağlıdır.

Azərbaycan tarixində *xəzər* problemi mühüm yer tutur. Xəzərlər Azərbaycanın şimal hissəsinin bir sıra vilayətlərinə 150 ilədək sahiblik etmişlər (292, s.53). M.Xoranatsidə (V əsr) xəzərlər ilk dəfə 193-213-cü illər arasında xatırlanır. “Ermənistan tarixi”ndə göstərilir ki, erməni çarı Vağarşakın vaxtında “xəzər və basil dəstələri öz çarı Vnasep Surxanın başçılığı altında Cor qapısından gələrək Kürü keçib onun ətrafına səpələndilər” (185, s.115). A.Zəki Vəlidü Toqan barsulaları borçalılar – burçalılar hesab edir və onların Gəncə ilə Tiflis arasında Kür çayının cənubunda yaşadıklarını göstərir (447, s.98-100). IV əsrin axırında Azərbaycana gələn hunlar içərisində Şimali Qafqazda və Volqanın aşağı axarında sakin olan xəzərlər də var idi (26, s.110). Xəzərlərin bir qolu “çox döyüşkən xalq” kimi tanınan sabirlər (sabərlər) idi. Sabirlər 503-cü ildə Qafqazın cənubuna keçmişdilər. Onların başçısı Ambazuk 508-ci ildə Azərbaycanda sasanilərdən Qubadla vuruşmuşdu. 515-516-cı illərdə onlar bütün Ermənistanı işğal edib Anadoluya girirlər. 527-ci ilədək Arran və Şirvan onların əlində qalır. Sabirlərin o dövrdə yüz min ev olduqları təxmin edilir (447, s.99). 531-ci ildə İran qoşununda savir hunların 3 minlik dəstəsi vardı (185, s.71). Təbərinin (IX əsr) yazdığına görə, I Xosrov 10 min nəfərə qədər xəzəri əsir alaraq, onları Atropaten canişininin idarəsində olan “Azərbaycanda və qonşu vilayətlərdə” yerləşdirir (26, s.111). 460-cı ildə Xəzərlərin bir zümrəsi və ya onlara qohum olan ağacərilər, 468-ci ildə saraqurlar Qafqazın cənubuna keçirlər (447, s.98). Xəzərlər Kürün hər iki sahilində möhkəmlənmişdilər. Onların inzibati mərkəzi Qəbələ idi. Bu şəhər ərəblər tərəfindən iki adla: Qəbələ – Xəzər adlandırılırdı. Ərəblərin hücumu zamanı Azərbaycanın şimal hissəsi olan Arran və Sünik Gürcüstanın bir hissəsi ilə birlikdə xəzərlərin əlində idi. Ərəblər Azərbaycan və onunla qonşu vilayətləri çox vaxt “Xəzərlər ölkəsi” adlandırırdılar. İbn Əsam əl-Kufiyə görə, Araz vadisində Beyləqan və Varasan zonasında türk dili yayılmışdı (34, s.136,

172-173). Xəzərlər 627-628-ci illərdə bütün Zaqafqaziyanı işğal etmişdilər (292, s.53). VI əsrdə savirlərin və xəzərlərin basqınından sonra XII əsrin əvvəllərində Şərqi Gürcüstanda işlədilən altı dildən biri *xazaruli* adlanırdı (255, s.23).

Z.Bünyadov yazır ki, “Azərbaycan və Aranın türkləşməsi prosesi, ərəblər siyasi səhnəyə çıxmazdan çox əvvəl, hələ Sasanilər imperiyasının daxilində başlamışdı” (34, s.174). Z.V.Toqana görə, səlcuqlar gəldiyi zaman Azərbaycanın cənub-şərqində ağacərilər və kəngərlər, Azərbaycan tərəflərində xəzərlərin bir qolu olan belengərlər yaşayırdılar. Səlcuqlardan əvvəl Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda, xüsusilə Qəbələ, Burçalı, Kazak, Asasoği, Araz sahilləri və Muğan tərəflərində xəzərlər var idi (447, s.100-101).

Xəzərlərə aid olan bir sıra tayfa adları (xəzər, tarna, kabar və s.) Azərbaycan toponimiyasında öz əksini tapmışdır: *Xəzəryurd* (Ordubad r.), *Xəzərzirvə* (Babək r.), *Xəzərdağ* (Füzuli r.), *Xəzərtəpə* (Laçın r.), *Tərnöyüt* k. (Ağdam r.), *Kəbirli* k. (Tərtər və Beyləqan rayonlarında). Kəbirililərin Qarabağın qədim ellərindən biri olduğu məlumdur. Onların burada məskunlaşması VIII əsrə aid edilir (101, s.113).

Göründüyü kimi, Azərbaycanda getmiş etnik proseslərdə xəzərlər mühüm rol oynamışlar. M.İ.Artamonov qeyd edir ki, “Zaqafqaziyada, xüsusilə düzən Albaniyada savir, xəzər, bolqar və s. türklərin yerləşməsi, ehtimal ki, onların bu ölkəyə ilk basqını zamanından olmuşdur. Sonralar onların sayını yeni türk tayfaları artırmışdır ki, bu da Azərbaycanın müasir etnik simasını müəyyən etmişdir” (185, s.132).

Qədim mənbələrdə bolqar və xəzər dilləri haqqında çox az məlumat var. X əsr ərəb müəllifləri Əl-İstəxri və İbn-Hövqəl bolqar dilinin xəzər dilinə oxşar olduğunu göstərmişlər.

Azərbaycanda xəzər tayfalarının daha qədimdən məskun olduğunu göstərən mülahizələrə də rast gəlinir. Ə.Dəmirçizadəyə görə, “qaspilər də, xəzərlər də əsasən bir tayfadır... Xəzərlər əvvəlki qaspi tayfasından müəyyən dərəcədə fərqlənmişlər: belə ki, xəzərlər skiflərə qarışan və eyni zamanda onları öz

təsirlərinə salaraq, skiflərə də öz adlarını verən qas/xaz tayfasının sonrakı nəslidir” (50, s.32).

Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Təbriz hələ e.ə. VIII əsrdə şəhər kimi mövcud olmuşdur. Eramızın IV əsərində bu şəhərin adı *Torij*, yaxud *Toriş* kimi göstərilmişdir. IV əsrin sonunda baş vermiş hadisələri öz əsərində əks etdirmiş F.Buzand həmin toponimi *Tavrez*, *Tavrej* kimi qeyd etmişdir. Kirakos Gəncəli (XIII əsr) bu adı *Tavriz* kimi işlətmişdir (243, s.174, 181).

Təbriz oykoniminin dil mənsubiyyəti və mənası barədə fikirlər müxtəlifdir (69, s.57-58; 130, s.38-41). Bu coğrafi adın türk mənşəli olduğunu söyləyənlər də var (C.Qiyasi, M.Məmmədov). Yaqut Həməviyə əsaslanan C.Qiyasi yazır ki, Xətib Təbrizi “doğulduğu şəhərin adını “Təbriz” kimi (“t”-dən sonra “e” ilə) tələffüz etmiş və bunun xəzərlərə məxsus ləhcə xüsusiyyətlərindən biri olduğunu söyləmişdir. Bu ilk məlumat qulaq ardına vurulmuş, “Təbriz” sözünün türkdilli tayfalardan olan xəzərlərlə bağlılığı unudulmuşdur”. Bu məlumata və Təbrizdə tarixən çoxlu zəlzələlərin baş verməsinə əsaslanan C.Qiyasi belə hesab edir ki, Təbriz sözü türk dillərindəki *təprəş-tərpəş* feilindən olub “tərpəşən şəhər” deməkdir (108). Özlüyündə maraqlı görünən bu qənaətdə şübhəsiz cəhət şəhər adının onun qədim sakinlərinin – xəzərlərin dil faktı ilə bağlı olmasıdır.

Xəzər tayfa birliyinin tərkibində *tavris* adlı bir tayfanın da olduğu X əsrin əvvəlinə aid mənbələrdə xatırlanır (200, s.110). Təbriz adını həmin etnonimlə bağlamaq ağılabatandır (66; 284). Omsk vilayətində *Tevriz* adlı rayon mərkəzinin (kəndin) və çayın mövcudluğu bu ehtimalı daha da qüvvətləndirir. Omsk vilayətindəki *Tevriz* toponimi əhalinin köçürülməsi yolu ilə də yarana bilərdi. *Tevriz* kəndi XV-XVI əsrlərdə Sibir xanlığının ərazisinə daxil olmuşdur. Hələ XIV əsrin axırlarında qızıl-ordalılar Azərbaycanda olmuşdular. 1386-cı ildə Toxtamış 90 minlik ordu ilə Azərbaycana soxularaq Təbriz, Naxçıvan, Marağa, Mərənd, Sultaniyyə və başqa şəhərləri talayaraq özü ilə 200 min nəfər əsir aparmışdı (26, s.216-217). Əsir aparılan

əhali öz yurdunu unutmayaaraq, yeni yaşayış yerinə Təbriz adı verə bilərdi. Bu halda ehtimal etmək olar ki, ya Sibir xanlığında qalmış azərbaycanlılar yavaş-yavaş yerli tatarlarla və sonrakı gəlmələrlə qaynayıb-qarışmış, onların dili dəyişikliyə uğramış, ya da təbrizlilər köçüb getmiş, onlarla əlaqədar yaranmış toponim isə unudulmamışdır. Hər halda bütün ehtimallar Təbriz və Tevritz toponimlərinin əlaqəsindən xəbər verir.

Azərbaycanda türk etnosunun qədimliyini göstərən dəlillərdən biri də *Aran* toponimidir. S.Aşurbəyliyə görə, Albaniyanın qədim yerli adı Aran olmuşdur. 262-cı ilə aid bir yazıda Sasani hökmdarı I Şapurun hakimiyyəti altında olan Zaqafqaziya ölkələri sırasında Aranın da adı çəkilir. S.Aşurbəyli Aran toponimini tədqiq edərək onun türk mənşəli söz olması qənaətinə gəlmişdir (194). Dil faktları *Aran* toponiminin türk mənşəli olduğunu təsdiq edir. M.Kaşğarının lüğətində *aran* sözünün “mal-qara həyəti, tövlə” mənasında işləndiyi bəllidir. Azərbaycan dilinin Dərbənd şivələrində *aran* sözü “tövlə” mənasında indi də işlənməkdədir. Müasir dilimizdə *aran* sözü “isti yer, düzənlik” mənalarını bildirir. Ümumiyyətlə, *aran* sözü Altay dillərinə məxsus leksik vahiddir və onun praforması **paran* “xalq, yaşayış yeri” şəklindədir (397, s.33).

Görünür ki, *Aran* sözü əvvəllər dar mənada – “mal-qara həyəti, ağıl, tövlə” mənasında işlənmiş, sonralar isə öz mənasını genişləndirərək, “dağın ətəyində külək tutmayan yer, düzənlik” mənasını ifadə etmişdir. Aran toponiminin mənasına əsaslanan S.Aşurbəyli bizim eramın lap başlanğıcında Albaniyada əsas təsərrüfatı maldarlıq olan köçəri qədim türk tayfalarının yerləşdiyini ehtimal edir. Nəhayət, o belə nəticəyə gəlir ki, ilk orta əsrlərdə Aranda İrandilli əhali ilə yanaşı türkdilli tayfalar da yaşamışlar (194, s.19-20; 195, s.55-58, 66-67).

Fikrimizcə, Aran toponimi “isti yaşayış yeri” mənasını verir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qədim Aranın Azıx və Bərdə kimi tarixi toponimləri də türk mənşəlidir (67; 10, s.96-101; 68).

VII-IX əsrlər mənbələrində müasir dilimizdə işlədilən türk sözlərinə təsadüf olunması qədim Aranda türk dilinin var-

lığını göstərən dəlillərdəndir: *avçi* “ovçu”, *çöpçi* “uşağın boğazında qalmış şeyləri çıxaran adam”, *tabak* “tabaq, dayaz qab”, *aqelun* “ayaqyalın” (“Alban tarixi”, VII əsr), *hannan-hana* “tədricən, çətinliklə” (Bəlazuri, IX əsr) və s.

Bəzi tədqiqatlarda qədim Azərbaycanda türk dilinin yayılmasından bəhs olunarkən gəlmə türk tayfalarının rolu həddən artıq şişirdilir, xalq dilinin formalaşmasında yerli türk etnoslarının rolu, demək olar ki, nəzərə alınmır və bu zaman unudulur ki, XI əsrdə gələn türklər özləri də yerli təsirə (türk və ya qeyri-türk) məruz qalırdılar. A.Y.Krımskinin bir qeydi bu cəhətdən çox əlamətdardır. O yazır ki, XI əsrdə Kiçik Asiyaya gələn səlcuq türklərinin yuxarı təbəqələri iranlaşmaya çox asanlıqla tabe olurdular: “Kiçik Asiyanın yenicə zəbt edilmiş düzlərində, Cənubi Azərbaycanda olduğu kimi, köç etmək istəyən ordular üçün düşərgəyə yararlı otlaqlar tapıldı. Bu diyarın torpaqlarının türkləşməsinin, cüzi də olsa, başlanğıcı belə qoyuldu. Bunun əksinə olaraq, şəhərlərdə özünə yaşayış məskəni seçən türklərin yuxarı siniflərinin özləri iranlaşmaya çox asanlıqla tabe olurdular. Bununla belə, kənd dairələrində də türk kolonistləri onları əhatə edən İran dilinin təsirinə dayana bilmirdilər; məsələn, hətta üç yüz il keçəndən sonra, ölkənin türkləşməsi güclü sürətdə irəliləyəndə, qəzvinli coğrafiyaşünas ötəri qeyd etmişdir ki, Cənubi Azərbaycan Marağası ətrafında (indi Azərbaycanca danışan) məskən salmış türklər türkcə deyil, yerli İran ləhcəsində (“pəhləvi”) danışdırdılar ki, bunda da kifayət qədər ərəb sözləri var idi. Bu hal, əlbəttə, yeganə deyildi” (306, s.110-111).

Ehtimal etmək olar ki, VII əsrdən Azərbaycanın türk tayfaları vahid siyasi və iqtisadi ittifaqa daxil olmuşdular ki, bu da çoxdillli Azərbaycanda Azərbaycan danışığı dilinin yayılmasına səbəb olmuşdur. Məhz buna görə də VII əsrdən Zaqafqaziya mənbələrində türkiizmlərin kəmiyyəti nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdı (254, s.24).

Toponimik faktlar göstərir ki, Azərbaycanın müasir əhalisinin etnik tərkibi onun qədim dövrdəki mənzərəsini müəyyən

dərəcədə əks etdirir. “Azərbaycanın coğrafi adları” kitabında bu barədə deyilir: “Coğrafi adların arealı Albaniyanın qədim əhalisinin yayıldığı sahənin xəritəsini bərpa etməyə imkan verir. Qafqazdilli əhali Kürdən şimalda və cənubda olan ərazidə, İrəndilli əhali isə əsasən Azərbaycanın şərqində məskunlaşmışdı (buraya Abşeron və İrandək olan sahil zolağı mənsub idi). Türkdilli əhali isə əsas etibarilə Kür, Araz çayları arasında və buradan daha cənubda olan ərazidə məskən salmışdı” (161, s.89).

Qədimdən əhalinin belə məskunlaşması onun müasir yerləşməsi ilə ziddiyyət təşkil etmir, demək olar ki, uyğun gəlir. Hazırda Azərbaycanda yaşayan bir sıra etnik qruplar – udlar, saxurlar, qızlar, tatlar, xınalıqlar və s. qədim Albaniyanın qeyri-türk etnoslarının qalıqlarıdır. Yəqin ki, həmin etnik qruplar Albaniyanın aparıcı qeyri-türk tayfalarından olmuşlar ki, onlar asimilyasiya olunmamış, öz varlıqlarını bu günədək saxlamışlar.

V.A.Boqoroditskinin təsnifatına görə, Azərbaycan dili türk dillərinin cənub-qərb qrupuna daxildir. N.A.Baskakov isə Azərbaycan dilinin yerini türk dillərinin qərbi hun budağının oğuz qrupunun oğuz-səlcuq yarımqrupunda müəyyənləşdirir. M.F.Köprülüzadə “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” (B., 1926) kitabçasında azəri ləhcəsinin (yəni Azərbaycan dilinin) oğuzca olduğunu göstərmişdir. Sonralar B.Çobanzadə, onun ardınca Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilinin oğuz-qıpçaq mənşəli olmasını təsdiq etmişlər. Azərbaycan dili oğuz-qıpçaq əsaslı olduğuna görə, oğuzların və qıpçaqların tarixinə qısa bir nəzər salmaq yerinə düşər.

Oğuzlar (ərəbcə: *quzz*) VI əsrdə Çindən Qara dənizədək olan ərazidə bütün tayfaları birləşdirərək köçəri imperiya yaratmışdılar. VIII əsr Orxon abidələrində bu xalq *tokuz oğuz* da adlanır. İbn əl-Əsir quzların (yəni oğuzların) iki tayfa qrupuna bölmündüyünü xatırladır: uçuk və buzuk (198, s.524-525).

Oğuzlar 24 tayfadan ibarət olmuşdur. M.Kaşğari bunlardan 22-ni sayır: kınık, kayığ, bayundur, ıva//yıva, salğur, afşar, begtili, bükdüz, bayat, yazğır, eydür, karabölük, alkabölük, igdər, ürəgir/yürəgir, tutırka, ulayundluğ, tögər, becenek, cuval-

dar, cəpni, carukluğ. M.Kaşğari qeyd edir ki, bunlar əsas qəbilələrdir, onların hər birinin oymaqları da var (441, I, s.89-91). Oğuzların 24 tayfadan ibarət olması M.Kaşğariyə məlum idi, ancaq buna baxmayaraq o, 22 tayfa göstərmişdir. V.A.Qordlevskiyə görə, M.Kaşğaridə 22 tayfanın olması XI əsrdə oğuzların qəbilə quruluşunun dağılmasının başladığını xəbər verir. İki tayfa artıq islamaqədərkə dövrdə ayrılıb xalac (kalaç) xalqını əmələ gətirmişdi (249, s.70-71).

24 oğuz tayfasının bozok və uçok olmaqla iki qola ayrılmasını F.Rəşidəddin də göstərmişdir. V.V.Bartoldun yazdığına görə, Rəşidəddinin göstərdiyi 24 oğuz tayfasının 21-i M.Kaşğarinin məlumatı ilə uyğun gəlir. Üç tayfanı (yayırlı, karık, karıkın) ancaq Rəşidəddin göstərir. Carukluq və ya çarukluq tayfasını isə yalnız M.Kaşğari qeyd edir (198, s.573).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da təsvir olunan oğuzlar da Bozok (İç Oğuz) və Üçok (Taş Oğuz) olmaqla iki qola ayrılır. Abidədə oğuzların 24 sancaq bəyindən ibarət olması göstərilmişdir.

24 oğuz tayfasının 18-nin Cənubi Qafqaz ərazisində olması müəyyən edilmişdir: afşar, bayat, bayundur, bektili, igdir, yive, yayırlı, karabölük, kınık, kırık, peçeneg, salur, tutırqa, tükər, çaruk, çebni, çuvaldar, eymür. Səlcuq hərəkətində iştirak etmiş başqa türk tayfaları da aşkara çıxarılmışdır: ağacəri, kanqlı, karluk, qıpçaq, xalac. Toponimikada oğuz və türkmən etnonimləri də saxlanmışdır (265, s.381).

V.V.Bartold bu fikirdədir ki, Orxon abidələrində *oğuz* sözü təkcə türklərin şimal qonşusunu ifadə edən bir söz kimi deyil, daha geniş mənada, *türk* sözünün sinonimi kimi işlənmişdir. O, yenə qeyd edir ki, yazılarda *türk* sözü etnoqrafik mənadan çox, siyasi mənə daşıyır (198, s.271, 579). M.Kaşğari isə “türk” adlandırdığı tayfaların dilinin oğuzların və qıpçaqların dilindən müəyyən dərəcədə fərqləndiyini göstərir. O, oğuzları türkmənlərlə eyniləşdirsə də (“Oğuzlar türkmənlərdir”), Bartolda görə, o vaxt türkmən dilinin leksikası başqa türk dillərinin leksikasından o dərəcədə fərqlənirdi ki, oğuz və çigil kimi *türkmən* və *türk* də bir-birinə qarşı qoyulurdu (198, s.587-588).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da oğuzlar “türkman”a qarşı qoyulur: *Pəs varasın, bir cici-bici türkman qızını alasan, naga-handan tayanım, üzərinə düşəm, qarnı yırtıla – dedi; Oğuzun arsızı türkmanın dəlüsinə bənzər.*

Dil faktları XI əsrdək Azərbaycanda oğuz özəkli türk dilinin varlığından xəbər verir. Müasir Azərbaycan dilində “isti yer” mənasında işlənən *aran* sözü eramızın III əsrində toponim kimi mövcud olmuşdur (194, s.18-19). M.Kaşğari *aran* sözünü “tövlə, mal-qara həyəti” mənalarda qeyd almışdır (426, s.21). Mənşəcə oğuz olan salarların dilində həmin söz “qoyun ağılı, tövlə” mənalarda işlənir. Bundan başqa, *aran* sözü türk dilinin dialektlərində “örtülü yer, tütün qurutmaq üçün koma; dağın ətəyində külək tutmayan yer, vadi, çöl”, tatar dilinin dialektlərində “pəyə, anbar”, qazax dilində “sayqakları ovlamaq üçün iti payalar şəklində (adətən qamışdan) qurğu; mal-qara ağılı”, Xarəzm özbəklərinin dilində “mal-qara həyəti, tövlə” mənalarda özünü göstərir.

“Alban tarixi”ndə V əsrin əvvəlində Qor və Qazan adlı iki qardaşın Hun ölkəsindən böyük bir qoşunla Sünik (indiki Zəngəzur-Sisyan) vilayətinə gəlmələri xəbər verilir (*Qazan* adının oğuzlarda işləndiyi “Kitabi-Dədə Qorqud”dan məlumdur).

V-VI əsrlər erməni mənbələrində işlənmiş *arıq//aruq* “arıq; məhsul verməyən”, *aru//arığ* “xəndək, arx”, *tel* “sap, bürünc sim”, *voçxar, oçxar* “qoç, qoyun” kimi türkizmlər (254, s.21) türk-Azərbaycan danışıq dilindən keçmiş sözlərdir. Şübhə yoxdur ki, V-VI əsrlər və sonrakı dövrlər erməni mənbələrində işlənmiş onlarca türkizmlər erməni danışıq dilində uzun müddət işləndikdən sonra erməni ədəbi dilinə keçmişdir. Bu isə həmin alınmaların tarixini daha əvvəlki dövrlərə aparır.

Qıpçaqlar ilk dəfə e.ə. 203-cü ilə aid Çin xronikasında xatırlanır (“kyüşə”, yaxud “tzyüşə” kimi). Onlar bu vaxt Altayın şimal-qərbində çinlilərin Çjelyan adlandırdıqları vadidə yaşayırdılar (258, s.268; 398, s.26, 32). Çjelyan – *cilan* “ilan” sözünün çincə transkripsiyasıdır. Rus dilindəki “Zmeynaya qora” və “qorod Zmeynoqorsk” buradandır (258, s.268). *Kıpçak*

adı türk dillərinin yazılı abidələrində ilk dəfə VIII əsrə aid Seləngə kitabəsində işlənmişdir.

E.ə. III əsrin sonunda qıpçaqlar hunların hakimiyyəti altına düşürlər. VI-VII əsrlərdə isə onlar ilk məskənlərindən – Altaydan Orxon və İrtiş çayları hövzələrinə köçürlər, lakin onların bəzi hissəsi Altayda qalır. Altaylıların tərkibində qıpçaq qəbiləsi əsrimizədək saxlanmışdır (398, s.32, 45). Qıpçaqlar X əsrin əvvəllərindən qərbdə xəzərlərlə həmsərhəd idi. Xəzərlər isə bu vaxt Xəzər dənizindən şimal-qərbdə Şimali Qafqazın şimal-şərq hissəsində yerləşmişdilər. Qıpçaqlar X əsrin ortalarında türklərin – oğuzların ardınca Volqanı keçərək Şimali Qaradənizətrafi çöllərinə və Qafqaza axıyıb gəlirlər. Tyanşan ətəklərindən Dunayadək qıpçaqlar tərəfindən tutulmuş geniş bir ərazi XI-XV əsrlərdə “Dəşti-Qıpçaq” və ya Poloves torpağı adlanırdı (334, s.284). Qıpçaqların etnik tərkibi qarışıq olmuşdur. Onlar Dəşti-Qıpçaqda kanqarlarla (kanqlı) qarışmış, Şərqdə qıpçaq, Avropada koman, Rusiyada isə poloveslər adlanan xalq yaratmışdılar (258, s.266-267).

Qıpçaqlar VIII əsrdə xəzərlərin tərkibində dəfələrlə Cənubi Qafqaza yürüş etmişlər. Onlar 722-723-cü illərdə Aranda və Ermənistanda, 765-ci ildə Şərqi Gürcüstanda başqa türk tayfaları və yerli əhali ilə birlikdə ərəb işğalçılarına qarşı vuruşmuşdular (34, s.106, 111-112; 398, s.45). XI əsrdən XIII əsrin əvvəlində qıpçaqların ayrı-ayrı qrupları Azərbaycan ərazisində yaşamışlar. Azərbaycanda İldəgizlər sülaləsinin əsasını qoyan Şəmsəddin İldəgiz mənşəyinə görə qıpçaq idi (398, s.59).

Səlcuqlarla mübarizədə öz dövlətinin hərbi qüdrətini gücləndirmək və qvardiyasını möhkəmləndirmək məqsədilə qıpçaq xanının qızına evlənmiş gürcü çarı IV David 1118-ci ildə 45 min qıpçaq ailəsini Şimali Qafqazdan və Rusiyanın cənubundan Gürcüstana dəvət edib onlara daimi yaşayış yeri verir (261, s.22). Gürcü mənbələri həmin qıpçaqları *axalikivçakara* (“yeni qıpçaqlar”), burada VIII əsrdən yerləşmiş ilk qıpçaqları isə *nakukivçakara* (“köhnə qıpçaqlar”) adlandırır. XI-XII əsrlərdə Kartlidə (Şərqi Gürcüstanda) türk əhalisi üstünlük təşkil

etdiyindən həmin əraziyə *Didi Türkoba* (“Böyük türkobası”) deyirdilər (254, s.25). V-VI əsrlərdə Gürcüstanda hunlar (ononqlar, sarı oqurlar, sabirlər və s.), VII-VIII əsrlərdən xəzərlər və qıpçaqlar yerləşmiş və beləliklə, Şərqi Gürcüstanda Azərbaycan dilinin dialektləri yaranmışdır. Şərqi Gürcüstanda oğuz və qıpçaq tayfalarının məskunlaşmasını həmin bölgənin etnonimləri təsdiq edir: Təkəli (Marneuli r.), Muğanlı (Dmanisi, Bolnisi, Marneuli), Saatlı (Dmanisi r.), Ağqullar, Kəpənəkçi, Ulaşlı, Çanaxçı, Borçalı (Marneuli r.) (255, s.25).

Tədqiqat göstərir ki, *qıpçaq, kuman, quba, quşçu, duvannı* kimi qıpçaq etnonimləri (259; 260; 261) Azərbaycan toponimiyasında əks olunmuşdur: Qıpçaq k. (Qax r.); Koman k. (Lerik r.); Komanlı k. (Cəlilabad r.); Quba ş., Duvannı d.y.s., Quşçu k. (Şamaxı, Kürdəmir, Yevlax, Daşkəsən, Laçın), Quşçular k. (Goranboy r.), Quşçu körpüsü qəsəbəsi (Daşkəsən r.), Quşçu Ayrım k. (Qazax r.), Aşağı Quşçular k., Yuxarı Quşçular k. (Şuşa r.) və s.

Qıpçaqların “ağ qıpçaq” qrupuna daxil olan qəbilələrdən biri *pıçaqçı* adlanırdı (398, s.123). Hazırda İranda pıçaqçı etnik qrupu və *Pıçaqçı* toponimi var. Zərdab rayonunun kəndlərindən biri *Bıçaqçı* adlanır. Cənubi Azərbaycanda Qıpçaq, Mərkəzi İranda Kıpçak toponimləri qeydə alınmışdır.

Azərbaycan dili oğuz-qıpçaq əsaslı bir dil sayılır, lakin bizə belə gəlir ki, Azərbaycan dili üçün əsas olmuş etnik komponentlər sırasında qıpçaq komponentinin rolu bir qədər şişirdilmiş, oğuz-qıpçaq olmayan türk tayfa dillərinin elementlərinə isə az diqqət yetirilmişdir. XI əsrdə oğuzların və qıpçaqların dili, demək olar ki, eyniyyət təşkil edir və onların dili bir qayda olaraq başqa türk tayfa dillərinə qarşı qoyulurdu. M.Kaşğarının lüğətində oğuzların və qıpçaqların dilinə aid verilən faktların müqayisəsindən bunu aydın şəkildə görmək olar (441, I, s.60-69; 378, s.57-59; 276).

Oğuzların dili:

1) *i* saiti əvəzinə *e* saitinin işlənməsi: *sen (sin)* “sən”.

2) Adların və feillərin əvvəlində *y*-nin düşümü və ya *c*-ya çevrilməsi: *elkin (yelkin)* “səyahətçi”, *ılığ (yılığ)* “ılıq”, *cincü (yincü)* “inci”, *cuğdu (yuğdu)* “uzun dəvə yunu”.

3) Söz əvvəlində *m* əvəzinə *b*: *ben (men)* “mən”, *bün (mün)* “şorba”.

4) Söz əvvəlində və söz sonunda *t* əvəzinə *d*: *devə (tevəy)* “dəvə”, *öd (öt)* “deşik”.

5) Söz ortasında *gd* əvəzinə *kt*: *büktə (bügdə)* “xəncər”, *yiktə (yigdə)* “iydə”.

6) Söz ortasında *z* əvəzinə *y*: *kayın (kaž in)* “qayınağacı”, *kayın (kaž in)* “qayın”, *ayığ (až iğ)* “ayı”.

7) Söz ortasında *z* əvəzinə *d*: *adığ (až iğ)* “ayı”.

8) Adların ortasında *ğ* səsinin düşümü: *çumuk (çumğuk)* “ala qarğa”, *tamak (tamğak)* “damaq”.

9) Söz sonunda *w* əvəzinə *v*: *av (aw)* “ov”, *ev (ew)* “ev”.

10) *-ğan* əvəzinə *-an* şəkilçili feili sifət: *baran (barğan)* “gedən”, *uran (urğan)* “vuran”.

11) Keçmiş zaman forması *-dım* əvəzinə *-dam*: *bardam (bardım)* “getdim”.

12) *-a* şəkilçili indiki zaman forması: *men baran* “mən gedirəm”, *men turan* “mən dururam”.

13) *-ğuçl*, *-daçl*, *-ası*, *-duk* şəkilçili feil formaları (bütün şəxslərdə).

14) Ayrı-ayrı sözlər: *bart* “su qabı, bardaq”, *çer* “vaxt”, *imir* “dan qaranlığı”, *evət/(y)emət* – təsdiq ədatı.

Qıpçaqların dili:

1) *i* saiti əvəzinə *e* saitinin işlənməsi: *sen (sin)* “sən”.

2) Adların və feillərin əvvəlində *y*-nin düşümü və ya *c*-ya çevrilməsi: *elkin (yelkin)* “səyahətçi”, *ılığ (yılığ)* “ılıq”, *cincü (yincü)* “inci”, *cuğdu (yuğdu)* “uzun dəvə yunu”.

3) Söz əvvəlində *m* əvəzinə *b*: *ben (men)* “mən”, *bün (mün)* “şorba”.

4) Söz ortasında *z* əvəzinə dilortası *y*: *kayın (kaž in)* “qayınağacı”, *kayın (kaž in)* “qayın”, *ayığ (až iğ)* “ayı”.

5) Yalnız bəzi qıpçaqların nitqində, görünür ki, ikidilli və ya yad dil öyrənənlərin dilində adların və feillərin ortasında y əvəzinə z: *azak (ayak)* “ayaq”, *tozdi (toydi)* “doydu”.

6) Adların ortasında y əvəzinə d: *adək (ayək)* “ayaq”, *adığ (ayığ)* “ayı”.

7) Adların ortasında ğ-nın işlənməməsi: *çumuk (çumğuk)* “ala qarğa”, *tamak (tamğak)* “damaq”.

8) Adların ortasında h əvəzinə g: *ügi (ühi)* “bayquş”.

9) -ğan əvəzinə -an şəkilçili feili sifət: *baran (barğan)* “gedən”, *uran (urğan)* “vuran”.

10) Keçmiş zaman şəkilçisi -dim əvəzinə -dam: *bardam (bardım)* “getdim”.

11) -daçıl, -ası, -duk şəkilçili feil formaları (bütün şəxslərdə).

12) Ayrı-ayrı sözlər: *evət* – təsdiq ədati; *uçan* “iki yelkənli gəmi”.

E.R.Tenişev belə nəticəyə gəlmişdir ki, sadalanan xüsusiyyətlər ya qıpçaqların dilinin çox qarışıq olmasını, ya da *qıpçaq* termini altında yerli xüsusiyyətləri olan müxtəlif etnik qrupların birləşdiyini xəbər verir (378, s.58).

Oğuz dili qıpçaq dialektlərinə mühüm təsir göstərmişdi. X-XII əsrlərdə və sonrakı dövrdə qıpçaq dili karluq və oğuz dilləri arasında orta mövqə tuturdu və sonuncuya daha yaxın idi. M.Kaşğari oğuz dilinin təsirini hər yerdə hiss etmiş, oğuz-qıpçaq dillərinin qarışıq olmasına əmin olmuşdu. Bu onunla izah olunur ki, M.Kaşğari çox vaxt “oğuzla” yanaşı “qıpçaq”, yaxud da əksinə, “qıpçaqla” yanaşı “oğuz” qeydini işlədir. Bəzən o, “oğuz”u göstərir, güman edir ki, sonra gələn “qıpçaq” öz-özünə anlaşılır (308, s.54). Belə ortaq xüsusiyyətlərə görə, türkoloji ədəbiyyatda “oğuz-qıpçaq dili” (401, s.11; 74, s.39), “oğuz-qıpçaq dilləri” (407, s.30; 308, s.54; 52, s.55) ifadələri işlədilir. Orta Asiya və Qafqaz türk dillərinin areal tədqiqatını aparmış N.Z.Hacıyeva belə nəticəyə gəlmişdir ki, oğuz və qıpçaq dil ümumiliyi pratürk zamanından qabaq olmuşdur; həmin dövrdə qarışıq dillərin və dialektlərin yayıldığı rayon Orta Asiya və

Cənubi Sibir olmuşdur. Oğuz-qıpçağa qədərki qarışıqlığın izləri salar, yakut, çuvaş kimi təcrid olunmuş dillərdə saxlanmışdır. Oğuz və qıpçaq dilləri vahid bir dilin bölünməsi yolu ilə deyil, bu və ya digər əlamətin müəyyən coğrafi şəraitdə “qorunması” yolu ilə yaranmışdır (241, s.115-116). Ehtimal etmək olar ki, oğuz və qıpçaq adları dilə görə deyil, tayfaya görə olan adlardır.

Ə.Dəmirçizadə “Kitabi-Dədə Qorqud”da təsvir olunan oğuzlar haqqında yazır: “...Kitabi-Dədə Qorqud” yazıya köçürülən dövrdə artıq nə müstəqil və məhdud oğuz qəbiləsi, nə də saf oğuz dili mövcud idi. Oğuzların böyük qismi Azərbaycanda daha əvvəllərdən məskən salmış digər türkdilli tayfalarla – xüsusən xəzərlərlə və qıpçaqlarla, eləcə də qeyri-türkdilli başqa tayfalarla qovuşmuş və vahid bir xalqın – azərbaycanlıların üzvi etnik hissəsinə çevrilmişdi və bunların dili də əvvəlki oğuzların dilindən müəyyən dərəcədə fərqli bir dil olmuşdu. Elə buna görə də XI əsrdə türk dillərindən bəhs edən M.Kaşğari bir çox hallarda ayrıca oğuzların və ayrıca qıpçaqların dilindən yox, oğuz və qıpçaqların dilində bu və ya digər dil vahidinin eyni, ortaqlı olmasından isə dəfələrlə bəhs etmişdir” (47, s.16-17).

Qıpçaq termini bir çox hallarda dil anlayışından çox, coğrafi anlayış ifadə etmişdir. Deməli, etnolinqvistik baxımdan “qıpçaq dili” yox, yuxarıda deyildiyi kimi, “oğuz-qıpçaq dili” ifadəsini işlətmək daha doğrudur. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan dilində qıpçaq elementləri hesab olunan bəzi faktlara (404) tarixi baxımdan yanaşdıqda onlar özünü doğrultmur. M.Kaşğari qeyd edir ki, yağma, toxsu, qıpçaq, yabaqu, tatar, kay, comul və oğuzlar z-nı (ج) hər zaman y-ya çevirir və heç bir zaman ž (ج) söyləməzlər: *kayın* <*kažın* . Çigillər və başqa türklərə görə ž ilə söylənən sözləri qıpçaq, yemək, suvar, bulğar qəbilələri və ruslara, Ruma qədər uzanan başqa qəbilələr z (ج) ilə söyləyərlər: *azak*<*až ak* (441, I, s.68). Doğrudur ki, M.Kaşğari bəzi qıpçaqların dilində adların və feillərin ortasında y əvəzinə z səsinin işləndiyini də göstərmişdir. Ancaq görünür ki, bu, ikidilli olanların və ya yad dil öyrənənlərin dilinə aid olmuşdur

(378, s.57). Deməli, M.Kaşğariyə görə, dışarası $\hat{z}$ (ج) səsi türklərin, başqa sözlə, uyğurların və çigillərin dili üçün səciyyəvi olmuşdur. Uyğurların dilində işlənən $\hat{z}$ oğuzların dilində y-ya, qıpçaqların dilində isə y və z-ya uyğun gəlmişdir (329, s.94-95). Buna görə də Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində qeydə alınmış dışarası $\hat{z}$ səsinin qıpçaq elementi sayılması (404, s.6) tarixi dialektologiya baxımından inandırıcı görünür.

Eyni fikir $t \sim d > \zeta$ və u -laşma hadisələrinə də aiddir (404, s.9, 11). $t \sim d \sim \zeta$ səs uyğunluğu müasir uyğur dilində (*tuş~çuş, tiş~çiş*) və Altay dilinin şimal dialektlərində canlı surətdə saxlanılır. Bəlli olduğu kimi, Altay dilinin cənub dialektlərindən fərqli olaraq şimal dialektləri türk dillərinin şərqə hün budağının uyğur-oğuz qrupuna daxildir (200, s.182, 212). Bu dilin cənub dialektlərində söz əvvəlindəki d' səsinə şimal dialektlərində ζ səsi uyğun gəlir.

u -laşma ($\zeta > u$) hadisəsi isə xəzər tayfalarının dili üçün səciyyəvi olmuşdur (200, s.111; 254, s.32; 290, s.207-208). Ümumiyyətlə, Azərbaycan dili dialektlərinin bəzi fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri sabir-xəzər tayfalarının dil elementləri sayıla bilər:

1) u -laşma hadisəsi: *uay, uox, uöp, uəmən* (Ord.).

2) *-ad, -əd* indiki zaman şəkilçisi: *aladam, gələdəm, aladu, gələdü* (Qb., Dər.).

3) Nəqli keçmiş zamanın III şəxsində işlənən *-it, -it, -ut, -üt* şəkilçisi: *alıtıdı, diyitdi, durutdu, görütdü* (Ş.), *alıtıdı, yazutdu, gəliti, düzütdü* (Dər.).

Azərbaycan dili şivələrində xəzər elementlərinin olması tarix və dilçilik baxımından təsdiq olunur. N.Z.Hacıyeva və B.A.Serebrennikov yazırlar: “Yerli əhali tərəfindən assimilyasiya olunaraq və azərbaycanlıların əcdadlarının dilini mənimsəyərək xəzərlər bu əhalinin dilinə öz dilinin bəzi əlamətlərini də əlavə edə bilərdilər. Burada dillərin çarpazlaşması sadəcə o səbəbdən xüsusilə təsirli ola bilərdi ki, bu halda qohum dillər əlaqədə olmuşdular. Həqiqətən Azərbaycan dilinin bir sıra şimal

və şərq şivələrində elə əlamətlər nəzərə çarpır ki, bunlar oğuz qrupu dillərinin tipik xüsusiyyətləri ilə heç cür uyuşmur” (239, s.6-7).

Sabir, xəzər tayfa dillərinin *y-*, *d-*, *u-*, *c-/ç-* dialektlərinə divergensiyası V əsrədək baş vermişdi (254, s.32). Azərbaycan dili dialektlərində suvar elementlərinin olmasını T.İ.Hacıyev də göstərmişdir: “Azərbaycan dili oğuz-qıpçaq, oğuz-səlcuq deyil, məhz oğuz dili əsasında müəyyənləşib, suvar dillərinin isə izləri vardır (əsasən dialekt səviyyəsindədir)” (77, s.18).

Dilçilik tarixindən bəllidir ki, yaxın areallarda yerləşmiş qohum dillərin uyğun xüsusiyyətləri daha çoxdur. Ancaq bir-birindən uzaq areallarda yerləşmiş qohum dillərdə elə spesifik əlamətlərə təsadüf edilir ki, bunları heç də həmişə dillərin müasir vəziyyəti və daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə izah etmək mümkün olmur. Bəzən də olur ki, eyni dil xüsusiyyəti müxtəlif areallarda təkrar olunur. Belə rəngarəng dil mənzərəsi müasir türk dillərində aydın şəkildə müşahidə edilir və bu hal sinxronik yox, daha çox diaxronik baxımdan şərh olunmalıdır. Müxtəlif türk dilləri və dialektlərinin izoqlos təşkil edən bəzi xüsusiyyətləri həmin dillərin formalaşmasında iştirak etmiş eynicinsli tayfa dilləri ilə bağlı olaraq meydana çıxır. Bu, bir tərəfdən müxtəlif qəbilə və tayfaların uzun sürən qaynayıb-qarışması ilə, miqrasiyalarla bağlıdırsa, digər tərəfdən, müxtəlif dialektlərin eyni bir kökdildən nəşət etməsi ilə, tarixən onların yaxın areallarda yerləşməsi ilə əlaqədardır.

Ədəbiyyatşünas H.Zeynallı 1926-cı ildə çap etdirdiyi “Azərbaycanda el ədəbiyyatı” məqaləsində yazırdı: “...bugünkü dilçilərimizin, demək olar, hamısı Azərbaycanı cənub türklər qrupundan sayırlar. Lakin bir az dərin araşdırılsa, bunun bir yanlışlıq nəticəsi olduğu görünəcəkdir. Azərbaycandakı ləhcə və şivələrin son dərəcə müxtəlif olması, bir şəhərin özündə bir yerdə “əv”, o biri yerdə “ev”, üçüncü bir yerdə isə “öv”, yaxud “öy” deyildiyinə diqqət olursa, bu surətlə Azərbaycanın hansı dil qrupundan olması məsələsi də gələcəyin ən pırtıdaşlıq və ilişik işi olacaqdır. O zaman bəlkə də Azərbaycan ləhcəsini bütün

türk ləhcələrinin ortası sayacaqlar ki, bu da yeni bir mövzu olacaqdır” (162, s.114).

A.Samoyloviç qeyd edir ki, İrənin və Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının türk şivələri özünün əsas əlamətlərinə görə türk dillərinin cənub-qərb qrupuna daxil olsa da, son vaxtlar aydınlaşır ki, Zaqafqaziya Azərbaycanında son dərəcə qarışıq mənşəli türk şivələrinin qalıqları öz əlamətlərini saxlamışdır ki, bunlar hazırda “şimal-şərq” və ya “uyğur” da daxil olmaqla, tamamilə başqa qruplarda mövcuddur (362, s.7).

Vaxtilə P.Melioranski Azərbaycan dilinin formalaşması və inkişafı prosesində cənubi türk dilləri ilə şərq türk dilləri arasında “mübarizə” getdiyini çox həssaslıqla söyləmişdi. Ə.Cəfər 1960-cı ildə türk dillərinin dialektologiyası məsələlərinə həsr olunmuş III məhəlli müşavirədəki çıxışında göstərir ki, Azərbaycan dilində türk dillərinin həm cənub-qərb, həm cənub-şərq, həm şimal-qərb, həm də şimal-şərq qruplarının xüsusiyyətləri var. O sonra qeyd edir ki, indi aydın olmalıdır ki, nə üçün İ.A.Batmanov öz təsnifatında Azərbaycan dilindən başqa bütün türk dillərini yerləşdirə bilməmişdi (270, s.224). Hazırda Azərbaycan dili türk dillərinin oğuz qrupuna aid edilir. Ə.Cəfərə görə, “ancaq bu dilin uyğur dili ilə kiçicik müqayisəsi bizi Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsində uyğur dili qatının çox iştirak etməsi haqqında düşünməyə məcbur edir... Dialektlərin faktlarına əsasən, mən bu qənaətdəyəm ki, Azərbaycan dili əsas əlamətlərinə görə türk dillərinin qərb qrupuna aid olsa da, bu dil müəyyən dərəcədə türk dillərinin qərb və şərq qruplarını bağlayan bir halqadır” (270, s.225).

Müasir Azərbaycan dilində uyğur elementlərinin mövcud olduğunu Ə.N.Nəcib də göstərmişdir (326, s.88; 329, s.75). Azərbaycan və uyğur dillərinin müqayisəsi bu iki dil üçün daha çox əlamətdar olan izoqlolar əskara çıxarmağa imkan verir.

a>e. Uyğur dilində *keynita*, *keynina*, *keyik* “qayıq”, *keyin*, *yeşil* (390, s.621, 682, 797).

a səsinin *e* səsinə keçidi Azərbaycan dilinin şimal-şərq, cənub, qismən də şimal-qərb şivələrinə aiddir: *qeyiş*, *qeymağ*,

qeysi, qeytan, qeynata, qeynana, qeyin (B., Qb., Şam.), *qeyiş, qeymax, qeyin, qeytan, qeynəmax* (Təb.) (263, s.154), *yeş, yeşil* (Q.), *yey* (Zaq., Q.).

a>ə. Uyğur dilində: *ətləs, ədəm, əstə, əstər* (390, s.64, 66, 72); uyğur dilinin Kaşğar şivəsində: *aşnä, adış* (294, s.49).

a səsinin *ə* səsinə keçməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin cənub və şimal-şərq şivələrində daha geniş yayılmışdır: *qərə, qərdəş, qəyə, səxsi* (Təb.), *bəğ, dəğ, yəğ, qərə, qəyə* (Ord.), *qərdeş, ərəbə* (B.).

Azərbaycan və uyğur dillərində daha çox yayılan *a>ə* hadisəsinə tatar və başqırd dillərində də təsadüf edilir: *cəy* “yay”, *çəç* “saç” (tatar), *yəy* “yay”, *səs* “saç” (başqırd).

a~o. *av* səs birləşməsindəki saitin Azərbaycan və uyğur dillərində *a* və *o* saitləri ilə işlənən, uzanan (*o:*) və diftonqlaşan variantları özünü göstərir. “Süan-szanın bioqrafiyası” (X əsr) adlı uyğur abidəsinin dilində: *av* “ov”, *kov-* “qovmaq”, *sav* “söz, nitq” (392, s.83, 112, 114); müasir uyğur dilində: *o* “ov”, *ov, oçi, ovçi, savuk//soğuk, kavuşmaq, kavun//koğun* (390, s.85, 93, 112, 503, 593).

o>a səs uyğunluğu Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu, Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl, Füzuli (Qarabulaq) şivələrində geniş yayılmışdır: *av, avçı, qavın, qavırma, davşan//dafsən, bızav, yalav, oxlav, cilav* və s. Bu hadisəyə Yardımlı, Cəlilabad, Biləsuvar, İmişli, Ağcabədi və Qax (İlisu k.) rayonlarının şivələrində də rast gəlinir.

o>a səs uyğunluğuna Təbriz şivələrində də təsadüf edilir: *av, avçı, tavlamax* və s.

av səs birləşməsindəki saitin *o*-laşan, uzanan və diftonqlaşan variantları Azərbaycan dili şivələrində daha geniş yayılmışdır: *dovşan, qovurqa, bizov* (Təb.), *ov* (Qar.), *dovşan, toyla* (Qaz.), *dauşan, qaurma* (Zaq.), *qourma* (Qaz., Qar.), *qaraul, qırqoul, touğ, o:uçi, douşan, youşan* (şimal-şərq şivələri), *do:-şan, yo:şan* (Qar., B.).

ov sözünün Azərbaycan dili şivələrində *av, ov, oy, au, ou, o:* formaları mövcuddur.

e>ə. Qədim uyğur abidəsində: *äv* “ev”, *säv-*, *sävär* “sevimli”, *sävin-*, *sävinč* “fərəhli” (“Süan-szanın bioqrafiyası”, X əsr) (392, s.86, 114); müasir uyğur dilində: *ərtə*, *ərmən* “erməni”, *əymənmək* “utanmaq, qorxmaq, çəkinmək”, *yər*, *yəngə* “böyük qardaşın arvadı” (390, s.67, 70, 84, 774, 885).

e səsinin *ə* səsinə keçidi Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu, Cəbrayıl və Zəngilan şivələrində yayılmışdır. Bu hadisə Bakı (Abşeron) şivələrində də müşahidə edilir: *əv*, *səvgi*, *həylə*, *dəyil*, *çəvir* (Nax., Cəb., Zən.), *ən*, *ənni*, *ərməni* (B.).

e>ö. Uyğur dilində: *öy*, *öylənmək* (390, s.112, 114). Bu xüsusiyyət Cənubi Azərbaycan, Qazax, Qarabağ və şimal-şərq şivələrində geniş yayılmışdır: *övdə*, *sövəndə*, *sövgülü*, *döyür* “deyil” (Təb.), *dögür* (Nax.), *öv* (Şah.), *öylən*, *döyül*, *söyün*, *çöyür* (Qaz., Qar.), *öy* (Qaz., Qar., B., Şam., Qb., Muğ.) və s.

d>ç. *d* səsinin *ç* səsinə keçidi uyğur ədəbi dilində və bu dilin İli şivəsində özünü göstərir: *çüş* “yuxu”, *çüşmək*, *çüşünmək*, *çiş*, *çişi*, *çişlimək* (390, s.397, 400, 408, 409; 294, s.92-93).

d>ç hadisəsinə Azərbaycan dilinin Qazax-Borçalı şivələrində təsadüf edilmişdir: *çiş* “diş”, *çüş-*, *çüşmən* (Qaz.), *çiş*, *çüş-* (Bor.-Sadaxlı, Lejbədin).

d'~ç səs uyğunluğu Altay dilinin dialektlərində də var. Altay dilinin cənub dialektlərində söz əvvəlindəki *d'* səsinə şimal dialektlərində *ç* səsi uyğun gəlir: *çıl*, *çış*, *çakşı* (şimal dial.), *d'ıl* “il”, *d'ış* “meşə”, *d'akşı* “yaxşı” (cənub dial.).

Məlum olduğu kimi, Altay dilinin cənub dialektlərindən fərqli olaraq şimal dialektləri türk dillərinin uyğur-oğuz qrupuna daxildir (Altay dilinin cənub dialektləri türk dillərinin qırğız-qırpaq qrupuna aid edilir).

k>ç. Bu fonetik xüsusiyyət uyğur dilinin şivələrində yayılmışdır. Xotan, Kaşğar, Yarkənd şivələrində: *çim* (ədəbi dildə: *kim*), *çir* (ədəbi dildə: *kir*), *çişmiş* “kişmiş” (294, s.91); Fərqanə vadisi şivələrində: *kim~çim* (357, s.171).

k>ç dəyişməsinə Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu, Zəngilan, Cəbrayıl, Şamaxı, İsmayılı, Qazax, Başkeçid (Dmanisi) şivələrində təsadüf edilir: *çüçə*, *çömək*, *çişi*, *çörpü*, *çövşən*,

çeçi (Nax. qr.), *çim*, *çəl* < kəl, *çiçik* < kiçik (Şam., İsm.-Basqal, Mücü), *çeşdi*, *çüləx* □ (Qaz.-Birinci Şıxlı), *çət*, *çörpü*, *çişi*, *mər-çəz*, *bərç* (Zən.-Havalı, Göyəli), *çəhriz*, *tiçan*, *çor*, *çət* (Cəb.-Sirik), *çəğiz* (Bk.-Qızılilsə).

Azərbaycan və uyğur dillərinin şivələri üçün səciyyəvi olan bu fonetik hadisəyə zəif halda tatar dilində də rast gəlmək mümkündür: *çüprə*<*küprə* “maya, acıtma”, *çəqaz*<*kəqaz* (391, s.148).

h>x. Uyğur dilində *xalva* (390, s.419); uyğur dilinin Xami şivəsində: *xaram* (294, s.31, 77). Söz əvvəlində *h* səsinin *x* səsinə keçidi Azərbaycan dilinin cənub arealı üçün səciyyəvidir: *xamam*, *xaçar*, *xanı* (Cəb.-Horovlu), *xumay*, *xana*, *xorra*, *xadisə* (Zən.), *xıs*<*his* (Şər.-Püsyən).

b>v. Qədim uyğur abidələrində: *ev* “ev”, *sab* (*sav*) “söz”, *yabız* (*yavız*) “pis, yava”, *yablak* (*yavlak*) “pis” (330, s.12, 13, 15); *av* “ev”, *äv* “ev”, *sav* “söz” (392, s.83, 86, 114); müasir uyğur dilində: *ova*, *bova*, *xəvərçi*, *kavak*, *kavan* (390, s.112, 215, 423, 592).

b>v hadisəsi Azərbaycan dilinin daha çox qərb, qismən isə şimal-qərb şivələrinə aiddir: *bava*, *arava*, *çovan*, *davan*, *qav*, *div*.

A.B.Ərcilasun *b>v* hadisəsini qıpçaq xüsusiyyəti hesab edir (430, s.42).

r>y. Belə səs dəyişməsi uyğur dilinin Lobnor və Xotan dialektlərində yayılmışdır: *yuxset* (ədəbi dildə: *ruxsət*), *yaya* (ədəbi dildə: *yara*), *yavap* (ədəbi dildə: *ravap* “musiqi aləti”); Bu xüsusiyyətə İli şivəsində də təsadüf olunur: *biy tal* “bir dənə”, *biy dəm* (294, s.90).

r səsinin *y* səsinə keçidi Azərbaycan dilinin Marağa, Ordubad və Başkeçid şivələrində müşahidə edilmişdir: *Yəhim*<*Rəhim*, *aya*<*ara* (Mar.), *qəyə*<*qara*, *sayı*<*sarı*, *qıymızı*<*qırmızı*, *şiyin*<*şirin* (Ord.), *ayşın*<*arşın*, *aytdamax*< arıtmaq (Bk.).

r səsinin *düşümü*. Uyğur dilində və Azərbaycan dili şivələrində cəm şəkilçisində *r* səsinin düşməsinə təsadüf olunur.

Uyğur dilində: *kalila* “inəklər” (294, s.116). Uyğur dilinin təsiri ilə özbək dilinin Namanqan şivəsində də cəm şəkilçisindəki *r* səsi düşür: *adəmlə<adəmlər, keldilə<keldilər, bizə~bzə<bizlər, silə~slə<sizlər* (357, s.259).

Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin cənub ləhcəsində və Dərbənd-Tabasaran şivələrində üçüncü şəxsin cəmində müşahidə edilmişdir: *yığıpla, gəliplə, aleyla* (Cənubi Azərb.), *alibdila//alıtıla, gəlibdilə//gəlitdila, yazutdula* (Dər., Tab.).

Cəmlik şəkilçisinin sonuncu samitini itirməsi M.Ə.Möcüzün əsərlərində öz əksini tapmışdır: *Qoymazla qoymasınla* məni bağı-cənnətə; *Vurarla* peysərvə, həm gözün *oyala* sənin; *Deyillə* şapqa qoyub başına Ağa Rüstəm; Kasıb düşəndə ər-övrət *döşələ* bir-birinə.

Söz sonunda *r*-nin davamsızlığının yayılma mərkəzi Qafqazda qaraçay-balkar dilinin dialektləri, Orta Asiyada özbək-uyğur dil birliyi sayılır (240, s.66).

A.B.Ərcilasuna görə, *r* səsinin düşməsi oğuz və türkmən xüsusiyyətidir (430, s.42).

Mən. Birinci şəxsin tək müasir türk dilləri içərisində yalnız Azərbaycan və uyğur dillərində *mən* formasında işlənir. Orxon abidələrində həm *men*, həm də *ben* forması olmuşdur. Qədim uyğur abidələrinin dilində *men, män* formaları işlənmişdir (330, s.41; 392, s.71).

M.Kaşğariyə görə, “türklər” *men*, oğuzlar, qıpçaqlar və suvarlar *ben* demişlər (441, I, s.67). Deməli, Azərbaycan dilindəki *mən* forması oğuz-qıpçaq xüsusiyyətinə uyğun gəlmir. Qədim oğuz və qədim uyğur dillərində də ortaq fonetik xüsusiyyətlər mövcuddur:

Qədim oğuz dilində (Orxon abidələrinin dilində): *e~i: el-il, eki-iki, yer-yir, ber-bir, bes-bis; ş~s: kişi-kisi, kümüş-kümüş, kabış-kabıs* “qovuş” (172, s.132-133).

Qədim uyğur dilində: *ş>s: alkıs (alkış əvəzinə); e>i: bis (beş əvəzinə)* (200, s.191).

Belə fonetik əlamətlərin izləri Azərbaycan dili şivələrində saxlanılır: *e>i: ilçi, mişə, git* (B.), *di* (B., Qb., Ord., Nax., Şah.);

ş>s: *axsam, yaxsı, savas<savaş* (Cəb.-Sirik), *bas, das, yaxsı, qonı su, yasil* (Gəd.).

Azərbaycan və uyğur dillərində onlarca söz fonetik formasına və leksik mənasına görə üst-üstə düşür: *ata, ata-ana, ata-baba, ata-bova, axsak, arpa, aşxana, ət, ot, oğlak, oyun, çöçümək, çöçünmək, çöl, çolak, çit, çivin, xötək/xotuk, sözləşmək, yaxşı, yara, yastuk, yalquz, yamak* və s. (390).

Azərbaycan və yeni uyğur dilləri dialekt sistemlərinin tipinə görə də bir-birinə uyğun gəlir. Türk dilləri içərisində çuvaş, yakut, Azərbaycan və yeni uyğur dillərinin dialekt sistemləri etnik mənsubiyyətinə görə eynicinsli olmaması, qəbilə-tayfa bölünməsinin izlərini tam itirməsi ilə səciyyələnir. Azərbaycan və yeni uyğur dillərinin diferensial əlamətləri yalnız məhəlli mənsubiyyətdən asılıdır (206, s.7-9).

Türkoloji ədəbiyyatda uyğurların və oğuzların tarixən eyni tayfalar olması barədə fikirlər olmuşdur. N.Aristov belə hesab etmişdir ki, oğuzlar və uyğurlar mahiyyətcə eyni xalqdır, müxtəlif vaxtlarda bu və ya digər qəbilənin üstünlüyü nəticəsində müxtəlif adlar daşımışlar. V.Tomsenə görə, uyğurlar oğuz tayfa birləşmələrinə aid olmuşdur, oğuz və uyğur adları arasında ancaq dialekt fərqləri var. Lakin V.V.Bartold uyğurların oğuz tayfa birləşməsinə aid edilməsinin qədim türk kitabələri ilə təsdiq olunmadığını göstərmişdir (198, s.270, 580).

Azərbaycan və uyğur dilləri arasındakı bəzi uyğunluqlar bir sıra səbəblərlə şərtlənə bilər. Bu, hər şeydən əvvəl, türk tayfa dillərinin tarixən mövcud olmuş, uyğur-oğuz dil birliyi ilə bağlıdır. Qədim oğuz və qədim uyğur dilləri, eləcə də müasir Tuva, yakut, xakas, şor, Çulım-tatar dilləri və Altay dilinin şimal dialektləri qədim uyğur-oğuz dil birliyindən nəşət etmişdir (200, s.184-207). Azərbaycan-uyğur izoqlousları bir tərəfdən qədim uyğur-oğuz dil birliyi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanda olmuş karluq-uyğur mənşəli tayfaların dil xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Monqol istilasından əvvəl başqa türk tayfaları ilə yanaşı, karluq-uyğur mənşəli tayfaların (karluq, çigil, uyğur) Azərbaycanda olması toponimik material-

larla təsdiq olunur: *Qarlıq*, oronim (Şamaxı r.), *Çigilçay*, hidronim (Şabran r.). Salyan rayonundakı indiki Təzəkəndin keçmiş adı da (*Uqrukənd*) uyğur etnonimi ilə bağlıdır. Tədqiqat göstərir ki, Uqrukənd toponimi Uyğurkənd adının fonetik dəyişikliyə uğramış şəklidir. Xalq etimologiyasına əsasən *uqru* sözünün “oğru” mənasında anlaşılması nəticəsində sovet dövründə həmin kəndə Təzəkənd adı verilmişdir (246, s.74-75).

Karluq-uyğur mənşəli tayfaların zaman keçdikcə yerli tayfaların içərisində əriməsi nəticəsində bəzi məhəlli-dil xüsusiyyətləri meydana çıxmışdır. Bunları nəzərə aldıqda B.Rəsulovun Cənubi Azərbaycanın bəzi şivələrini “uyğur ləhcəsi”, Marağa bölgəsinin şivələrini isə “Marağa ləhcəsi (cığati ləhcəsi)” kimi adlandırması (138) təsadüfi sayılmamalıdır. Azərbaycan və yeni uyğur dilləri türk dillərinin müxtəlif qruplarına daxil olmasına və bir-birindən uzaq areallarda yerləşməsinə baxmayaraq, müxtəlif dilxarici və dildaxili səbəblər üzündən daha çox bu iki dil üçün əlamətdar olan izoqloslara malikdir.

Nəzərdən keçirilən tarixi məlumatlar, onomastik materiallar və bəzi dil faktları Azərbaycan xalq dilinin təşəkkülünün Səlcuq oğuzlarının gəlməsindən daha qabaqkı dövrlərdə başladığını bir daha təsdiq edir.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DİALEKT FƏRQLƏRİNİN YARANMASI

Müasir türk dillərinin dialektlərinə etnolinqvistik baxımdan yanaşdıqda dialekt sistemlərinin üç əsas tipini müəyyənləşdirmək mümkündür:

I. Xalqın izləri yaxşı saxlanmış qəbilə-tayfa quruluşunu özündə əks etdirən konkret türk dillərinin dialekt sistemləri. Belə dillərin dialekt bölünməsi qəbilə-tayfa əlamətlərinə əsaslanır. Xakas, türkmən, Altay və özbək dillərinin dialekt sistemləri bu tipdədir.

II. Dialekti təmsil edənlərin etnik tərkibində qəbilə-tayfa quruluşunun izləri yaxşı saxlansa da, dialekt bölünməsi, əsas etibarilə, məhəlli əlamətə əsaslanan dialekt sistemləri. Bu tipə qırğız, qazax, qaraqalpaq, noqay, Tuva, başqırd dillərinin dialekt sistemləri aiddir.

III. Qəbilə-tayfa bölünməsinin izlərini və qəbilə-tayfa adlarını tamamilə itirmiş türk xalqları dillərinin dialekt sistemləri. Bu dillərin dialektləri yalnız məhəlli əlamətə görə fərqlənir. Bura qumuq, qaraçay-balkar, karaim, tatar, türk, çuvaş, yakut, Azərbaycan və yeni uyğur dillərinin dialekt sistemləri aiddir (206).

Dialekt sistemlərinin üçüncü tipinə aid olan çuvaş, yakut, Azərbaycan və uyğur dillərinin dialekt sistemləri xalqın etnik tərkibinin eyni cinsli olmaması ilə səciyyələnir. Bu, hər şeydən əvvəl, həmin dillərin eyni cinsli olmayan müxtəlif tayfa dilləri əsasında formalaşmasına və uzun sürən tarixi inkişaf prosesi keçirməsinə dəlalət edir. Tarixi mənbələrə və dil faktlarına görə, Azərbaycan dili dialektlərinin iki inkişaf mərhələsini müəyyənləşdirmək olar:

I. Xalqın təşəkkülündə iştirak etmiş tayfaların dil xüsusiyyətlərinin saxlanması dövrü (XII əsrədək).

II. Tayfa dili xüsusiyyətlərini itirməklə şivələrin məhəlli müəyyənləşməsi dövrü (XII-XVIII əsrlər).

M.Cahangirovun fikrincə, Azərbaycan xalq dili dövrünün birinci mərhələsində (XI-XV əsrlər) qəbilə tayfa dialektləri işləklidən qalır, onların dil materialı zəminində məhəlli dialektlərin əmələ gəlmə imkanı yaranır. Lakin müxtəlif dilxarici amillər üzündən (işğalçılıq müharibələri, ərazi qeyri-sabitliyi), əsasən, birinci mərhələnin bəlkə də ortalarından başlayaraq əmələ gəlməsinə imkan yaranan yerli dialektlər müxtəlif səbəblərdən ikinci mərhələdə də (XVI-XVIII əsrlər) yetkinləşə və sabitləşə bilmir (36, s.17-22).

Bu mülahizələrdə inandırıcı cəhətlər çox olsa da, Azərbaycan dilinin məhəlli dialektlərinin varlığına skeptik münasibət var. Faktlar göstərir ki, Azərbaycan dili şivələrinin izoqlos təşkil edən xüsusiyyətləri artıq orta əsrlərdə formalaşmışdı və şübhə yoxdur ki, bu proses XII əsrdən əvvəl başlamışdı. Təsədüfi deyil ki, dialekt sisteminin tipinə görə çuvaş, yakut və uyğur dilləri ilə bir sırada dayanan Azərbaycan dilinin dialekt sistemi öz etnik komponentlərinə görə eyni cinsli olmaması, qəbilə-tayfa bölünməsinin izlərini və qəbilə-tayfa adlarını, demək olar ki, itirməsi ilə səciyyələnir. Müasir Azərbaycan dili şivələrinin diferensial əlamətləri məhəlli mənsubiyyətindən asılıdır. Bu fakt Azərbaycan xalq dilinin formalaşmasının daha əvvəl başa çatdığını və formalaşma dövrünədək tayfa dili xüsusiyyətlərinin uzun sürən qaynayıb-qarışma prosesini keçirdiyini göstərir.

A.Axundov dilin dialektlərə bölünməsinin iki əsas yolunu qeyd edir: “Dilin dialektlərə bölünməsi iki cür olur: 1) eyni mənşə mənsubiyyətinə malik tayfa dilləri vahid xalq dili yarıdıqdan sonra öz müstəqilliyini itirir və inkişaflarını eyni bir dilin müxtəlif dialekt və şivələri kimi davam etdirir; 2) vahid xalq dili müxtəlif dilxarici amillərin təsiri ilə öz müstəqilliyini itirir və müxtəlif dialekt və şivələrə bölünür. Bu yollar bir-biri ilə qarşı-qarşıya dursa da, biri digərini inkar etmir. Belə ki, dialektlərin inteqrasiyasından (birləşməsindən) sonra yaranan xalq dili müxtəlif səbəblər üzündən diferensiasiya hadisəsinə uğraya bilər. Yaxud əksinə – diferensiasiya hadisəsi nəticəsində

ümumxalq dilindən yaranan dialektlər müxtəlif səbəbdən təzədən ümumxalq dili əsasında birləşə bilər” (9, s.100).

Göründüyü kimi, dilin dialekt bölünməsi mürəkkəb bir prosesdir. Azərbaycan dilində dialekt əlamətlərinin yaranması məsələsi ilə əlaqədar bunu demək olar ki, dilimizdə məhəlli dialektlərin əlamətləri tayfa dillərinin (dialektlərinin) bir-birinə qarışması və uzun sürən inkişafı nəticəsində meydana gəlmişdir. A.Axundov Azərbaycan dili dialektlərinin təşəkkülü ilə əlaqədar olaraq aşağıdakı nəticələrə gəlmişdir: “...Azərbaycan dilinin dialektləri həmin dilin, yəni ümumxalq Azərbaycan dilinin yaranmasından əvvəlki dövrə təsadüf edir”. Sonra o göstərir ki, ümumxalq Azərbaycan dili yaranandan sonra müxtəlif əsaslı və xüsusiyyətli dialektlər yaranır, başqa sözlə, dilin dialekt üzvlənməsi ümumxalq Azərbaycan dilinin yaranmasından sonrakı dövrə təsadüf edir (9, s.244).

Bizcə, burada birinci nəticə tayfa dialektlərinin, ikinci nəticə isə məhəlli dialektlərin əmələ gəlməsi kimi başa düşülməlidir. Ümumxalq dili formalaşarkən geniş dairədə işlənməyən, qeyri-fəal tayfa dili elementləri məhəlli dialektlərin fərqləndirici əlaməti kimi yaşayır. Buna görə də bu gün məhəlli dialekt xüsusiyyəti hesab olunan bəzi elementlər mahiyyət etibarilə tayfa dili xüsusiyyətlərinə gedib çıxır. Məsələn, Azərbaycan dilinin əsasən Ordubad və Şahbuz şivələrində özünü göstərən *u*-laşma hadisəsinin (*uay, uırax, uəmən* və s.) sabir-xəzər tayfalarının dil xüsusiyyəti ilə bağlı olması ehtimal olunur. Bu fakt Azərbaycan ərazisində qədim zamanlardan xəzər tayfalarının, habelə xəzərlərlə qaynayıb qarışmış digər türk tayfalarının yerləşməsi və qədim xəzər dilində “*u*” dialektinin mövcud olması ilə təsdiq olunur.

XI-XII əsrlərdə Azərbaycan dilində dialekt fərqləri əsasən xalqın etnik tərkibində iştirak etmiş tayfaların dil xüsusiyyətlərinə görə müəyyənləşir. Bu dövrün dil mənzərəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində qismən əks olunmuşdur. Bu abidənin dil materialının etnolinqvistik koordinatları M.Kaşğarının “Divan”ına görə müəyyənləşdirilir. XI əsrdə M.Kaşğari-

nin “türk” adlandırdığı¹ tayfalarla oğuzların dili arasında bir-birinə qarşı duran fərqləndirici əlamətlər mövcud idi (441, I, s.67-68).

Türklərin dilində	Oğuzların dilində
<i>y</i> – <i>yelkin</i> “səyahətçi”	<i>elkin</i>
<i>yılığ</i> “ılıq”	<i>ılığ</i>
<i>yincü</i> “inci”	<i>c</i> – <i>cincü</i>
<i>yugdu</i> “uzun dəvə yunu”	<i>cuğdu</i>
<i>m</i> – <i>men</i> “mən”, <i>miin</i> “şorba”	<i>b</i> – <i>ben, bün</i>
<i>gd</i> – <i>bügdə</i> “xəncər”, <i>yigdə</i> “iydə”	<i>kt</i> – <i>büktə, yiktə</i>
<i>w</i> – <i>ew</i> “ev”, <i>aw</i> “av”	<i>v</i> – <i>ev, av</i>

Belə dialekt fərqləri oğuz abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da öz əksini tapmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı əsas etnolinqvistik izoqloslar oğuzlara aid olsa da, başqa türk tayfalarının dil xüsusiyyətləri də burada zəif və məhdud izoqloslarla iz buraxmışdır. Başqa sözlə, bu abidənin dilində həm oğuz-qıpçaqların, həm də M.Kaşğarının “türk” adlandırdığı tayfaların dil faktları gözə çarpır. Məsələn, eyni cinsli sözün həm *y*-lı, həm də *y*-sız işlənməsi (*iyə, əyər; yigit, yuca*), *m~b* paralelliyi (*mən, bən*), *av~ov~ou* paralelliyi (*tavşan, sovuq, souq*).

M.Ergin “Kitabi-Dədə Qorqud”la Azərbaycan dili şivələlərinin bağlılığından danışarkən yazır: “Bu gün Azəri sahəsində “Dədə Qorqud” dilinə ən yaxın ağız “Dədə Qorqud kitabı”ndakı coğrafi sahənin ortasında yayılmış bulanan tərəkəmə-qarapapax ağızıdır... “Dədə Qorqud”un dili ilə tərəkəmə ağızı arasında böyük bir yaxınlıq olduğu görülür”. Sonra müəllif qeyd edir ki, “Dədə Qorqud kitabını” oxuyarkən insan özünü bir tərəkəmə topluluğu içində zənn edər” (432, s.355). Ümumiyyətlə, M.Ergin öz araşdırması boyu “Kitabi-Dədə Qorqud” dilinin tərəkə-

¹ Yazılı mənbələrə görə, qədim uyğur müəllifləri və tərcüməçiləri əsərlərinin yazıldığı dili çox halda “türkçə”, “türk tilinçə” adlandırmışlar (392, s.8).

mə-qarapapaq şivəsi və ya çinçavad ağzı ilə uyğunluğundan dönə-dönə danışır.

Qarapapaqlar Azərbaycan xalqının tarixi ilə bağlı olan türk tayfalarından biridir. Onlar Gürcüstanın Axaltsixi, Axalkalak rayonlarında (sonralar Özbəkistanın Oş rayonuna köçürülmüşlər), Ermənistanın Zəngəzur, Basarkeçər, Kalinino və s. rayonlarında, Türkiyənin Qars, Axiska rayonlarında (202, s.26) və İranda Urmiya gölünün cənub sahilində (216, s.360-361) yaşamışlar. Qarapapaqlar Azərbaycan Respublikasının qərbində (əsasən Qazax rayonunda) yerləşmişlər (24, c.3, s.64).

N.A.Baskakov Ermənistanın Kalinino rayonu qarapapaqlarının dilinə aid materiallara əsasən belə nəticəyə gəlmişdir ki, qarapapaqların şivəsi Azərbaycan dili şivələrinin M.Şirəliyev tərəfindən verilmiş bölgüsünün cənub qrupuna uyğundur (202, s.28-29). Ancaq verilən nümunələrdən aydın olur ki, qarapapaqların şivəsində cənub ləhcəsinin əlamətləri ilə yanaşı qərb ləhcəsinin də xüsusiyyətləri var. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, A.B.Ərcilasun Qars azəriləri şivəsinin M.Şirəliyevin təsnifatında cənub qrupuna, Qars tərəkəmələri şivəsinin isə qərb qrupuna uyğun gəldiyini göstərir (430, s.148).

Qars və Axiskada yaşayan qarapapaqların köçəri həyat keçirən hissəsi “tərəkəmə” adlanır. Bundan başqa, türklər onlara “bezbaş”, “qaqavan” və “çinçavat” da deyirlər. Maraqlıdır ki, “çinçavat” adlananlar vaxtilə Türkiyəyə Azərbaycandan köçənlərdir (202, s.27-28).

Keçmişdə Azərbaycanın bəzi yerlərində qoyunçuluqla məşğul olub köçəri həyat keçirən azərbaycanlılara tərəkəmə deyirdilər. F.Köçərli “Köçərilərin övza və əhvalı” (1909) adlı məqaləsində bu barədə yazmışdır: “...bizim tərəkəmə xalqı – qoyun becərənlər öz qoyunlarını mehriban və şirin dil ilə vəsf qılırlar”. Yaxud: “Tamam Qazax uyezdinin xalqı, demək olar ki, köçəridir” (98, s.229, 236).

Belə köçəri həyat sürən (yayda yaylaqda, qışda qışlaqda yaşayan) və “tərəkəmə” adlanan tayfalar qədimdən Azərbaycanda yaşamışlar. Məsələn, Azərbaycan tarixində mühüm rol

oynamış qaraqoyunlu və ağqoyunlu tayfaları keçmişdə əsasən qoyunçuluqla məşğul olur, köçəri həyat sürürdülər. Mənşəcə oğuz olan ağqoyunluların VI əsrin sonu, VII əsrin əvvəllərində Qarabağda, Göyçə gölü ətrafındakı rayonlarda, Alagöz yaylaqlarında yaşadıkları məlumdur. Azərbaycan ərazisində, eləcə də qonşu ölkələrdə köçəri həyat keçirən ağqoyunlu və qaraqoyunlu tayfaları “tərəkəmə” də adlandırılırdılar (113, s.6-7).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un bizə gəlib çatan nüsxələri ilə bağlı olaraq bunu qeyd etmək vacibdir ki, M.Erginin göstərdiyi kimi, Drezden (D) nüsxəsinin dili Azərbaycan dilidir, bu nüsxə düzgün və qədimdir. Vatikan (V) nüsxəsinin dili isə osmanlı dilinə yaxındır, daha doğrusu, bu nüsxənin dili osmanlılaşdırılmışdır (432, s.358-359). Bu fikrin doğruluğuna inanmaq üçün aşağıdakı nümunələri müqayisə etmək kifayətdir:

D – m (*mən, mənüm, manı a*)

V – b (*bən, bənüm, banı a*)

D – x (*uyxu, arxa, ox, yazux, kı orx*)

V – k (*uykı u, arkı a, okı, yazukı, kı orkı*)

FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏR

Orta əsrlər Azərbaycan dili dialektlərinin əsas fonetik xüsusiyyətləri yazılı abidələrdə əks olunmuşdur. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dili şivələrinin bəzi fonetik xüsusiyyətləri poeziya nümunələrinin dilində özünü daha aydın göstərir. Bu, vəzn və qafiyənin tələbinə uyğun olaraq dialekt – danışq formalarından istifadə olunması nəticəsində meydana gəlmişdir.

Orta əsrlərdə Azərbaycan dili şivələrinin fonetik sistemində özünü göstərən başlıca xüsusiyyətlər dilin başqa səviyyələrində olduğu kimi, müxtəlif fonetik hadisələrin paralelliyi, arxaizmlər və innovasiyalardır. Dialekt fonetikasında belə xüsusiyyətlərin müşahidə olunması bir tərəfdən pratürk və qədim

türk əlamətlərinin qismən saxlanması ilə, digər tərəfdən isə dilin ilkin, yaxud kökdil formalarının dəyişməsi ilə, xalqın təşəkkülündə iştirak etmiş etnosların dil vahidlərinin paralel işlənməsi ilə əlaqədar olaraq özünü göstərir.

SAMİTLƏR

Azərbaycan xalq dili təşəkkül edərkən daha çox “y” (*yer, ayaq*) və “ç” (*çay, çiçək*) dialektlərinə istinad etmişdir, lakin “d”, “ı” və “c” dialektlərinin əlamətləri də dilimizdə iz buraxmışdır. V.L.Qukasyana görə, sabir-xəzər ittifaqı türkləri dillərinin y-, d-, ı-, c-/ç- dialektlərinə divergensiyası V əsrdək baş vermişdi. Bu dialektlər Azərbaycan dilinin formalaşmasında əsas olmuşlar, ona görə də onların elementləri dildə indiyədək işlənir (254, s.32). Sonrakı araşdırmasında o belə nəticəyə gəlir ki, VII əsrdə Azərbaycanda qədim oğuz və qıpçaq dillərinin beş dialekti var idi: y-, d-, ç-/c-, z- (dz), ı- (110, s.51).

Söz əvvəlində y səsi. Azərbaycan dili dialektlərinin təşəkkülü və inkişafı tarixində söz əvvəli mövqedə y səsinin həm işlənməsi, həm düşməsi, həm də nadir halda c-ya çevrilməsi halları özünü göstərmişdir. Söz əvvəlində qapalı saitdən əvvəl y səsinin düşməsi tədricən ümumxalq dili xüsusiyyətinə çevrilmiş (*il, ilan, ildırım, igid, üz, ürək, uca, ulduz* və s.), y-nın saxlanması isə dialekt səciyyəsi daşmışdır: *yürək, yilxi//yılxi, yil, yüz* “üz”, *yüzüm, yulduz//yıldız, yildirim, yulquc//yülgüc, yüzük* (Q.), *yıl* (Şər.), *yuca, yürəx*□, *yulduz* (Gəd.), *yılxi* (İm.) və s.

Söz əvvəlində qapalı saitlərdən əvvəl y-nın düşməsi kimi innovasiya hadisəsi bəzi şivələrdə güclü olmuşdur: *uxarı* (Qaz., Tov., Bor., Zaq., Q.), *umuru, umrux, umax, umşax, urt, uxu* (Qaz.), *üx*□ (Qaz., Ş.).

Qazax, Tovuz, Borçalı şivələrində bəzən y səsi dodaqlanan açıq saitdən əvvəl də düşür: *oxarı*.

Türk dilləri içərisində söz önündə açıq saitlərdən əvvəl y samitinin düşməsi qaraçay-balkar dilində yayılmışdır: *axşi* (*yaxşı* əvəzinə), *Axya* (*Yaxya* əvəzinə) (200, s.153).

Azərbaycan dili şivələrində söz əvvəlində y səsinin işlənməsində özünü göstərən xüsusiyyətlərin XI əsrdə mövcud olduğu mənbələrlə təsdiq olunur. M.Kaşğarının “türk” adlandırdığı tayfaların dilində adların və feillərin əvvəlində y səsinə oğuzların və qıpçaqların dilində ya “sıfır səs”, ya da c səsi uyğun gəlmişdir. M.Kaşğariyə görə, türklər *yelkin* “səyahətçi”, *yılığ* “ılıq”, *yincü* “inci”, *yuğdu* “uzun dəvə yunu”, oğuzlar isə *elkin*, *ılığ*, *cincü*, *cuğdu* demişlər (441, I, s.67). M.Kaşğarının lüğətində (441) söz əvvəlində y-nın işlənməsi və ya “sıfır səs”ə uyğun gəlməsi başqa sözlərdə də müşahidə edilir:

y-lı: *yin* “yuva”, *yilik* (I, 84, 102), *yığaç*, *yigit* “gənc”, *yürək*, *yüzük* (III, 14, 25, 26), *yılan*, *yılki*, *yulduz*, *yıldız* (III, 36, 41, 47), *yüz* “üz” (III, 156), *yığladı* “ağladı” (III, 324).

y-sız: *in* “yuva”, *ilik*, *ığladı* “ağladı” (I, 84, 102, 283).

M.Kaşğarının yuxarıdakı qeydinə baxmayaraq, oğuzların dilində bu tipli sözlər bəzən y-lı işlənirdi: *yüzərlik* (441, III, s.19). Deməli, söz əvvəlində y samitinin düşməsi kimi innovasiya hadisəsi oğuz və qıpçaqların dilində daha qüvvətli olmuşdur. Müasir türk dilləri içərisində söz önündə qapalı saitdən əvvəl y-nın “sıfır səs”ə uyğun gəlməsi Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir.

XI əsrdə türk tayfa dillərində söz əvvəlində y-nın işlənməsi və ya düşməsi kimi fonetik xüsusiyyət Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində də öz əksini tapmışdır. Abidələrin yarandığı dövrdə türk-Azərbaycan danışıq dilində söz əvvəlində y-nın işlənməsində müşahidə edilən iki meyil paralel şəkildə mövcud idi.

y-lı: *yigit*, *yudan*, *yürək*, *yuca* (KDQ, 48, s.31), *yıldırım*, *yıl*, *yılan*, *yigirmi* (KDQ, 432, s.368-369), *yüz* “üz”, *yuca* (Həsənoğlu), *yılduz*, *yüzündə*, *yigit*, *yürəgim* (Q.Bürhanəddin), *yigirmi*, *yüzərlik*, *yil* (Nəsimi), *yil*, *yüzi* (Şəms, Qisseyi-Yusif, XV əsr), *yılan*, *yürəgim*, *yüzünə* (Kişvəri), *yigirmi*, *yılduz* (“İxtiya-

rati-qəvaidi-külliyyə”, XV əsr), *yürəgin* (Füzuli), *yigit, yil, yılan, yürək, yulduz* (“Şeyx Səfi təzkirəsi”, XVI əsr), *yuca* (Əmani, XVI-XVII əsrlər).

Bu xüsusiyyət Qurbaninin (XVI əsr) dilində açıq saitdən əvvəl də özünü göstərir: Əyninə geyib qırmızı, *Yalav-yalav* yarıdır üzü.

y-sız: *iyə, əyər* (KDQ) (48, s.31), *ıldırım, ilduz, ilkısına, ilkıçı, irak* (KDQ) (432, s.368), *incü, ilandur* (Nəsimi), *il* (Şəms, Qisseyi-Yusif, XV əsr), *incü* (Kişvəri), *il* (Hidayət, XV əsr), *iyəsi* (“Əsrarnamə”, XV əsr), *ilan, igitlənür, üzmək* “kəsmək”, *üz, ulduz* (Füzuli), *ıldırım, iyə* “yiyə” (“Şeyx Səfi təzkirəsi”, XVI əsr).

Türk dillərində *y* başlanğıcının ilkinliyi məsələsində türköloqlar arasında fikir müxtəlifliyi var. Türköloqların bir qrupu (V.V.Radlov, V.A.Boqoroditski, B.A.Serebrennikov, N.Z.Hacıyeva, E.R.Tenişev) türk dillərində söz əvvəlində *y* səsini ilkin, digər bir qrupu isə (Q.İ.Ramstedt, Y.Markvart, A.N.Bernştam, K.Menqes, S.Y.Malov, N.N.Poppe, N.A.Baskakov, Ş.K.Akbayev, F.A.Abdullayev, A.M.Şərbak, G.Dörfer) sonrakı hadisə hesab edirlər. E.R.Tenişevin qeyd etdiyi kimi, Radlov-Boqoroditski istiqaməti daha çox əsaslandırılmışdır (375, s.259).

Söz əvvəli mövqedəki *y*-ni sonrakı hadisə hesab edən türköloqlar arasında əsaslı dəlillər A.M.Şərbakın “Türk dillərinin müqayisəli fonetikasi” əsərində irəli sürülmüşdür: “Başlanğıc mövqedəki *y* kar, dışarası, sürtünən *θ* səsinə gedib çıxır ki, öz ilkin keyfiyyətini, ümumi fikrə görə, müəyyən qədər çox qədim əlamətlər müşahidə edilən çuvaş /s'/ və yakut /s/ dillərində daha çox saxlamışdır” (413, s.79-80).

A.M.Şərbakın fikrincə, pratürkcədəki *θ samitinin birinci refleksi (*θ* ₁) Altay dilində *d'* (dilortası, kipləşən, yarımcingilti), Tuva, xakas və şor dillərində – ç (xakas dilinin kaçın və beltir dialektlərində – yarımcingilti), çuvaşcada – *s'*, yakutçada – *s*, balkar dilinin malkar dialektində – *z*, balkar, qazax, qaraqalpaq, noqay və tatar dillərində – *c* /ʃ /, tofalar və qırğız

dillərində *ʃ* səslərinə, qalan türk dillərində isə *y* səsinə çevrilmişdir (413, s.159).

A.M.Şerbakin mülahizələri qədim və yeni türk dilləri bərədə S.Y.Malovun nəzəriyyəsinə əsaslanır. Türk dillərinin S.Y.Malov tərəfindən verilmiş təsnifinə görə, bulqar, çuvaş və yakut dilləri ən qədim türk dilləridir. Buna görə də A.M.Şerbak belə qənaətə gəlir ki, söz əvvəlində *y* mövqeyində işlənmiş samit öz ilkin keyfiyyətini çuvaş /*s*/ və yakut /*s*/ dillərində daha çox saxlamışdır. B.A.Serebrennikov yazır ki, bu dələilin zəifliyi kifayət qədər aşkardır, bundan başqa, yakut və çuvaş dillərində innovasiyalar arxaizmlərdən xeyli çoxdur. Həmin dillərdə söz əvvəlində işlənən *s* (yakut) və *s'* (çuvaş) samitləri *y* samitinin bir sıra dəyişikliklərə uğraması nəticəsində yaranmışdır: *y>c>ç>ş>s* (yakut), *y>c>j'>ş'>s'* (çuvaş) (369, s.51).

N.Z.Hacıyevanın, B.A.Serebrennikovun və E.R.Tenişevin son tədqiqatları (238, s.261-271; 369, s.51-55; 375, s.256-259) bir daha göstərir ki, pratürkcədə başlanğıc mövqedə *y* samiti olmuş, *c*-laşma isə *y*-nın affrikatlaşması nəticəsində sonralar meydana çıxmışdır.

Söz əvvəlində saيتدən əvvəlki *y*-nın qovuşuq *c* samitinə çevrilməsi müxtəlif dillərin tarixində olmuşdur. Məsələn, latın canın başlanğıc *y* samiti saيتدən əvvəlki mövqedə ispan, portuqal, katalan, fransız, provansal və reto-roman dillərində *dʒ* affrikatına çevrilmişdir. Qədim hind dilində söz əvvəlindəki *y*-ya yeni hind dillərinin bəzində *c* affrikatı uyğun gəlir. *y*-nın *c*-ya çevrilməsi İran dillərində də baş vermişdir. Uqro-fin dillərində başlanğıc *y*-nın affrikatabənzər *d'*-ya çevrilməsi halları da məlumdur (238, s.267).

Türk dillərində başlanğıc *y*-nın ilkinliyini qəbul edən N.Z.Hacıyeva bu sahədəki mübahisələrə cavab olaraq yazır: “Başlanğıc *y* az eşidilən səsdır, kommunikatıv cəhətdən əlverişsizdir. Buradan da *y*-nın affrikat *c*-ya çevrilməsinə güclü meyil yaranır ki, sonradan da *c*, *ç* samitlərinə çevrilə bilər. Bəzən *c* affrikatı yerinə Altay dilində olduğu kimi *d'* tipli səs üzə çıxır.

Bu meyil daha həyatidir və o, türk dillərində başlanğıc *y*-nın ilkinliyi fərziyyəsinə yaxşı dəlil ola bilər” (238, s.269).

y>c. XI əsrdə M.Kaşğarının “türk” adlandırdığı tayfaların dilində adların və feillərin əvvəlində işlənən *y* səsinə oğuzların və qıpçaqların dilində ya “sıfır səs”, ya da *c* səsi uyğun gəlmişdir (441, I, s.67-68). Dilimizin tarixində söz əvvəlində *y*-nin həm işlənməsi, həm düşməsi, həm də nadir halda *c*-ya çevrilməsi halları özünü göstərmişdir. Söz əvvəlində qapalı saitlərdən əvvəl *y*-nin işlənməməsi tədricən ümumxalq dili xüsusiyyəti olmuş, *y*-nin saxlanması isə dialekt əlaməti sayılmışdır. Azərbaycan xalq danışığı dili təşəkkül edərkən “*y*” dialektinə istinad etmiş, *c*-laşma isə relikt şəklində qalmışdır.

Söz əvvəlində *y>c* hadisəsi Azərbaycan dilinin Dərbənd şivəsində saxlanmışdır: *cuvadam* “yuyuram” (Cimikənd).

Söz əvvəlində *y~c* hadisəsi Volqa bulqarlarının dilində də var idi: *cal* “il”, *cür* “yüz”, *cirim* “iyirmi” (200, s.107). Bu xüsusiyyət müasir türk dillərində də saxlanmışdır: *cer* “yer”, *col* “yol”, *cüz* “yüz” (qaraçay-balkar, qırğız dilləri, qaraqalpaq dilinin dialektləri) (369, s.53).

Azərbaycan dilində paralel işlənən *yirt~cır*, *giyiş~giciş*, *geyim~kecim* kimi sözlər mahiyyət etibarilə “*y*” və “*c*” dialektləri ilə bağlıdır. Deməli, bu hadisə üzrə Azərbaycan dilində həm oğuzların və bulqarların, həm də M.Kaşğarının “türk” adlandırdığı tayfaların dil xüsusiyyətləri saxlanmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində canlı danışığı faktı olan *geyim-kecim* (“*geyimini-kecimini doqradı*”) (42, s.382) müvaziliyinin mövcudluğu müxtəlif dialektlərə mənsub dil vahidlərinin (oğuz, qıpçaq və digərləri) qaynayıb qarışma prosesinin dastanın formalaşdığı dövrdən qabaqlar baş verdiyini göstərir.

y>d. Türk dillərinin yazılı abidələrində söz ortasında *y* səsinin mövqeyində *d* samiti işlənmişdir. Orxon abidələrində (VII-IX əsrlər): *adək* “ayaq”, *adğır* “ayğır”, *adığ* “ayı”, *yadağ* “piyada”, *kädim* “geyim”; qədim uyğur abidələrində (X-XII əsrlər): *adək* “ayaq”, *adğır* “ayğır”, *ädgü* “yaxşı”, *bädük* “böyük”, *kuduk* “quyu” (375, s.287-288).

Bu fonetik xüsusiyyət “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində bir sözdə müşahidə edilmişdir: *qadın* “qayın” (48, s.31).

Söz ortasında qədim *d* samitinin işləndiyi mövqedə Azərbaycan dilində *y* səsi işlənir: *ayaq, ayı, aygır, böyük* və s. Azərbaycan danışıq dili “*y*” dialektinə istinad etdiyindən qədim “*d*” dialektinin əlaməti dilimizdə ancaq relikt şəklində qalmışdır. Azərbaycan dili şivələrində *y > d* hadisəsinə həm söz əvvəlində, həm də söz ortasında təsadüf edilir: *denə, dumru* (Zən.), *dumrux* (Qaz., Tov.), *dumru-dumru* (Tov.), *adax* “uşağın ilk addımları” (Ağ., Şş., Bər, Ağc., G., Qaz.), *adax-adax* “addım-addım, yavaş-yavaş” (Ağ.), *addaxlamax* (Füz., Daş.) “ilk addım atmaq (uşağa aiddir)”, *adax-çiçə* “uşağın ilk addımları” (Füz.), *dadax* (G.) “uşağın ilk addımı”.

Söz əvvəlində incələşmiş *d'* samitinin işlənməsi Altay dilinin cənub dialektlərinə xasdır: *d'il* “il”, *d'iş* “meşə”, *d'akşı* “yaxşı”, *d'aak* “yanaq”, *d'an* “yan” (200, s.215). Söz ortasında *d* samitinin işlənməsi isə xalac, Tuva və tofalar dilləri üçün səciyyəvidir: *adak~hadak* “ayaq” (xalac), *adak* “aşağı, aşağı hissə” (Tuva), *adak* “tüfəngin dəstəyi” (tofalar) (375, s.288).

y > z. Bu hadisə Cəbrayıl rayonunun Sirik kənd şivəsində söz əvvəlində müşahidə edilmişdir: *zañx < yanaq, zaman < yaman, zambız < yambız*.

Müasir türk dilləri içərisində söz əvvəlində *y > z* hadisəsi qaraçay-balkar dilinin balkar (malkar) dialektinin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Türk dillərində söz əvvəlindəki *y* səsinə bu dialektə *z* səsi uyğun gəlir: *züz* “yüz”, *zıl* “il” (200, s.153), *zol* “yol”, *zaz* “yaz”, *zer* “yer” (240, s.67).

Qaraçay-balkar dilinin Xulam-Bezengin dialektində söz əvvəlində *z ~ j* paralelliyi də var: *züz/jüz* “yüz”, *zol/jol* “yol” (240, s.68). Türk dillərinin tarixində başlanğıc *y*-nin təkamülünü nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, Cəbrayıl rayonunun Sirik kənd şivəsində söz əvvəlində özünü göstərən *y > z* hadisəsi başlanğıc *y*-nin uğradığı fonetik dəyişikliyin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır: *y > c > dz > z*.

Söz əvvəlində $y > z$ hadisəsi əsasən qaraçay-balkar dilinin, qismən isə Azərbaycan dilinin şivələri üçün, bir sözlə, türk dillərinin Qafqaz arealı üçün səciyyəvidir.

d>ç. Azərbaycan dilinin Qazax-Borçalı şivələrində qapalı saitlərdən əvvəl müşahidə edilən fonetik xüsusiyyətlərdən biri d səsinin $ç$ səsinə keçididir: *çiş*<diş, *çüş*- (Qaz., Bor.), *çüşmən*//*çüşman* (Qaz.).

Söz əvvəlində $ç \sim d'$ uyğunluğu Altay dilinin dialektlərində qabarıq şəkildə nəzərə çarpır: *çıl* “il”, *çakşı* “yaxşı” (şimal dialektləri), *d'il* “il”, *d'akşı* “yaxşı” (cənub dialektləri).

$d > ç$ hadisəsi öz mənşəyi etibarilə türk dillərinin şərqə hun budağı ilə bağlı olan uyğur dilində də özünü göstərir: *çüş* “yuxu”, *çüşmək*, *çüşünmək*, *çiş*, *çişlimək* (390, s.397, 400, 408, 409).

Azərbaycan dili dialektlərində söz əvvəlində müşahidə edilən $d \sim ç$ uyğunluğunu (*düş* ~ *çüş*) şərqə türk dillərinə xas olan qədim fonetik xüsusiyyət kimi qiymətləndirmək olar.

ç~d>q. Azərbaycan dili şivələrinin qədim xüsusiyyətlərindən biri müxtəlif dil budaqlarına aid fonetik qarşılıqın paralel işlənməsidir. Ə.Dəmirçizadə yazır ki, müasir Azərbaycan dilində diş səslərindən $ç-c$ ilə işlənən *çağırmaq*, *caynaq* sözləri “Kitabi-Dədə Qorqud”da (müasir Azərbaycan dili şivələrinin bəzində olduğu kimi) müvazi surətdə, bəzən diş səsləli fişilti dil budağına xas olan $ç-c$ ilə, bəzən isə boğaz səsləli dil budağına xas olan $k_1 -q$ ilə işlənmişdir: *Sən məni yanını a qağırmadını mı? Bəglər, mən sizi niyə qağırdım? Ya qağan aslanın qaynağında didiləm* (48, s.57).

$ç > q$ tipli səs dəyişməsi Azərbaycan dilinin müasir şivələrində qeydə alınmışdır. Cəlilabad rayonunun Təklə kənd şivəsində söz əvvəlində $d > q$ hadisəsi müşahidə edilmişdir: *qağarcıq*, *qaxma*, *qarısqal*, *qəcəl*, *qıyıq*<duyuq, *qıynaq*<dırnaq (171, s.13).

ž . Türk tayfa dillərində dişarası cingiltili $ž$ (ž) samitinin olduğunu M.Kaşğari göstərmişdir. Bu samitin tələffüzü ərəb dilindəki $ž$ (zal) səsinə uyğun gəlir. Dişarası $ž$ səsi əsas etibarilə

çigillərin dili üçün səciyyəvi olmuşdur: *kaž in* “qayın”, *karın tož di* “qarın doydu” (441, I, s.68). Əbu Həyyana görə, türk dillərinin çoxunda *ɔ-lı* sözlər yoxdur, belələri yalnız bulqar dilində var (190, s.63). Bu samit orta əsrlər türk abidələrində söz ortasında və söz sonunda işlənmişdir (375, s.292-293).

Dişarası *ɔ* (*dz*) səsinə “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində *şad*, Nəsiminin dilində *şad* və *adina* sözlərinin yazılışında təsadüf edilmişdir: *şadzlıq* (KDQ, 48, s.43); *Şadzılığla* çün gəmü gəmıxarumi buldum; *Adzinəyi* bilənlər məğfurü naci derlər (Nəsimi) (103, s.304, 505).

Azərbaycan dilinin Qazax, Gədəbəy, Çənbərək şivələrində bəzi sözlərdə söz ortasında və söz sonunda ədəbi dildəki *z* və *d* samitlərinin mövqeyində dişarası cingiltili *ž* səsi* işlənir: *əž əli*, *əž ildi*, *až*, *öz* (152, s.77), *od□un*, *ad□am*, *od□*, *öd□*, *süd□* (Qaz.) (272, s.9), *öd□*, *od□*, *d□əd□ə*, *gəd□ə*, *qud□a* (Gəd.) (359, s.9), *Saž ıx*, *yaž*, *gež ir* (Çən.) (299, s.9).

Ə.Cəfərli Qazax şivələrində bu səsin başqırd dilindəki dişarası *ž* -ya, ingiliscədəki *th* səsinə uyğun gəldiyini və onun təxminən *dz* kimi tələffüz olunduğunu qeyd edir (272, s.9).

Dişarası *š*, *ž* samitləri müasir türkmən və başqırd dillərində işlənir. Başqırd dilindəki dişarası, sürtünən *ž* səsi etimoloji cəhətdən ümumtürk **d*, **z*, **t* səslərindən nəşət etmişdir: **biz>bež* “biz”, **kada->kaž a-* “sancmaq”, **atna>až na* “həftə” (251, s.53-54).

II. Dialekt fonetikasındakı bəzən elə fərqləndirici əlamətlər də olur ki, bunların izahı xalqın etnik tarixi ilə əlaqələndirilir. Belə dil xüsusiyyətləri etnolinqvistik səciyyəvi olur, buna görə də onları xalq dilinin formalaşmasında iştirak etmiş tayfa dili elementləri kimi qiymətləndirmək mümkündür. Azərbaycan dili şivələrində samitlər sistemində özünü göstərən belə əlamətlərdən biri *ɣ*-laşma hadisəsidir. Dilimizin bəzi şivələrində ən çox söz əvvəli, qismən söz ortası mövqelərində ədəbi dildəki

---

* Bu səsi M.Şirəliyev *ž* kimi, Ə.Cəfərli və B.Sadıqov *d□* kimi, Ş.Kərimov isə *z□* kimi göstərir.

dil-yuvaq, qovuşuq, kar ç samitinin yerinə dilönü, qovuşuq, kar *u* (*ts*) səsi işlənir: *uay*, *uöp*, *uırax*, *uəmən* (Ord., Şah.), *uay*, *uırx* (Təb.), *uay*, *alıya* (Zb.), *uənə*, *qılıx*, *qouax* (Qk.), *uay*, *uörəx*□, *sıgırın* (Cəb.-Sirik), *uırpı*, *uıuəx*□ (Gəd.-ayrım).

Göründüyü kimi, *u* samiti Azərbaycan dilinin cənub şivələrində daha çox işlənir. Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində (Cəbrayıl, Ordubad, Zəngibasar, ayrım, İsmayılı) dilönü, qovuşuq, cingilti *dz* səsinə də təsadüf edilir. Bu səs ədəbi dildəki *c* səsinin mövqeyində çıxış edir: *dzoraf*, *udza*, *aladzam* (Cəb.-Sirik), *zaxdza//zəxdza* (Ord.), *dzanavar*, *adzı*, *qodza*, *adz*, *qedz* (Gəd.), *dzan*, *dzamış* (Zb.).

Türk dillərinin dialektlərində adətən *u*-laşma və *dz*-laşma paralel şəkildə özünü göstərir. *u*-laşma qaraçay-balkar dilində daha aydın şəkildə nəzərə çarpır. Bu, balkar dilinin səciyyəvi xüsusiyyətidir: *uelek*<*çelek* “vedrə”, *uıbin*<*çibin* “milçək”, *erkeu*<*erkeç* “keçi”, *keue*<*keçe* “gəcə”, *axıa*<*axça* “pul” (176, s.68). *dz* affrikatı qaraçay-balkar dilinin yuxarı balkar şivəsində qeydə alınmışdır: *dzıl//zil* (*jıl*) “il”, *dzır//zır* (*jır*) “mahni” (240, s.69).

u-laşma türk dilinin Trabzon və Rizə əyalətlərindəki şivələrində müşahidə edilir (240, s.70). *u*-laşma və *dz*-laşma tatar dilinin mişar dialektinin ən davamlı əlamətlərindəndir (219, s.62). Kar *u* affrikatı tatar dilinin şərq dialektində sözün bütün mövqələrində işlənir (191, s.97).

Çulım-tatar dilində ç samitinin mövqeyində həm *u*, həm də *dz* samiti işlənir: *uık-*, *ağau*, *küü*, *pızak/puzak* (200, s.206). S.Y.Malovun müşahidəsinə görə, Çulım dilində *u* səsinə qadınların şivəsində çox rast gəlinir, kişilərdə isə çox vaxt *u* yerinə ç işlədilir (381, s.57).

u-laşmaya karaim dilinin cənub dialektində (Lutsk və Qalitç karaimləri) təsadüf edilir (200, s.148-149). Bunlardan başqa, *u* samiti Tacikistan və Qırğızıstan dağlarında yaşayan çayırçı adlı qırğız tayfasının dilində bəzi sözlərdə saxlanmışdır (317, s.65). N.Z.Hacıyevanın fikrincə, *u*-laşmanın mərkəzi qaraçay-balkar dili dialektlərinin yayıldığı rayondur (240, s.70).

Türk dillərində *u*-laşma izoqlosunun səbəbi müxtəlif şəkilə izah olunur. M.Şirəliyev qovuşuq *u* səsinin Ordubad və Şahbuz şivələrində işlənməsini əvvəllər İber-Qafqaz dillərinin təsiri ilə izah etmiş (149, s.14), sonralar isə bu hadisəni Azərbaycan dilində qırpaq elementi saymışdır (404, s.11). Müasir monqol dilinin faktlarına əsaslanan bəzi tədqiqatçılar qovuşuq *ts* səsinin türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində işlənməsini monqol dilinin təsiri ilə bağlamışlar (226, s.147-148). Məlumdur ki, dillərin müasir vəziyyətinin faktlarının müqayisəsi heç də həmişə etibarlı nəticə əldə etməyə imkan vermir. Belə ki, müasir monqol dilindəki *u* səsinə qədim monqolcada ç səsi uyğun gəlir (240, s.71). Monqol dillərindəki ç səsi bir vaxtlar *u* səsinə keçmişdir (370, s.56).

A.Hüseynova görə, Ordubad şivəsindəki qovuşuq *ts* samiti alınma səs deyil, ç foneminin variantıdır. V.İ.Abayev malkar dialektindəki *u*-laşmanı osetin dilinin təsiri ilə izah etmişdir. N.Z.Hacıyeva yazır ki, *u*-laşma və onunla yanaşı baş verən *dz*-ləşmə Qafqaz ərazisində daha çox sıxlaşır. Ola bilsin ki, coğrafi şərait – Qafqaz dillərinin ərazi yaxınlığı buna şərait yaratmışdır (*u* səsi bir çox dillərdə – gürcü, osetin və s. geniş yayılmışdır). Bununla birlikdə *dz*-ləşmə və *u*-laşma hadisələrinin implikativ əlaqəsi məlum dərəcədə universaldır (240, s.71). T.M.Qaripov isə belə hesab edir ki, ç/*u* uyğunluğu olan İran dillərinin *u*-laşan türk dillərinə təsiri haqqındakı fərziyyəni də tamamilə inkar etmək olmaz (245, s.139). Bu fikrə qarşı onu demək olar ki, *u*-laşma bəzən elə areallarda müşahidə edilir ki, orada İran dillərinin təsirindən danışmaq mümkün deyil (məsələn, karaim dilinin cənub dialektinin yayıldığı areal, Qərbi Sibir).

Türkoloji ədəbiyyatda *u*-laşmanın qədimdə kumanlara məxsus olması fikri söylənilmişdir. Guya bu xüsusiyyət məşhur “Kodeks Kumanikus” abidəsində də öz əksini tapmışdır (282, s.40; 176, s.68-69). A.A.Zayonçkovski “Kodeks Kumanikus”un K.Qrönbek tərəfindən nəşrinin faksimilesinə əsaslanaraq, həmin ehtimalı təkzib edib göstərir ki, kumanlarda heç bir *u*-laşma olmamışdır (283, s.134).

Göründüyü kimi, türk dillərindəki *u*-laşmanın mənşəyi məsələsi mübahisəlidir. M.Rəsənen, N.Poppe, K.Mençes, A.M.Şerbak *u*-nı pratürkcədəki *ç*-nin qanunauyğun inkişafı hesab etmişlər. Buna əks mövqeyi – qovuşuq *u* arxetipindən daha sadə *ç*-ya inkişafı Ş.K.Akbayev təklif etmişdir (173, s.100-101).

Bizcə, L.T.Maxmudova müxtəlif türkdilli areallarda *u*-laşmanın və ona paralel olan *dz*-ləşmənin yayılmasını doğru şəkildə əsaslandırır: “*u*-laşmanın və əksər hallarda ona paralel *dz*-ləşmənin belə yayılması ehtimal etməyə əsas verir ki, *u* – *dz* affrikatları bir vaxtlar türk tayfalarının müəyyən hissəsi üçün səciyyəvi olmuşdur ki, bir sıra tarixi səbəblər üzündən müxtəlif ərazilərə düşmüşlər” (317, s.66).

Tədqiqat göstərir ki, *u*-laşma sabir-xəzər türklərinin dili üçün səciyyəvi olmuşdur (254, s.32). Hazırda *u*-laşma əsas etibarilə əvvəllər mövcud olmuş xəzər arealında müşahidə edilir. N.A.Baskakova görə, xəzər dilində “*ç*” dialekti ilə yanaşı “*u*” dialekti də olmuşdur: *paıınak*, *akaıır* (tayfa adları), *ıııakion* (qədim türkcədə: *çeçek*) “parça adı” (200, s.110-111).

“Ermənistan coğrafiyası”nda və “Alban tarixi”ndə paçanak (peçeneq) əvəzinə *paııanak/paııank* fonetik variantlarının qeyd olunması sabir konfederasiyasına daxil olmuş tayfaların dili ilə bağlı idi (110, s.55). *u* affrikatının çuvaş dilinin aşağı dialektində də müşahidə olunması (366, s.17) bu fikri qüvvətləndirir. Tədqiqatçılar çuvaş etnoniminin qədim *sabir-savir-suvaz* (*suvaz*) adından nəşət etdiyini müəyyənləşdirmişlər (198, s.208; 365, s.159; 279, s.14).

Xəzərlərin Azərbaycan tarixində mühüm rol oynadıqları məlumdur. Onlar Azərbaycanın şimal hissəsində bir sıra vilayətləri, demək olar ki, yüz əlli il müddətində idarə etmişlər. Artıq V-VI əsrlərdə Azərbaycan ərazisində bir sıra başqa dialektlərlə yanaşı sabir-xəzər tayfalarının dili ilə əlaqədar olan “*u*” dialekti də mövcud idi (110, s.55). M.İslamov da *u*-laşmanın vaxtilə Azərbaycan ərazisində yaşamış qədim xəzərlərin dil xüsusiyyətləri ilə bağlı olmasını təsdiq edir (290, s.207-208).

Bütün bunlar Azərbaycan dili şivələrindəki *u*-laşmanın sabir-xəzər tayfalarının dil vahidlərinin qalığı olduğunu söyləməyə əsas verir.

k₁ ~q~x~h. Praturkcədəki dilarxası, partlayan, kar *k₁* samitinə müasir Azərbaycan dilində yerinə görə, əsasən *q*, *x*, bəzən də *h* samitləri uyğun gəlir. *k₁* səsi Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olmayan və bu cəhətdən onu başqa türk dillərindən fərqləndirən bir əlamət hesab olunur. Ancaq buna baxmayaraq, Azərbaycan dili şivələrində, xüsusilə qərb şivələrində bəzi sözlərin əvvəlində qədim dilarxası *k₁* səsi saxlanılır: *k₁ ış*, *k₁ uş*, *k₁ utu*, *k₁ ısır*, *k₁ isnamax*, *k₁ isa* (Qaz.), *k₁ ifil* (Tov., Bor.), *k₁ ış*, *k₁ uş*, *k₁ if*, *k₁ iç* (Bor.), *k₁ uş*, *k₁ ışqırdı*, *k₁ utarmax*, *k₁ usmax* (Bk.), *k₁ utu*, *k₁ ifşimax* (Çən.), *k₁ ış* (Ks.-Mırteyil), *k₁ iç*, *k₁ ış*, *k₁ ifil* (Şər.).

Azərbaycan dilinin Gədəbəy, Çənbərək, Zaqatala, Qax, Balakən, Dərbənd şivələrində dilarxası *k₁* samiti dilortası *k* samitinin mövqeyində də işlənə bilir: *k₁ üt*, *k₁ işi*, *tək₁ ə*, *ik₁ i* (Gəd.), *k₁ üçüx□*, *k₁ üçə* (Çən.), *k₁ op*, *k₁ ol*, *k₁ ar*, *k₁ omur*, *tok₁ max*, *ok₁ üz* (Q.), *inak₁*, *çirak₁* (Zaq.), *tok₁ < tök*, *k₁ umax < kömək* (Bal.), *k₁ ur<kor*, *yek₁ ə*, *tik₁ an* (Dər.), *k₁ işi*, *k₁ üçig* (Tab.).

Zaqatala, Qax, Balakən və Dərbənd şivələrində dilortası *k* səsinin mövqeyində dilarxası *k₁* samitinin işlənməsini (depalatallaşma) dilarxası *q* samitinin mövqeyində işlənən *k₁* samitindən fərqləndirmək lazımdır. Söz əvvəlində *q* səsinin yerinə *k₁* samitinin işlənməsi tarixi uyğunluqdur. Zaqatala, Qax, Balakən və Dərbənd şivələrində dilortası *k* səsinin mövqeyində işlənən dilarxası *k₁* səsinə isə tarixən Azərbaycan dilinin səs sistemi ilə özgə dillərin səs sistemlərinin qarşılaşması nəticəsində meydana çıxan fonetik xüsusiyyət (depalatallaşma) hesab etmək daha doğrudur. A.Hüseynov Zaqatala, Qax şivələrindəki *g>q* depalatallaşması (*qün*, *qözlər*, *qordu*, *qözəl*) barədə yazır ki, bu relikt-də “türkmən və qıpçaq (müasir qumuq) izindən başqa, Qafqaz dillərinə məxsus tələffüz özülünün də qoruyucu – saxlayıcı rolu olmuşdur” (86, s.19).

Ümumiyyətlə, Azərbaycan xalq dilinin formalaşdığı çağlardan dılarxası *k₁* samiti geniş dairədə işlənmiş, dialekt həddində qalmışdır. Ədəbi dil materiallarında bu samit daha çox yazı ənənəsi kimi işlənmişdir. A.Axundov belə nəticəyə gəlmişdir ki, köhnə Azərbaycan dilində özünü göstərən dilarxası *k* samiti yalnız ədəbi dilə aid olub, o dövrkü ümumxalq Azərbaycan dilinin əsas xüsusiyyətini əks etdirməmişdir (8, s.85).

k₁ samiti Azərbaycan yazılı abidələrində *ق* (qaf) hərfi ilə işarə olunmuşdur. Bəlli olduğu kimi, bu hərf yerinə görə həm cingiltili *q*, həm də bu səsin kar qarşılığı olan *k₁* samitini ifadə etmişdir. Ə.Dəmirçizadə “Kitabi-Dədə Qorqud”un fonetik xüsusiyyətlərindən danışarkən yazır ki, “həm indiki şivələrin tədqiqindən, həm də köhnə yazma abidələrdən belə məlum olur ki, ərəb əlifbası ilə yazılan mənbələrdə (*ق*) hərfi həm “*q*”, həm də bu səsin kar qarşılığı olan “*k₁*” səslərini bildirən iki mənalı bir əlamət kimi işlənilmişdir. Xüsusən sözlərin sonunda yazılan (*ق*) hərfi “*q*” deyil, məhz “*k₁*” kimi tələffüz olunmuşdur” (48, s.44).

Bununla belə, müəllif bir qədər sonra qeyd edir ki, “*ق*” hərfilə həm “*q*”, həm də “*k₁*” səsləri işarə edilmiş olsa da, biz bunları hələlik “*q*” hərfilə yazdıq, çünki hansı sözdə “*k₁*”, hansı sözdə “*q*” olduğunu dürüstləşdirmək üçün xüsusi tarixi-fonetik tədqiqat aparmaq tələb olunur” (48, s.45).

Bu qeydinə baxmayaraq, bəzən o bu sayaq sözləri əsasən söz ortası və söz sonu mövqələrdə (bəzən də söz əvvəlində) *k₁* ilə verir: *bak₁ ar, sak₁ qal/sak₁ al, Qork₁ ud; k₁ ına; yok₁ dur, qırk₁ ; yaylak₁ ; oğlancuk₁ , sak₁ qalcık₁* (48, s.42, 58, 67, 72, 73).

Azərbaycan dilində söz sonunda yazılan *q* səsinin fonetik əsası yoxdur. Dilimizin şivələrində söz sonunda dilarxası, cingiltili *q* samiti, demək olar ki, işlənmişdir. Ədəbi dildə sonu *q* ilə yazılan çoxhecalı sözlərin işlənməsinə görə Azərbaycan dili şivələri iki qrupa ayrılır. Birinci qrupa şimal-şərq şivələri aiddir ki, burada söz sonunda dilarxası cingiltili *ğ* səsinə (*balığ, yarpağ, torpağ*), cənub, qərb və şimal-qərb şivələrinin daxil oldu-

ğu ikinci qrupda isə dilarxası kar x səsinə (*balıx, yarpax, torpax*) üstünlük verilir.

Ədəbi dildə sonu q ilə yazılan çoxhecalı sözlər Azərbaycan ədəbi tələffüzündə x^{ξ} kimi tələffüz edilir. Bundan başqa, Azərbaycan dilinin bir sıra şivələrində dilarxası, partlayan, kar k_l samiti sözün müxtəlif mövqelərində işlənə bilir (əvvəldə verilən nümunələrə bax).

Çoxhecalı sözlərin sonunda dilarxası, cingiltili ξ samitinin işlənməsi türk dillərinin qədim yazılı abidələrində olmuşdur: Orxon yazılarında: *anığ* “pis”, *arığ* “təmiz”, *yadağ* “piyada”, *uluğ* “ulu, böyük”, *atlığ* “atlı” (172, s.57); X əsrə aid qədim uyğur abidəsində: *ağrığ* “ağrı”, *ayağ* “ehtiram, hörmət”, *katığ* “bərk”, *uluğ* “ulu, böyük” (“Süan-Szanın bioqrafiyası”) (392, s.81, 111, 124); M.Kaşğarının lüğətində: *yılığ* “ılıq”, *yarlığ* “xaqanın fərmanı”, *yaylağ* “yaylaq” (441, III, s.21, 49, 54).

Söz sonunda belə fonetik xüsusiyyət Azərbaycan dilinin şimal-şərq şivələri üçün səciyyəvidir.

H.Mirzəzadə söz sonunun fonetik xüsusiyyətləri haqqında yazır: “Müəyyən tarixi inkişaf dövrü keçmiş ədəbi dilimizi əks etdirən yazıların dilindən aydın olur ki, sözlərin sonunda gələn $q - \xi$ səsi çox zaman $x - \xi$, az təsadüflərdə $\xi - \xi$ səsi ilə verilmişdir” (124, s.42).

T.Hacıyev XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili materiallarında q (ξ) səsinin x mövqeyində işləndiyini (çox əvəzinə *çoq*) müşahidə edərək belə nəticəyə gəlmişdir ki, bu, klassik ədəbi dil ənənəsinin təsiri nəticəsində baş verir və analogi vəziyyət ədəbi dilimizin əvvəlki dövrlərində də olmuşdur. O, Füzulinin dilindən belə nümunə verir: *Qılman bana ev hekayətin çoq, Dəxi bənim anda getməgim yoq*. Müəllifə görə, “o dövrün ədəbi tələffüz tələbi söz sonunda cingiltiriləşmə tələb etmişdir” (75, s.116).

S.Əlizadə həmin məsələ ilə əlaqədar yazır ki, XVI əsrin yazılı abidələrində ξ (qaf) hərfi həm q , həm x samitlərini ifadə edir və “qaf” hərfinin q səsinə ifadə etməsi yazı dilinin norması idi. O, “qaf” hərfinin x səsinin ifadəçisi kimi işlədilməsinə belə

misallar verir: *çiq, oq, çoq, yoq, buraq, çuqa, yaqın, yaqa* (65, s.19).

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycan dili dialektlərinin təşəkkül etdiyi çağlardan, xüsusilə sözlərin sonunda qədim k_l samiti x və $ğ$ samitlərinə çevrilir, lakin k_l -nin saxlanması halları da özünü göstərir. Söz sonunda $k_l > x$ hadisəsi daha geniş yayılmışdı və bu, Azərbaycan dilinin əsas fonetik əlamətlərindən biri idi. İlk orta əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili materiallarında qaf (ق) hərfi müəyyən dərəcədə dialekt əsasına (k_l samiti) malik idisə, artıq sonrakı dövrlərdə yazı ənənəsi kimi işlənirdi.

A.M.Şerbak x samitinin türk dillərində işlənməsini təxminən X əsrə aid edir. Onun fikrinə görə, run yazılarında x -nin işlənməməsini qrafikanın xüsusiyyətləri ilə izah etmək mümkündür (413, s.98).

Türk dillərinin yazılı abidələrində sözün müxtəlif mövqelərinə k_l -nin novlaşması ($k_l > x$) hadisəsi yayılmışdı. Qədim uyğur abidələrinin dilində eyni sözlər həm k_l , həm də x ilə işlənmişdir: *adək (adax), baxşı (baxşı//pakşı), katun (xatun), xarı (kari), xurtul (kurtul)* (330, s.14, 17).

M.Kaşğarının lüğətində (441) x samiti söz əvvəli və söz ortası mövqələrdə işlənmişdir: *xan* (III, 172), *axşam* (I, 131.), *axsak* (I, 144), *axtardı* (I, 224), *oxşattı* (I, 261), *axsadı* (I, 274), *yaxşı* (III, 39).

x samiti ilə əlaqədar M.Kaşğarının iki qeydi var. O, bir yerdə yazır ki, ərəblər k -ni x -ya çevirirlər, “kandani” *xandak* işlədirlər (441, III, s.41). Başqa bir yerdə isə belə bir fikir irəli sürür ki, “oğuz və qıpçaqlar k -ni x -ya çevirirlər. Onlar xalacılardan bir tayfasıdır. Türklər *kızım* desələr, onlar *xızım* deyirlər. Türklər *kanda erdin*, onlar *xanda erdin* deyirlər” (441, III, s.237-238).

İkinci qeyddən aydın olur ki, söz əvvəlində $k_l > x$ dəyişməsi ilk növbədə oğuz və qıpçaq tayfalarının dilində əmələ gəlmişdir.

x samiti sabir (suvar) tayfalarının dilində də işlənirdi: *balax* “kəl” (Azərbaycan dili şivələrində “camışın balası” mənasında işlənir), *Bolmax* (knyaz adı) (200, s.107). *k_l > x* dəyişməsi peçeneq dilində və Volqa bulqarlarının epitafiyalarında da var idi: *xara* “qara”, *xopan* “qaban” (331, s.157); *ayix* “ay”, *xırır* “qırır”, *Afax* < *Apak_l*, *toxur* “doqquz”, *xan* “qan” (395, s.44).

Türkoloji ədəbiyyatda *x* samitinin suvar dialektinin və qədim xəzər dilinin (şərq dialektinin) əlaməti olması barədə fikirlər var (Bax: 395, s.19, 42). Müasir türk dilləri içərisində söz əvvəlində *k_l > x* dəyişməsi çuvaş, xakas, Tuva və yakut dillərində mövcuddur: *xura* “qara”, *xur* “qaz” (çuvaş), *xar* “qar”, *xus* “quş” (xakas), *xan* “qan”, *xar* “qar” (Tuva), *xara* “qara” (yakut).

k_l > x dəyişməsi Azərbaycan dilində söz ortasında və söz sonunda xüsusilə güclüdür: *axşam*, *yaxın*, *yaxşı*; *ox*, *bax*, *yox* və s. Bu hadisəyə söz əvvəlində məhdud şəkildə bəzi sözlərdə təsadüf edilir: *xan*, *xaqan*, *xanım-xatın*. Azərbaycan dilinin şimal-şərq şivələri istisna olmaqla bütün şivələrində söz sonunda qədim *k_l* samitində *x* samiti uyğun gəlir. B.Serebrennikov bəzi türk dillərində *k_l* samitinin zəifləməsinin səbəbini onun çətin tələffüz olunan bir səs olmasında görür (368, s.31).

Qafqaz mənbələrinin faktları göstərir ki, *k_l > x* dəyişməsinin tarixi qədimdir. Bu dəyişmənin izlərini V əsr erməni mənəblərində *oxçar* (< *qoşqar*), 996-cı ildə yazılmış bir kitabədə *arx* sözlərində, XI-XII əsrlər gürcü mənəblərində işlənmiş *Arxi uli* (“Ulu arx”) toponimində görmək olar (110, s.47-48). V-VI əsrlər erməni tarixçiləri Azərbaycanın Qazax bölgəsində Xunan, Xalxal yaşayış məntəqələrinin və Xunan vadisinin adlarını çəkirlər ki, bu toponimlərdə *x* samiti işlənmişdir. Xunan şəhəri Albaniya ilə İberiyanın sərhədində Xram çayının Kürə töküldüyü yerdə (315, s.19), Xunan vadisi isə Ağstafa və Xram çaylarının arasında (243, s.289) yerləşirdi. V-VI əsrlər erməni tarixçilərinin (Yeğişe, Lazar Parplı, Movses Xorenatsi) yazdığına görə, Aran/Alvan çarlarının indiki Qazax-Ağstafa zonasındakı qış iqamətgahı Xalxal adlanırdı (110, s.49). *Xalxal* sözü hazırda

Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında və toponimiyada saxlanılır (*xalxal* “açıq hava şəraitində mal-qara saxlamaq üçün ətrafı hasarlanmış yer”; *Xalxal* – Oğuz və Babək rayonlarında kənd; *Xalxalqışlaq* – Oğuz rayonunda kənd).

Tarixi-lingvistik faktlara əsasən demək olar ki, artıq V-VI əsrlərdə Cənubi Qafqaz türk tayfalarının dilində $k_l > x$ dəyişməsi mövcud idi.

Azərbaycan dilində k_l samitinin zəifləməsi ilə əlaqədar özünü göstərən fonetik xüsusiyyətlər yazılı abidələrin dilində yaxşı əks olunmuşdur. Əvvəlcə “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilinə müraciət edək (Mötərizədəki rəqəmlər həmin sözlərin neçə dəfə işləndiyini göstərir):

Eyni sözlər həm k_l , həm də $ğ$ ilə işlənmişdir: *ak_l* (10) – *ağ* (200-ə qədər), *ayak_l* (13) – *ayağ* (1), *çok_l* (30) – *çoğ* (3), *çomak_l* (4) – *çomağ* (1), *otak_l* (9) – *otağ* (12), *yasak_l* (1) – *yasağ* (1) (432, s.422).

Eyni sözlər həm k_l , həm də x ilə işlənmişdir: *adak_l lu* (2) – *adaxlu* (4), *ark_l a* (7) – *arxa* (8), *çık_l* (79) – *çix* (1), *çık_l ar* (54) – *çixar* (1), *k_l ak_l* (5) – *k_l ax* (1), *k_l ak_l inç* (1) – *k_l axınç* (1), *k_l ork_l* (2) – *k_l orx* (8), *k_l ork_l ut* (2) – *k_l orxut* (1), *ok_l* (18) – *ox* (57), *otak_l* (9) – *otax* (3), *tok_l in* (8) – *toxin* (1), *yık_l il* (17) – *yıxil* (2), *yok_l* (89) – *yox* (16) (432, s.418).

Abidədə bəzi sözlər ancaq x səsi ilə işlənmişdir: *axşam* (6), *axtar* (1), *uyxu* (10), *yaxşı* (29), *yazux* (6), *yoxsa* (4) (432, s.418-419).

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun yazıya alındığı dövrdə Azərbaycan dili şivələrində söz sonunda özünü göstərən üç tələffüz forması (k_l , x , $ğ$) real fonetik hadisə, yazı dilinin sonrakı dövrlərində isə k_l (q) samiti real fonetik hadisə olmaqdan daha çox orfoqrafik mahiyyət daşıyırdı. Söz ortasında və söz sonunda $q \sim x \sim ğ$ paralelliyi Azərbaycan ədəbi dilinin sonrakı dövrlərində də özünü göstərir.

q (ق): *artuq*, *baqa tursun* (Həsənoğlu), *qorqmazam* (Q.Bürhanəddin), *artuq*, *ayıq*, *oğlaq*, *baqaram*, *qaqar*, *taqdı*, *yıqma*, *yoqsa* (Nəsimi), *oqunduqca*, *çıqdı*, *yoqsə*, *çoq*, *yoq*, *qırq*,

uşaq, qulaq, qılsaq (“Əsrarnamə”, XV əsr), *çıqma, yaqdin, toqunsa, buraqdi, saqla, yoq, aqça, yamanlıq, yaxşılıq* (Füzuli), *qorqmış, olacaqdur, çaqub, qırq* (“Şühədanamə”, XVI əsr), *azuq* “azuqə” (“Şeyx Səfi təzkirəsi”, XVI əsr), *çiq, çoq, çiqar, aqıtma, saqla, yaqa, qonaq* (Rəhməti, XVI-XVII əsrlər).

x (Ĥ): *irax, azacix, yaxa, sinadux, artux, axşax, yaxşı, yox, baxar, yaxşılıx, yumşax, yayax* “piyada”, *ayah, yaxar, varlıx, olıcax, oynamax* (Q.Bürhanəddin), *axar, axşam, uyxulu, baxma, çıxdı, taxaram, yaxşı, yaxmaq, yoxsa, yoxsul* (Nəsimi), *iraxdan, bax, çox, çix, qorx, artux* (Şəms, Qisseyi-Yusif, XV əsr), *yaxə, yaxşı, yoxsul, yoxsə, oxumaq, baxmaq, yixmaq, qorxmamisən, qaxar, çox, qırx, uşax, bəyax, olsax* (“Əsrarnamə”, XV əsr), *irax, yıxıldı, qalxan, oxların, savuxlux, yox* (Kişvəri), *yetəcax, çox, ox, yaxma, yox, uzax* (Hidayət, XV əsr), *çixmadı, avlaxda, yaxşı, yaxə, çox, olax* (Xətai), *axan, baxma, yaxın, yaxşı, saxlar, yuxarı, yıxar, yox, tox* (Füzuli), *baxdum, artuxdur, qalxan, baxçə, axər, qorxudursən* (“Şühədanamə”, XVI əsr), *yoluxdi, qaxır, qorxdum* (“Şeyx Səfi təzkirəsi”, XVI əsr), *yıxılmış, buraxırlar, yıxılsa, yaxarsuz* (Rəhməti, XVI-XVII əsrlər), *oldux, azacix, qoyacax* (“Şeyx Səfi mənəqibi”, XVII əsr).

ğ (Ė): *irağ, yoğ* (Q.Bürhanəddin), *arığ, irağ, toprağ* (Nəsimi), *balığ, budağ, buyruğ, toprağ, çirağ, qulağ, quyruğ, yapraq, yasduğ, yavuş, yərağ* (“Əsrarnamə”, XV əsr), *qırağ, yamanlığ, olduğ, çanağ, qıldığ, aruğ, qılmağ, oğurluğ, bulağ* (Şəms, Qisseyi-Yusif, XV əsr), *artuğ, artuğraq, işığ* (Hidayət, XV əsr), *pəşimanlığ, müsəlmanlığ* (Füzuli), *yəyağ* “piyada” (“Şühədanamə”, XVI əsr), *yapraq, yağluğ* “yaylıq”, *salığ* “xəbər”, *danuğ* “şahid”, *yəyağ* “piyada” (“Şeyx Səfi təzkirəsi”, XVI əsr), *yəyağ* “piyada”, *ayağ* (“Şeyx Səfi mənəqibi”, XVII əsr).

M.F.Axundzadə öz əlyazmaları üzərində işləyərkən *çoq* və *uzax* kimi yazılmış sözləri *çox* və *uzaq* şəklində təshih etmişdir. O, *topraq* sözünü *torpax* şəklində işlətməmişdir (36, s.174).

Bütün bunlar orta əsrlər Azərbaycan dili şivələrində söz ortasında və söz sonunda *x*, *ğ* səslərinin tələffüzü ilə uyğun gəlir. Ədəbi materiallarda söz ortasında və söz sonunda *q* samiti-

nin işlənməsi isə yazı dili xüsusiyyəti idi. XVIII əsrədək Azərbaycan yazılı abidələrində dilarxası sürtünən x səsinin fəal işlənməsi Azərbaycan dilinin daha çox cənub şivələri ilə bağlı olan bir xüsusiyyətdir. Bu xüsusiyyət Cənubi Azərbaycan şairlərinin əsərlərində də nəzərə çarpır: Əhli-qeyrət, sahibi-şərmü həyayıq, *neyli yax*; *Xax* yatıb görsən əgər misli davar; Xırda barmağın Hüseynin kəs *görax*; Rəhm qıl, öldürmə ətfali *soyuxdan*, əmqızı; Xortdana və həm quli-biyabana *inannux*; *Verrux* o zaman əl-ələ, bulvari *dolannux* (M.Ə.Möcüz); Çox şükri var, ginə *gəldux görüşdux*; Gəl *qeyidax çıxax* Ağa Düzinə (M.Şəhriyar, Heydərbabaya salam).

N.Z.Hacıyeva doğru olaraq belə nəticəyə gəlmişdir ki, türk dillərində söz sonunda $k > x$ hadisəsinin mərkəzi Azərbaycanın cənub rayonlarında olmuşdur (240, s.59).

Sovet dövrünün ilk illərində ədəbi dil materiallarında təkhecalı və çoxhecalı sözlərdə x səsinin yerinə q səsinin yazılması (*çoq*, *oquya*, *qorqulu*, *yoqsa*, *yoqsul*, *çıqmış*, *qalqırdı*) Azərbaycan ədəbi dilinə türk dilinin təsiri ilə bağlı olmuşdur (23, s.215-216).

Qədim türkcədə söz əvvəlindəki dilarxası k_1 samiti Azərbaycan dilində bəzi sözlərdə $q \sim x \sim h$ dəyişməsinə məruz qalmışdır. Azərbaycan ədəbi dili tarixində bu proses sual əvəzliliklərində daha çox müşahidə olunur. Məlum olduğu üzrə, müasir ədəbi dilimizdə h səsi ilə başlayan bəzi əvəzliliklər XVIII əsrədək əsasən q , x səsləri ilə, bəzən isə h səsi ilə işlənmişdir: *qanı//xanı//hanı*, *qamu//xamu//hamu*, *qancaru//xancaru*. XVIII əsrdən etibarən ədəbi dildə həmin sözlərin h ilə yazılışı sabitləşmişdir. Azərbaycan dilində söz əvvəlindəki $k_1 \sim q \sim h$ dəyişməsi daha əvvəllər başlamışdı. Əgər həmin sözlərin $k_1 \sim q$ ilə yazılması daha çox türk dillərinin yazı ənənəsi ilə bağlıdırsa, x və h səslərinin işlənməsi dialekt-danışıq faktı kimi meydana çıxmışdı.

Söz əvvəlində $q > h$ dəyişməsi zəif şəkildə olsa da, orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində nəzərə çarpır: ...atı bəhri *hotazlı* Qaragünə oğlu Qarabudaq çapar yetdi (KDQ), Eyb iməz sormağ gəliş *handandur*, ey mərxa yigit?

(Kişvəri); *Hansı* katib yaza bildi şol xəti-mövzun kim; Yetməz işi *handə* biədəb var (Xətai); *hanği, handə* (“Şühədanamə”, XVI əsr); ...heç *hanğısının* həddi yox idi ağız açmağa, ya bir nəfəs çəkməgə (“Şeyx Səfi təzkirəsi”, XVI əsr); *Hamu* biz bəndəyik, sənsən xudavənd; Olubdur əradə *hamısı* cəm; *Hamu* onlar gəlüb xoşnodü xoşhal; *Hami* işi olur əlbəttə zae (Fədəi, XVI-XVII əsrlər); Ömrlərdir itmişəm, mən bilmənəm kim *handayam*; Bilmənəm ki, *handayam* mən yerdəyəm, ya göydəyəm; *Hansı* gündür ki, təğafül bağırimi qan eyləməz; Bu *hamı* taqəti-fəryadilə aşiqmidir bülbül (Qövsü Təbrizi, XVII əsr).

Söz əvvəlində *h* səsinin işlənməsi aşiq yaradıcılığında da olmuşdur: Şagirdlər ustadı görün *handadı?* (Qurbani, XVI əsr); Bundan artıq dərd *hansıdı?* Gözəllikdə sənin əvəzin *hanı* (Abbas Tufarqanlı, XVI-XVII əsrlər).

Söz əvvəli mövqedə $q > x$ dəyişməsi tarixən Azərbaycan dilinin cənub arealı üçün səciyyəvi olmuşdur. Buna görə də orta əsrlərdə xüsusilə Cənubi Azərbaycanda yaradılan və üzü köçürülən əsərlərdə bu xüsusiyyətə daha çox rast gəlinir. Bu xüsusiyyət bəzi sual və qeyri-müəyyən əvəzliliklərində daha çox nəzərə çarpır: *Xanda* bulam təriqi-vəslün məhəbbəti; *Xansı* fələkün sitarəsisin; Cismüm *xamu* can oldivü can uğradı halə (Nəsimi); Bən əgər Məcnun isəm Leylim *xanı* (Y.Məddah, Vərqa və Gülşah, XIV əsr); *Xancərüdən* vardır ana şimdi yol (“Əsrarnamə”, XV əsr); Ey dil, *xanı* sən ki, ol sənəm imdidin; Gənzəvü nazü gər şəmin *xansı* birin söyləyin; Mən *xaçan* bu eşq odunda yanəman (Kişvəri); *xamı, xaçan, xansı* (Xətai Təbrizi, Yusif və Züleyxa, XV əsr); *Xansı* yaydan güc görər yarəb ki, mən qurban ana; Budur dedim şəha, *xamu* könlümdəkin sənə (Hidayət, XV əsr); *xanı, xanda, xamı, xəncəru* (Şəms, Qisseyi-Yusif, XV əsr); *xandə, xaçan, xamu* (“Şühədanamə”, XVI əsr); *xaçan, xamı* (“Şeyx Səfi təzkirəsi”, XVI əsr); Arizin tək *xansı* bağın laleyi-sirati var (Rəhməti, XVI-XVII əsrlər); *Xamu* camaat ətrafdan mütəvəccih oldılar (“Şeyx Səfi mənəqibi”, XVII əsr).

q>x hadisəsi Şah İsmayıl Xətainin dilində üstünlük təşkil edir: Zahid aydır ki, ey Xətai, rəxti-dəstərin *xanı*? Sormadın bir gün ki, *xanı* ol qulami-kəmtərim? *Xani*, ay zalim səninlə əhdimiz, peymanımız? *Xansı* aşıqdır ki, ondan başqa bir sövdası yox; *Xansı* güldür kim, onun yanında bir xar olmadı; Yerim vardır *xamu* canan içində; Zahid *xaçan* ki, xubları sevmək günah ola? Mülki-Əcəm sorar ki, qiyamət *xaçan* qopar; Yarım deyən sənə *xaçan* əğyarə yar olur; Yüzünü görmədin ona canım *xaçan* derəm; *Xancaru* baxsam gözümdə yer yüzü sudur mana; *Xancərü* əzm eyləsən lövhində ərşüllahi gör; *Xancaru* gedərsən, ey xunxarə dilbər, *xancari*?

Söz əvvəlində *q>x* dəyişməsi müasir şivələrdə də var. Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində *qutab* sözü *xitab* (Cəb., Zən.), *xitab* (Cul.), *xitəf* (Qaz.), *xitəb* (Qər. Ab.) kimi tələffüz olunur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində sual əvəzlilikləri ancaq *q* samiti ilə işlənmişdir: *qanı*, *qanda*, *qancaru*, *qanğı*, *qaçan* (48, s.86). Bizcə, bu həm yazı ənənəsi ilə, həm də “Kitabi-Dədə Qorqud”un yarandığı dövrdə *k*₁ səsinin öz reallığını hələ müəyyən qədər saxlaması ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycan dilinin cənub şivələrinin fonetik xüsusiyyətlərindən biri *h>x* hadisəsidir. Bu səs dəyişməsi yazı dilində əsasən alınma sözlərdə müşahidə edilir. İbəri Xoca ibn Adilinin “İxtiyarati-qəvaidi-külliyə” (əlyazması 1459-cu ilə aiddir) əsərində bütün əsər boyu zəhmət əvəzinə *zəxmət*, rəhmət əvəzinə *rəxmət*, izdiham əvəzinə *izdixam* yazılmışdır (62, s.90).

Söz əvvəlində *h>x* hadisəsi XVI-XVII əsrlərə aid edilən “Əmsali-Məhəmmədəli”dəki (“Oğuznamə”) oğuz atalar sözlərində də var: Vaqtda qoruq *xalva* olur; Göyənələr xardan xurma yedilər, Qoruqdan səbr ilə *xalva* yedilər (483, s.183, 187).

Sözün müxtəlif mövqelərində *h>x* dəyişməsinə hazırda Azərbaycan dilinin əsasən cənub şivələrində təsadüf edilir: *xaçan*, *xami*, *xamisi*, *xaram*, *xamar*, *xazır* (Yar.), *xanı*, *xamam*, *xaçar*, *sabax* (Cəb.-Horovlu), *xumay*, *xana*, *xorra*, *xadisə*, *şax*,

sabax (Zən.), *baxalix*, *saxat*, *sabax*, *tamax*, *şax* (Qaf.), *xıs* < *his* (Şər.-Püsyən), *xənə*, *qoxum*, *sabax* (Ağc.).

h > *x* hadisəsi Yardımlı rayonunun Abdinli, Arus, Bozayran, Telavar və Peştəsər kənd şivələrində daha geniş yayılmışdır.

k_l ~ *x* ~ *h* uyğunluğu Volqa bulqarlarının XIII-XIV əsrlərə aid yazılarında da olmuşdur: *hir* ~ *k_l* üz “qız”, *xırix* ~ *kırık* “qırx”, *toxur* ~ *tuk_l* üz “doqquz” (395, s.19).

V.V.Bartolda görə, hind terminlərində (*çveta huna*, *hara huna*) özünü göstərən *k_l* > *h* əvəzlənməsi xəzərlərdə də var idi (198, s.399).

M.Kaşğari bir neçə dəfə qeyd etmişdir ki, əsl türk dillərində boğazdan çıxan *h* səsi yoxdur. Onun fikrincə, xotan və gəncək dillərində *h* işlənsə də, bunlar əsl türklər deyil, türklər ölkəsinə son gələnlərdir (441, I, s.175; III, s.129). M.Kaşğari xotanların və gəncəklərin dilindən belə misallar verir: *hata* “ata”, *hana* “ana” (441, I, s.68).

h samiti barədə M.Kaşğarinin qeydləri qiymətli olsa da, türkologiyada son söz sayıla bilməz. Məsələ burasındadır ki, M.Kaşğari heç də bütün türk dillərini eyni səviyyədə öyrənməmiş, əsas etibarilə oğuz, qıpçaq, çigil, arğu və yağma dialektlərini tədqiq etmişdi. O hətta qərbi qıpçaqlara səyahət etməmiş, uyğurlar arasında da olmamışdı.

Dil faktları *h* səsinin bəzi türk dillərində daha qədimdən işləndiyini təsdiq edir. M.Adilov belə nəticəyə gəlmişdir ki, dilin nisbətən qədim leksik təbəqəsi olan vokativ sözlərdə *h* səsi xüsusi yer tutur və həmin sözlərdən çoxu bu səslə başlayır: *ho*, *hoho*, *hiş*, *hay*, *hov*, *hüşt-hüşt*, *hay-hay*, *höt-höt*, *hay* və s. M.Adilov hətta M.Kaşğarinin lüğətində bir neçə vokativ sözün olduğunu da qeyd etmişdir: *haç-haç*, *heç-heç*, *hoç-hoç* (4, s.83-84).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində söz əvvəlində *h* samiti *hay*, *hey*, *hayk_l* *ır*, *hələ* kimi sözlərdə özünü göstərir.

Söz əvvəlində *h* samitinin işlənməsi az və ya çox dərəcədə müasir türk dillərinin çoxu üçün səciyyəvidir, lakin bu xüsusiyyət xalac dilində daha güclüdür: *hər* “ər”, *hadak_l* “ayaq”,

hat “at”. Xalac dilində söz əvvəlində *h* samitinin ardıcıl bir xüsusiyyət kimi özünü göstərməsinə əsaslanan G.Dörfer belə qənaətə gəlir ki, anlautdakı *h* pratürkcədəki *p-dan törəmişdir (375, s.396).

n₁. Dilarxası *n₁* (velyar *n₁*, sağır *n₁*) səsi dilin arxa hissəsinin yumşaq damağa yaxınlaşması ilə əmələ gələn burun sonorudur. Bu səs türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin qədim samitlərindəndir. *n₁* samiti türk dillərinin qədim yazılı abidələrində və Azərbaycan ədəbi dili nümunələrində bu samit söz ortası və söz sonu mövqelərdə həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə işlənmişdir.

Orxon abidələrində: *ten₁ ri*, *tin₁ la*, *tan₁*, *başın₁*, *oğlun₁*, *eçin₁* iz “əcdadınız”, *kağanın₁ sabı* “xaqanın nitqi” (172, s.52, 53, 145, 146, 148); M.Kaşğarının lüğətində: *min₁* “min”, *kön₁ ül* “könül”, *sen₁ ək* “səhəng”, *bizin₁ ev*, *ten₁ ri* (441, III, s.372, 377, 381, 387); qədim uyğur dilində: *min₁* “min”, *tan₁* “dan”, *kön₁ ül*, *men₁ iz* “bəniz”, *ten₁ ri*, *ulusun₁ uzlar* “ölkələriniz”, *kön₁ ülün₁ üz* (330, s.13, 15, 38); Y.Məddahın “Vərqa və Gülşah” poemasının dilində: *gəcənün₁*, *köşkün₁*, *Vərqanün₁*, *Şahün₁ üz* (236, s.8, 10); “Əsrarnamə”nin dilində: *atan₁*, *nəslün₁ üz* (396, s.19); XVI əsr Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində: *son₁*, *dan₁*, *min₁*, *tan₁ rı*, *vüsəlün₁*, *atan₁ iz*, *gördün₁*, *olun₁* (65, s.20).

Müvafiq məqamlarda (bəzi söz köklərində və ikinci şəxslə əlaqədar bəzi şəkilçilərdə) sağır *n₁* səsinin işlənməsi 1935-ci ilədək Azərbaycan yazısında öz əksini tapmışdır.

Sağır *n₁* səsinin fonetik təbiəti ilə əlaqədar Azərbaycan dilçiliyində fikir müxtəlifliyi var. S.Əlizadənin نك hərf birləşməsi (diqraf) haqqında məqaləsində sağır *n₁* səsi ilə əlaqədar fikirlərin xülasəsi verilmişdir (63, s.171-176). Fikrin aydınlığı üçün biz bəzi müəlliflərin mülahizlərini bir daha xatırlatmağı lazım bilirik.

Ə.Dəmirçizadəyə görə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da نق (nq) və نك (nk) tərkibində verilən burun-boğaz affrikatları *n₁* səsinin prototipi – ibtidai əslidir: “... sövti saflaşma yolu ilə inkişaf

nəticəsində dilimizdə qədimdən işlənən qünnəli *q* və qünnəli *k* sonralar sağır *n* olmuş, sağır *n* isə tədricən “*n*” samiti ilə qovuşur. Doğrudan da, ayrı-ayrı şivələrdəki faktların da təsdiq etdiyi kimi burada $nq/ng \rightarrow n_l \rightarrow n$ inkişaf yolu aydın görünməkdədir” (48, s.48).

H.Zərinəzadə belə nəticəyə gəlmişdir ki, tərkibində vaxtilə dilimizdə mövcud olmuş qovuşuq *n_l* (sağır nun) səsi olan Azərbaycan sözləri fars dilinə keçdikdə onların tərkibindəki sağır nun iki formada özünü göstərmişdir: a) öz tərkib hissələrinə, yəni *n+q* səssizlərinə parçalanaraq tələffüz edilmiş və yazılmışdır; b) burun səssizi olan “*n*” kimi tələffüz edilərək, yazıda □ hərfi ilə göstərilmişdir (167, s.95).

H.Mirzəzadəyə görə, “müasir dialektlərimizdə, xüsusən qərb qrupu şivələrində dilimizdə normal hal kəsb etmiş *n* səsinədən başqa onun daha iki növü işlənir. Bunlardan biri velyar **n_l** 𐤎 (sağır nun), digəri isə qovuşuq **n (n+q)** səsidir” (124, s.45).

M.Şirəliyev də belə hesab edir ki, sağır *n_l* səsinin qədim şəkli qovuşuq *nq*, *nğ*, *ng* olmuşdur. O, “Bakı dialekti” əsərində bu barədə yazmışdır: “*n* səsinin qədim şəkli olan *nq//nğ//ng* qovuşuq səsin Bakı dialektində bəzi sözlərdə birinci ünsürü, yəni *n* səsi düşmüşdür. Ədəbi dildə isə ikinci ünsürü, yəni *q* səsi düşmüşdür: *yalnqız* (qədim şəkl.), *yalnız* (müasir ədəbi dildə), *yalğuz//yalğız* (Bakı dialektində)” (148, s.30). 1962-ci ildə nəşr olunmuş tədqiqatında M.Şirəliyev bu fikri inkişaf etdirərək qeyd edir ki, “*n_l* səsinin qədim şəkli qovuşuq *nq*, *nğ*, *ng* olmuşdur ki, bunu türk dillərinə aid qədim abidələrdə, klassiklərimizdə və dialektlərimizdə görə bilərik. Daha sonralar qovuşuq *nq* səsi get-gedə öz hissələrinə parçalanmış, bir qrup dialektlərdə bu səsin *n* ünsürünə, başqa bir qrup dialektlərdə isə *q*, *ğ*, *g* ünsürlərinə üstünlük verilmişdir” (150, s.76). Həmin əsərin ikinci nəşrində müəllif bu fikrin ardınca “*ğ* səsinin yumşalması nəticəsində onun yerində bəzi dialekt və şivələrdə *y* səsi meydana gəlmiş, bəzi dialekt və şivələrdə *ğ* səsi *v* səsi ilə əvəzlənmişdir” – deyərək yazmışdır (152, s.76).

Qovuşuq *nq* səsinin təkamül nəticəsində parçalanaraq *n₁* və *q* səslərinə ayrılması T.İ.Hacıyev tərəfindən də göstərilmişdir (230, s.9; 231, s.186-187).

Azərbaycan dilində *n₁* > *y* dəyişikliyi artıq orta əsrlərdə mövcud idi. Nəsimi “Divan”ında *kön₁ ül* sözü bir dəfə *köylüm* şəklində işlənmişdir. Həmin dövrdə *kön₁ ül* ədəbi dil variantı, *köyül* isə dialekt forması idi (188, s.282). *Kön₁ ül* sözünün belə tələffüz şəkli dilimizin sonrakı mərhələlərində yazıya alınmış bayatılarda da özünü göstərir:

Əzizim ha səni,
Haq saxlasın ha səni,
Xəstə köylü nar dilər,
Mənim köylüm ha səni. (458, s.199)

Könül sözü Azərbaycan dilinin Başkeçid (Dmanisi) şivəsində *kö:ü□l* şəklində işlənir.

S.Əlizadəyə görə, “sağır nun” səsinin mənşəyini qovuşuq *ng* və onun imla variantlarına (*nq*, *ng*) bağlamaq o qədər də inandırıcı görünür. O, belə nəticəyə gəlir ki, “sağır nun” səsinin ifadə edən ن hərfləşməsi, bir qayda olaraq, sözün əvvəlində işlənməmişdir. Bu isə o deməkdir ki, ن diqrafı “sağır nun”u ifadə edərkən qovuşuq *nq*, *ng* kimi oxuna və yazıla bilməz; çünki azəri dilinin qədim dövrlərindən bəri *n*, *q*, *g* samitlərinin sözün bütün mövqelərində işləndiyi məlumdur” (63, s.176).

Diqraf barədəki bu qeydlər bizə də inandırıcı görünür, lakin müasir canlı şivələrdə dılarxası *n₁* mövqeyində *n₁ n₁*, *nq*, *ng* səs birləşmələrinin müşahidə edilməsi həmin məsələ barəsində düşünməyi tələb edir: *don₁ n₁ uz*, *an₁ n₁ ırda*, *donquz*, *donqur* (donur), *danqır* (danır), *yanqılmax* (yanılmax) (Ş.) (93, s.40-41), *yınqı//yengi*, *yınqıca//yengicə*, *donquz* (Cəb.) (230, s.8), *manqa*, *sanqa*, *donquz*, *yunqul*, *yengi* (Zən.) (210, s.8), *biləng*, *zirəng//ziring*, *əng*, *geng//kenq*, *dəngiz*, *donğuz*, *danqmax//danğmax*, *manqa*, *sanqa*, *yenqi* (Q.) (321, s.12),

nənənqa, dədənqın, sanqa, birinqiz (Qk.) (197, s.10), *anqarı, tanqırı, sonqra, konqul, yanqılmax* (Çən.-Toxluca); *önglük, yengi, dəngiz* (Çən.-Ağbulaq, Toxluca) (299, s.9; 96, s.60).

Araşdırmalar göstərir ki, *n₁* səsi ilə yanaşı olaraq *nğ, nq* tatarcada tez-tez, qismən qazax dilində, bəzən başqa dillərdə də müşahidə edilir; qumuqca, balkarca, qaraçayca *n₁ n₁*; tatarca *kəŋ yər, kuŋ ər* “açıq şabalıdı”, çağatayca, özbəkçə *koŋ yur*, çağatayca, qazaxca *koŋ ur* “sarı-qəhvəyi” ~ monqolca *qongur* (355, s.168-169). Özbək ədəbi dilində dilarxası burun samiti *nq* söz ortasında və söz sonunda fəal şəkildə işlənir: *tonq* “dan”, *tenq* “tən”, *denqiz* “dəniz”, *sinqil* “kiçik bacı”, *manqlay* “alın”. A.N.Kononov özbək dilindəki *nq*-nin təqribən almancadakı *ng-yə* (*Ring, singen*) uyğun gəldiyini qeyd edir (302, s.33).

Ümumiyyətlə, müasir türk dillərində söz ortasında *nq~nğ~ n₁ n₁ ~n₁* uyğunluğu mövcuddur (375, s.339-340).

M.Rəsənən Azərbaycan dilinin Təbriz-Urmiya dialektində, qismən isə Nuxa (indiki Şəki) dialektində sağır *n₁* -nın adı *n*-ya keçdiyini, başqa dialektlərdə isə həmin səsin ya saxlandığını, ya da *ğ, q* səsləri ilə əvəz olunduğunu, düşdüyünü göstərmişdir. *n₁ >ğ, q* sonralar *>w, y* dəyişməsi, saitləşmə və düşmə istiqamətində getmişdir (355, s.169).

Q.Ramstedt və M.Rəsənənə görə, qədim türkcədə söz ortasındakı *n₁* səsi **nğ, *ng*, ayrı-ayrı hallarda isə *n₁, nk* səs birləşmələrindən törəmişdir (375, s.339). A.M.Şerbak bu qənaətdədir ki, türk dillərində söz ortasındakı və söz sonundakı *n₁* səsi *nq, nğ, nk* səs birləşmələrindən nəşət etmişdir: *ban₁ a-men₁* *ä<menqä, senä<senqä, an₁ a<anğa, bin₁* “min” (<**pink*), *son₁* <**sonk* və s. (413, s.82).

Bəzən ədəbi dil materiallarında *nğ* səs birləşməsi elə mövqedə işlənir ki, onu *n* kimi yazmaq mümkün olmur.

Q.Bürhanəddinin dilində:

Məşuqun hiç aşıqə yanmaz bağı,

Bin aşıq yar qatında bir çöp ağı,

Hələ yarın yoluna varlıx fəda,

Düşməne bir göz daxı allah *tanğrı*. (469, s.159)

“Şeyx Səfi təzkirəsi”nin dilində: *donğuz* (358, s.7).

Bütün bunlara əsasən demək olar ki, Azərbaycan dili şivələrində özünü göstərən *nq*, *nğ*, *n₁* *n₁* səs birləşmələri dilarxası *n₁* səsinin fonetik təbiəti ilə bağlıdır və onun nitqdə reallaşması nəticəsində meydana çıxır.

Dilarxası *n₁* (sağır *n₁*) səsinin işlənilib-ışlənməsinə görə Azərbaycan dili şivələri üç qrupa bölünür. Birinci qrupa şimal-şərq şivələri daxildir, burada sağır *n₁* səsi demək olar ki, işlənmir. Bu səs Bakı (Abşeron) şivəsində ancaq iki sözdə müşahidə olunmuşdur: *doun₁* *z*//*don₁* *uz*, *dən₁* *iz*//*dəhən₁* *z*. Həmin sözlər bəzən *do:u*□*z*, *də:z* şəklində tələffüz olunur (148, s.24). Bu fakt göstərir ki, şimal-şərq şivələrində vaxtilə velyar *n₁* səsi, zəif şəkildə olsa da, işlənmiş zaman keçdikcə adi *n*-ya çevrilmişdir. Şimal-şərq şivələrində velyar *n₁* səsinin adi *n*-ya çevrilməsi prosesi bir neçə əsrlik inkişaf tarixinə malikdir. Artıq XIX əsrdə Şamaxı qəzasının əhalisinin dilində sağır *n₁* səsinin işlənmədiyi M.F.Axundzadənin 1975-ci ildə Həsən bəy Zərdabiyə yazdığı məktubda göstərilmişdir: “... Azərbaycan dilində “nuni-səğir” hərfi adlanan xüsusi bir hərf vardır. Şamaxı qəzasının əhalisi bu hərfi tamamilə unutmuş, hətta onun varlığına dair məlumatları belə yoxdur. Bu hərfin yerinə onlar adi “nun” (*n* hərfi) işlədirlər” (450, s.388). Əlbəttə, aydındır ki, M.F.Axundzadə hərf deyərkən eyni zamanda bu işarənin ifadə etdiyi səsi də nəzərdə tutmuşdur.

Sultan Məcid Qəniyev 1909-cu ildə nəşr olunmuş “Rusca-tatarca lüğət”ində *donuz* sözünü “sağır nun”la versə də, *douz* şəklində transkripsiya etmişdir; *sənə* əvəzliyi həm “sağır nun”la, həm də adi *n* ilə yazılsa da, *sənə* kimi transkripsiya olunmuşdur (363, s.324, 360). Deməli, həmin sözlər transkripsiya edilərkən yazılışından fərqli olaraq, şimal-şərq şivələrinə uyğun tələffüz şəkli əsas götürülmüşdür (S.M.Qəniyev Şamaxıda doğulmuşdu).

İkinci qrupa qərb şivələri aiddir ki, burada dilarxası *n₁* səsi geniş şəkildə işlənir. Qərb şivələrində *n₁* səsi həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə (yiyəlik hal, ikinci şəxs mənsubiy-

yət və xəbərlik şəkilçilərində) özünü göstərir: *son₁* , *son₁ ra*, *tə-
n₁ əx□*, *qapının₁* , , *quzunun₁* ; *öyün₁* , *öyün₁ üz*; *qoçaxsan₁* ,
qoçaxsın₁ iz, *aldın₁* , *aldın₁ iz* (Qaz.).

Üçüncü qrupa Şəki, Zaqatala, Qax, Oğuz, Naxçıvan, Ordubad, Şərur şivələri daxildir ki, burada velyar *n₁* səsi bəzən saxlanır, çox halda isə tələffüzdən çıxaraq, öz burun xüsusiyyətini özündən əvvəlki və ya sonra gələn saitə verir. *n₁* səsinin saxlanması halları Şəkinin bəzi kəndlərində (Böyük Dəhnə, Kiçik Dəhnə, Suçma, Aşağı Göynük, Biləcik, Baqqal), Zaqatala, Oğuz rayonları şivələrində və Naxçıvan qrupu şivələrində də müşahidə olunur: *yen₁ i*, *ağlın₁ a*, *yern₁ iz*, *cavansın₁ iz*, *vərdin₁* , *üzdün₁ uz*, *man₁ a*, *san₁ a* (Ş.), *qon₁ ax*, *dison₁* , *özün₁ a* (Oğ.), *cibin₁ iz*, *gəldin₁ iz*, *özün₁ a* (Zaq.), *sahadın₁* , *sahadın₁ iz* (Cul.), *alırsın₁ iz*, *gəlirsin₁ iz* (Şər.).

w. M.Kaşğari qeyd edir ki, türklərdə ب ilə ف məxrəcləri arasında işlənən □ (w) hərfi oğuzlar və onlara yaxın olanlar tərəfindən و ilə tələffüz edilir. Türklər *ew*, oğuzlar *ev* “ev”, türklər *aw*, oğuzlar *av* “ov” deyirlər (441, I, s.68). Ə.N.Nəcibin fikrincə, burada qoşadodaq səsin (*ü*) qrafik işarəsindən söhbət gedir, faktiki olaraq bu fonetik əlamətdir. Müəllif Qütübün “Xosrov və Şirin” (XIV əsr) əsərinin dilindən buna aid misallar verir: *au* “ov”, *çüüürmək* “çevirmək”, *yaülak* “çox, son dərəcə”. O yazır ki, □ - ف - ü qrupu dillərə aid olan abidələrin müəllifləri və köçürücülər müxtəlif qrup dillər üçün səciyyəvi olan bu səsləri sadəcə olaraq qrafik cəhətdən fərqləndirməmiş, onları eyni bir و işarəsi ilə vermişlər (329, s.100-102).

Qoşadodaq *w* səsi Azərbaycan dilinin Zaqatala şivəsində və Kərkük türkmanlarının dilində saxlanır: *war*, *watan*, *ew*, *towuğ*, *sowuğ* (Zaq.) (85, s.12), *qawırma*, *davşan*, *watan*, *qawın*, *babawız*, *ikiwiz* (Kərkük) (337, s.15, 20).

M.Kaşğarının oğuzların dilinə aid etdiyi xüsusiyyət (*v* - و ilə tələffüz) bu gün Azərbaycan dili şivələrinin fərqləndirici əlamətlərindən biridir. Azərbaycan dilinin cənub şivələrində “av”, “əv” tələffüzü üstündür: *av*, *avçı*, *qavın*, *qavırma*, *qavzamax*, *qavmax*, *davşan*, *bızav*; *əv*, *səvgi* (Nax.), *av*, *avdix*, *avçı*,

*qavın, oxlav; əv, səvgi (Zən.), av, qavırmax, qavışmax; əv, səv-
gi, çəvir (Cəb.), av, qavırma, avçi, qavun; əv (Yar.), savruğ, ci-
lav, çavğın; əv, çəvir (Cəl.).*

SÖZÜN KAR BAŞLANGICI HAQQINDA

Pratürkcədə sözün başlanğıcında kar və cingiltili samitlərin işlənməsi məsələsi türkologiyada mübahisəlidir. Tədqiqatçıların bir qrupu (H.Pedersen, V.M.İlliç-Svitç, K.Menqes) pratürkcədə söz əvvəlində həm kar, həm də cingiltili samitlərin olduğunu, ikinci qrup türkoloqlar (N.N.Poppe, V.A.Boqoroditski, M.Rəsənen) həmin mövqedə kar samitlərin və cingiltili samitlərdən yalnız *b* samitinin işləndiyini, üçüncülər isə (V.V.Radlov, E.R.Tenişev, B.A.Serebrennikov, N.Z.Hacıyeva) ulu türkcədə sözün yalnız kar başlanğıcını qəbul edirlər.

Türk dillərində qədimdə sözün başlanğıcının kar və ya cingiltili olması məsələsi Azərbaycan dilçiliyində F.Cəlilovun diqqətini cəlb etmişdir. Özünün yazdığı kimi, o bu məsələdə əvvəllər ənənənin təsiri ilə söz əvvəli mövqedə kar başlanğıcı qəbul etmiş, sonradan isə həmin fikirdən imtina edərək cingiltili başlanğıcın ilkin olması qənaətinə gəlmişdir. F.Cəlilovun gətirdiyi əsas dəlil budur ki, “eyni səs yuvasından müxtəlif derivatlar törəyir və bu prosesdə cingiltiləşmə deyil, karlaşma hadisəsi özünü göstərir. Ona görə də cingiltili başlanğıc ilkin sayılmalıdır” (38, s.32-33).

Başlanğıc mövqedə kar və cingiltili samitlərin işlənməsinin linqvistik səbəbi A.M.Şərbak və A.Məmmədov tərəfindən göstərilmişdir. A.M.Şərbak sözün başlanğıcında karlıq-cingilti-lik oppozisiyasının varlığı əleyhinə yazır: “... Bütün faktlar qədim türk dillərində söz əvvəlində samitlərin karlıq-cingilti-lik və ya qüvvətlik-zəiflik əlamətinə görə korrelyativ oppozisiyasının varlığı barədəki fərziyyə əleyhinə dəlalət edir. Başlan-

ğıc sözdə ən güclü mövqedir, belə ki, başlanğıcda daha çox kəmiyyətdə informasiya toplanır. Buna görə də samitlərin keyfiyyətindəki fərq (karlıq-cingiltlilik və ya qüvvətlilik-zəiflik) itmiş oppozisiyanın qalığı kimi deyil, eyni bir fonemin allofonlarının dialekt daxili və ya dialektlərarası alternasiyanın nəticəsi kimi izah olunmalıdır” (413, s.95).

Buradan aydın olur ki, A.M.Şerbak pratürkcədə sözün başlanğıcında kar və cingiltli allofonların olmasını mümkün hesab edir və bu qarşıqoyulmanın fonoloji əhəmiyyət daşımadığını göstərir.

A.Məmmədov isə söz əvvəlində karlıq-cingiltlilik əlamətinin yaranmasını belə izah edir: “pratürkcədə söz əvvəlində labial samitlərdən yalnız zəif yarımcingiltli *b* səsi işlənmişdir ki, qüvvətli, kar pratürk *p*-sının düşməsindən sonra müvafiq korrelyatsız qalmış, təbiətə pratürk *b*-sının kar və ya cingiltli medial allofonlarının (artıq sonrakı) fonoloqlaşması tədricən müvazinətləşmişdir” (312, s.61).

Müxtəlif türk dillərinin faktları göstərir ki, söz əvvəlində kipləşən, cingiltli samitin karlaşması və ya kar samitin cingiltlilişməsi qeyri-mütəşəkkil xarakter daşıyır, həmin hadisəni müntəzəm fonetik qanun adlandırmaq olmaz.

Türk dillərinin tarixində söz əvvəlində qeyri-mütəşəkkil şəkildə özünü göstərən karlaşma və cingiltlilişmə hadisələri həm Azərbaycan dilinin tarixində, həm də müasir şivələrində müşahidə olunur.

b > p. Azərbaycan dilinin əksər şivələrində söz əvvəlində kar *p* səsinə üstünlük verilir: *putax*, *pıçax*, *pütün*, *piçin*, *pişməx* □ və s. (qərb şivələri).

Söz əvvəlində kar *p* samitinin işlənməsi Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində öz əksini tapmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində: *parmak*, *paşmak*, *pıçak*, *piç-*, *piş-*, *pürçək*. Bu misallardan *parmak* sözü altı dəfə *b* ilə, on bir dəfə *p* ilə yazılmışdır (432, s.411).

Ədəbi dilin sonrakı dövrlərində: *pəs*, *pişürmüşdi*, *pişər* (Nəsimi) (103, s.159, 160, 162), *pişmək*, *pişürmək* (Hinduşah

Naxçıvani, Sihahül-əcəmiyyə, XIII əsr) (104, s.132, 134), *poş*, *pütün* (“Şühədanamə”, XVI əsr) (178, s.9, 24).

Müxtəlif türk dillərinin dialektlərində (Altay, başqırd, qırğız, qazax, türk, qumuq, qaraqalpaq, tatar, özbək, türkmən, uyğur) eyni sözlər həm *p*, həm də *b* samiti ilə işlənir (238, s.251-253; 240, s.34-36).

B.A.Serebrennikov göstərir ki, qədim və müasir türk dillərinin *baş*, *balık*, *bol-*, *boş* və s. kimi sözləri vaxtilə *p* ilə başlanmışdır. Müasir türk dillərində uludilin başlanğıc *p* samitinin qalıqlarını tapmaq olduqca çətinidir. Müəllifə görə, uludildə söz əvvəlindəki *p*-nin qalıqlarını *p>b* dəyişməsinin baş verdiyi dialektlərdə aşkar etmək olar: *piş-//biş-* “bişmək” (başq. dial.), *bütün//pütün* (özb. dial.), *budak//pudak* (Sib. tat. dial.), *pı-şak//bişak* (noq. dial.), *palta//balta* (türk dial.), *pal//bal* (qaraqal. dial.) (369, 38-39).

Söz əvvəlində *p>b* cingiltiriləşməsi, zəif halda olsa da, Azərbaycan dilinin tarixində və müasir şivələrdə müşahidə edilir: “Şühədanamə”nin dilində: *beşiman* (178, s.9); müasir şivələrdə: *bibix* □ < *pipik* (Ş.-Qışlaq, Baş Göynük), *bişig* < *pişik* (Q.-İkinci Nügədi).

t~d. Söz əvvəli mövqedə işlənən *t* samiti türk dillərinin əksəriyyətində saxlanılır: *tağ*, *taş*, *tut-* və s. Azərbaycan dili bu məsələdə ikili xüsusiyyət əks etdirir. Azərbaycan dilində həm kar *t* (*tap-*, *tər*, *tox*, *tut-*), həm də cingiltili *d* (*dağ*, *daş*, *dəmir*, *dolu*) səsləri ilə sözlər var. Ümumxalq dilində özünü göstərən bu xüsusiyyət məhəlli şivələrdə də müşahidə edilir.

Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində ədəbi dildən fərqli olaraq söz əvvəli mövqedə *d>t* hadisəsi üstündür: *tükan*, *tüş-*, *tiş* (Qaz., Tov.), *tik*, *tişqarı*, *tüş-* (Zaq.), *tarax*, *tik*, *tiş*, *tuşman*, *tukən* (Q.), *tiş*, *tüş-*, *tişi*, *tükan*, *tussağ*, *tüşman//tüşmən* (Muğ.), *tiş*, *tüşməx* □, *tüşman//tuşman*, *tüşüncə* (Çən.).

Azərbaycan dilindəki *t>d* hadisəsi (*dağ*, *daş*) bəzi şivələrdə başqa sözləri də əhatə edir: *dər*, *düşdü* (Qaz.), *dutmax* (Təb.), *dərbənməx* □ (Nax., Şər.), *dər*, *dumurcux*, *dıncıxmax* (Çən.), *dəlxəx* □, *düdəx* □ (Şər.).

Söz əvvəli mövqedə həm *t*, həm də *d* samitinin işlənməsi yazılı abidələrin dilində öz əksini tapmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində özünü göstərən xüsusiyyətlərdən biri müasir dilimizdə *d* ilə başlayan bir çox sözlərin burada *t*-li, *t* ilə başlayan bəzi sözlərin isə *d*-li işlənməsidir.

t: *tağ*, *tağarcuk*, *tağıl*-, *tağıt*-, *tağla*-, *tal*, *talat*-, *tam*, *tamar*, *tana*, *tar*, *tarak*, *tarı*, *taş*, *tatlu*, *tavşan*, *tavul*, *tayan*-, *tayı*, *turnak*, *tışarı*, *toğ*-, *toğra*-, *toğrı*, *toksan*, *tokuz*, *tol*-, *tolan*-, *tolaş*-, *ton*-, *tonuz*, *tudak*, *tul*, *tuman*, *tur*-, *turi*, *tuy*-, *tuz* və s. (432, s.414).

t>d: *dak*, *dəp*-, *dəpə*, *dəprət*-, *dərlə*-, *dik*-, *dilkü*, *ditrə*-, *dök*-, *duşak*, *dükən*-, *dülək* (432, s.413).

M.Erginin apardığı hesablamaya görə, bu gün Azərbaycan dilində və müasir türk dilində *t*-li olan 19 söz kökü “Kitabi-Dədə Qorqud”da *d*-lidir. Buna qarşı müasir Azərbaycan dilində və çağdaş türkcədə *d*-li olan 47 söz abidənin dilində *t*-lidir (432, s.414).

Göründüyü kimi, müasir dilimizlə müqayisədə “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində *t* ilə başlayan sözlər daha çoxdur. Bu faktı “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində danışiq dili xüsusiyyətlərinin güclü olması ilə izah etmək olar.

Eyni sözlərin həm *t*, həm də *d* ilə işlənməsi ədəbi dilin sonrakı dövrlərində də özünü göstərir: *daş*//*taş*, *dağ*//*tağ*, *do-dağ*//*totağ*, *dər*//*tər*, *dikan*//*tikan*, *dökmək*//*tökmək*, *durmaq*//*turmaq*, *diş*//*tiş* (Nəsimi), *daş*//*taş*, *dağ*//*tağ*, *dolu*//*tolu*, *doymaq*//*toymaq* (“Əsrnamə”, XV əsr).

XIV əsr yazılı abidələrində *d>t* uyğunluğu üstünlük təşkil edir: *tonmaq*, *tuymaq*, *toldurmaq*, *toğramaq*, *tartmaq*, *turmaq*, *tağılmaq*, *taş*, *tatdırmaq*, *tatmaq* (Hinduşah Naxçıvani, Sihahül-əcəmiyyə, XIII əsr) (104, s.130-138), *taş*, *taş* “dışarı”, *tağ* “dağ; yara”, *tağıtma*, *tamu*, *tatlu*, *taşladı*, *toğru*, *toğradı*, *toquz*, *tamarlar*, *toptolu*, *tur*-, *totağ*, *toğurmaq*, *tolaşdı*, *tolmayınca*, *tolu*, *ton*, *toymaz* (Nəsimi).

Şivələrdə olduğu kimi yazılı abidələrin dilində də *t>d* cingiltiriləşməsi başqa sözləri də əhatə edir: *dutmaq*, *dəpmək*

“təpikləmək”, *duncuqmaq* “tıncıqmaq”, *dəprənmək* (Hinduşah Naxçıvani, Sihahül-əcəmiyyə, XIII əsr), *dəprənmək*, *ditrər*, *dökülür*, *dutuşdı*, *dutar*, *dütün*, *dökmək*, *dükəndi*, *dikən* “tikan” (Nəsimi), *dapşurmaq*, *dutub* (“Əsrarnamə”, XV əsr), *dutmuş* (“Şühədanamə”, XVI əsr), *dutulur* (“Şeyx Səfi təzkirəsi”, XVI əsr), *dutar*, *ditrətmə* (Rəhməti, XVI-XVII əsrlər).

Söz əvvəlində $t > d$ hadisəsi M.Füzulinin dilində də güclüdür. Qədim türkcədə və müasir türk dilində ilk səsi kar olan bəzi sözlər Füzulinin dilində cingiltilidir: *daş*, *dut-*, *dutuş-*, *dutsaq* (125, s.47).

Türk, türkmən, qaqauz, qumuq, Tuva və tofalar dillərində də söz əvvəlində cingiltili d samitinə təsadüf olunur: *dil*, *diş*, *dağ* (türk), *dil*, *dağ*, *daş*, *dur-* (türkmən), *dar*, *dəmir* (qaqauz), *damğa* (qumuq), *dağ*, *daş*, *diş*, *dolu* (Tuva), *dağ*, *daş*, *dil* (tofalar).

Türkoloji ədəbiyyatda söz əvvəlindəki karlaşma hadisəsi etnolinqvistik baxımdan gah “türk”, gah da qıpçaq adlanan tayfalarının dilinə aid edilir. M.Kaşğari karlaşma hadisəsini ($d > t$: *tevey*, *öt* “deşik”) türklərin, cingiltililəşməni ($t > d$: *devey*, *öd*) isə oğuzların dili üçün səciyyəvi hesab etmişdir (441, I, s.67).

N.A.Baskakov türk dillərində söz əvvəlində cingiltili d səsinin işlənməsini oğuz, kar t samitinin işlənməsini isə qıpçaq xüsusiyyəti sayır (200, s.118, 144).

M.Şirəliyevə görə, Azərbaycan dili şivələrində söz əvvəlindəki $d > t$ hadisəsi qıpçaq xüsusiyyətidir. Faktlar göstərir ki, türk dillərinin tarixində söz əvvəlində kar t samitinin işlənməsi üstün olmuşdur. Məsələn, M.Kaşğarinin lüğətində d səsi ilə başlayan 18 söz var, qalanları isə t səsi ilə başlanır (150, s.82).

Ümumiyyətlə, bəzi türk dillərində (Azərbaycan, tuva, tofalar) sözün başlanğıcında işlənən d samiti əslində “zəif yarımcingiltilidir” və bu samit etimoloji cəhətdən pratürkcədəki $*t$ samitinin t_1 refleksi ilə bağlıdır (413, s.164). A.Axundova görə, söz əvvəlindəki d samitinin bu yarımcingiltilik keyfiyyəti Azərbaycan dilinin müasir dövrünə gəlib çıxmış və özünü mühafizə etmişdir (8, s.70).

SÖZÜN QƏDİM FONETİK ŞƏKLİNİN DƏYİŞMƏSİ

Orta əsrlərdə Azərbaycan dilində özünü göstərən xüsusiyyətlərdən biri sözün qədim fonetik şəklinin dəyişikliyə uğramasıdır. Başqa türk dilləri ilə müqayisədə Azərbaycan dili həmişə sözlərin və şəkilçilərin fonetik tərkibcə asan artikulsiyalarına meyil etmişdir. Başqa sözlə desək, dil öz inkişafının müəyyən mərhələsində bir sıra “artıq ünsürlərdən” təmizlənmiş, çevik və yumşaq bir vəziyyət almışdır. Azərbaycan dilində bir sıra sözlərin və şəkilçilərin ilkin formalarından uzaqlaşması faktı belə anlaşılmalıdır. Bizcə, M.Kaşğari “dillərin yüngülü oğuzcadır”, “oğuzların dili incədir” deyərkən (441, I, s.66, 406) məhz artıq ünsürlərdən təmizlənmiş, çevik və yüngül bir dil nəzərdə tutmuşdur ki, bu da müasir türk dilləri içərisində Azərbaycan dilinə çox uyğun gəlir.

Azərbaycan dilində bu keyfiyyətin özünü göstərməsi, birinci növbədə, şivələrdə innovasiyaların geniş yayılması ilə bağlı olmuşdur. M.Kaşğari qıpçaqların dilində bu xüsusiyyəti hiss etmiş və bu münasibətlə yazmışdır: “*büküm, büküm etük* – qadınların geydiyi çəkmə (oğuzca). Oğuzlardan başqalar *mükim, mükin* deyirlər. “*b*” *m*-ya və “*n*” *m*-ya uyğundur. Mən bunu türkcə təzə dəb sayıram. Lakin qıpçaq və başqa qəbilələrin adi adamları belə deyirlər” (441, I, s.376).

b səsinin *m* səsinə keçməsi hadisəsi “Oğuznamə”də (XIII əsr) və qədim uyğur yazılarında da var: *moz* “boz”, *müyüz* “buynuz” (276, s.346, 352).

Bu fonetik xüsusiyyət Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində də öz əksini tapmışdır: *mən//bən, manı la//banı la, miz//biz* (KDQ) (432, s.409-410), *min//bin, kimi//kibi* (KDQ) (48, s.31), *Muni* deyincə ox yayına qoyub, cəkməgə durub dedi; ...*mundan* nə təberrük hasil olur (“Şeyx Səfi təzkirəsi”, XVI əsr).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində 403 dəfə *mən*, 54 dəfə *bən* işlənmişdir. M.Kaşğarinin yazdığına görə, oğuzlar, qıpçaqlar, suvarlar söz əvvəlindəki *m*-ni *b*-ya çevirirlər. Məsələn,

türklər *mən bardım*, onlar *bən bardum*, türklər şorbaya *mün*, onlar *bün* deyirlər (441, I, s.67).

Fikrimizcə, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun formalaşdığı dövrdə Azərbaycan dilində *mən* variantının üstünlüyü qədim yerli tayfaların, *bən* isə sonralar gəlmiş oğuz-səlcuq tayfalarının dil xüsusiyyəti kimi başa düşülməlidir. *b>m* hadisəsi Azərbaycan dili şivələrində başqa sözləri də əhatə edir: *mən₁ iz*, *moyun* (Gəd.), *man₁ la-*, *məzkək*, *mardax*, *müdrimək* (İm.), *miz<biz* (Nax.-Qoşadizə, Şər.-Yengicə), *man₁ ladı*, *xoruz man₁ ı* (Qaz.), *munca* (Ş.-Orta Zəyzid).

Azərbaycan dilinin bütün şivələrində *bu* işarə əvəzliyi hallananda adlıq haldan başqa yerdə qalan hallarda *b* səsi *m* səsinə keçir: *bu*, *munun*, *muna*, *munu*, *munda*, *munnan* (Qar.).

M.Kaşğarının “türkcə təzə dəb” dediyi xüsusiyyət, bizcə, artıq həmin dövrdə məhəlli dialekt əlamətlərinin yarandığını göstərirdi.

Türk dillərinə məxsus sözlərin qədim fonetik xüsusiyyətlərindən biri sözlərin samitlə qurtarması – qapalı hecalı olmasıdır. Orxon abidələrində: *arığ* “arı, təmiz”, *atlığ* “adlı”, *elig* “əlli”, *ölüg* “ölü”, *kamuğ* “hamı”, *kapığ* “qapı”, *uluğ* “böyük, ulu”; “Divanü lüğət-it-türk”də: *ayruk* “ayrı”, *arığ* “arı, təmiz”, *buğday* “buğda”, *sarığ* “sarı”, *tewey* “dəvə”, *kapuğ* “qapı”, *kuruğ* “quru” və s.

Açıq hecaya doğru inkişaf əlaqədar olaraq artıq qədim dövrlərdən bu tipli sözlərdə söz sonundakı samitlərin düşməsi meylə yaranır. M.Kaşğarının lüğətində *ayruk* və *tewəy* sözlərinin *ayru* və *tewə* (426, s.16, 257) şəkilləri də var. Yenə də həmin mənbədə *buğ* sözü *bu* “buğ” şəklində (426, s.76) işlənmişdir. M.Kaşğari *ğ* və *k-q* səslərinin düşməsinə söz ortasında da müşahidə etmişdi: “*tawuşğan* “dovşan”. Rumdan Çinə qədər olan oğuzlar və köçərilər bu cür sözlərdən *ğ* və *k-q* səslərini ixtisara salırlar” (441, I, s.478-479). *Yumurtğa* (441, III, s.439) sözü də *ğ* samitini itirərək dilimizdə *yumurta* şəklinə düşmüşdür. Həmin hadisə *kulkak* “qulaq” (Bilgə kağan abidəsi, VIII əsr) sözündə də baş vermişdir: *kulkak>qulaq*.

M.Kaşğarının Rumdan Çinə qədər olan oğuzların və köçərilərin dilində müşahidə etdiyi bu hadisə – dilin “manəəli səs-dən” xilas olması Azərbaycan dilinin əsas fonetik xüsusiyyətlərindən biridir. Bu tipli sözlər “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində artıq sonuncu samitini itirmişdi: *Ayru-ayru* yollar izin dəvə bilür; Dirsə xan diş əhlinin sözilə *ulu* toy elədi, hacət dilədi; Dəmir *qapu* Dərvəndəki dəmür qapuyı dəpüb alan... Bir *quru* çayın üzərinə bir köpri yapırmışdı; *Sarı* tonlu Selcan xatun köşkdən baqar.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da bu meylin qüvvətli olması onun yarandığı dövrün danışmaq dilinə daha çox əsaslanmasından irəli gəlir. Açıq hecaya doğru inkişaf orta əsrlərdə Azərbaycan dili şivələrinin, Azərbaycan xalq dilinin səciyyəvi əlaməti idi.

Azərbaycan dilinin bəzi orta əsr abidələrinin dilində belə sözlərin həm açıq, həm də qapalı heca ilə bitən variantları işlənmişdir: *ayru//ayruq//ayruş//ayruğ* (Nəsimi) (103, s.53-54), *buğda//buğdağ* (“Əsrnamə”, XV əsr) (102, s.21), *buğday* (“İxtiyarati-qəvaidi-külliyə”, XV əsr) (470, s.21, 25).

Ədəbi dildən fərqli olaraq bəzi sözlərin qapalı heca ilə bitən variantlarına Quba və Zaqatala şivələrində təsadüf edilir: *babay*, *nənəy*, *xalay* (Qb.-Alpan), *çantay* (Qb.-Alpan, Çartəpə), *anay*, *atey* (Zaq.-Tala k.).

Alpan (Qb.) kənd şivəsində belə sözlər hallananda da öz fonetik şəklini saxlayır: *babay*, *babayın*, *babaya*, *babayı*, *babayda*, *babaydan*.

Bu xüsusiyyəti, yəni bəzi sözlərin qapalı heca ilə bitməsini digər türk dillərində də görmək olar: tatar dilində *babay* “baba”, *abıy* “dayı; böyük qardaş” (373, s.129), noqay dilinin xalis noqay dialektində *anay* “ana” (anaya müraciət) (199, s.235), Baraba tatarlarının dilində *babay* “baba; qoca” (274, s.133).

Orxon abidələri ilə müqayisədə “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində bir sıra yeni xüsusiyyətlərin artıq formalaşdığını görmək olar. İlk formalardan törəmiş bu innovasiyalar dildə birdən-birə yaranmamış, müəyyən inkişaf yolu keçmişdir:

1) $b > v$: *ab, abla, eb, seb, sebin* → *av, avla, ev, sev, sevin*.

2) $k_l > q$: k_l *an, k_l ara* → *qan, qara*.

3) $k_l > x$: k_l *atun, yok_l, ok_l* → *xatun, yox, ox*.

4) Söz sonunda *ğ, g* samitlərinin düşümü: *uluğ, kiçig, arığ* “təmiz”, k_l *amuğ* “hamı”, k_l *arığ* → *ulu, kiçi, arı* “təmiz”, *qamu, qapı*.

5) Sait və samit birləşməsinin diftonqlara və uzun saitlərə uyğunluğu: *ağ > av > ov*: *karağ* → *qaravul* → *qarovul*.

ab > av > ov > o: u > oo: *ab* “ov”, *abla* “ovla” → *av, avla*; *sab* “söz; nitq” → *sav* → *sov* → *so*: “söz”.

Burada Orxon abidələrinin faktları ilkin formaları daha çox mühafizə etməsi baxımından müqayisəyə cəlb edilir. Şübhə yoxdur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilindəki bir sıra innovasiyalar VIII əsr Orxon abidələrindən əvvəl formalaşmışdı. Vorosil Qukasyanın tədqiqatına görə, VII əsr Zaqafqaziya mənbələrində novlu “v” samiti artıq mövcud idi (110, s.51-53). Deməli, canlı şivələrə əsaslanan “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dili müəyyən dəyişikliklərə uğramış, inkişaf yolu keçmiş, canlı, mütəhərrik bir dildir. B.M.Yunusaliyevə istinad edən Q.Bağirov yazır ki, sözlərin semantik, fonetik və morfoloji quruluşunda olan əsas dəyişiklik Orxon və qədim uyğur abidələrindən çox-çox əvvəl baş vermişdir (29, s.23).

SAMİTLƏRİN DƏYİŞMƏSİ

c>j. *c* səsinin *j* səsinə keçidi Azərbaycan dilinin dialekt fonetikasında meydana çıxmış mühüm innovasiyalardan biridir. Söz ortasında və təkhecalı sözlərin sonunda özünü göstərən bu hadisə (*baji, gələjəm, gej*) qərb şivələrinin əsas əlamətlərindəndir. Azərbaycan dilinin şimal-qərb və cənub şivələrində də bu xüsusiyyətə təsadüf edilir. *j*-laşmaya səbəb qovuşuq *c* səsinin bəsitləşməsi və novlaşmasıdır. *c>j* hadisəsinin artıq orta əsrlərdə xalq şivələrində mövcud olduğunu Qazi Bürhanəddinin divanından görmək olar (Divanın əlyazma nüsxəsi 1393-cü ilə

aiddir): Yoluna can verməyən təqsir edər, Gördüğü düşüni *gej** təbir edər (469, s.157).

Həmin fonetik xüsusiyyətə (*c>j*) M.Şəhriyarın dilində də rast gəlirik: Bala gəldün? Niyə belə *gej* gəldün? Səbrim sənən güləşdi, sən *güj* gəldün (434, s.17).

Təbriz şivələrində *c>j* hadisəsi söz ortasında və birhecalı sözlərin sonunda qeydə alınmışdır: *gejə, ojax, məjmeyi, məjbur, aj, güj, gej, uj* (313, s.12).

Söz ortasında *c* səsinin *j* səsinə keçməsi hadisəsi qazax və Tuva dillərində müşahidə olunur: *baja* “bacanaq”, *məjbur, nətiyə* (qazax), *ajiğ* “turş” (Tuva). Söz ortasında *c>j* hadisəsi Qars bölgəsində tərəkəmə şivəsində güclüdür (430, s.113).

x>h. Söz əvvəlində *x* səsinin *h* səsinə keçməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin cənub ləhcəsi üçün səciyyəvidir. İndiyədək bu hadisə Ordubadın Nüsnüs, Cəbrayılın Horovlu, Yardımlının Telavar, Üzü və Ostayır kəndlərində qeydə alınmışdır: *hermən/hərmən, huncun, hörəx□, horuz, həbər, hala, həmir* (Ord.), *həndəx□, horuz, hurman* (Cəb.), *harman, hortdan, huncun, hiyar* (Yar.).

Təbriz şivələrində *x>h* hadisəsi söz ortasında və söz sonunda müşahidə olunur: *ahşam, bahmax, çihmax, ohşamax, çoh, yoh, oh* (313, s.11).

Söz əvvəlində *x>h* dəyişməsinə Əbri Xacə ibn Adilin “İxtiyarati-qəvaidi-külliyə” əsərinin dilində (əlyazması 1453-cü ilə aiddir) *xurma* sözündə təsadüf olunması həmin fonetik xüsusiyyətin orta əsrlərdə mövcud olduğunu göstərir: Əgər bursarıq olsa, nemət və qillə və *hurma* çox ola və ucuzluğlar ola (470, s.28). Həmin söz “Kəvamil-üt-təbir” əsərinin dilində (əlyazması 1547-ci ilə aiddir) *xurma* şəklindədir: *Xurma* duşda mala və elmə dəlalət edər (106, s.11).

Söz əvvəlində *x>h* hadisəsi müasir türk dilinin səciyyəvi xüsusiyyətidir: *haber, hafif, hain, hala, halı, halk, hanım, harman, horoz, hoş, hurma* və s.

---

* Bu sözü *kəj* kimi də oxumaq olar.

p>f. XI əsrdə türk tayfa dillərində söz ortasında *p* səsinin *f* səsinə keçməsi hadisəsi var idi: *təfçitti* “təpçitdi, tikdirdi” (441, II, s.381), *kıfçaklar* (441, III, s.363).

p>f hadisəsinə orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində təsadüf olunur: *tofrağ* (Kişvəri) (105, s.51); ...və izzət döşəgindən məzəllət *tofrağına* düşdi (“Şeyx Səfi təzkirəsi”, XVI əsr).

Söz ortasında *p>f* dəyişməsi müasir Azərbaycan dilinin qərb şivələrində daha çox müşahidə olunur: *tafşırmax*, *tafda-max* (Qaz., Qar.).

q>ğ. Azərbaycan dili şivələrində superstrat hadisəsinə, başqa sözlə, məğlub olan gəlmə dilin yerli dildəki izinə də təsadüf olunur. Bəlli olduğu kimi, söz əvvəlində dilarxası, sürtünən *ğ* samitinin işlənməsi Azərbaycan dilinə xas olmayan bir fonetik xüsusiyyətdir. Ancaq dilimizin bəzi şivələrində söz əvvəlində dilarxası, partlayan *q* səsinin yerinə sürtünən *ğ* samitinin işlənməsi hadisəsi özünü göstərir. Bu xüsusiyyətə Şamaxının Ərəbşalbaş, Ərəbqədim, Ərəbşahverdi, Padar, Göyçayın Ərəbcəbirli, Ağdaşın Ərəbkükəl, Balakənin Kərəkli kəndlərində, ayırım, Lənkəran, Yardımlı şivələrində təsadüf olunmuşdur: *ğəri*, *ğız*, *ğarğa*, *ğardaş*, *ğışıx*, *ğara*, *ğarği* (Şam.) (354, s.13), *ğız*, *ğərə*, *ğapı*, *ğayır*, *ğazan* (Göy.) (224, s.62), *ğara*, *ğar*, *ğazan*, *ğız*, *ğırım* (ayırım) (359, s.9), *ğış*, *ğonşu* (Bal.); *ğapı*, *ğız*, *ğalmağ* (Lən.) (318, s.11), *ğabuğ*, *ğazan*, *ğadın*, *ğaymağ*, *ğonağ*, *ğızıl*, *ğız*, *ğəzənmağ*, *ğol*, *ğan*, *ğaşuğ* (Yar.) (82, s.38).

Superstrat tipli *ğ* samitinə Göyçay rayonunun Ərəbcəbirli kənd şivəsində söz ortasında *müğəllim* sözündə (ədəbi dildə: *müəllim*) təsadüf edilmişdir. Ərəbcəbirli kənd şivəsində işlənən *ğ* samitinin tələffüzü ərəb dilindəki *ġ* səsinin tələffüzünə yaxındır (224, s.62).

Söz əvvəlində *ğ* samitinin işlənməsi adlarında “ərəb” etnonimi olan yaşayış məntəqələrində daha çox müşahidə edilir. R.Rüstəmov belə hesab edir ki, Ərəbşalbaş, Ərəbqədim, Ərəbşahverdi və s. kəndlərin əhalisi vaxtilə bura köçürülmüş ərəblərdən ibarət olmuş, sonralar onlar yerli əhali ilə qaynayıb-qa-

rıxmış, zaman keçdikcə Azərbaycan dilini doğma dilləri kimi qəbul etmişlər; onlar eyni zamanda ərəb dilinin bəzi əlamətlərini də saxlamışlar (354, s.13).

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, ərəb işğalçıları Azərbaycanda ərəbləşdirmə siyasəti yeridir, bu məqsədlə Azərbaycana (ərəb mənbələrində Arrana) ərəb tayfaları köçürürdülər. Köçürülmüş ərəblər, əsasən, Aranın şimal-şərq zonasında yerləşdirilmişdi. Azərbaycan Respublikası ərazisindəki bir çox kəndlərin adında “ərəb” etnonimi iştirak edir: Ərəb (Ağdaş, Xaçmaz, Masallı, Laçın), Ərəblər (Dəvəçi, Bərdə), Ərəbbəsəre (Yevlax), Ərəbqədim, Ərəbşalbaş, Ərəbşahverdi (Şamaxı), Ərəbcəbirli (Göyçay), Ərəbocağı (Ağdaş), Ərəbqubalı (Kürdəmir), Ərəbmehdibəyli, Ərəbsarvan, Ərəbuşağı (Ağsu), Ərəbqardaşbəyli (Neftçala), Ərəb Yengicə (Şərur) və s.

Tərkibində “ərəb” etnonimi olan toponimlər Cənubi Azərbaycanda da var: *Ərəbdizəsi*, *Ərəbkəndi*, *Ərəbli*. Belə toponimlər İranın başqa yerlərində daha çoxdur (356, s.147).

Hazırda Azərbaycanda “ərəb” etnonimini saxlamış 20 toponim var, lakin tədqiqat göstərir ki, əslində ərəb etnonimi ilə bağlı olan etnotoponimlərin sayı 40-dan çoxdur (100, s.82).

Azərbaycan ədəbi dili tarixində söz əvvəlində *ğ* samiti yalnız dilimizə ərəb dilindən keçmiş bəzi sözlərdə işlənmişdir: *ğərib*, *ğəliz*, *ğəzəl* və s. Azərbaycanlılar bir qayda olaraq söz əvvəlində işlənən *ğ* (ġ) səsini tələffüz etməkdə çətinlik çəkmiş, buna görə də ġ ilə başlanan ərəb sözlərini *q* (ق) ilə tələffüz etmişlər: *qəzəb*, *qərib* və s. Bu hal “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində öz əksini tapmışdır (48, s.56).

Söz önündə *ğ* samitinin işlənməsi zəif şəkildə qədim uyğur abidələrində özünü göstərir: *ğonağ* “böyük bina (hökumət binası)” (330, s.14), *ğarın* “qarın” (392, s.92).

Sözün başlanğıcında *q > ġ* səs dəyişməsinə müasir qaraqalpaq və uyğur dillərində də təsadüf olunur: *ğaz*, *ğarğa*, *ğalaba*, *ğoza*, *ğayrat* (qaraqalpaq), *ğaz* (uyğur) (165, s.273).

Qədim və müasir türk dillərində söz əvvəlində *ğ* samitinin işlənməsi türk dilləri fonetik sisteminin qohum olmayan başqa

bir dilin səs sistemi ilə qarşılaşması nəticəsində meydana çıxan fonetik xüsusiyyət kimi anlaşılmalıdır.

UZUN SAİTLƏR

Pratürkcədə saitlər sistemində səkkiz qısa, səkkiz uzun saitin mövcud olması türkologiyada artıq qəbul olunmuşdur (413, s.76; 369, s.9; 375, s.69). Azərbaycan dili ümumtürk mənşəli uzun saitlərin işlənmədiyi dillərdən sayılır. A.Axundova görə, bu hal dilimizin bütün inkişaf mərhələlərində mühafizə olunmuşdur (8, s.15). Yenə həmin müəllif göstərir ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki ilkin uzanma, birinci növbədə, alınma sözlərə aiddir. Azərbaycan dilində bütün uzun saitlər sonrakı uzanma nəticəsində meydana gəlmişdir (7, s.71).

Azərbaycan dili şivələrində saitlərin uzanması hadisəsindən geniş şəkildə ilk dəfə N.İ.Aşmarin bəhs etmişdir. O, 1926-cı ildə nəşr olunmuş əsərində (193) Nuxa (indiki Şəki) şivələrində bəzi sözlərdə saitlərin uzun tələffüz olunduğunu göstərmişdir. N.İ.Aşmarinin uzun saitlərə aid verdiyi misallar içərisində *sāriⁱ*, *qāriⁱ*, *bāriⁱ*, *mōrux*, *āriⁱ* kimi sözlər də var (193, s.73). Oğuz rayonu şivələrində ikihecalı sözlərin ilk hecasında *a* saitin uzanma xüsusiyyətini A.Hüseynov da müşahidə etmişdir: *a:ri*, *qa:ri*, *sa:ri*, *da:ri*, *ma:rux* “moruq”, *ya:zı* “çöl” (264, s.3).

V.T.Cangidze Azərbaycan dilinin Gürcüstan ərazisindəki Dmanisi (Başkeçid) rayonu şivələrində ilkin uzun saitlərin işləndiyini göstərir: *a:ri*, *qa:x*, *qa:ğa*, *qa:ri*, *sa:ri*, *ne:çə*, *çe:yl* “bataqlıq”, *o:va*, *do:lu çö:l*, *gö:l*, *dö:rt* (269, s.13). L.S.Levitskaya bu nümunələrdən yalnız birhecalı *çö:l*, *gö:l*, *dö:rt*, *qa:x* sözlərindəki uzanma hadisəsini ilkin uzanmaya aid edir (375, s.28).

A.Vəliyev Göyçay keçid şivələrində ilkin uzanma tipində uzun *a* saitin işləndiyini qeyd edir: *qa:ri*, *sa:ri*. Müəllifin fikrincə, *sarı* (rəngin adı) sözündəki uzun *a* saiti fonematik əhə-

miyyət daşıyır. *Sarı* (qoşma) sözündəki *a* saiti isə kəmiyyətcə dəyişmir (222, s.105).

R.Rüstəmov Quba dialektində *a*, *o*, *e* saitlərinin tələffüzündə ilkin uzanmaya təsadüf olduğunu göstərir: *qa:dın*, *a:ri*, *go:muş*, *o:xur* “axur”, *be:yil* “bədənin müəyyən hissəsi (arxa, kürək)” (139, s.15, 231).

M.Şirəliyev əvvəllər saitlərin ilkin uzanmasının çox zəif halda bəzi şivələrdə (Şəki, Dmanisi) saxlandığını qeyd etsə də (150, s.24; 152, s.24), sonralar bu fikirdən uzaqlaşmış, Azərbaycan dili şivələrində saitlərin ilkin uzanmasının mövcud olmadığını göstərmişdir (410, s.14).

Şəki şivələrində birinci hecası açıq və ya yarımaçıq, ikinci hecası isə qapalı saitlərdən ibarət olan ikihecalı sözlərdə *a*, *ə*, *e*, *o*, *ö* saitlərinin uzun tələffüz olunması halı yayılmışdır. Uzanma xüsusiyyəti daha çox sonor samitlərdən (*r*, *l*) əvvəl müşahidə edilir: *qa:ri*, *sa:ri*, *a:ri*, *qa:rin*, *qa:dın*, *ya:zi*, *də:ri*, *də:rin*, *sə:rin*, *də:li*; *de:ri*, *de:rin*, *ge:ri*; *do:lu*, *qo:rux*, *mo:rux*; *ö:lü*, *kö:rüx* (93, s.11).

M.İslamov saitlərin belə uzanması haqqında yazır ki, “bu, sözlərdə səs düşümü hadisəsi baş vermədən əmələ gəlir və uzanma sözlərdə məna dəyişikliyi yaratmır. Ona görə də bu tip uzanmanı nə ilkin və nə də sonrakı uzanma hesab etmək mümkün deyil. Uzanmanın bu tipi səslinin sözdəki fonetik mövqeyindən asılı olur” (93, s.6).

A.Axundov M.Şirəliyevin Şəki dialektinə aid verdiyi nümunələrin ilkin uzanma faktı kimi şübhə doğurduğunu qeyd edir (8, s.16). L.S.Levitskaya da doğru olaraq tədqiqatçıların Azərbaycan dili şivələrində ikihecalı sözlərin birinci hecasında qeydə aldıkları “ilkin” uzun saitləri etimoloji yox, fonetik mövqeyindən asılı olan uzanma hesab edir (375, s.28).

Saitlərin fonetik mövqeyindən asılı olan uzanması çuvaş, türk, qaraçay-balkar, qaqauz, başqırd, qırğız, qazax dillərində, Altay dilinin kumandı dialektində və xakas dilinin dialektlərində yayılmışdır (355, s.58-59; 93, s.11; 375, s.32). Şəki dialektində müşahidə olunan sait uzanması balkar və qaqauz

dilləri ilə, demək olar ki, eyniyyət təşkil edir. Fərq yalnız bundadır ki, qaquz dilində sait uzanması həm açıq, həm də qapalı hecada, Şəki dialektində və balkar dilində isə təkəcə açıq hecada özünü göstərir.

M.Rəsənenə görə, saıtlərin fonetik mövqeyindən asılı olan uzanması Volqaboyunda yaşayan xalqların dilləri üçün daha səciyyəvidir (355, s.42, 58). Saitlərin uzanmasının bu növünün Azərbaycan dilinin Şəki, Oğuz, Göyçay, Başkeçid (Dmanisi) və Quba şivələrində daha çox yayılması bu hadisənin mərkəzinin şimal bölgəsində olduğunu göstərir.

S.Mollazadə Qax rayonu şivələrində 80 sözdə ilkin uzun saıtlərin işləndiyini və bunların fonematik səciyyədə olduğunu göstərir: *qaau* “dalan” – *qau* “nişan, nişangah”; *qaan* “xəmir üçün taxta” – *qan* “qan”; *qooc* “çardağın dirəyi” – *qoc* “parça qırıntısı”; *qaat* “yumurta qabığı” – *qat* “qat”; *aaba* “öpüş” – *aba* “ana” (321, s.5).

İlkin uzun saıtlərə aid bu nümunələr inandırıcı sayıla bilməz, ona görə ki, müəllifin verdiyi qarşılaşdırmaların çox hallarda birinci tərəfi, bəzən isə hər iki tərəfi Qafqaz dilləri ilə əlaqədar olur. Məsələn, S.Mollazadə özü qeyd edir ki, Dağıstan dillərində *qan* sözü “xəmir üçün taxta” mənasını verir. O, *qaau* “dalan” və *qaat* “qabıq” sözlərini isə naməlum mənşəli sayır (322, s.211-213). Uzun saıtlərin Azərbaycan sözlərində sistemli şəkildə müşahidə olunmaması və ilkin uzun saıtlərin işləndiyi başqa türk dilləri ilə (türkmən, yakut) paralellik təşkil etməməsi Qax rayonu şivələrində ilkin uzun saıtlərin mövcudluğunu şübhə altına alır.

Deyilənlərdən aydın olur ki, ilkin uzun saıtlər (saıtlərin pratürk və ya ümumtürk uzanması) ümumxalq Azərbaycan dilinə xas olan xüsusiyyət deyil, lakin onun izi Başkeçid (Dmanisi) şivəsində bəzi təkhecalı sözlərdə qalır: *gö:l*, *dö:rt*.

Türkmən və Çulım-tatar dillərində də *göl* və *dörd* sözlərində saıtlərin ilkin uzanması hadisəsi özünü göstərir; Çulım-tatar dilində: *kö:l*, *dö:rt*; türkmən dilində: *kö:l*, *dö:rt* (375, s.33).

Orta əsrlər Azərbaycan dili şivələrində saitlərin sonrakı uzanması yayılmış hadisə idi. Saitlərin sonrakı uzanması hadisəsinin şivələrdə tarixən mövcud olması yazılı abidələrin faktları ilə təsdiq olunur. Səs düşümü nəticəsində saitlərin sonrakı uzanmasının əmələ gəlməsi müasir Azərbaycan dili şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir.

Uzun *a* saiti. Uzun *a* saiti söz kökündə və köklə şəkilçi arasında işlənən *y* samitinin düşümü nəticəsində əmələ gəlir: *ara:n<arayın*, *bağla:n<bağlayın*, *qapa:n<qapayın* (KDQ) (137, s.22-25).

y səsinin düşümü nəticəsində uzun *a* saitinin əmələ gəlməsi müasir şivələrdə özünü göstərir: *qa:<qaya* (Ağc., Gəđ.), *ba:x<bayaq* (Ağc.), *ya:rıx<yayıriq*, *şumla:rıx<şumlayırıq* (Ağđ.).

Uzun *ə* saiti. Uzun *ə* səsi söz kökündə və köklə şəkilçi arasında işlənən *y*, *g*, *h* samitlərinin düşümü nəticəsində meydana çıxır: *döşən<döşəyin*, *dinlən<dinləyin*, *dua eylən<dua əyləyin*, *pay dilən<pay diləyin* (KDQ), *fərq eylən<fərq əyləyin* (Nəsimi), *söylən<söyləyin* (Xətai), *söylən<söyləyin* (Füzuli), *əyləniz<əyləyiniz* (“Şühədanamə”) (137, s.22-25); *şär<şähär* (Q.Bürhanəddin) (188, s.282), *nə:n<nəyin*: *Nən* var idi kim, əlindən aldı; *ə:r<əgər*: Əmma əcəb, *ər* qıla xirəndmənd; Əmma əcəb, *ər* sənin kimi var (Füzuli) (462, II c., s.24, 88, 155).

Müasir şivələrdə uzun *ə* saiti söz ortasında *y*, *g*, *h* samitlərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir: *ə:r<əgər* (Qaz., Qar.), *yə:r<yəhər* (Təb.), *də:<dəyə* (Qaz.), *də:rman* (Ord., Qar., Ş.), *də:rmi* (Təb., Lən., Ş.), *də:şmək<dəyişmək* (İm.), *şə:r*, *sə:r* (B., Şam, Nax., Ord., Təb.).

M.Rəhimov XVII əsrdəki olan Azərbaycan yazılı abidələrinin materialları əsasında belə nəticəyə gəlmişdir ki, feilin əmr şəklinin ikinci şəxs cəmini ifadə etmək üçün yazılı abidələrdə rast gəlinən *söylən*, *əylən* tipli formada *-n*, *-niz* əlamətindən əvvəlki sait uzanan saittir. Onun fikrincə, yazılı abidələrdə rast olunan, xüsusən XVIII əsrdən əvvəlki dövrlərdə daha çox

işlənən bu tipli forma Azərbaycan dilinin qədim dialekt xüsusiyyətlərindən birinin yazıda özünü saxlamasıdır (137, s.24-25).

Feilin əmr şəklinin ikinci şəxs cəmi saitlə qurtaran feillərlə ifadə olunduqda *y* samitinin düşməsi nəticəsində kök saitinin şəkilçi saiti ilə qovuşaraq uzanması xüsusiyyəti Azərbaycan dilinin qərb şivələrində bu gün də müşahidə edilir. Əgər yazılı abidələrdə göstərilən fonetik şəraitdə *a*, *ə* saitlərinin uzanması özünü göstərsə, müasir şivələrdə bu, uzun *e*: saiti və *e:i*□ səs birləşməsi kimi reallaşır: *arıtde:nı* <*arıtlayın*, *qəzille:i*□*nı* <*qəzilləyin* (Qaz., Bor.); –Uzunarağ adam *ye:i*□*n* gedər (Qaz.-Birinci Şıxlı).

Uzun e saiti. Uzun *e* saiti saitlə bitən və saitlə başlayan sözlərin bitişik tələffüzü zamanı iki saitin qovuşması yolu ilə əmələ gəlir: *Nədəlim?* Əldən nə gəlir? (Füzuli, Şikayətnamə) (462, II c., s.304); *Nedim*, qanda varım, nə eyləyim mən; Nə gəldi başına, *netdin* onu həm; Atası elçiyə gör kim, *nedərđi* (Fədai, Bəxtiyarnamə) (461, s.64, 67, 123).

Eyni fonetik şəraitdə əmələ gələn uzun *e* səsi müasir şivələrdə işlənir: *ne:lədin* (Nax.), *ne:lirsən* (Cəb.).

Uzun i saiti. Uzun *i* saiti söz ortasında *y* səsinin düşümünü nəticəsində meydana çıxır: Nərgisi-məxmurə *din* kim, ta ki xudbin olmasun (Həbib) (464, s.45); Gəh övrət, gəh oğul, gəh *dir*: malım; Vəzir imiş onun atası *dirlər* (Fədai, Bəxtiyarnamə) (461, s.67, 113).

Müasir şivələrdə uzun *i* saiti söz köklərində və şəkilçilərdə *y* samitinin düşümü nəticəsində əmələ gəlir: *i:rmi*<*iyirmi* (Təb., Nax., Lən., Qaz.), *di:r*<*deyir* (B., Muğ., Ord.), *işdi:r* (B., Şam., Ord.), *i:də*<*iydə*, *çi:t*<*çiyid* (Zən.), *saxli:r* (Lən.), *i:t*<*igid* (Təb.).

Uzun o saiti. Uzun *o* saiti söz ortasında *y*, *v*, *n* səslərinin, söz sonunda *y* samitinin düşməsi nəticəsində meydana çıxır: *qomadı*, *qomağım*, *qonı*, *qonı uz*, *qosanı*, *qodılar*, *qodı* (KDQ) (474, s.37, 41, 64, 66, 76), *qomaz*, *qomuşam*, *qodi* (Nəsimi) (103, s.403, 409); Cövhəri andə *qodilər*, getdilər (Y.Məddah, Vərqa və Gülşah, XIV əsr); *qoodi*, *qormi*, *qomadını* (“Əs-

rarnamə”, XV əsr) (102, s.93), *qorsan* (Həbib, XV əsr) (464, s.12); Füzulinin dilində (462): *qoma* (I, s.108, 236), *qorlar* (I, s.294), *qoman* (I, s.300), *qomaz* (I, s.314, 377; IV, s.118), *qomuş* (IV, s.37), *sora* (II, s.271); *obaş*<*ovbaş*: Julidə saç *obaş* qoyarmı başə, yarəb, Hər baş olurmu ola bu əfsərə layiq? (Rəhməti, XVI-XVII əsrlər) (468, s.90).

Uzun *o* səsi *nə* sual əvəzliyi ilə *ol*- köməkçi feilinin birləşməsi nəticəsində də əmələ gəlir: *nola* (Füzuli) (I, s.222, 225; IV, s.98, 145), *nolur*, *nola*, *nolaydı* (Fədai, Bəxtiyarnamə) (461, s.45, 67, 85, 91).

v samitinin düşməsi nəticəsində *o* saitinin uzanmasını Sultan Məcid Qəniyevin lüğətində (363) görmək olar: *çooğun*, *looğa*, *doşan* (s.74, 85, 120), *oxlo*, *qooğa*, *bizo* (s.330, 348, 360).

Göstərilən fonetik şəraitdə əmələ gələn uzun *o* səsi müasir şivələrdə işlənir: *do:şan*, *qo:mağ*<*qovmaq*, *qo:n*<*qovun*- (B.), *so:ra* (əksər şivələr), *qo:rma*<*qovurma* (Zən.), *qo:rğa*<*qovurğa* (Qaz., Qar.), *no:lar*, *no:lsun* (B., Şam., Qar., Muğ., Şah., Cul.), *so:şmax*<*sovuşmaq* (Təb.).

Uzanan *o* səsinə Cənubi Azərbaycan şairlərinin əsərlərinin dilində də müşahidə etmək mümkündür: Göz yaşıvuz qurumaz, bundan *sora* güneyli; Əl *qozadı* dərgahuva, səyin hədər etdin (M.Ə.Möcüz) (478, s.118, 276); Onnan *sora* dönərgələr dönüplər (M.Şəhriyar) (434, s.12).

Uzun ö saiti. Uzun *ö* saiti söz ortasında *v*, *y* samitlərinin düşümü nəticəsində əmələ gəlir: *töla-töla* (KDQ), (474, s.42, 43, 56); Ba çarigəhi lütf qıl, ey hüsni-bozorgi, *Göçək* dəhanündən bizə, ey dilbəri-tənnaz (Nəsimi) (103, s.436), *söladilər* (Şəms, Qisseyi-Yusif, XV əsr) (28, s.22), *örət*<*övrət*: Gəlibdir şəhərə bir *örət* və bir *ər* (Fədai, Bəxtiyarnamə) (461, s.72); *Sölärdi* xəlifə miskin (Rənci, Şeyx Sənan, XVII əsr) (470, s.82); Heyran ki, olur bəndeyi-fərman necə olmaz, sözün *söla* sağın (Vaqif) (490, s.229).

v, *y* samitlərinin düşümü nəticəsində *ö* saitinin uzanması müasir şivələrdə müşahidə edilir: *kö:şən*, *ö:lənib* (B., Şam.,

Sab., Qb.), *tö:lə, bənö:şə, kö:nək* (B., Şam., Muğ.), *gö:çəx* (Ord.), *gö:çeg* (B.), *bö:g<böyük* (Lən.), *dö:r<döyür* (Qaz.), *sö:lənir<söylənir* (Bər.), *sö:t<söyüd* (Təb.).

DİFTONQLAŞMA

Azərbaycan xalq dilinin yarandığı dövrdən saitlərin uzanması hadisəsi ilə yanaşı diftonqlaşma hadisəsi də mövcud olmuşdur. M.Rəsənen türk dillərində yalnız sözün ilk hecasında ikinci komponenti -y (-i) olan, birinci komponenti isə uzun və ya qısa sait ola bilən diftonqları ilkin sayır, qalan diftonqların səs birləşməsi yolu ilə yarandığını qeyd edir (355, s.48, 66). Həmin prinsipə görə, Azərbaycan dilində *ay, oy* diftonqları mövcuddur (məs.: *ay, oyna*-). Ancaq həmin diftonqların ikinci tərəfi sait deyil, samitdir. Halbuki diftonqun bir saitlə başlayıb başqa bir saitlə qurtarması, iki saitin birləşərək mütləq bir heca daxilində tələffüz olunması onun əsas əlamətidir.

Ə.Dəmirçizadə doğru olaraq göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dilində diftonq fonemlər yoxdur (51, s.44). A.Axundov əvvəllər Azərbaycan dilində fonematik səciyyədə olan iki diftonq (*öü, ou*) göstərsə də (7, s.73, 137-139), sonrakı tədqiqatında *ou, öü* səs birləşmələrini Azərbaycan dilinin fonem tərkibindən çıxarmış, onları diftonqoid kimi izah etmişdir: “v samitinin saitləşməsi nəticəsində Azərbaycan dilində iki diftonq, daha doğrusu, diftonqoid yaranır; başqa sözlə, diftonqlaşma hadisəsi baş verir” (11, s.16, 17, 237).

Azərbaycan dili şivələrində də fonematik səciyyəli diftonq yoxdur. Yalnız bəzi samitlərin düşməsi nəticəsində iki saitin qovuşması ilə əmələ gələn kombinator xarakterli diftonqlaşmış səs birləşməsi vardır. *v, y, n* samitlərinin düşümü nəticəsində diftonqlaşmanın yaranması Azərbaycan dili dialekt fonetikasının qədim xüsusiyyətlərindən biridir. Azərbaycan dili şivələrində bəzən uzanan saitlə diftonqlaşmanın sərhədini müəyyən etmək çətin olur, çünki şivələrdə diftonq səciyyəli uzun saitlər

var ki, “bu növ uzun saitlərdə əvvəldə və axırda səsin eyni dərəcədə olmaması nəzərə çarpır” (152, s.29). A.M.Şerbak qeyd edir ki, uzun saitlər monofonqlar və diftonqlar şəklində reallaşa bilər (413, s.47). Belə xüsusiyyət ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşdığı çağlarda şivələrdə olmuşdur. Ə.M.Dəmirçizadə yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında bəzi sözlərin ifadə daxilində – fonetik şəraitdə – tələffüz imkanlarına və eləcə də sözlərin imlasına əsasən düşünmək olur ki, bəzi saitlərin diftonqlaşması və eləcə də uzanması zərurəti bəzi diftonq və uzanan sait səslərin də ümumxalq Azərbaycan dilinin ilk dövrlərində mövcud olması haqqında gümanı qüvvətləndirən nümunələr ola bilər. Məs.:

قورسا sözünü yerinə görə “qoursa”, “qoarsa”, “qo:rsa” oxumaq olar. Eləcə də قور sözünü yerinə görə, “qour”, “qoar”, “qo:r” oxumaq olar. Eyni yolla استى sözünü yerinə görə “iesini”, “iəsini”, “issini” oxumaq olar. Yaxud yenə قوك منى ifadəsini “qoun məni”, “qo:n məni” kimi oxumaq olar.

Eyni əsasda او sözünü də “av”, “ov” oxuya bildiyimiz kimi “o:” və ya “ou” kimi də oxuya bilərik və belə tələffüz edilmiş olduğunu güman etməyə əsasımız da vardır” (48, s.40-41).

XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan dili şivələrində *ou*, *oa*, *au* diftonqvari səs birləşmələri real fonetik hadisə idi. *y*, *v* samitlərinin düşülmə nəticəsində baş verən diftonqlaşma daha qədim formalarla müqayisədə, şübhəsiz ki, innovasiya sayılmalıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin (474) dilində aydın şəkildə əks olunmuş bu fonetik xüsusiyyət, yəqin ki, müəyyən inkişaf yolu keçmişdir:

ou: *qoun* (s.64), *souq-souq* (s.81, 90), *qoursa* (s.86)

oa: *qoa-qoa* (s.54, 66), *qoar* (s.37)

au: *tauq* (s.33), *qaurma* (s.46)

Məhəlli şivələrdən gələn bu xüsusiyyət zəif şəkildə olsa da, başqa abidələrin dilində də öz əksini tapmışdır. “Əsrarnamə”nin (XV əsr) dilindəki قورمى sözü *qormi* şəklində transkripsiya olunmuşdur (102, s.43). Fonetik prinsipə görə, həmin söz

qourmi (<qoyurmu) kimi oxunmalıdır; “Şeyx Səfi mənəqibi”ndə (XVII əsr): Nə issidən saxlar və nə *souqdan...* (469, s.66); Vaqifin dilində: Çox kimsələr qıl körpüdən asılar, Həmbəlinin *qaraulu* basılar (490, s.248).

Sultan Məcid Qəniyevin lüğətində (363) *don_ı uz* sözü sağır *n_ı* ilə yazılsa da, *douz* (s.342) şəklində transkripsiya olunmuşdur. Həmin lüğətdə *ou* səs birləşməsi *siçoul, mişoul* (s.156) sözlərində də var.

Müasir Azərbaycan dili şivələrində diftonqabənzər səs birləşmələrinin həm alçalan, həm də yüksələn növü özünü göstərir ki, bunlar da əsasən *v, y*, bəzən də *n* səslərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Şivələrdə diftonqvari səslərin alçalan növünə daha çox, yüksələn növünə isə az hallarda təsadüf edilir. M.Şirəliyev Azərbaycan dili şivələrində alçalan diftonqların *ou□, öü□, au□, oi□, öi□, əi□*, yüksələn diftonqların isə *u□a, ü□ə, o□ə, ö□ə* tiplərini göstərir (152, s.35-38).

Yazılı abidələrdəki *ou□* diftonqoidi müasir şivələrdə söz ortasında əsasən *v, y* səslərinin, bəzən isə *n* səsinin düşməsi nəticəsində meydana çıxır: *qou□rma* (Qar., G., Qaz.), *ou□ç, tou□z* (Dm.), *you□ğ, atou□z* (B.), *tou□ğ* (B., Şam., Qb., Muğ.), *qou□r, sou□r* (B., Şam., Qaz.), *dou□z*<donuz (B., Şam., Şah.), *kou□l*<könül (Şah.), *qou□n*<qovun (Qər. Ab.).

au□, o□a diftonqoidləri isə *v* samitinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir: *dau□şan* (Zaq.), *qau□rma* (Zaq., Q.); *o□a*<ova, *ato□a*<atova, *ano□a*<anova (B., Şam., Muğ.).

SAİTLƏRİN DƏYİŞMƏSİ

Azərbaycan dili dialekt fonetikasının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri saıtlərin dəyişməsi hadisəsidir. Belə fonetik xüsusiyyət saıtlər sistemində özünü göstərən incələşmə, labiallaşma və delabiallaşma hadisələrinin təsiri ilə yaranmışdır.

Dialekt fonetikasında incələşmə xüsusiyyəti başlıca olaraq *a>ə, a>e*, qismən isə *ı>i, u>ü* dəyişmələri üzrə baş verir.

Faktlar göstərir ki, dialekt fonetikasında incələşmə xüsusiyyəti uzun tarixi inkişaf nəticəsində meydana çıxmışdır. İzoqlos təşkil edən bu hadisənin tarixinin öyrənilməsində yazılı abidələrin müstəsna əhəmiyyəti vardır. İncələşmə fonetik xüsusiyyəti az və ya çox dərəcədə müxtəlif dövrlərin yazılı abidələrində əks olunmuşdur. Yazılı abidələrin faktlarına əsaslanaraq, artıq orta əsrlərdə Azərbaycan dilində saitlərin incələşməsi fonetik xüsusiyyətinin mövcudluğunu söyləmək olar.

a>ə. Ə.Dəmirçizadə “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində *qayın* sözünün yazılışını həm *qəyin*, həm də *qayın* kimi oxumaq mümkün olduğunu göstərmişdir (48, s.3). M.Ergin “Kitabi-Dədə Qorqud”da *dünya* sözünün həm *dünyə*, *dünyədə*, *dünyəlikdə*, həm də *dünya*, *dünyaya* şəkillərində işləndiyini yazır (432, s.379). Aydın ki, həmin sözdə saitlər ahənginin tələbi ilə *a>ə* incələşməsi baş vermişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un F.Zeynalov və S.Əlizadə tərəfindən hazırlanmış nəşrində də *a>ə* hadisəsi özünü göstərir: *Qərə* ölüm gəldigində keçit versün; Dan-danışux ilə *yəxşi* ərməğanlar aldılar; ... bir gözəl, *yəxşi* yigit oldı; Vallah *yəxşi* yigit, mürüvvətli yigit – dedilər; Daz yerdə turğay atmağa *yəxşi* – dedi; *Ərəbəyə* möhkəm orğanla sardılar; *Ərəbəyi* çəkdilər, yürüyü verdilər; Gedərkən *ərəbə* qı-cırdısından Qazan oyandı; *Ərəbənin* üzərinə oturdu; Mərə kafirlər, bu *ərəbəyi* beşigim sandım (474, s.41, 52, 53, 63, 116).

a>ə dəyişməsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un Ş.Cəmşidov nəşrində də müşahidə edilir: ...Qaragünə oğlu *Qərəbudaq* çapar yetdi; Bir *ərəbəyə* yüklətdilər. *Ərəbəyə* möhkəm orğanla sarıdılar. *Ərəbəni* çəkdilər yürüyü verdilər. Gedərkən *ərəbə* qı-cırdısından Qazan oyandı; ...*ərəbənin* üzərinə oturdu; Mərə kafirlər, bu *ərəbəyi* beşigim sandım (42, s.309, 414).

a saitinin *ə* saitinə keçməsi hadisəsi dilimizin sonrakı inkişaf dövrlərində də özünü göstərir: Bir *qətir* üzərinə oldı suvar (Yusif Məddah, Vərqa və Gülşah, XIV əsr) (236, s.5); Yüz çevirmə eşqdin *yəxşi-yəman* gər xəlqdir (Kışvəri) (53, s.41); *bəğir*, *qərindaş*, *qəyğu*, *yəxşi*, *yəxşi-yəman* (“Əsrarnamə”, XV əsr) (102, s.50, 92, 94, 114); *Yəqə* çak edəni başmaq kibi salur

əyağə (Füzuli) (125, s.46); Yolda Şeyx Cəmaləddin Əli hənək üzərindən bir *qəmçi* Əli Musanın atına urdı (“Şeyx Səfi təzkirəsi”, XVI əsr) (486, s.166); *yəxşi* (“Şühədanamə”, XVI əsr) (178, s.17); El ilə gələn *qərə* gün düğündür; Aq aqça *qərə* gün için; Ər də düşər *qərə* bəxtə, övrət də düşər *qərə* bəxtə; Ər *qərədən* qorqar, övrət aqdan qorqar; Dilənçinin yüzi *qərə* torvası toludur (Oğuz atalar sözləri) (483, s.25, 28, 45, 48, 106).

Bu xüsusiyyət ədəbi dilimizin sonrakı mərhələlərində də nəzərə çarpır; XIX əsr ədəbi dilində: *yəxşi//yaxşı* (78, s.23); XX əsrin əvvəllərində: *qəmiş, atlas* (363, s.133, 322).

Orta əsrlərdə Azərbaycan dilində *a>ə* dəyişməsinin inkişaf etməsində səslərin bir-birinə təsirindən başqa, Azərbaycan-fars ikidilliliyi də müəyyən rol oynamışdır. S.Əlizadə yazır ki, “fars dilinin orfoqrafiyasına görə, fars sözlərinin sonunda gələn “hə” *e* saitini ifadə edir. Hətta tarixən Azərbaycan dilindən fars dilinə keçən, əslində, *a* ilə bitən bir çox sözlər “hə” ilə yazılır və son səsi *ə//e* kimi tələffüz olunurdu. Məs.: *bacə//bace, basmə//basme, daruğə, damğə, dolme, qurbağə, yorqe* və s.” (65, s.12).

Orta əsrlərdə orfoqrafiyada özünü göstərən *a>ə//e* dəyişməsi canlı dilə yad deyildi. *a>ə* dəyişməsi Azərbaycan dilinin cənub və şimal-şərq şivələrində geniş yayılmışdır. *a>ə* hadisəsi bəzən bütün sözü, bəzən isə bir hecanı əhatə edir.

M.Hüseynzadə türk dillərinin dialektologiyası məsələlərinə həsr olunmuş müşavirədəki çıxışında şərq dialektlərində olduğu kimi Cənubi Azərbaycan dialektlərində də *a>ə* dəyişməsinin mövcud olduğunu göstərmişdir: *qərdəş, qərə, qarə, qərra, yaxçı, yaxşi* (263, s.154-155). Sözü mütəlif mövqelərində belə xüsusiyyəti Təbriz şivələrində M.Məmmədov da müşahidə etmişdir: *əşaği, əslan, əyax, qərqa, səxsi, qəzan, yəprax, sırqa, qərə, qərdəş, qəyə* (313, s.7).

a>ə dəyişməsi Cənubi Azərbaycan şairlərinin əsərlərində də nəzərə çarpır: Sarı dolma, *qərə* dolma və mürəbba bitdi; Cında *səri*, boğazına sap istər, istəmər; Gəldi əyyami-tərəb, bağladı millət *yəxəsin*; Nə *qərə* çadırə, nə qırmızı başmaq ol-

sun; Sarı, *qərə*, göy, qırmızı alu yaradıbsan; Dedim: xəstədir həm *qəri*, həm Tükəz (M.Ə.Möcüz); *Qərə* günün sərnəviştin yazdırıp; Quzuların ağı, bozı, *qərəsi*; Kölgə döndi, gün batdı, qaş *qərəldi*; *Qərə* quşlar sənnən qopup qalxarkən (M.Şəhriyar, Heydərbabaya salam); Qışın *qərə* qeyidi alıb mənim canımı (M.Şəhriyar, Qəm basdı qəlyanımı).

a>ə dəyişməsi Naxçıvan qrupu, Zəngilan, Qafan, Cəbrayıl, Qubadlı, Qarakilsə (Sisyan), Lənkəran, Yardımlı, Cəlilabad, Bakı, Şamaxı, Quba şivələrini də əhatə edir: *bəğ, dəğ, əğ, yaxşi, axşam, yaşıl, yaxə, yaxin, qərə, qəpi, qəyiş, qəyçi, qəyin, qəynana, qəynata, qərdəş, qəzən* (Nax. qr.), *ərəbə, qəpi, qəyiş, qəçi, qəlin, qəyə* (Zən.), *qəyit, qəpi, qəyiş* (Qk.), *ərəbə, qəşəv, qəyiş, qəytər, qəynət, qəçi, qəmiş* (Qub.), *qəpi, ərəbə, axşam, səri* (Cəb.-Qovşudlu), *qəyiş, qəmçi, qəpi, qəzən, qərə, qəri, qəyə, qəynər* (Qaf.), *qəzən, dərəğ, qərə, əğəc, qərgə* (Lən.), *ərxə, əğə, əğiz, ərəbə, qımçı, qəri, qərə, qəysi, qəynənə, qəyçi, qəmiş, qəynəmağ, dərəğ, yaxşi, qəğə, pəxil, səğ* (Yar.), *ərəbə, əc, qəmiş, qəyda* (Cəl.), *qərdeş, ərəbə, qəlin, axşam, qəyçi* (B.), *əğiz, ərəbə, qərin, həçər, axşam* (Qb.).

Bəzən *a>ə* hadisəsi ancaq bir hecaya aid olur: *qərqa, qəzan, əslan, əşaği* (Təb.), *əta-ana* (Ord.), *qəçax* (Nax.), *əslan, anə* (Zən.), *alçə, tayfə* (Qub.), *əşaği, almə* (Lən.), *axşam, uşəğ, alçə, qocə, qoşə* (Yar.), *qərdəş, yərgən, yərpəğ, ağəc, qonəğ* (Ler.), *əyağ, ağəc, axşam, uşəğ, ayrən, qərgə, qərə* (Cəl.), *əyağ, təbağ, həçər, axşam, əşaği* (Qb.), *əslan, bayrəm, həçər, axşam, balacə, qoşə, tayə* (Ş.).

a>ə hadisəsi fars dilinə keçmiş Azərbaycan sözlərində də özünü göstərir: *ərəbe, ərməğan, əfşar* (339, c.1), *qərə, qərəbaği* “mahmı adı”, *qərəçi, qərə, qərəbaş* “qarabaşaq”, *qərəqol* “qaragül”, *qəzğan* “qazan”, *qətar//qetar, qəmiş, yəraq, yəğma, yəvaş* (339, c.2).

a>ə dəyişməsi İraq türkmənlərinin dilində də var: *yəxədi, qəri, qəmçi, qərə* (“Arzı-Qəmbər”) (451, s.14, 19, 25, 29).

Başqa türkdilli areallarda *a>ə* dəyişməsi uyğur, başqırd və tatar dillərində müşahidə edilir; uyğur dilində: *ətlas, əstə, əs-*

tər (390, s.64-66, 72), *aşnə, adış* (294, s.49); tatar dilində: *bəyrəm, yəş* “gənc”, *kərdəş* “qohum”, *bəğər* “can, ürək” (373, s.87, 94); başqırd dilində: *əylən-* “dolanmaq”, *əyt-* “söyləmək”, *bəylə-* “bağlamaq”, *yəy* “yay”, *səs* “saç” (251, s.41); *a>ə* hadisəsi türkmən dilinin dialektlərində də var: *pəltə*<palta “balta”, *ərçin*<arçın “arşın”, *təri*<darı “darı”, *pəxtə*<paqta “pambıq” (420, s.119).

a>ə dəyişməsinin qədim peçeneq dilində özünü göstərməsi bu hadisənin qədimliyinə dəlalət edir: *Yəyik<Yayık* “Yaik – Ural çayı” (331, s.158). Həmin fonetik xüsusiyyət Qütübün “Xosrov və Şirin” (XIV əsr) əsərinin dilində də öz əksini tapmışdır: *baş//bəş, balta//bəltə/bəltə, bağır//bəğır* (329, s.73).

a>ə hadisəsinin orta əsrlər abidələrinin dilində özünü göstərməsini və müasir şivələrdə canlı olmasını nəzərə alaraq, bu hadisənin Azərbaycan dili şivələrində XIV əsrdək mövcud olduğunu söyləmək mümkündür. İncələşmə xüsusiyyəti Azərbaycan dilinin formalaşdığı çağlardan cənub və şimal-şərq şivələrinin səciyyəvi əlamətlərindən biri olmuşdur. M.Kaşğarının “oğuzların dili incədir” (441, I, s.406) fikri tam mənası ilə Azərbaycan dilinə aid edilə bilər.

Azərbaycan dilini türk və türkmən dillərindən fərqləndirən bir cəhət həmin dillərin qalınlaşmaya, Azərbaycan dilinin isə incələşməyə meyilli olmasıdır. Alınma sözlər həmin dillərdə daha çox qalınlıq ahənginə, Azərbaycan dilində isə incəlik ahənginə tabe olur. M.Ergin yazır: “... Osmanlı sahəsində qalın tələffüz edilən qısa vokallı yabancı kəlmələr Azəri türkcəsində incə şəkilləri ilə söylənməkdədir: *aşk-eşk, Hasan-Həsən, Ali-Əli, sabır-səbir, tahammül-təhəmmül, baht-bəxt, muhkem-möhkəm, ufuk-üfük, zulüm-zülüm, Muhammet-Məhəmməd, umumi-ümumi, mahkeme-məhkəmə, cumhuriyet-cümhuriyyət, Haydar-Heydər, Cafer-Cəfər* misallarında olduğu kimi” (434, s.90).

Qalınlaşma xüsusiyyəti türkmən dilində də var: *nazar, acal, qaxrımın, mıxman, insan, insap*. Ərəb dilindən alınmış *elm* sözü türkmən dilində qalınlıq ahənginə (*ılim*) tabe olduğu halda, Azərbaycan dilində incə səs tərkibində (*elm* – ədəbi dil-

də, *ilim* – Şəki şivələrində) özünü göstərir. Türk mənşəli *ağız, ilxi, ildirim, qızıl* sözlərinin Quba şivələrində *əğiz, ilxi, ildirim, qizil* fonetik şəkilləri var.

Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan dilinə ərəb dilindən keçmiş bəzi sözlərin qalın saitlə işləndiyi də qeyd olunmalıdır; məs.: *xalq, haqq, ağıl, salamat, tamah* (ərəb dilində: xəlq, həqq, əql, səlamət, təmə’).

Dilimizdəki incələşmə meyli, başqa sözlə, arxasına saitlərinin incələşməyə meyilli olması akustik-fizioloji baxımdan da təsdiq olunur. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi üzrə xüsusi tədqiqat aparmış A.Axundov *a* saiti haqqında yazır: “Bu sait... arxasına saitlərinin daha öndə tələffüz olunanıdır. Hətta bəzi fonetiklərin, məsələn, Ə.Dəmirçizadənin və F.Kazımovun hazırladıqları rentgenoqramlarda dilin vəziyyəti önsıra saitlərinin tələffüzündə olduğu kimi nəzərə çarpır” (7, s.86).

Azərbaycan dilində incəlik ahənginin qüvvətli olmasını onun başqa dillərə təsirində də görmək olar. Məsələn, Azərbaycan dilinin tat dilinə fonetik təsiri buna canlı sübutdur: T.M.Əhmədov bu barədə yazır: “Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində işlənən səslərin çoxu öndə tələffüz edilir və bu dilin güclü təsirinə məruz qalan tat dilinin nisbətən arxada və tam arxada tələffüz olunan bəzi səslərinin irəliyə doğru inkişaf meyli hiss edilməkdədir. Təsir nəticəsində dildəki bəzi qalın saitlərin incələrlə, dodaqlananların dodaqlanmayanlarla, dilarxası saitlərin dilortası saitlərlə əvəz olunması prosesləri müşahidə olunmaqdadır. Göstərilən faktlar sübut edir ki, təsir nəticəsində tat dilinin fonetik tərkibində müəyyən dəyişikliklər baş verməkdədir” (54, s.89).

a>e. *a* səsinin *e* səsinə keçməsi hadisəsi əsasən söz ortasında, bəzən isə söz əvvəlində *y* səsinin təsiri nəticəsində baş verir. Deməli, bu halda açıq saitin qapalılaşması və dilarxası saitin dilortası saitlə əvəz olunması hadisəsi meydana çıxır. Bu fonetik xüsusiyyət hələ orta əsrlərdən Azərbaycan dilində əmələ gəlmişdir: Dilədi ki, oğlanı həlak *qıleydi* (KDQ) (48, s.29); *Qeynatama, qeynanama* ayıdayım – dedi; Anamdan yeyrək

qeynana; Atamdan yeyrək *qeynata*; Uruzun şəfqət damarları *qeynədi* (KDQ) (473, s.138, 152); Uruzun şəfqət tamarları *qeynədi* (KDQ) (474, 121); *Eyder*, Şah Xətəim uçan qaçandan, Zərrəcə qorxmırıq bu datlı candan; Xətai *eydür*: ya Gani, Verən mövla alır canı (Xətai) (467, c.2, s.25, 30); *edir*<*eydir*<*aydır*: Mey *edir*: Mən nəbireyi-takəm, Bəng *edir*: Sən pəlidü mən pakəm (Füzuli, Bəngü Badə) (462, II c., s.262); Daxi çəkməyəlim əndühü *qeyqu*; Verib öz əliylə, *etdi* şahənşah; Gedəydi günümüzdən işbü *qeyqu*; Canında var idi, yüz fikr, *qeyqu* (Fədəi, Bəxtiyarnamə, XVII əsr) (461, s.53, 63, 69).

a saitinin *e* saitinə keçidi Azərbaycan dilinin cənub, şimal-şərq və şimal-qərb şivələrində yayılmışdır: *qeyçi*, *qeymağ*, *qeyiş*, *qeynata*, *qeynana*, *qeytan* (Cənubi Azərb.) (263, s.154), *qeymax*, *qeyin*, *eyran*, *qeytan*, *qeyiş*, *qeynəmax* (Təb.) (313, s.7), *çey*, *yeş*, *yeylax*, *yeşil*, *yey* (Ş.), *yeşil*, *çeylax*, *beyram*, *çey*, *yey*, *yeş* (Q.), *qeyin*, *qeynata*, *qeynana*, *qeytər*, *qeyçi*, *qeyiş*, *qeymağ* (B., Qb.) və s.

a>e dəyişməsi Cənubi Azərbaycan şairlərinin əsərlərində də öz əksini tapmışdır: Qızı qucağa alıb *qeynana* deyir: kiş-kiş (M.Ə.Möcüz); Oxuyeydim çoban *qeytər* quzunu; Bulax *qeynər* çay çimənin gözündə; Ey vay dedik qurddı, *qeyitdik* qaşdıx; Yəqin ginə samavarı *qeyniyir*; Sən də *qeytər* göylərə sal bu səsi; Gəl *qeyidax* çıxax Ağa Düzinə (M.Şəhriyar, Heydərbabaya salam) (434, s.4, 9, 13, 15, 25); Qışın qərə *qeyidi* alıb mənim canımı; Çəkibdir ipliyimi, qırıbdı *qeytanımı* (M.Şəhriyar, Qəm basdı qəlyanımı) (487, s.97).

Maraqlıdır ki, *a>e* dəyişməsi fars dilinə keçmiş Azərbaycan sözlərində də saxlanılır: *qeyçi*, *qeysi*, *qeyş*, *qeytan*, *qeymaq*, *yeylaq* (339, c.2, s.282, 283, 753).

Başqa türk dilləri içərisində *a>e* hadisəsi uyğur dilində güclüdür: *eymək*, *keynita*, *keynina*, *keyik* “qayıq”, *keyin*, *yeşil*, *yeğiş*, *yeğilik* (390).

Müşahidələr göstərir ki, bəzi şivələrdə incə saitlər ahənginə meylin qüvvətli olmasında yad dillərlə əlaqənin müəyyən rolu olmuşdur. Azərbaycan dili şivələrini bu cəhətdən nəzərdən

keçirdikdə maraqlı xüsusiyyətlərlə qarşılaşırıq. Yad dillərlə əlaqəsi nisbətən zəif olmuş şivələrdə (qərb şivələrində) qalın saitlər ahəngi saxlandığı halda, İran dilləri ilə əlaqəsi güclü olmuş şivələrdə (cənub və şimal-şərq şivələrində) incə saitlər ahəngi, ahəngin pozulmasında arxasına saitlərindən sonra önsıra saitlərinin gəlməsi hadisəsi üstünlük təşkil edir. Bu baxımdan cənub ləhcəsinə aid olan Naxçıvan qrupu şivələri içərisində Ordubad və Culfa şivələri fərqlənir. Ordubad və Culfa şivələrində qalın saitlərin incə saitlərə keçməsi hadisəsinə çox təsadüf edilir (məs.: *qəzən*, *qərdəş*, *üşəx*, *üca*, *ücüz* və s.). Coğrafi mövqeyinə və dil xüsusiyyətlərinə görə, bu şivələr Cənubi Azərbaycan şivələrinə çox yaxındır. Eyni qrupa daxil olan Naxçıvan, Şərur və Şahbuz şivələrində Ordubad və Culfa şivələrinin əksinə olaraq ahəngdə qalınlaşma xüsusiyyəti üstündür; bu şivələrdə saitlər ahənginin qalınlıq və incəliyə görə gözlənilməsi qüvvətlidir. Ahəng qanunu baxımından Naxçıvan, Şərur və Şahbuz şivələri dilimizin qərb şivələrinə yaxınlaşır. Ordubad və Culfa şivələrində isə ahəng qanunu tez-tez pozulur. Bu cəhətdən (incə saitlər ahənginin üstünlüyü, ahəngin tez-tez pozulması) həmin şivələr Təbriz şivələri ilə uyğunluq təşkil edir.

İncə saitlər ahəngi bəzi keçid şivələrdə də inkişaf etmişdir. Bu şivələr müəyyən ləhcələr, şivə qrupları arasında yerləşdiyindən müştərək, qarışıq xüsusiyyətlər (məsələn, cənub və qərb xüsusiyyətləri, şərq və qərb xüsusiyyətləri) əks etdirir.

Azərbaycan dilinin bəzi şivələrinin türksistemli olmayan bəzi dillərlə əlaqədə olduğu məlumdur. Yad sistemli dillərlə təmasda olan şivələrdə Azərbaycan dili müxtəlif etnik qrupların ikidilli individləri arasında ümumi kommunikativ funksiya yerinə yetirmişdir.

A.Bakıxanov Şirvanı nəzərdə tutaraq yazmışdır: “Bu ölkə əhalisinin nəslə müxtəlif tayfalardan mürəkkəbdir... Quba vilayətinin şərq qisminə, Bakı, Şirvan və Səlyan vilayətlərində yaşayanlar fars, ərəb, moğol və tatarlardan ibarətdir... Bütün Bakı ölkəsində – altı tərəkəmə kəndindən başqa – bütün əhali

tat dilində danışır. Məlum olur ki, bunların da əslı farsdır” (31, s.23, 24, 27).

M.Cahangirov A.Bakıxanovun bu qeydləri ilə əlaqədar olaraq yazır ki, “A.Bakıxanovun bu mülahizəsini biz heç də “mütləq həqiqət” saymırıq. Bununla belə, onun sözlərini burada xatırlatmaqda məqsədımız yerli Bakı əhalisinin etnik tərkibcə tarixən “müxtəlif”, o cümlədən türkdilli və farsdilli əhalidən “mürəkkəb” olduğunu hələ təqribən əsr yarım bundan əvvəl Bakıxanovun etiraf etdiyini nəzərə çarpdırmaqdır” (36, s.123).

İran dilləri ilə əlaqədə olmuş şivələrdə arxasıra saitlərinin önsıra saitlərinə keçməsi hadisəsi nisbətən geniş yayılmışdır. M.Şirəliyev yazır: “*a* səsinin *ə* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə Azərbaycan dilinin bütün şivələrində, demək olar ki, az və ya çox dərəcədə rast gəlmək mümkündür. *Lakin bu hadisə şərq və cənub dialekt və şivələrində daha geniş yayılmışdır* (kursiv bizimidir – E.Ə.)” (152, s.39-40). Yenə həmin müəllif *ı>i* hadisəsi haqqında yazır: “*ı* səsinin *i* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi, əsasən, şərq dialekt və şivələrinə aiddir” (152, s.40).

Doğrudur, incələşmənin müəyyən hissəsi *y* səsi və sonor samitlərlə əlaqədar baş verir, lakin belə ahəngin ardıcıl bir xüsusiyyət kimi özünü göstərməsində dilimizin ümumi incələşmə meyli ilə yanaşı ekstralinqvistik amillərin də rolu hiss edilir.

Maraqlıdır ki, *a>ə* hadisəsi türkmən dilinin İran və Özbəkistanla qonşu rayonlardakı şivələrində (məsələn, Nohur dialektində) daha çox yayılmışdır: *pəlçix, ərçin, pəltə, pəxtə* (420, s.119).

Başqa türk dillərinin faktları ilə müqayisədə deyə bilərik ki, *a>ə* dəyişməsi Azərbaycan dili şivələrində daha çox inkişaf etmişdir. Şivələrimizdə belə fonetik xüsusiyyətin geniş yayılmasının başlıca səbəbi dilin sistemindəki meyllərlə bağlıdır. Bu hadisənin İran dilləri ilə eyni arealdakı şivələrdə güclü olması burada dilxarici amillərin də rolunu nəzərə almağı tələb edir. *a>ə* incələşməsinə qonşu İran dillərinin təsirini N.Z.Hacıyeva qeyd etmişdir (240, s.139).

Şübhə yoxdur ki, incələşmə hadisəsi dildə birdən-birə yaranmamış, dilin uzun sürən təkamülü nəticəsində meydana çıxmışdır. Azərbaycan dili şivələrinin yad dillərlə, xüsusilə İran mənşəli dillərlə əlaqəsinin tarixi qədimdir. Bəllidir ki, Azərbaycanın cənub hissəsində azərbaycanlılarla yanaşı İran mənşəli etnoslar da qədim zamanlardan yaşamışlar. Köçəri İrandilli tayfaların Midiyaya eramızdan əvvəl VIII əsrdə gəldikləri məlumdur (174, s.77). Azərbaycanın şimal hissəsində tat adlanan əhalinin sasanilər dövründə bura köçürülməsi barədə məlumat vardır: “Sasanilər Albaniyanı öz hakimiyyətləri altında saxlamaq və orada özlərinə dayaq yaratmaq üçün Albaniyaya İran dillərində danışan əhali köçürüldülər. Sonralar tat adlandırılmış bu əhalini Sasani dövləti üçün böyük strateji əhəmiyyəti olan rayonlarda yerləşdirirdilər. Tatlar Abşeronun, indiki Şamaxı, Dəvəçi, Quba və başqa rayonların ərazisində məskən salırdılar. Onların qalıqları indi də bu yerlərdə yaşamaqdadır” (26, s.98). Antik coğrafiyaşünaslar Albaniyada müxtəlifdilli 26 tayfanın yaşadığını göstərmişlər (26, s.66).

Göründüyü kimi, türkdilli və İrandilli etnosların əlaqəsinin tarixi qədimdir. Bizə belə gəlir ki, bu cür etnik müxtəliflikdə ayrı-ayrı dövrlərdə “azlıq-çoxluq”, “qalib-məğlub” tərəflər olmuşdur. Qalib-məğlub qarşılaşmasında nəticə etibarilə bu gün Azərbaycan dilinin yayıldığı bütün areallarda Azərbaycan dili qalib çıxmışdır. Azərbaycan dilində bir çox yeni xüsusiyyətlərin meydana çıxmasında etnik qarışıqlıq, şübhə yoxdur ki, müəyyən rol oynamışdır. Neolinqvistlər belə hesab edirdilər ki, dil dəyişmələrinin əsas səbəbi etnik qarışmadır. Etnik qarışma deyəndə onlar irqi qarışmanı yox, mədəni qarışmanı nəzərdə tuturdular. Bu konsepsiyada hər bir yeni dil faktı alınma kimi götürülür. Pizaniyə görə, innovasiya kollektivə ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən gətirilir, sonra isə ya substrat təsirə məruz qalan bütün əraziyə, ya da onun bir hissəsinə yayılır (183, s.527, 529).

Vaxtilə M.Kaşğari göstərmişdi ki, ən doğru və təmiz dil farslarla qarışmayan və şəhərlərə gediş-gəlişi olmayan adamların dilidir. İki dil bilən şəhərlilərin dili isə pozuqdur. O, uyğur-

ların dili haqqında yazırdı ki, onların dili türkcədir, lakin bir-birilə danışdıqları başqa bir dili də var (441, I, s.65).

Beləliklə, böyük türkoloq M.Kaşğari türk tayfa dillərini yad dillərlə təmas dərəcəsinə görə, təmiz və pozucuq dillərə ayırır. N.A.Baskakov özbək və yeni uyğur dillərinin Orta Asiyanın yerli əhalisinin – qədim xarəzmlilərin, soqdilərin, taciklərin və başqa İran tayfalarının dilləri ilə çarpazlaşmasını nəzərdə tutaraq bu dilləri “təmiz” olmayan türk dilləri adlandırır (200, s.99). A.M.Şərbak da özbək, tatar və uyğur dillərini “qarışıq” türk dilləri hesab edir (413, s.19).

Türk dillərinin “qarışıq” təbiətindən bəhs edildikdə bu, yalnız yad dillərlə qaynayıb-qarışma mənasında yox, eyni zamanda etnik cəhətdən qeyri-yekcinslik kimi də anlaşılmalıdır. Məsələn, özbək dilinin dialekt sistemi karluq, tırqeq, qırpaq və oğuz elementlərinin vəhdətindən ibarətdir. Azərbaycan dilinin etnik özəyini isə oğuz-qırpaq tayfalarının dil xüsusiyyətləri təşkil edir. Ancaq Azərbaycan dilinin dialektlərində digər türk tayfalarının da (suvar, xəzər) dil elementləri iz qoymuşdur.

Bütün bunlar söz köklərində və şəkilçilərdə saitlərin incələşməsində dil xüsusiyyətlərinin qarışıq təbiətinin, yad dillərlə təmasın müəyyən amil kimi çıxış etməsi ehtimalını doğurur. Ekstralingvistik amillər türk dillərindən biri kimi Azərbaycan dilində qalınlıq ahəngindən incəlik ahənginə inkişaf meylini, dilin mövcud potensial imkanını müəyyən dərəcədə fəallaşdırmışdır.

B.Çobanzadənin fikrincə, türk xalqlarının tələffüz mərkəzi ilk əvvəllər damaq arxasında olmuş, sonra yavaş-yavaş önə köçmüşdür. O, *kazlar-kəzlər, kardaş-kərdəş, bağça-bəxçə, akça-əkçə, ara-əra, para-parə, yara-yarə, kara-karə, kanat-kənət* kimi sözlərdə baş vermiş dəyişikliyi ahəng qanununun “bir mərhələ daha açılışması” – inkişafı hesab edir. B.Çobanzadə türk xalqlarının tələffüz mərkəzinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq onun səs sisteminin dəyişməsini nəzərdə tutaraq yazır: “Buna xəlk “dil incələşməsi, dil nazıqlaşması” deyirlər. Səs uyuşma “kanununda” üçüncü dövrəyi doğuran hər şeydən əvvəl bu

hadisədir ki, bunu nəzər etibarə aldığımız zaman “karə, parə, akçə, baxçə” kimi sözlərdə “ahəng bozulmadığı” aşkar olur. Çünki bu sözlərdəki “a” ilə “ə” bir-birinə pək artıq yaxın olduğu kibi bu sözlərin digər səsləri də buna görə dəyişmiş və damağı tələffüz mərkəzinə yaxlaşdırmışdır” (44).

A.Axundov *a>ə* dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq yazır: “Azərbaycan dilinin istər tarixində, istərsə də dialekt və şivələrinə *a>ə* əvəzlənməsi, görünür dilxarici amillərlə bağlıdır; bəlkə də substrat təsiridir” (8, s.35).

Fikrimizcə, *a>ə* dəyişməsində ekstralinqvistik amillər bir növ katalizator rolunu oynamış, dilin mövcud imkanını fəallaşdırmışdır.

a~o. Tarixi baxımdan yanaşdıqda orta əsrlərdə Azərbaycan dili şivələrində *o*-laşma, yəni *a* saitinin *o* saitinə keçməsi hadisəsi özünü göstərir. Həmin dövrdə tərkibində *av* səs birləşməsi olan sözlər müxtəlif şivələrdə, bəzən isə eyni bir şivə qrupunda həm *av*, həm də *ov* kimi tələffüz olunmuşdur. *Av* forması ilə müqayisədə *ov* səs birləşməsi orta əsrlərdə innovasiya idi. Müxtəlif dövrlərə aid yazı dili nümunələrində eyni sözlər həm *av*, həm də *ov* şəklində işlənmişdir:

av: Azıb gələn qəzayı tən_ı ri *savsın*, xanım, hey; Sən var ikən *av avladı*, quş quşladı; *Av avhıyalım*, quş quşluyalım; Mərə dadı, mən *avçı* degiləm; Oğuz elinə *qaravul* olsun – dedi; Uçardan qaz, tauq, yürüdən keyik, *tavşan* bu holəyə toldurub, Oğuz yigitlərinə bunu dam etmişdi (474, s.32, 37, 42, 54, 104, 110); Ərənlər düşmənləri *avlaşurlar* (Q.Bürhanəddin) (469, s.153); *av*, *qavdun*, *savuxlux* (Kışvəri) (468, s.47, 55, 56); *tavşan* (“İxtiyarati-qəvaidi-külliyə”, XV əsr) (470, s.28); *avhıyalım* (Rövşəni, XV əsr) (469, s.53); *savuşmaq*, *qavrulmaq* (Xətai Təbrizi, Yusif və Züleyxa, XV əsr) (180, s.304); *avlaməq*, *qavməq*, *qavalaməq*, *avmaq*, *av*, *cilav*, *yavşan* (“Əsrarnamə”, XV əsr) (102, s.17, 40, 55, 59); Şah İsmayıl Xətəinin dilində: *Avlaxda* bu gün *avlarikən* yarə yoluxdum (467, c.1, s.264), *avçı*, *savux*, *savurarsan*, *qavışdı*, *qavuşmasaydı* (467, c.2, s.25, 96, 97, 148, 153); Füzulinin dilində (462): *savurdum*, *savurmuş*, *sav-*, *savu-*

lub (I, s.230, 324, 332, 363), *savurmadan*, *qavun* (II, s.250, 276); *tavuuq*, *qavun*, *avçı*, *savuuq*, *av* (“Şeyx Səfi təzkirəsi”, XVI əsr) (358, s.5, 6, 10, 24); *savurar*, *havur*, *avuc*, *qavurdu*, *qaravul*, *av*, *avçular* (Qövsi Təbrizi) (489, s.43, 45, 78, 86, 177, 183, 186); *avçısı*, *savılıb*, *savılmaz* (Vaqif) (490, s.45, 245, 253).

Av səs birləşməsi Azərbaycan dilinin cənub şivələrinin əsas əlamətlərindəndir. Cənubi Azərbaycan şivələrində bu xüsusiyyətin olmasını M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” əsərinin dili göstərir: *dəlisavlıq*, *qavzanardı*, *qavzan*, *qavalıyup* (434, s.12, 13, 15, 17).

Görünür ki, Təbriz şivələrində *ov* səs birləşməsi fəaldır. M.Ergin Şəhriyarın dilində işlənən *qavzan* feilindən danışarkən yazır: “*qavzan*- feilinin Təbrizdə daha çox yuvarlaqlaşmış şəkli olan *qovzan*- şəkli kullanılır” (434, s.168).

M.Məmmədov *o>a* hadisəsinin Təbriz şivələri üçün səciyyəvi olduğunu göstərir: *av*, *avçı*, *malla*, *qahın*<*qovun*, *qapmax*<*qopmaq*, *savqat*, *tavlamax* (313, s.8).

Müxtəlif tədqiqatçıların qeydlərindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Cənubi Azərbaycan şivələrində *av* və *ov* formalarının hər ikisi işlənir.

o>a səs uyğunluğu Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu, Zəngilan, Qubadlı və Cəbrayıl şivələrində güclüdür: *av*, *avçı*, *qavın*, *qavırma*, *qavmax*, *davşan*, *avlax*, *çavqın*, *qavalamax*, *savırmax*, *bızav*, *oxlav*, *cilav* (Nax. qr.), *qavın*, *qavırqa*, *oxlav* (Zən.), *av*, *afçı*, *avmax*, *qavırma*, *qavmax*, *davşan*, *bızav* (Qub.), *av*, *aviç*, *qavırmax*, *dafşan*, *cilav* (Cəb.).

o>a hadisəsi az və ya çox dərəcədə Kəlbəcər, Laçın, Ağdam, Ağcabədi, Füzuli (Qarabulaq), Beyləqan, İmişli, Yardımlı, Cəlilabad və Qax rayonlarının şivələrində də qeydə alınmışdır (16, s.57, 109).

Bu fonetik xüsusiyyət Arpaçay kəndlərində (Türkiyə) yaşayan azərilərin şivəsində də var: *avçı*, *avla*, *davşan*, *havız*, *qavış*, *tavix* (163, s.26).

o>a hadisəsi Əfqanıstan ərazisindəki əfşar dialektində və Kərkük türkmənlərinin dilində də qeydə alınmışdır; əfşar

dialektində: *qavurma* (168, s.74, 76); Kərkük türkmənlərinin dilində: *av*, *alav* (337, s.15); *qavırma*, *qavın* (“Arzı-Qəmbər”) (451, s.16, 19).

Av səs birləşməsində *v* samitinin təsiri ilə *a* saiti *o* saitinə çevrilmiş və beləliklə *o*-laşma hadisəsi meydana gəlmişdir. Bu tipli *o*-laşma türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətləri ilə təsdiq olunur.

ov: *qova-qova*, *ov ovladılar*, *qovdı*, *ovdadır*, *sovuq-sovuq* (KDQ) (48, s.37, 71, 92, 134, 138); *kov-*, *sovuk* (KDQ) (432, s.423); Keyiki *qovardı* gətürərdi, babasının ögində sinirlərdi; Atının *cilovsın* döndərdi, ordusına gəlür oldı; Surnaçıları *qovdı*, nəqaraçıları *qovdı* (KDQ) (474, s.37, 64); *qovlaşurlar*, *qovar* (Q.Bürhanəddin) (469, s.153, 157); *qovlamaq* (“Əsrarnamə”, XV əsr) (102, s.21, 91); *sovuq* (“İxtiyarati-qəvaidi-küllüyyə”, XV əsr) (470, s.17, 24, 25, 26, 29); *dovşan*, *qırqovul*, *dovşancıl* “şahin” (“Kəvamil-üt-təbir”, XVI əsr) (106, s.12, 14); *qovmuşdu*, *ovçu*, *ov*, *sovurardı*, *ovçi* (Füzuli); *qovun*, *qovunsatənçi* (“Şeyx Səfi təzkirəsi”, XVI əsr) (358, s.26); *sovurarlar*, *sovurdun* (Qövsü Təbrizi); *alovlara*, *çovğun*, *sovuğun*, *buzov*, *qovar* (Vaqif).

M.Ə.Möcüzün və M.Şəhriyarın əsərlərinin dili üçün *ov* forması səciyyəvidir: *qovurma*, *qovza-*, *qovmaq*, *qovar*, *sovurur*, *tovlarsan*, *dovşanlar*, *qovun* (M.Ə.Möcüz), *dovşan*, *sözi-sovi*, *qovardıx*, *sovardıx*, *qovurqalıq*, *qovam*, *bizovi*, *söz-sovında* (M.Şəhriyar, “Heydərbabaya salam”).

Azərbaycan dilində oğuz əlaməti olan *av* forması uzun müddət ədəbi dildə işlənmişdir. *Ov* formasının fəal işləndiyi dövrlərdə ədəbi dil nümunələrində *av* formasına təsadüf olunması yazı ənənəsi ilə bağlı olmuşdur. Məsələn, Sultan Məcid Qəniyevin lüğətində (1909) həm *kovmak*, *ov*, *ovçi*, *sovuklamak*, *kovuşmaq*, *sovuk* (363, s.125, 239, 297, 334, 392), həm də *qavun*, *kavurmak*, *tavuk*, *karavul* (363, s.106, 110, 158, 351) formaları öz əksini tapmışdır.

Müasir Azərbaycan dilində *ov* forması ümumxalq danışq dili və ədəbi dil xüsusiyyətidir.

av səs birləşməsi *ov* formasına nisbətən daha qədimdir. Etimoloji baxımdan yanaşdıqda *av* formasının özü vaxtilə innovasiya faktı kimi meydana çıxmışdır (*ab* “ov”>*av*>*ov*). Artıq orta türk dövründə sait və samit birləşmələrinin diftonqlara və uzun saitlərə uyğunluğu əlamətinə görə, türk dilləri iki böyük qrupa ayrılırdı: *ağ*>*av*>*oo*//*uu*; *oğ*>*uv*//*iy*; *eg*>*ev*//*iy*; *ög*>*üy*//*üü*; *iğ*>*iv*//*iy*; *uğ*>*uv*>*uu*>*u*>*i*; *ig*>*iy*>*ii*>*i*; *üg*>*üv*//*üy*.

N.A.Baskakov göstərir ki, qədim *ağ*, *oğ*, *eg*, *ög*, *iğ*, *uğ*, *ig*, *üg* birləşmələrinin itməsi qərbdə əsas etibarilə bunları tam itirmiş bulqar və qırpaq dilləri üçün səciyyəvi idi, oğuz dillərinin bir hissəsində isə bu birləşmələrin uzun saitlərə keçməsi intervokal mövqedə əsasən *ğ/g* samiti üçün səciyyəvi idi (200, s.59).

Qədim peçeneq dili abidələrinin faktları *g*, *ğ*>*y*, *v* dəyişikliyinə qədim dövrlərdən başladığını xəbər verir: *bey*<*beg* “bəy”, *yayu*<*yağū* “yağı, düşmən”, *avız*<*ağız* “deşik”, *tıvan*<*tovan*<*toğan* “şahin” (331, s.157).

Azərbaycan dili şivələrində *av*, *ov*, *oy* səs birləşmələri qədim *ab*, *ak*, *ağ* sait-samit birləşmələrindən törəmişdir:

ab, *abla*, *kabış* (Orxon abidələri) > *av*, *avla*, *qavış* > *ov*, *ovla*, *qovuş*

takuk (MK) > *tavuuq*>*tovuq*>*toyuq*

kağun (MK) > *qavun*>*qovun*

buzaqū (MK) >*buzav*>*buzov*>*buzoy*

tumağū (MK) >*tumav*>*tumov*>*tumo*:

B.Serebrennikov Azərbaycan dilində işlənən *soyuq* sözünün praformasını *soğuk* kimi bərpa edir (368, s.45; 369, s.42). *Soyuq* sözü Azərbaycan dilinin tarixində *sovuq-savux-soyuq-souq* şəkillərində işlənmişdir.

Orta əsrlərdə Azərbaycan dilində bu tipli sözlərin bəzisinin qədim formaları saxlanılır, lakin bununla yanaşı, yəqin ki, həmin sözlərin yeni şəkilləri də işlənirdi: *buğaqū* “buxov”, *tumağ* “tumov, zökəm” (“Kəvamil-üt-təbir”, XVI əsr) (106, s.14).

Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində *uğ* relikti saxlanmışdır: *buzuğ* “buzov” (Qb., Q.). Bu söz türk dillərinin qədim yazılı abidələrində *buzaq*, *buzaqı* şəkillərindədir (276, s.130).

Azərbaycan dilində *ov* səs birləşməsinin meydana çıxması tarixi, şübhəsiz ki, *v* samitinin türk dillərində işlənməsi tarixi ilə bağlıdır. A.M.Şerbaka görə, *v* səsi türk dillərində X əsrdən özünü göstərməyə başlayır (413, s.88). Vorosil Qukasyan *v* samitinin VII əsr Zaqafqaziya mənbələrindəki türkiizmlərdə işləndiyini müşahidə etmişdir: *avçi*, *savirik* (110, s.51-52). Tədqiqatçılar *v* səsinin qədim çuvaş dilində ən gec V əsrdən mövcud olduğunu ehtimal edirlər. V.Qukasyan qeyd edir ki, “Alban tarixi”ndə *avçi* sözünün, “Ermənistan coğrafiyası”nda isə *savir* etnoniminin işlənməsi sabir-xəzər ittifaqı dillərində artıq VII əsrdə, bəlkə də xeyli əvvəl, *v* səsinin mövcudluğunu göstərən təkzibedilməz dil faktıdır (110, s.52-53).

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, türk dillərinin inkişafının qədim (V-IX əsrlər) və orta (X-XV əsrlər) dövrlərində artıq Azərbaycan dili şivələrində *av*, *ov* səs birləşmələrinin hər ikisi paralel olaraq işlənməmiş. Həmin dövrlərdə *ov* forması nisbətən yeni dialekt xüsusiyyəti idi. Bu yeni xüsusiyyət, şübhə yoxdur ki, dildə birdən-birə meydana çıxmamış, müəyyən inkişaf yolu keçmişdi.

XVI əsrdə Azərbaycan dilində *oy* (< *ov*) səs birləşməsi mövcud idi: Ol *toyuq* kim qızıllı yumurtə qoyar idi, uçdu (“Şeyx Səfi təzkirəsi”) (358, s.26); Əgər bir kimsənə duşda kəndözünü aşıqla oynar görsə, bir kimsənəylə xüsumət edüb söz-*soyu* düşə (“Kəvamil-üt-təbir”) (106, s.11).

Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində haqqında bəhs olunan *av*>*ov* hadisəsindən fərqlənən başqa xarakterli *o*-laşma hadisəsi də özünü göstərir. Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsində bu hadisənin mərkəzi Bakı (Abşeron) şivələrindədir: *boba*, *boca*, *bobat*, *popaq*, *doban*, *hova*, *tova*, *dova*, *topanca* (148, s.18), *ovadannıq*, *hova*, *bormaq*, *gomuş*, *boyram*, *doban*, *popaq*, *topanca* (221, s.4), *boci* (354, s.11).

a saitinin *o* saitinə keçidi Quba və Şabran şivələrində də var: *yoxun, dovar, gomuş, hova, tova, boba* (Qb.), *popağ, yoxun* (Şab.).

o-laşma hadisəsi Azərbaycan dilinin cənub və cənub-qərb şivələrində də qeydə alınmışdır: *gomuş, yoxun, sobun, zolım, soyib<sahib, şodlıq<şadlıq* (Lən. qr.) (155, s.65), *yoba/yova, yoxa, yoxalığ, yopalağ* (Yar.) (82, s.19), *boyat, boyatı, boğarsax, çobalamax* (Cəb.) (72, s.5), *boyatı, boba, popax, yoba, bobat, hovayı, yoxun* (Zən.) (210, s.6), *boba, doban, popax, ombar, moşın* (Ord.) (242, s.6), *nomaz, hamı, oman, tomaşa* (Meğ.) (60, s.74), *yoxun, boğarsax* (Təb.) (116, s.38).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bəzi dialektoloqlar söz köklərində baş verən *a>o* hadisəsini dodaq ahənginin təsiri ilə yaranan *o*-laşma ilə qarışdırırlar. Azərbaycan dilinin qərb şivələrində *a>o* dəyişməsinə nümunə olaraq verilən *otoyda, butoyda, doğrollar, otdor, ordoydu, burdoydu* (Qərb qr.) (20, s.18-19), *otoyda, xoşdor, duzdor* (Qaz.) (272, s.6), *oloydum, soroydum, vursoydu, dursoydux, otoyda* (Bk.) (269, s.27) sözlərindəki hadisə Abşeron şivələrindəki və özbək dilindəki *o*-laşma tipində *yox*, dodaq ahəngi güclü olan qırğız, Altay, yakut dillərindəki *o*-laşma tipindədir: *koldor* “qollar”, *köllör* “göllər”, *ördök* “ördək”, *köynök* “köynək”, *köpölök* “kəpənək” (qırğız), *olor* “onlar”, *koldor* “qollar”, *koldon* “qoldan”, *köldör* “göllər”, *köstör* “gözlər”, *gündö* “gündə” (Altay), *oğollor* “uşaqlar”, *börölör* “canavarlar”, *kömöltö* “kömək” (yakut).

Dodaq ahəngində dodaqlanan açıq saitlərə üstünlük verilməsi Brahmi mətnlərində də öz əksini tapmışdır: *otoğ, olor, orto, otoz, yarok, kölək, könöl* (435, s.37).

Nümunələrdən aydın olur ki, dilimizin qərb şivələrində dodaq ahənginin təsiri ilə baş verən fonetik xüsusiyyəti – dodaqlanan açıq saitlərin ardıcılığını Bakı (Abşeron) şivələrində söz kökündəki *o*-laşma ilə eyniləşdirmək həmin hadisələrin təbiətinə uyğun gəlmir. Qərb şivələrindəki *o*-laşma dodaq ahənginin təsiri ilə sözün ikinci və sonrakı hecalarında əsasən şəkil-

çilərdə müşahidə edilir. Ümumiyyətlə, qərb ləhcəsinin bu xüsusiyyəti dodaq ahənginə aid olan bir məsələdir.

Azərbaycan dilçiliyində *o*-laşma hadisəsinin səbəbi müxtəlif şəkildə izah olunur. M.Şirəliyev əvvəllər bu hadisəni tat dilinin təsiri ilə izah etmişdir (147, s.25). Müəllifin sonrakı tədqiqatına görə, “*a>o* hadisəsinə doğuran əsas səbəblərdən biri də *a* səsinə əvvəl və ya sonra qoşa dodaq samitinin gəlməsidir” (152, s.46).

M.Şirəliyevin bu hadisəyə verdiyi izah yarımçıqdır. Belə ki, müəllif *a>o* hadisəsinə doğuran əsas səbəblərdən yalnız birini göstərir, başqa səbəblərin isə nədən ibarət olduğu məlum olmur. Bundan başqa, bəzi şivələrdə qoşa dodaq samitin iştirakı olmayan sözlərdə də *o*-laşmaya təsadüf edilir: *nozlu*, *Gilon* (Meğ.), *noz*, *nozik*, *nolə*, *sokit*, *zolım*, *soyib*<*sahib*, *şoddıq* (Lən. qr.), *soğ*, *oğac* (Ler.), *yoxa* (Yar.), *saxsoğan* (Qb.), *çonta* (Q.-Muğal).

Şübhə yoxdur ki, *o*-laşma hadisəsinin meydana gəlməsində dilin səs sistemi ilə bağlı olan fonetik şərait (*b*, *p*, *v*, *m*, *n*, *ğ* samitlərinin təsiri) başlıca şərtədir, lakin bu hadisənin müəyyən şivələrdə (Abşeron, Lənkəran) ardıcıl fonetik xüsusiyyətə çevrilməsini heç də həmişə *a* saitinin işləndiyi fonetik mövqə ilə izah etmək mümkün olmur.

Azərbaycan dili şivələrindəki *a>o* hadisəsindən bəhs edən müəlliflər özbək dilindəki *o*-laşmaya çox əsaslanırlar. Həqiqətən türk dilləri içərisində *o*-laşma ən çox özbək dilində inkişaf etmişdir: *kor* “qar”, *kişlok* “qışlaq”, *ğoz* “qaz”, *xotin*, *bola*, *non* “çörək”, *ota*, *kitob*, *ot* “ad”, *bahor* (302, s.18).

Özbək dilçiliyində bu hadisənin izahında bir-birinə zidd iki fikir vardır. Özbək dilçilərinin bəziləri bu hadisəni tacik dilinin təsiri ilə, bəziləri isə özbək dilinin öz təbiəti ilə bağlayırlar.

Özbək dilinə İran dillərinin təsirini inkar etmək olmaz. M.Rəsənenin mülahizəsi maraqlıdır. O yazır ki, türk dillərinə yad dil təsiri güclü olduqca, onlarda saitlər ahəngi qanunları bir *o* qədər çox pozulur; bəzi türk dilləri, məsələn, iranlaşmış özbək dialektləri kimi, hətta onu tamamilə itirmişlər (355, s.92).

Doğrudan da, müasir özbək ədəbi dili damaq və dodaq ahəngini faktiki olaraq itirmişdir.

Özbək dilində *o*-laşmanın mərkəzi Səmərqənd-Buxara qrupu şivələridir. Həmin hadisə buradan Fərqanə vadisinə yayılmış, qırğız və uyğur şivələrinə keçmişdir. Bundan başqa, *o*-laşmaya Qərbi Sibir tatarlarının dilində, qazax, türkmən, qumuq, qaraçay-balkar və türk dillərinin dialektlərində təsadüf edilmişdir (238, s.28-34; 240, s.21-26). Orta Asiya və Qafqazın türkdilli areallarını tədqiq etmiş N.Z.Hacıyeva *o*-laşmanın əmələ gəlməsi haqqında aşağıdakı nəticələrə gəlmişdir: 1) Sistem daxili xarakterli əlverişli şərait; 2) Yad dil təsiri; 3) Əhalinin köçməsi nəticəsində *o*-laşmanın yayılması (238, s.34).

B.A.Serebrennikov tatar, başqırd və qədim çuvaş dillərində başlanğıc *a*-nın *a^o*-ya keçidinin çətin izah olunduğunu qeyd etdikdən sonra yazır: “Burada, ola bilsin ki, hansısa bir substratın təsiri var, belə ki, oxşar hadisə mari dilinin Luqa dialektində də müşahidə olunur” (369, s.9). R.Rüstəmovə görə, Azərbaycan dili şivələrindəki *a>o* hadisəsini tat, talış və ya fars dillərinin təsiri ilə izah etmək olmaz. Onun fikrincə, burada substrat məsələsi haqqında düşünmək bəlkə həqiqətə daha çox müvafiqdir (354a, s.282). A.Axundov qeyd edir ki, Bakı dialektinə aid *a>o* əvəzlənməsi, güman ki, substrat hadisəsidir. Eyni hadisənin özbək dilində də özünü göstərməsi hər iki hadisənin İran mənşəli substrat təsiri olduğunu söyləməyə haqq verir (9, s.110).

Bütün bunları nəzərə aldıqda Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində *nomaz*, *homı*, *oman*, *tomaşa*, *nomıs*, *nozlı*, *moral*, *dom-daş*, *zomana* (Meğ.) (60, s.74), *boba*, *bormağ*, *bobat*, *boğ*, *boyir*, *bolə*, *voqiə*, *qoval*, *noz*, *nozık*, *nolə*, *nomaz*, *nomus*, *sokit*, *səlomət*, *səlom* (169, s.216) kimi sözlərdəki fonetik dəyişikliyin səbəbi aydınlaşır.

Ancaq bu da unudulmamalıdır ki, Azərbaycan dilinin İran dilləri ilə əlaqədə olmuş şivələrində *o*-laşmanın ardıcıl bir keyfiyyət kimi özünü göstərməsində birinci növbədə dilimizin özündə fonoloji imkan olmuşdur. Belə ki, bəzi şivələrdə dodaq-

lanan açıq saitlərə üstünlük verilməsi, eləcə də *a* saitindən əvvəl və ya sonra *b*, *p*, *v*, *m*, *n*, *ğ* samitlərindən birinin gəlməsi həmin hadisə üçün fonoloji şərait rolunu oynamışdır.

Türk dillərində *a>o* hadisəsinin tarixi qədimdir. Belə fonetik dəyişikliyi qədim peçeneq dilində və XVI-XVII əsrlərdə üzü köçürüldüyü ehtimal olunan oğuz atalar sözlərində görmək olar: *boy*<bay, *xopon*<kaban (331, s.158); *Tovarin* yavuşlandığı vaqt bölüşdüyün kişiyə sor; *Yovaya* könül vermə (483, s.52, 130).

Deyilənlər Azərbaycan dili şivələrindəki *o*-laşmanın dialekt fonetikasının uzunmüddətli tarixi inkişafı nəticəsində meydana çıxdığını göstərir.

ə//e>ö. Azərbaycan dili şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri bəzi sözlərdə birinci hecədə *ə*, *e* saitlərinin *ö* saitinə keçməsidir. Belə səs dəyişməsi ədəbi dil tarixi materiallarında öz əksini tapmışdır: *öy*, *dögül*, *sövgü* (“Əsrarnamə”, XV əsr); *Nöşün* feilindən olurdu pəşiman; *Nöşün* oldu pəşiman, qıldı fəryad (Fə dai, Bəxtiyarnamə, XVII əsr), Ey çeşmi-xumarım, *nöşün* ağladın; Məni görcək bilməm *nöşün* yaşınır (Vaqif).

e>ö dəyişməsi *eydür* (< aydır) sözündə də özünü göstərir: Şah Xətayim *öydür*: yola gətirən, Yerini bəklilib, pusda oturan (466, s.51).

Aydır sözündə baş vermiş dəyişiklik belə getmişdir: *aydır>eydür>öydür* (a>e>ö).

e>ö dəyişməsi Təbriz şivəsində saxlanılır: *öy*, *sövmax*, *çövürmax*, *döyür* “deyil”. Bu xüsusiyyəti M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” əsərinin dilində də görmək olar: *övdə*, *sövəndə*, *sövgüliyd* (434, s.6, 8, 13).

e>ö hadisəsi Azərbaycan dilinin digər şivələrində də yayılmışdır: *dögür* (Nax.), *öv* (Şah.), *öylən*, *döyül*, *söyün*, *çöyür* (Qaz., Qar.), *öy* (Qaz., Qar., B., Şam., Qb., Muğ.), *dövə* (B.), *nöşün* (B., Şam., Sal., Sab.), *öy//öv*, *sövmax*, *söyün-*, *döyül* (Ş.).

Q.Məmmədli Fədainin “Bəxtiyarnamə” əsərinin dilində işlənən *neyşə*, *nöşün* sözlərinin (sual əvəzliliklərinin) hazırkı Təbriz ətrafında qəti olaraq işlənmədiyini, bu sözlərin yalnız

Şirvana məxsus olduğunu yazır (461, s.6). *Nöşün* sual əvəzliyi Bakı (Abşeron) şivələrində geniş şəkildə işlənir.

a//e>ö dəyişməsinə “Kodeks Kumanikus”da da təsadüf edilir: *säv~sev~söv~söy* (436, s.83).

e>a. *e* səsinin *a* səsinə keçməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin cənub şivələrinin əsas əlamətlərindən biridir. Bu səs dəyişməsi zəif şəkildə də olsa, yazılı abidələrdə əks olunmuşdur: *Ey avi* həqdən yapılmış, sənsən əhli-etibar; *Yarun* cəfası cümlə vəfadır, cəfa *dəgül* (Nəsimi); *av, dəgül, səvgülü, səvünmək*; Bu *avünü* manı a əyəsin göstərin (“Əsrarnamə”, XV əsr); *Kimsənə* kəndü qazancına *səvinməyə* (“İxtiyarati-qəvaidi-küllüyyə”, XV əsr).

e>a dəyişməsi Azərbaycan dilinin cənub şivələrində geniş yayılmışdır: *pəmir, həybə, yətim, ləş, bəl, kəçəl* (Təb.), *av, səvgi, pəndir, dəyil//də:l, həybə, çəvirməx□, həylə, vər-* (Nax. qr.), *pəmir* (Ord.), *av, vərqi, vərmək, Səvinc, dəyil, gəniş, bəçə* (Yar.), *gənə<yenə, gən, ənni, həyvan, cəcım<cecim, şəytan* (Lən. qr.).

e>a hadisəsinin izləri az və ya çox dərəcədə Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl, İmişli, Ağcabədi, Cəlilabad, Muğan, Bakı, Quba, Şəki şivələrində də müşahidə edilir.

Bu fonetik xüsusiyyət Kərkük türkmənlərinin dilində də var: *ənni, ərməni, ərkək, av, əlti, əniş, ərkən, gənə, gəri* (337, s.9, 16).

e>a hadisəsinin X əsrə aid qədim uyğur abidəsində (“Süan-Szanın bioqrafiyası”) və müasir uyğur dilində mövcud olması bu fonetik xüsusiyyətin qədimliyini göstərir: *äv, säv-, sävin-* (392, s.86, 114), *ərmən, əymənmək* “utanmaq, qorxmaq, çəkinmək”, *yər, yəngə* “böyük qardaşın arvadı” (390, s.70, 84, 774, 785).

e>i. Azərbaycan dilinin cənub, şərq və şimal şivələri üçün səciyyəvi olan *e>i* hadisəsi yazılı abidələrin dilində öz əksini tapmışdır: *Hey, hey, dayələr, [babam] manı a bən səni yüzi niqablu Beyrəgə vermişəm, diərdi* (KDQ) (474, s.54); *di-, niçün, nişə* (“Əsrarnamə”, XV əsr) (102, s.47, 72, 109); *di-, yi-, itmiyə, gəlmİYən* (Xətai Təbrizi, Yusif və Züleyxa, XV əsr)

(180, s.288); Nərgisi-məxmuru *din* kim, taki xudbin olmasun (Həbib, XV əsr) (464, s.45); Füzulinin dilində: Nəzm *eyliübən* bəyani-halın (124, s.69); *Nişə* məhrəm eylədin şəmi, məni məhrum edib (462, I c., s.238).

e>i hadisəsi müasir şivələrdə yayılmışdır: *ginə, kişniş* (Təb.), *di-, gidün* (Yar.), *hiç, mişə, ciyran, giymək, yimək, hisab* (Lən. qr.), *di-, yi-, git-, giy-, nicə, iləmax* (Ş.), *di-, yi-* (B.), *ilçi, giy-, git-, di-, yi-, mişə* (Qb.), *ilçi* (Q.).

Cənubi Azərbaycan şivələrində *e>i* dəyişməsinin *de-, ye-* sözlərini də əhatə etdiyini M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” əsərinin dili göstərir: Yürək *diyir* zaman keçmə, amandır; Qış zumarın yayda *yyüüp* doyardıx (434, s.11, 18, 26).

e~i səs uyğunluğu türk dillərinin qədim fonetik xüsusiyyətlərindən biridir. Orxon abidələrinin dilində *e~i* dialekt fərqi olmuşdur: *el-il, eki-iki, yer-yir, ber-bir, bes-bis* (172, s.132-133). M.Kaşğariyə görə, oğuzlar və qıpçaqlar *kemi* “gəmi”, digər türklər isə *kimi* demişlər (441, III, 253).

e>i hadisəsi türk, tatar, başqırd və uyğur dillərində də var: *gine, gitmek, giyinmek, iyi, inmek* (türk), *bil* “bel”, *biş* “beş”, *di-* (tatar), *kit-, ti-* (başqırd), *bişik* “beşik”, *yi-, yitiş-* (uyğur).

SÖZ SONUNDA DODAQLANMA ƏLAMƏTİNİN YARANMASI VƏ İTMƏSİ

Azərbaycan dilində saitlər ahənginin təzahüründə dodaqlanmayan və dodaqlanan saitlərin ardıcılığının gözlənilməsi ilə yanaşı söz sonunda dodaqlanma əlamətinin yaranması və itməsi (labiallaşma və delabiallaşma) xüsusiyyəti də olmuşdur. Dodaq ahəngində özünü göstərən bu meyillər müasir şivələrdə saxlanmışdır. Labiallaşma və delabiallaşma Azərbaycan dialektlərinin fərqləndirici əlamətlərindən biri sayılır. Bu hadisə söz köklərində və şəkilçilərdə müşahidə edilir. Söz sonunda dodaqlanma əlamətinin yaranması (*qayğu, yasduğ, ağacın, aldu; kişi, bəri, gəlün, gəldüz*) və itməsi (*quzı, quti, körpi, tüşdi, güldi*)

Azərbaycan dilinin cənub və şimal-şərq şivələri üçün səciyyəvidir. Dodaq ahəngində gözə çarpan həmin meyillər eynilə Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində öz əksini tapmışdır.

Labiallaşma ($i > u$, $i > ü$): *alub, qarşu, atun, əliim, belümüz, bilür, gedüb, eşidüb, gəlür* (KDQ), *qapu, qarğu, bəri, bilsün, sevgü* (Nəsimi), *açuq, adlu, qapu, qarşu, qayğu, yasduğ, yalğuz, yavuş, kərpüç* (“Əsrarnamə”, XV əsr), *aruğ, artux, baxub, bağışlasun, qapular, qayğu, ayrı, bilürəm, bəllü* (Şəms, Qisseyi-Yusif, XV əsr), *alub, itürmək, sevgü, bildürmək, gəlür* (Xətai Təbrizi, Yusif və Züleyxa, XV əsr), *qaşuğ, yastuğ, çəküc, əriük* (“Şeyx Səfi təzkirəsi”, XVI əsr), *canum, keçsün, artuxdur, sənün, qayğulu* (“Şühədanamə”, XVI əsr), *xamu, atlu, qapudadır, gerü, içəri, için* (“Şeyx Səfi mənəqibi”, XVII əsr).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Təbriz və Ordubad şivələrində *i* saitinin labiallaşması ($i > ü$) tək-cə söz sonunda deyil, sözün ilk hecasında da özünü göstərir: *bülmax* (Ord., Təb.), *büldür, büllici* (Ord.).

Sözün ilk hecasında $i > ü$ hadisəsi ədəbi dil materiallarında öz əksini tapmışdır: *büşmək < bişmək* (Xətai Təbrizi, Yusif və Züleyxa, XV əsr) (180, s.288); Ellər *bülür*, sən bir gözəl gülimsən (M.C.Cənnətiməqam, Şəhriyara səlam, XX əsr) (434, s.29).

Delabiallaşma ($u > ı > i$, $ü > i$): *ordu, durdı, köpri, börkli, öldi, gördilər* (KDQ), *oyunçı, qopdı, quti, qutısından, qonşi, gülin, güli, quşi* (Nəsimi), *doğri, qoodi, qonşi, köpri, qoyin* (“Əsrarnamə”, XV əsr), *tutuşdi, urdular, düşdilər* (Şəms, Qisseyi-Yusif, XV əsr), *dutmuş, oğri, onunci, bükmiş, sözümi* (“Şühədanamə”, XVI əsr), *quyi, sonı uci, dügi* (“Şeyx Səfi təzkirəsi”, XVI əsr), *oğlı, oldi, oxırdım, gördilər, düşdi* (“Şeyx Səfi mənəqibi”, XVII əsr).

Bəzi əlyazmalarında dodaq saitlərinin ardıcılığı gözlənilir. Məsələn, Kişvəri divanının əlyazma nüsxəsində (XVI əsr) dodaq ahənginin ardıcıl işlənməsi əlyazmanın səciyyəvi xüsusiyyətidir: *yüzü, düşübtür, bulub, bulubtur* (105, s.52).

Yazılı abidələr və müasir şivələr üzərindəki müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilində söz sonunda labiallaşma və

delabiallaşma hadisələrinin tarixi qədimdir. Azərbaycan xalq dilinin formalaşdığı dövrlərdə dialektlərdə belə fonetik meyillər mövcud idi. Müxtəlif dövrlərə məxsus yazılı abidələrin dilində söz sonunda dodaqlanma əlamətinin yaranması və itməsi hadisəsinin müşahidə olunması bu fonetik xüsusiyyətin qədimliyinə və eyni zamanda ədəbi dil tarixində ənənəvi olmasına dəlalət edir. Azərbaycan xalq dilinin təşəkkül etdiyi dövrlərdə tayfa dillərinin xüsusiyyəti olan bu hadisə sonralar məhəlli dialektlərin əlaməti kimi müəyyən olmuşdur. Dodaq ahəngində özünü göstərən bu meylin ədəbi dil tarixində davamlı olmasının başqa bir səbəbi də var. Məsələn burasındadır ki, söz sonunda labiallaşma və delabiallaşma hadisələri Orxon-Yenisey və qədim uyğur yazılarında da olmuşdur.

Söz sonunda dodaqlanma əlaməti: *azuk* “azuqə”, *katun* “xatun”, *kalur*, *kamuğ* “hamı”, *belgü* “nişan”, *kentü* “öz”, *kerü* “geri”, *yiñçü* “inci”, *birür* “verir” (Orxon abidələri); qədim uyğur abidəsində: *artuk* “artıq”, *yağuk* “yaxın”, *yaruk* “parlayan”, *kəntü* “öz”, *sığun* “maral” (“Süan Szanın bioqrafiyası”, X əsr).

Dodaqlanma əlamətinin itməsi: *tökti*, *bunsız* “qəmsiz”, *oğlına*, *tutdım*, *böri* “canavar”, *boltı*, *oğlin*, *oğlu* (Orxon abidələri); X əsrə aid uyğur abidəsində: *muni*, *bunun*, *oğlu*, *tögi* “düyü”, *özün* (392).

Söz sonunda belə fonetik meyilləri M.Kaşğari XI əsrdə türk tayfalarının dilində qeydə almışdı: *artuk*, *yalnus*, *yağmur*, *yarbuz*, *katun*, *kaşuk*, *kozi* “quzu”, *konşı*, *yudı*; *telü*, *temür*, *te-pük*, *böri* “canavar”, *kördi*, *köçti*, *küni* “günü” (426).

Söz sonunda labiallaşma və delabiallaşma hadisələrindən danışarkən bu da nəzərə alınmalıdır ki, Orxon-Yenisey abidələrinin dilində həm dodaqlanmayan, həm də dodaqlanan saitlərin ardıcılığının gözlənilməsi halları öz əksini tapmışdır:

Dodaqlanmayan saitlərin ardıcılığı: *yağı* “yağı, düşmən”, *içrəki* “içindəki”, *inisi* “kiçik qardaşı” (Kül tigin abidəsi), *keri* “geri” (Ongin abidəsi).

Dodaqlanan saitlərin ardıcılığı: *oğul*, *otuz*, *boltum* “oldum”, *uluğ* “ulu”, *kümüş*, *külüğ* “məşhur”, *üçün* (Yenisey abi-

dələri), *olur* “otur” (Tonyukuk abidəsi), *üçün* (Kül tigin və Küli çor abidələri).

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dili müəyyən dərəcədə türk xalqlarının qədim yazı ənənələrini də özündə saxlamışdır. N.A.Baskakov yazır ki, “türki” adlanan ədəbi dil XV əsrdən bütün türk tayfaları və xalqları üçün ümumi ədəbi dil olmuşdur. Türkinin ən qədim variantlarından biri karluk-uyğur dialekt əsaslı Qaraxanlılar dövlətinin ədəbi dili idi. Qaraxanlıların karluk-uyğur ədəbi dilinin müsəlman türk dünyasında bir sıra variantları əmələ gəlmişdi: I. Mavəranəhr variantı (karluk-uyğur əsaslı); II. Xarəzm-türk variantı (oğuz-qıpçaq əsaslı). Bu sonuncunun əsasında sonralar iki müvəqqəti – yerli variant yaranmışdı: 1. Səlcuq (oğuz) variantı; 2. Oğuz-qıpçaq əsaslı Cuci və ya Qızıl Orda variantı (Məmlük qıpçaqcası). Səlcuq (oğuz) variantı köhnə osmanlı və köhnə Azərbaycan ədəbi dilləri üçün əsas olmuşdur. Vahid türki ədəbi dilinin bütün variantları sonralar milli ədəbi dillərə çevrildilər ki, bunlar vahid əsasa və ümumi ənənələrə görə bir-birinə yaxın idi (207). Türkinin regional variantları haqqında N.Cəfərov da diqqətəlayiq mülahizələr söyləmişdir (Bax: 39a, s.24-26).

Deyənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan ədəbi dili materiallarında söz sonunda özünü göstərən labiallaşma və delabiallaşma hadisələri bir tərəfdən qədim türk yazı ənənələrinə əsaslanırsa, digər tərəfdən də canlı danışiq dilinə – Təbriz və Şirvan şivələrinin xüsusiyyətlərinə söykənir. Söz sonunda labiallaşma və delabiallaşma hadisələrinin türk dillərinin tarixində və müasir vəziyyətində müşahidə olunması dodaq ahənginin təbiətindən irəli gələn bir xüsusiyyətdir. Azərbaycan yazılı abidələrinin yarandığı və üzü köçürüldüyü areallarda (Təbriz, Şirvan) dodaqlanma əlamətinin yaranması və itməsi meyillərinin güclü olması bu fonetik xüsusiyyətin Azərbaycan ədəbi dili tarixində davamlı olmasına, normaya çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Söz sonunda delabiallaşma ($u > \iota > i$, $\ddot{u} > i$) yazılı abidələrdə $\mathcal{C}$ hərfi ilə göstərilmiş, mətnlər oxunarkən bu səs qalın saitli

sözlərdə daha çox *ı*, bəzən isə *i* ilə transkripsiya olunmuşdur. Delabiallaşan şivələrdə söz sonundakı *ı* saiti təmiz *ı* kimi deyil, daha çox *i* kimi tələffüz olunmuşdur. Bu əlamət Təbriz və Şirvan şivələrində güclü olmuşdur. Tarixən yaranmış və bugünkü davam etmiş həmin fonetik xüsusiyyət müasir şivələrdə canlı şəkildə müşahidə edilir. M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasının Təbriz şivəsinin xüsusiyyətlərini özündə yaxşı əks etdirdiyi məlumdur. M.Ergin bu əsərin dilində Təbriz şivəsinin xüsusiyyətlərinin olmasından dönə-dönə bəhs etmişdir (434, s.89-192). Saadet Çığatay isə həmin poemadan bir parçanı Təbriz şivəsinə nümunə kimi vermişdir (424, s.21-23). Maraqlıdır ki, M.Ergin Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” əsərini çap etdirərkən bir sıra sözlərdə söz sonunda saitlərin dəyişməsi hadisəsini *u>ı*, S.Çığatay isə eyni sözlərdə həmin hadisəni *u>i* kimi vermişdir:

yurdi, Qurıgölün, bozi, uzuni, quzunu (434, s.2-4).

yurdi, Kuri-gölün, bozi, uzuni, kuzuni (424, s.22-23).

M.Ergin Təbriz şivəsində söz sonunda *u>i* hadisəsinin olduğunu “Heydərbabaya salam” əsərinin dilinə yazdığı şərhlərdə qeyd edir. O, *suli* sözünü şərh edərkən yazır: “Hətta Təbriz ağzında kəlimə *suli* şəklində söylənməktə və ekin yalnız *-li* şəkli istifadədədir” (434, s.136).

Hər iki müəllifin bir sıra sözlərdə söz sonunda saitlərin dəyişməsi hadisəsini *u>ı* və *u>i* kimi verməsi Təbriz şivəsində delabiallaşma hadisəsinin həqiqətən güclü olduğunu və bu cəhətdən yazı dili ilə dialektin bir-birinə uyğun gəldiyini göstərir. Analoji vəziyyəti XX əsrin əvvəllərində şimal-şərq şivələri ilə Bakıda işlənən ədəbi dil arasında görmək olar. Sultan Məcid Qəniyevin 1909-cu ildə nəşr olunmuş “Rusca-tatarca lüğəti”nə müraciət edək (363). Bu lüğət həm ədəbi dil, həm də danışıq dili xüsusiyyətlərini özündə yaxşı əks etdirir. Lüğətin əhəmiyyəti ondadır ki, burada Azərbaycan dili sözlərinin rus qrafikası ilə yazılışı da göstərilmişdir. Müəllif bir çox hallarda Azərbaycan dili sözlərinin imladan fərqlənən tələffüz şəklinə əsaslanır. Məsələn, *donı uz* sözü sağır nunla yazılsa da, *douz* şəklində veril-

mişdir (s.324). Eləcə də *çooğun* (s.74), *doşan* (s.120), *oxlo* (s.130), *qooğa* (s.348), *aağu* (s.415) sözlərinin rus qrafikası ilə yazılmasında tələffüz əsas götürülmüşdür. Həmin lüğətdə söz sonunda labiallaşma və delabiallaşma hadisələri də müşahidə edilir:

i>u: *pambuğ, xatun, palut, qayğu, ağu, yarpuz, alunmalı, sanduq, alub;*

i>ü: *içərüdən, səyli;*

u>i: *korxi, kuti, kuzi, sulı, duzli, oğri, ovçi;*

ü>i: *tülki, dügi, süri, öli, özi.*

Əlbəttə, lüğətdə dodaqlanan və dodaqlanmayan saitlərin ardıcılığının gözlənilməsi halları da var: *qoşun, ordu* (s.61), *içki* (s.197), *iyli* (s.246).

Söz sonunda labiallaşma və delabiallaşmanın cənub və şimal-şərq şivələrində canlı bir fonetik xüsusiyyət olması, ədəbi dilin tarixən cənub və şimal-şərq şivələrinə daha çox əsaslanması həmin hadisənin yazı dilində uzun müddət davam etməsinə səbəb olmuşdur. Müasir ədəbi dilimiz dodaq ahəngi baxımından Qarabağ şivələrinə istinad etdiyindən söz sonunda belə bir fonetik meyil özünü göstərmir.

T.Hacıyev yazır ki, “Azərbaycan ədəbi dilinin hələ XVI əsrə qədərki dövründə Təbriz dialekti ilə yanaşı, Şirvan dialekti də iştirak etmişdir. Deməli, ədəbi dilimizdə ənənəvi şəkildə fəaliyyət göstərən Şirvan dialekti (Bakı dialekti onun tərkibinə düşür) xüsusiyyətləri XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ölkənin siyasi və mədəni mərkəzindəki dialekt xüsusiyyətləri ilə ümumən üst-üstə düşür. Normada özünü göstərən orfoqrafik xüsusiyyətlərin Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrinə uyğunluğunu göstərən bir neçə nümunə: ... son hecası damaq saiti ilə bitən kökə dodaq saitli şəkilçinin artırılması: *Uşaq qayıdıb gəlib... cəmiyyət firqəsinə söyləyüb* (“Molla Nəsrəddin”, 1906, №30) – bunun əksinə, dodaq saitli köklərə damaq saitli şəkilçilər qoşulur: *Məhəmməd yazısını qurtarub diqqət ilə öz-özünə (اوزینه) oxuyurdu (اوخویرد □)* (“Məktəb”, 1912, №91)” (78, s.198-199).

Buradan aydın olur ki, qədim dövrlərdə olduğu kimi XX əsrin əvvəllərində də ədəbi dilin bəzi orfoqrafik xüsusiyyətləri cənub və şimal-şərq şivələrinin əsas elementləri ilə, demək olar ki, üst-üstə düşmüşdür.

Söz sonunda labiallaşma və delabiallaşma hadisələrini saitlər ahənginin qaydalarından kənara çıxma halları kimi qiymətləndirmək olar. M.Kaşğarının bir qeydi bu fikri təsdiq edir. Onun yazdığına görə, türklər *bardım* deyirlər – bu qaydaya müvafiqdir. Oğuzlar və başqaları *bardam* deyirlər – bu qaydaya uyğun deyil. Lakin arğular *keldüm*, *bardum* deyirlər ki, bu qaydaya heç uyğun deyil (MK) (441, III, s.153). Müasir türkologiyada labiallaşma oğuz və karluq dillərinin əlaməti sayılır (201, s.203, 229). Fikrimizcə, Azərbaycan dilində dodaqlanan saitlərə görə ahəngin gözlənilməsi ixtiyaridir (ardıcılıq ola da bilər, olmaya da bilər), dilə görə fərqlənən saitlərin ahəngi (qalınlıq-incəlik ahəngi) isə mütləqdir. Əlbəttə, istisnalar mövcuddur.

Söz sonunda baş verən fonetik dəyişiklik – delabiallaşma hadisəsi bir sıra başqa səbəblərlə də şərtlənir. Belə ki, başlanğıc sözdə ən güclü mövqe olduğuna görə əsas informasiya burada toplanır. Söz sonunda isə informasiya daşıyan səslərin kəmiyyəti azalır. Danışanın gərginliyi söz əvvəlində çox, söz sonunda isə az olur. Buna görə də söz sonu dəyişikliyə daha tez uğrayır (413, s.95; 367, s.80-81).

Delabiallaşma dünyanın müxtəlif dillərində müşahidə olunan universal fonetik meyildir ki, bunun da əsas səbəbi söz sonunda gərginlik sahəsinin aradan qalxmasıdır: B.A.Serebrennikov bu məsələ ilə əlaqədar olaraq yazır: “*ö* və *ü* saitləri çox vaxt qeyri-dodaqlanmaya məruz qalır. Alman dilinin dodaqlanma əlamətini itirmiş dialektləri mövcuddur ki, bunlarda ədəbi dildəki *o* saitinə – *e*, *ü* saitinə isə – *i* saiti uyğun gəlir. İngilis dilində vaxtilə mövcud olmuş almancadakı *ü* tipli sait sonradan dodaqlanma əlamətini itirmişdir. Praural dilində mövcud olmuş belə səsin müasir ural dillərinin çoxunda itməsi də ehtimal olunur... Çuvaş ədəbi dilində isə əvvəllər olmuş *ö* saiti artıq işlən-

mir. Dodaqlanma əlamətinin itməsinə səbəb, görünür ki, gərginlik sahəsinin aradan qalxması meylidir” (367, s.120).

A.Axundov dodaqlanma fərqləndirici əlamətinin zəifliyinin linqvistik səbəbini şəkilçi morfemlərdə işlənən saitlər üçün həmin əlamətin fonoloji mənaya malik olmamasında görür (8, s.21). N.Z.Hacıyeva belə nəticəyə gəlmişdir ki, Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində delabiallaşma hadisəsinin güclü olmasının bir səbəbi də qeyri-türkdilli əhali ilə qonşuluğun bu hadisənin davamlılığına şərait yaratmasıdır (240, s.25).

Deyilənlərdən aydın olur ki, söz sonunda dodaqlanma əlamətinin itməsi meyli fonetik hadisədir. Azərbaycan dilinin yazılı mənbələrində bu hadisənin tək-cə orfoqrafiya ilə əlaqədar olaraq meydana çıxdığını iddia etmək doğru olmaz, həmin meylin ədəbi dil tarixində davamlı olmasının, görünür ki, real dil (dialekt) zəmini də olmuşdur.

SAİTLƏR AHƏNGİNİN POZULMASINDA QALINLAŞMA MEYLİ

Azərbaycan dili şivələrində saitlər ahənginin pozulmasında özünü göstərən meyillərdən biri incə saitlərdən sonra qalın saitlərin gəlməsidir. Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin cənub, şimal-qərb (Şəki, Oğuz, Zaqatala, Qax, Balakən), qismən Quba şivələrində yayılmışdır: *əkinçılıx, bilmax, gələcax, yetəcax, gedəcaxsuz, gedax, içax, gəldux, eləsax, elədux, eləmişux, eləruş* (Təb.), *bilmax, gidax, gəldix, vercam, gessax, getmişux, ge:ruş* (Ş.), *gizdatdığı* (Bal.), *gidmağ, gəlmağ, yimağ* (Qb.).

Azərbaycan dili şivələrinin bu xüsusiyyəti “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində əks olunmuşdur: Oğıl, ya səni *evərmaxmı* gərək? Bəli, bəs ağ saqallu əziz baba. *Evərmax* gərək – dedi; Mən qaraquc atıma binmədin ol *binmax* gərək; Oğuzunu ala gözli qızı-gəlini *bıldıqda* (474, s.55, 92).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da *k* səsi normal olaraq işlənmişdir. Yalnız *binmax* və *evərmax* sözlərində məsdər şəkilçisi *x* ilə yazılmışdır. M.Erginə görə, həmin sözləri (*binmax, evərmax*) -

max şəkilçisi ilə oxumaq daha düzgündür, çünki Cənubi Azərbaycan şivələrində, o cümlədən Təbrizdə *getmax*, *binmax*, *gəlməx*, *bilməx* şəkilləri vardır. Digər tərəfdən qalın *x* samitinin incə *ə* saiti ilə yanaşı işlənməsi normal deyildir. Belə olduqda həmin şəkilçi bugünkü bənzəyişinə uyğun oxunmalıdır (432, s.419).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində birvariantlı məsdər şəkilçisinin işlənməsini Ə.Dəmirçizadə 1959-cu ildə nəşr olunmuş tədqiqatında göstərmişdir: “Məsdər şəkilçisi bəzən indiki Nuxa şivəsində olduğu kimi, incə saitli sözlərdə də ancaq “-max” (مخ) tərkibində işlənmişdir: *binmax* (R.44), *اورمخ* *evərməx* (R.44)” (48, s.51).

Saitlər ahənginin qalınlaşma istiqamətində pozulmasını, başqa sözlə desək, incə saitli söz köklərinə bəzi şəkilçilərin qalın variantının artırılmasını Azərbaycan dilinin XIII-XVI əsrlər yazılı abidələrində də görmək olar: Nə yirdə isə od pinhan döğüldür, Bular *gizlənməğa* imkan döğüldür (DƏH, XIII əsr) (425, s.11); Sən yardən gəlür, necə əğyardən qaçım, Tədbir yoxdurur *yetəcax* tanrıdan bəla (Hidayət, XV əsr) (468, s.69); Və hər almağ və *verməğ* hesablar kim, anda xələyiq ilən var idi, qamulardan ödəşdi; ... tövbə ilə təlqin *verməğa* məşğul oldu; Pəs, Pirə İzəddin öz mərtəbəsinə məğrur olub Şeyxün *kürəkənlığı* xatirinə keçdi və bu işdə bərk durub peyğam göndərdi (“Şeyx Səfi təzkirəsi”, XVI əsr) (486, s.103, 208).

Cənub ləhcəsinin bu xüsusiyyəti, yəni incə saitlər ahənginin pozulması M.Ə.Möcüzün və M.Şəhriyarın əsərlərinin dilində də əks olunmuşdur: *neyliyəx*, *görax*, *işləməqdan*, *içmaq*, *getməğın*, *gəlməqdan*, *verruş*, *inannux*, *gəzəcəq*, *içaq* (M.Ə.Möcüz); *pişirirdix*, *gedəx*, *görüşdux*, *qeyidəx*, *gileylixdən* (M.Şəhriyar, Heydərbabaya salam), *köçəx*, *keçəx*, *içəx* (M.Şəhriyar, Qaçax Nəbi).

İncə saitli feil kökünə məsdər şəkilçisinin qalın variantının artırılması qumuq dilinin kaytaq dialektində də müşahidə edilir: *berməx* “vermək”.

MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏR

Azərbaycan xalq dilinin formalaşmasında iştirak etmiş müxtəlif tayfaların dil elementlərinin heç də hamısı ümumxalq dili xüsusiyyəti ola bilməmişdir. Ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşması prosesi dilin yerli müxtəlifliyini də bir növ zəruri etmişdir. Azərbaycan xalq dili inkişaf etdikcə, ədəbi dilin yazılı qolu sabitləşdikcə ayrı-ayrı dil vahidlərinin dialekt həddində müəyyənləşməsi prosesi getmişdir. Dilin başqa yaruslarında olduğu kimi, morfoloji quruluşunda da ayrı-ayrı elementlər (morfoloji əlamətlər) dialekt faktı kimi işlənmişdir.

Məhəlli dialektlərin formalaşmasında ekstralinqvistik amillər mühüm rol oynamışdır. İqtisadi həyat birliyinin zəifliyi, müxtəlif inzibati bölgələr, təbii-coğrafi sədlər ayrı-ayrı dil vahidlərinin məhdud ərazilərdə işlənməsi üçün şərait yaradır. Qədim tayfa dillərinin bəzi əlamətləri və innovasiya faktı kimi sonralar meydana çıxan bir sıra xüsusiyyətlər məhəlli dialektlərin əlamətləri kimi müəyyənləşir. Ədəbi dil normalarının sabitləşməsi isə ayrı-ayrı qrammatik əlamətlərin dialektal təbiətini daha aydın göstərir.

HAL ŞƏKİLÇİLƏRİ

-ın₁, *-in₁*, *-un₁*, *-ün₁*. Orxon abidələrinin dilində və Azərbaycan ədəbi dili nümunələrində yiyəlik hal şəkilçisinin velyar *n₁* ilə işlənən variantı özünü göstərir: *kağanın₁* *bodun₁* “xaqanın xalqı” (Ongin abidəsi), *türk bodunun₁* *ilin* “türk xalqının elini (dövlətini)” (Kül tigin abidəsi); *Uruzun₁*, *oğuzun₁*, *Qazanın₁*, *şərabın₁*, *bəgin₁* (KDQ); *Aşiqün₁* caninə batar kivrügün; *Qanqı bürcün₁* yıldızısın, ey mələk, bilsəm səni; *Zahidin₁* bir barmağın kəssən, dönər həqdən qaçar (Nəsimi) (103, s.120, 131, 134); *şahun₁*, *ağacun₁*, *aləmün₁* (“Əsrarnamə”, XV əsr) (89, s.41); Səpdi yüküş qapunda hər dəm, *Eşqin₁* yoluna bu çeşmi-giryan (Xətai) (465, c.2, s.352).

Yiyəlik hal şəkilçisində velyar n_l səsinin işlənməsi Azərbaycan ədəbi dilinin sonrakı dövrlərində də davam etmişdir. XX əsrin əvvəllərində bu xüsusiyyət ədəbi dilimiz üçün arxaiklaşmışdır. Yiyəlik hal şəkilçisinin velyar n_l ilə işlənməsi hazırda Azərbaycan dilinin qərb şivələrində saxlanmışdır: *qapının_l*, *quyunun_l* (Qaz., Tov., Bor.), *dərinin_l* (Bor.), *sürünün_l* (Qaz.). Digər şivələrdə isə, görünür ki, bu xüsusiyyət tədricən tələffüzdən çıxmışdır. Müasir türk dillərinin çoxunda (tatar, başqırd, türkmən, özbək, qazax, uyuğur, tuva, Altay və s.) yiyəlik hal şəkilçilərində Azərbaycan dilinin qərb şivələrində olduğu kimi velyar n_l samiti işlənir.

Azərbaycan dili şivələrində yiyəlik hal şəkilçisinin velyar n_l ilə işlənməsi arxaik bir xüsusiyyət, bu şəkilçinin adi n ilə tələffüz edilən variantı isə tarixi baxımdan innovasiya kimi başa düşülməlidir. Sonuncu xüsusiyyət şivələrdə daha geniş yayıldığına görə, ədəbi dil normasına çevrilmişdir.

-ik_l . Orxon abidələrində ismin yiyəlik halında *-iğ* şəkilçisinin müəyyən məhdudluqla işlənməsi həmin morfoloji əlamətin qədim dövrlərdən dialekt səciyyəli olduğunu ehtimal etməyə əsas verir: Türk *bodumığ* atı, küsi... “Türk xalqının adı, şöhrəti” (Kül tigin abidəsi, şərq tərəfi, 25).

Yiyəlik halın qədim *-iğ* şəkilçisi Azərbaycan dilinin ayırım şivəsində *-ik_l* şəklində saxlanmışdır. Ayırım şivəsində ismin yiyəlik halında dördvariantlı *-in_l* şəkilçisi ilə yanaşı *-ik_l*, *-ik_l*, *-uk_l*, *-ük_l* şəkilçisi də müşahidə edilir: k_l osa *arvadık_l* baldırınnan yapışdı, elə bildi k_l i, k_l eçəldi.

Ayırım şivəsində bu forma şəxs əvəzliliklərinin hallanmasında da özünü göstərir: *mənik_l*, *sənik_l*, *onuk_l*, *bizik_l*, *sizik_l*.

B.Sadıqov ismin yiyəlik halında işlənən qədim *-iğ* şəkilçisini qıpçaq qəbilə dilinə məxsus bir əlamət kimi səciyyələndirir (142, s.15-16).

Türk dillərində $n_l \sim \check{g}$ uyğunluğu qanunauyğun bir haldır. Məsələn, belə uyğunluq Azərbaycan dilinin müxtəlif şivələrində mövcuddur: *man_l a*, *san_l a* (Qaz.), *mağa*, *sağa* (Zaq., Q.), *bavasan_l ız//bavasağız* (ayırım şiv.). Digər türk dillərində də

şəxs əvəzliliklərinin hallanmasında yönlük halda *n₁* və *ğ* səslərinin paralel işlənməsi xüsusiyyəti meydana çıxır, məs.: *maya* (*man₁ a*), *ma:*, *saya* (*san₁ a*), *sa:* (sarı uyğur dili) (380, s.76).

-y₁, -y_i, -y_u, -y_ü. Azərbaycan ədəbi dilinin qədim nümunəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da saitlə bitən isimlər təsirlik halda *-y₁*, *-y_i* şəkilçisini qəbul edir: *Borchuy₁* borcından qurtardı; Məgər, sultanım, genə yazın *buğay₁* saraydan çıxardılar; Mərə kafərlər, bu *ərabəy₁* beşigim sandım; Xatun gələb zindançıya *qapuy₁* açdırdı.

Bu xüsusiyyət orta əsrlərə aid digər mənbələrdə də vardır: Neçin ki, yar ol *ağuy₁* içirməz, ey can, yarinə (Nəsimi); Özünə bir *güşəy₁* qılmış məkan (“Əsrarnamə”, XV əsr); ...gəminün ardından bir həmvər yel əsər idi və *gəmiy₁* sürər idi (“Şeyx Səfi təzkirəsi”, XVI əsr); Dışxaru çıxub *qapuy₁* qıfılladı (“Şühədanamə”, XVI əsr).

Ə.Dəmirçizadə təsirlik hal şəkilçisində özünü göstərən “y” elementi haqqında yazır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da “y” bitişdiricisinin işlənməsi oğuz-qıpçaq əsasında təşəkkül tapan ümumxalq Azərbaycan dilində oğuz üstünlüyünün qanuni əlaməti sayılmalıdır (48, s.76).

İsmin təsirlik halında “y” elementinin işlənməsi Azərbaycan ədəbi dilində XVIII əsrədək davam etmişdir. Həmin əsrdən *-y₁* şəkilçisi ədəbi dil üçün arxaikləşmiş, *-n₁* isə öz fəaliyyətini davam etdirmiş, normaya çevrilmişdir. Doğrudur, ismin təsirlik halında saitlə bitən sözlərin *-y₁* şəkilçisini qəbul etməsinə ədəbi dilimizin sonrakı dövrlərində də (XX əsrin əvvəllərində və sovet dövründə 1920-1930-cu illərdə) təsadüf olunur, lakin bu, daha çox ədəbi dildə özünü göstərən meyillərlə bağlı olmuş, ədəbi dilin xəlqi ünsürləri sırasına keçə bilməmişdir.

Azərbaycan dili tarixinin görkəmli mütəxəssisi H.Mirzəzadə təsirlik halda saitlə bitən sözlərdə “y” elementinin Azərbaycan ədəbi dili materiallarında və dialektlərin qərb qrupunda işlənməsindən bəhs etsə də, belə fikirdə olmuşdur ki, həmin

qrammatik ünsür Azərbaycan dilində XVIII əsrin əvvəllərinə kimi o qədər də səciyyəvi olmamışdır (124, s.79).

Təsirlik halda *-yi* şəkilçisinin işlənməsi tarixən Azərbaycan dilinin qərb şivələri üçün səciyyəvi olmuşdur. Cənub ləhcəsinə aid olan Naxçıvan qrupu şivələrində *-yi* şəkilçisi indiyədək yalnız Sədərək və Şahbulaq (Şərur r.) kənd şivələrində qeydə alınmışdır. H.Mirzəzadə “y” ünsüründən danışarkən yazır ki, “böyük ərazini təşkil edən cənub qrupu dialektləri üçün y ünsürü o qədər də təbii deyildir. XV əsrin görkəmli nümayəndələrindən Xətai və Kişvərinin dilində buna həddindən az təsadüf edilməsi fikrimizi doğrulda bilər” (124, s.80).

Azərbaycan dilində ismin təsirlik halında *-yi* şəkilçisi oğuz elementlərinin güclü olduğu şivələrdə qorunub saxlanmışdır. Bu xüsusiyyət dilimizin Qazax, Borçalı, Tovuz, Şəmkir, Daşkəsən, Gədəbəy, Göygöl, Goranboy şivələrində yayılmışdır: *qapıyı, dəriyi, quzuyu, sürüyü* (Qaz.).

-yi, -yi, -yu, -yü şəkilçisi Azərbaycan dilinin Basarkeçər, Çənbərək, Karvansaray, Böyük Qarakilsə, Zəngibasar şivələri üçün də səciyyəvidir. Bu qrammatik əlamətə adacıqlar şəklində Kəlbəcər, Laçın, Cəbrayıl (Böyük Mərcanlı, Hovuslu, Sofulu), Zəngilan (Şatarız, Ağbiz, Canbar, Sarılı Xəştəb), Sədərək, Şərur (Şahbulaq k.), Bakı (Hökməli, Qobu, Güzdək), Salyan (Beşdəli k.), Sabirabad (Kürkəndi) şivələrində də təsadüf edilir.

İsmin təsirlik halında “y” elementi Azərbaycan ədəbi dilində *nə* və *su* sözlərinin hallanmasında saxlanılır (*nəyi, suyu*). Bu xüsusiyyət müasir Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik quruluşundan bəhs edən tədqiqat əsərlərində istisna kimi qeyd olunmalıdır.

Saitlə bitən sözlərin ismin təsirlik halında *-yi, -yi, -yu, -yü* şəkilçisini qəbul etməsi müasir türk dilləri üçərində türk və qaqauz dillərinə xasdır: *qapıyı, gemiyi, kuzuyu, sürüyü* (türk), *masayı, kapuyu, kedii, köprüü* (qaqauz).

-yi şəkilçisi köhnə özbək ədəbi dilində də işlənmişdir. A.M.Şərbak həmin şəkilçini köhnə özbək dili üçün səciyyəvi hesab etmir, onu oğuz təsiri sayır (412, s.105). Yeri gəlmişkən

qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin əksər şivələri və müasir ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi olan *-ni, -ni, -nu, -nü* təsirlik hal şəkilçisi (saitlə bitən sözlərdə) tarixən türk dilinin Mərkəzi Anadolu şivələrində də işlənmişdir. 1863-1865-ci illərdə Mərkəzi və Qərbi Anadolunun şivələrini araşdıran V.A.Maksimov Ankara da daxil olmaqla mərkəzi çöl rayonda (Qaraman vilayəti) ismin təsirlik halında saitlə bitən sözlərdə *-ni, -ni* şəkilçisinin işləndiyini müşahidə etmişdir (220, s.246). Sonralar təsirlik halın ədəbi dil forması (saitlə bitən sözlərdə) Mərkəzi Anadoluda dialekt formasını sıxışdırmışdır. M.Rəsənenin, Ə.Cəfəroğlunun bu rayonda yazıya alınmış və çap olunmuş mətnlərində V.A.Maksimovun göstərdiyi şəkilçilərə təsadüf olunmur, lakin həmin şəkilçi Şərqi Türkiyədə saxlanılır. Qars sakinlərinin dilində bu formanın saxlanması Azərbaycan dilinin təsiri ilə izah olunmalıdır (220, s.246).

Təsirlik halda saitlə bitən sözlərdə *n* və *y* elementlərinin paralel işlənməsi müxtəlif tayfa dillərinə məxsus dialekt fərqləri olmuşdur. Orxon yazılarından olan Bilgə kağan abidəsində saitlə bitən *bu* sözünün *-ni* şəkilçisini qəbul etməsi (*buni*) “n” elementinin türk tayfa dillərində qədimdən mövcud olmasına dəlalət edir. Ümumiyyətlə, Orxon abidələrində və uyğur yazılarında *n/n₁ ~y* uyğunluğu olmuşdur: *kon₁ -koy* “qoyun”, *kandakayda* “harada” (200, s.44-45). V.M.Nasilov qədim uyğur dilində *ayığ* sözü ilə yanaşı *anığ* formasının mövcud olmasını “n” dialektinə məxsus variant hesab edir (330, s.8). Türkoloji ədəbiyyatda *-ni* variantının daha çox qıpçaq dilləri, *-y₁-n₁* isə oğuz dilləri üçün səciyyəvi olduğu göstərilir (240, s.124).

-n. Orxon kitabələrinin dilində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərə təsirlik halda *-in, -in, -n* şəkilçisi artırılır. Bu şəkilçinin *-in, -in* variantı birinci və ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra, *-n* variantı isə üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra işlənmişdir: *sabım-in* “sözümü”; kəlimgə *bəglərin bodunun* “gələn bəylərini, xalqını”; *kan₁ ı-n* “atasını”; *...yilkısın, barımın, kızın, kuduzın* kəlitim “...ilxısını, var-dövlətini, qızını, qadınını gətirdim”.

Üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra *-n* təsirlik hal şəkilçisinin işlənməsi Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində də var: Ağ birçəklü qarının *südin* tutdı; Beyrək at *köksin* qucaqladı (Kdq); Aşiqin *sinəsin* sipər dedilər; Zahidinı bir *barmağın* kəssənı dönər həqdən qaçar (Nəsimi); Eşq *atəşin* canımıza salmadıq (Vaqif); O saat cariyə gələb Sənubərin əmrin bildirib və bu kişinin *əhvalin* soruşdı (“Şəhriyar”, XVIII əsr).

Bu xüsusiyyət, yəni üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş isimlərin hallanmasında təsirlik hal şəkilçisinin *-n* formasında işlənməsi Azərbaycan dilinin şivələrində də müşahidə edilir: *obasın* (obasını), *nənəsin* (nənəsini) (Sal.); *küpəsin* (küpəsini), *adın* (adını) (Ş.); –Onnarın *südüin* fermə müdürü yazır qınışqıya (Şah.); –Uşax *xalasin* görmüyüf; –Gündə *əmisin* çarır (Bər.) və s.

Göstərilən nümunələrə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan dili dialektlərində III şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik halda *-n* şəkilçisinin işlənməsi türk dillərinin tarixində mövcud olmuş qədim bir xüsusiyyətin saxlanmasıdır.

Təsirlik halda *-n* şəkilçisinin işlənməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan dilçiliyində müəyyən mülahizələr söylənmişdir (142, s.21-24; 122, s.56-59). Həmin qrammatik əlamət haqqında Y.Məmmədovun qeydləri diqqəti cəlb edir: “Türkoloji ədəbiyyatda, xüsusilə, Azərbaycan dilçiliyində *cavabın al, ruxsarıin görüb, saçın dartdı* kimi ifadələrdə təsirlik hal şəkilçisinin düşdüyünü göstərirlər. Yuxarıdakı ifadələrdə təsirlik hal şəkilçisinin düşdüyünü göstərməkdə, şübhəsiz, müəlliflər səhv edirlər. Əvvəla ona görə ki, lap qədimdən türk dillərində mənsubiyyət şəkilçili isimlərdən sonra təsirlik hal şəkilçisinin düşməsinə çox nadir hallarda təsadüf edilir. Orxon-Yenisey abidələrində təsirlik hal şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçili sözlərdən sonra heç vaxt düşmür. İkincisi, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, istər Orxon-Yenisey yazılarında, istərsə də türk dillərinin başqa abidələrində mənsubiyyət şəkilçili isimlərə artırılmış xüsusi təsirlik

hal şəkilçisi olmuşdur (-*m*, -*in*, -*n*). Bizcə, Azərbaycan dili abidələrində, həmçinin müasir şivələrimizdə geniş şəkildə yayılmış -*n* şəkilçisi (*kitabını aldı, onun səsinə kəsdi əvəzinə kitabın aldı, onun səsin kəsdi*) qədim türk dili abidələrində işlənmiş -*n* təsirlik hal şəkilçisindən başqa bir şey deyildir” (122, s.58).

-(n)ı . Orxon abidələrinin dilində ismin təsirlik halında işlənən şəkilçilərdən biri -*ığ*, -*ig*, -*ğ*, -*g* olmuşdur; məs.: *Karluq bodunı ığ ölürtim*. “Karluq xalqını öldürdüm”; *Türk bodun aç erti. Ol yulığı alıp ıgittim*. “Türk xalqı ac idi. O ilxını alıb [onları] yüksəltdim” (Bilgə kağan abidəsi, şərq tərəfi, 29, 38); *Bu süg elt tidi*. “Bu qoşunu apar, – dedi” (Tonyukuk abidəsi, şimal tərəfi, 32).

Q.Aydarov həmin şəkilçinin müasir türk dillərindən heç birində saxlanmadığını, onun yalnız monqol dilində müşahidə olunduğunu göstərir (172, s.154).

-*g*, -*ğ*, -*ığ* təsirlik hal şəkilçisinə qədim uyğur abidələrində və M.Kaşğarının lüğətində də rast gəlmək mümkündür: *tenı rig* “tanrını”, *nomuğ* “qanunu” (qədim uyğur abidələri) (330, s.33), Otaçı *közüg* enüclədi “Təbib gözü sağaltdı”; Ol *sözüg* anıladı “O sözü anladı” (MK) (426, s.479).

Azərbaycan dilinin tarixində -*ığ* şəkilçisi ancaq dialekt forması olaraq qalmışdır. Təsirlik halda işlənən həmin şəkilçiyə tayfa dilinin bəzi əlamətlərini özündə yaşadan ayırım şivəsində bir qədər dəyişmiş formada təsadüf olunur. Ayırım şivəsində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik halda -*/n/ıkı*, -*/n/ukı* şəkilçisi işlənir: –Mallarıq *otunukı* bir tö:rü piçdix□ bi:lləri (361, s.260).

Ayırım şivəsində ismin təsirlik halında işlənən -*ıkı*, -*ukı* şəkilçisini B.Sadıqov aşkar etmiş, lakin həmin şəkilçinin üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra işlənməsi onun nəzərindən qaçmışdır. Bundan başqa, B.Sadıqov ayırım şivəsinin faktlarını qədim türk yazılı abidələrinin faktları ilə eyniləşdirmişdir (142, s.24-25; 361, s.260-261). Belə ki, Orxon-Yenisey kitabelərində -*ığ* şəkilçisi mənsubiyyət göstəricisi qəbul etməmiş isimlərə əlavə olunmuşdur.

QƏDİM ALƏT HALI HAQQINDA

Türkoloji ədəbiyyatda türk dillərinin qədim dövrlərində alət halının mövcud olduğu göstərilir. Azərbaycan dilçiliyində bu hal müxtəlif istilahlarla adlandırılır: instrumental hal (Ə.Abdullayev), birgəlik-vasitəlik hal (Y.Məmmədov), birgəlik hal (M.Şirəliyev), alətlilik-birgəlik halı (Ə.Şükürov), alət halı (M.Novruzov).

Azərbaycan dili tarixçilərindən H.Mirzəzadə və Ə.Dəmirçizadə əsas tədqiqatlarında belə bir hal formasından bəhs etməmişlər. *-in* şəkilçili hal forması haqqında iki məqalə çap etdirmiş Ə.Abdullayev instrumental halın türk dillərinin yazılı abidələrində 8 mənə ifadə etdiyini qeydə almışdır: 1) alət; 2) vasitə; 3) tərz; 4) müqayisə və müqayisə-keyfiyyət; 5) səbəb; 6) zaman; 7) birgəlik; 8) vasitəsiz obyekt (2, s.5-6). Müəllifin fikrincə, instrumental halın qalıqlarına müasir şivələrdə və Azərbaycan ədəbi dilində rast gəlmək mümkündür: *güjün yeriir, zorun danışır* (Cəbrayıl şivəsi), *dizin-dizin sürünmək, oğrun-oğrun baxmaq, için-için ağlamaq, xısın-xısın danışmaq* (ədəbi dil) (3, s.3).

M.Şirəliyev ayrıca məqalə çap etdirərək, müasir türk şivələrində, o cümlədən Azərbaycan dilində birgəlik halının olduğunu əsaslandırmağa çalışmışdır (408, s.20-22).

Ə.Şükürov türk dillərində alətlilik-birgəlik halının X əsrə-dək öz varlığını qoruyub saxladığını, həmin əsrdən etibarən bu hal şəkilçisinin tədricən arxaikləşdiyini göstərir. Onun fikrinə görə, yazılı abidələrimizdə alətlilik-birgəlik halı vəzifəsində rast gəlinən bir çox sözləri yalnız zərflənmiş söz kimi qəbul etmək lazımdır (154, s.19). M.Novruzov isə qədim alət halının, ümumiyyətlə, dildən çıxdığını yazır (129, s.127).

Tədqiqat göstərir ki, qədim alət halının arxaikləşməsində *ilə* qoşması mühüm rol oynamışdır. Bu halın vəzifəsi tədricən

birlən > bilən > ilən > ilə > -la, -lə qoşması vasitəsilə yerinə yetirilmişdir.

Deyənlərdən aydın olur ki, qədim alət halı Azərbaycan dilində paradiqmadan çıxmış, lakin onun ifadə etdiyi məzmun başqa vasitələrlə yerinə yetirilmişdir. Azərbaycan dilində qədim alət halının qalıqları hesab edilən sözlər isə tarixən zərf kimi formalaşmışdır. Yazılı abidələrin və müasir şivələrin faktları bunu təsdiq edir: Bir *yazın*, bir *güzün* buğayla buğrayı savaşırdırlardı; Məgər, sultanım, genə *yazın* buğayı saraydan çıxardılar; Bir gün qızın qardaşı Dəli Qarçar Bayındır xanın divanına gəldi. *Dizin* çökdi, ayıdır; Buğa *dizin* çökdi, buynuz ilə bir mərmər taşı yoğurdu, penir kibi dıtdı; Xanım, ürkdigimiz *vəqtin* düşən mənim oğlancığımdır, bəlkə? – dedi (KDQ); *Gündüzün* yaqar vücudum afıtab (“Əsrarnamə”, XV əsr).

-in, -un, -ün, -ı, -i şəkilçili sözlər müasir Azərbaycan dili şivələrində zərf kimi işlənir: *yazı, qışı* (Cəb.): – *Qışı* bırda olmasan yaxşıdı (Zən.-Vejnəli); – *Payızı* əkəllər, sonı ra alasını çəkəllər toxoynan (Qaz.-Yuxarı Salahlı); – Biz helə *yazı-yayı* işliyrıx, *qışı* oturuf yiyirıx (Ş.-İncə); *qışı, yazında, yayında, savahın* (Ağd.-Şəmsabad); *qışın, yazın, sabağın* (Arpaçay-Böyük Ağüzüm k.).

-in, -in, -un, -ün şəkilçili sözlər müasir türk dilində də zərf kimi işlənir: *yazın, kışın, öğleyin, gündüzün, ilkin, ansızın* (301, s.284).

HALLARIN MƏNACA ƏVƏZLƏNMƏSİ

Azərbaycan dili dialektlərinin təşəkkülü dövründə hal sistemi o qədər də sabit olmamış, idarə əlaqəsinin tələbi ilə bir hal forması digər bir halın mənasını ifadə etmişdir. Daha çox məkani hallarda özünü göstərən bu xüsusiyyət müxtəlif dövrlərin yazılı abidələrində öz əksini tapmış, müasir şivələrdə öz izini saxlamışdır. Təkcə Azərbaycan dilində deyil, başqa türk dillərində də müşahidə olunan bu xüsusiyyət öz tarixi etibarilə qədim hadisədir. Orxon-Yenisey yazılarının, Azərbaycan dili abi-

dələrinin və müasir şivələrin materialları bir hal formasının digər bir halın mənasını ifadə etməsini aydın şəkildə göstərir (Bax: 343; 122, s.38-67; 89, s.38-67; 53, s.17-24; 320, s.19-21; 351, s.9-14; 236, s.8-11; 211; 20, s.160-163; 93, s.164; 158, s.80-82; 152, s.300-302; 21, s.153; 127, s.156).

1. Yönlük hal təsirlik yerində işlənir: *Babasına* çağırub soylar, görəlim, xanım, nə soylar (KDQ); Əfv qılğıl *banı a* kim oldum zəbun (“Əsrarnamə”, XV əsr); İmam Hüseyn... bu *sözə* təsdiq eyləyüb dedi (“Şühədanamə”, XVI əsr).

Müasir şivələrdə: –Mən *sanı a* inanderəm ki, bizim bu kət-dən keçif gederdi dağa gedən (Qaz.); –Döymə *qapıma* barmağnan, döyəllər qapuā toxmağnan (Ş.); Bu kəndin *adına* nə qoyax; –Allah *sizə* salamat eləsin (Uc.-Qarabörk); –*Uşağa* niy ellə vuroysunı ? (Daş.); –Olan dedi: evi yıxılmışın oğlu hələ *çobana* belə bilir, aşığı nə diyəcəx□ *manı a* (Arpaçay-Aslanxana k.).

Yönlük hal şəkilçisinin təsirlik hal mənasını ifadə etməsi türk dilinin Qərbi və Mərkəzi Anadolu dialektlərində də (Sivas, Ankara, Balıkesir, Qastəmonu) qeydə alınmışdır: *Çocuğa* aldı hokuməte vardı (Ankara ili); *Dərdimə* eşmə bənim (Balıkesir ili) (220, s.247).

2. Yönlük hal yerlik hal yerində işlənir: *Biriyə* tabğaç bodun yağı ermis. “Cənubda Çin xalqı yağı imiş” (Kül tigin abidəsi, şərq tərəfi, 14); Bir *yerə* ağ otağ, bir *yerə* qızıl otağ, bir *yerə* qara otağ qurdırmışdı; Qara yerin *üzərinə* otaxların tikdirmişdi (KDQ); Vərqa *meydanə* cövlan urar; Mustafanun *qarşusinə* oturur (“Vərqa və Gülşah”, XIV əsr); Cənnət əhli *cənnətə* etmiş qərar (“Əsrarnamə”, XV əsr); Nərgisə bənzər çiçək bitsə məzarım *üstünə* (Kişvəri); Bu *ağzıma* gər olaydı yüz dil (Xətai); Dedi: yoxdur *sanı a* tabu nəzər, var, olmağil əbləh (Əmani, XVI-XVII əsrlər).

Müasir şivələrdə: –Bı işdər Soltanın *sayasına* yaxşı olub (Sal.); –Sovet hökumətinin *sayasına* yaxşı dolannıx (Zən.); –*Burya*, deməli ki, qədim vaxtlarda iki qardaş olur (Bor.); –Sizin *sayənı ıza*

biz də gedif gördük Bakini (Ş.); –İdris öyə gizdənif; –*Meşiyə* daldalanır (G.); –Yulğunı¹ o *xırdalığa* nəyişə doğradun? (İm.).

3. Yönlük hal çıxışlıq hal yerində işlənir: Bu oğlan zühur edəli Dirsə xanın nəzəri *bizə* əskik oldu; Bunun *üzərinə* bir qaç zəman keçdi (KDQ); Bu *yana* oynadı düşmən ləşkəri; Dutubani *bürclərinə* asalər (Y.Məddah, “Vərqa və Gülşah”, XIV əsr); Gördüm çəmən içrə bağibani, Sordum ki, xanı *ona* Səbanı (Xətai, XV-XVI əsr).

Müasir şivələrdə: –Mənim *ata* xoşum gəlir (Sal.); –Ağız, mən suya gederəm, sən *ö:ə* muğayat ol (Bor.); –Mən ge:rəm, *üşağa* muğeyit ol, ağlamasın; –A:z, *kişiyə* muğeyit ol, sa: qalası hədu gənə (Ş.); –*Üzümə, əriyə, qavına* xoşum gəlir (Cul.); –Mə:m yaxşı *ata* xoşum gəlir; –Yaxşı *nara* xoşum gəlir (Göy.-Qarayazı); –Sən *ona* nahax inciyirsənı (Ağ.); –Meninı *əvəzinə* suya həyif alma (Q.).

4. Təsirlik hal yönlük hal yerində işlənir: *Dişlərini* daş ilə döğüm bununı (Y.Məddah, “Vərqa və Gülşah”, XIV əsr); Xansi *yani* getti ol ahuyi-vəhşi, ey könül (Kişvəri); *Öz-özi* gəlür sanı a ol padişah (“Əsrarnamə”, XV əsr); *Ğəflət* daşları üstündə yatanların *əvəzini* sən ayığ ol (“Şühədanamə”, XVI əsr); Nişün köpridən keçməzsənı, *özini* və manı a zəhmət verürsənı (“Şeyx Səfi təzkirəsi”, XVI əsr).

Müasir şivələrdə: –Tazıya tut de:r, *davşanı* qaç (Zən.); –Buroyun divannı kəsərmiş ağalar, bəylər, *torpağı* olar yə:lənif (Qaz.); –*Qızı* faytın göndərdilər gildi (Ş.-Qışlaq); –Yolda bir gölə sarı *getməyi* başdadılar (Bk.).

5. Təsirlik hal yerlik hal yerində işlənir: Səbzələr *hər yani* bitmiş abi-heyvandur derəm (Kişvəri).

Müasir şivələrdə: –Mən də gedib başdadım *bağı* işdəməgə (B.).

6. Yerlik hal yönlük hal yerində işlənir: Mənümlə bu məzar *içində* girgil (“Əsrarnamə”, XV əsr); *Qaşunda* bolmuşam qurban, daxı nişə yaraydurmən (Kişvəri).

Müasir şivələrdə: –Hələ *qabağda* düşən mənəm? (Sal.).

7. Yerlik hal çıxışlıq hal yerində işlənir: Çobanını ... *al-nında* bir öpdi; *Yazıda, yabanda* geyigi qovar, sənini önünü ə götürər; Qazanı burağur gedərsəvüz, *evində* bizi qovarlar; Oğlanı iki talusunun *arasında* urub qaqdı yıqdı (KDQ) (48, s.76); Qəbr *içində* tışra çıxı otura (Y.Məddah, “Vərqa və Gülşah”, XIV əsr); Yürəgim *üstündə* açgil sinəmi (“Əsrarnamə”, XV əsr); Gözlərin *sevdasidə* gəldi manı a bimarlıq (Kişvəri, XV əsr); Qayıtmadı naümid bu *dərgahda* sail (Əmani, XVI-XVII əsrlər); Hər *yardə* müjdəcilər yügürüb sövdəgər və onun arvadınə ki... (“Şəhriyar”, XVIII əsr).

Müasir şivələrdə: –*Evdə* gəlləm; –*Kəntdə* gəlləm (Laç.-Qorçu, Şəlvə); –O nədi həylə, *ağaşda* sallaner (Zən.); –*Orda* gənə yəyax gedirdik Bakiyə səmt (Bor.).

Yerlik halın çıxışlıq hal yerində işlənməsi Azərbaycan ədəbi dilində kəsr saylarının ifadəsində özünü göstərir: *üçdə iki, beşdə üç*.

Yerlik halın çıxışlıq halın vəzifəsini yerinə yetirməsi hadisəsinə türk dilinin dialektlərində rast gəlinmişdir: *Atında* endi (Anqara ili); *Dünyada* vaz keçər (Sivas ili) (220, s.249).

Türk dillərinin tarixində çıxışlıq hal nisbətən gənc hallardan sayılır. Ona görə də bu halın vəzifəsi çox vaxt yerlik hal vasitəsilə yerinə yetirilmişdir. M.Kaşğari çıxışlıq hala nisbətən yerlik halı daha qədim hesab etmişdir. “Divanü lüğət-it-türk”də verilmiş illüstrativ materialların dilində də yerlik hal çıxışlıq hal vəzifəsində işlənməmişdir (213, s.133).

8. Çıxışlıq hal yönük hal yerində işlənir: Ey bilişim, *bəndən* axır olma yad (Y.Məddah, “Vərqa və Gülşah”, XIV əsr); Musayi sordunı *yanından* qoymadunı (“Əsrarnamə”, XV əsr).

Müasir şivələrdə: –*Yaydan* ombəş gün qalmış bira su basar; –*Sizdən* çox ümüdüm var (Sal.); –*Axşamnan* üş sa:t qalmış çatdıx Bəkiyə (Zən.); –Sa:t *sekgizdən* işdi:r; –*Beşdən* on da:ğa işdi:r (B.).

9. Çıxışlıq hal yerlik hal yerində işlənir: Anı kimsə yeməz *iraqdən* durər (“Əsrarnamə”, XV əsr); Malü mülki tərək edib oldum *eşigindən* bir it (Kişvəri).

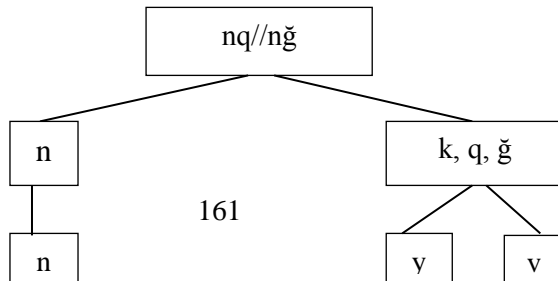
Müasir şivələrdə: –*Uzaxdan* otumuyun, yaxın ə:lin (Zən.); –*Dağdan* qırxılar, aran ə:ler, aranda da qırxılar (Bor.); – *Keşmişdən* qamış damnar olardı (Ş.-Vərəzəd); –*Sə:ra* qalxırax çini *qavlardan* nehrə elirik (Ağd.-Yuxarı Qəsil).

Çıxışlıq halın yerlik hal yerində işlənməsi türk dilinin şivələrində də müşahidə edilmişdir: O *asrdan* top tufek yokdi (Anqara ili); Pu kasaları senin *yanınan* pırakacam (Trabzon ili) (220, s.249).

Yazılı abidələrin və müasir şivələrin materialları göstərir ki, köhnə Azərbaycan dilində hal formaları arasında müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi qrammatik diferensiasiya və funksional bitkinlik olmamışdır. Dilin inkişafının ilkin mərhələsində, demək olar ki, bütün hal formaları arasında sıx surətdə funksional və məna əlaqəsi mövcud olmuşdur ki, bu da özünü bir halın başqa halın yerində işlənməsi şəklində göstərmişdir (343, s.122).

MƏNSUBİYYƏT ŞƏKİLÇİLƏRİ

Azərbaycan dili şivələrində mənsubiyyət kateqoriyası ikinci şəxs təkdə *-n₁*, *-v*, *-k₁* /ğ/, *-y* şəxs şəkilçilərinə təsadüf edilir. M.Şirəliyev “Türk dillərinin tarixi üçün yeni dialekt dəlilləri” adlı məqaləsində yazır ki, bu şəxs şəkilçiləri öz mənşəyi etibarilə ikinci şəxsin arxaik forması olan *nq//nğ* ilə bağlıdır. Sonralar bu şəkilçinin tərkib hissələrinə ayrılması nəticəsində oğuz tipli türk dillərində *-n*, qıpçaq tipli dillərdə isə *-k₁* /ğ/ üstün olmuşdur. “ğ”-nın palatallaşması “y” şəxs şəkilçisinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur; “ğ”-nın “v”-ya keçməsi nəticəsində isə “v” şəxs şəkilçisi əmələ gəlmişdir (406, s.21-22). M.Şirəliyev adı çəkilən məqaləsində bu prosesi sxematik şəkildə belə göstərmişdir:

T.İ.Hacıyev Cəbrayıl rayonunun Qaracallı kənd şivəsində *doğuz*, *mağa* (mənə), *gözüğuz* (gözünüz), *aldığız* (aldınız) kimi sözlərdəki $n > \check{g}$ hadisəsindən bəhs edərkən yazır ki, buna $n > \check{g}$ səs uyğunluğu kimi deyil, qovuşuq nq -dən n -nin düşməsindən sonra iki sait arasında q -nin $\check{g}$ -ya çevrilməsi kimi yanaşmaq daha doğrudur (230, s.9).

Bütün bunlar Azərbaycan dili şivələrində təsadüf edilən $-n_l$, $-n_l$ *iz*; $-\check{g}$, $-\check{g}iz$; $-v$, $-vuz$; $-y$, $-yız$; $-ük_l$, $-üç$ mənsubiyyət şəkilçilərinin öz mənşəyi etibarilə qədim $-n_l$ və $-\check{g}$ şəkilçiləri ilə bağlı olması qənaətini qüvvətləndirir.

$-n_l$ ($-im_l$), $-n_l$ *iz* ($-im_l$ *iz*). Mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci şəxsində işlənən bu şəkilçilər ən qədim zamanlardan türk dillərində mövcuddur. Bu formalar hətta pratürkcədə də olmuşdur (391a, s.92). Belə mənsubiyyət şəkilçiləri türk dillərinin qədim yazılı abidələrində və Azərbaycan dili abidələrində işlənmişdir: *elin_l* “dövlətin”, *oğlın_l* “övladın”, *başın_l* “başın” (Kül tigin abidəsi, şərq tərəfi, 24, 33), *kanın_l iz* “xanınız”, *ünün_l üz* “səsiniz” (Yenisey abidəsi, 25); Mərə, *yigidin_l izi* kim öldirdi; Sənin ol müxənnət *anan_l*, *baban_l* (KDQ) (431, s.80=156, 80=168); Nəsiminin dilində: Sənin_l şirin *sözün_l* ta Misrə düşdü (480, c.3, s.148); *Zülfün_l üz* çəkdi çəri gəldi xəta Çin üstünə, *Xalın_l iz* qopdu Həbəşdən Rum elinə çapdı (480, c.2, s.289); *atan_l*, *nəslin_l üz* (“Əsrarnamə”, XV əsr) (396, s.19).

$-n_l$, $-n_l$ *iz* şəkilçilərində velyar n_l səsi get-gedə morfoloji funksiyasını itirmiş, bir sıra şivələrdə (eləcə də müasir ədəbi dilimizdə) adi n -ya çevrilmiş, bəzi şivələrdə isə tələffüzdən çıxmışdır: *əvī:z*, *dədə:z* (Cul.).

Mənsubiyyət kateqoriyası ikinci şəxs tək və cəminin velyar n_l ilə işlənən formaları qüvvətli şəkildə yalnız Azərbaycan dilinin qərb şivələrində saxlanmışdır. Bu şivələrdə mənsubiyyət

biyyəət kateqoriyasının ikinci şəxsində saitlə bitən sözlərdə *-n_l /tək/, -n_l üz, -n_l üz, -n_l üz, -n_l üz /cəm/,* samitlə bitən sözlərdə *-in_l , -in_l , -un_l , -ün_l /tək/, -in_l üz, -in_l üz, -un_l üz, -ün_l üz /cəm/* şəkilçiləri işlənir; məs.: *atan_l , atan_l üz, nənən_l , nənən_l üz; quzun_l , quzun_l üz; sürün_l , sürün_l üz* (Qar.).

-ğ (-iğ), -ğız (-iğız). Türk tayfa dillərində *-ğ, -iğ* mənsubiyyəət şəkilçisi olmuş, türk dillərinin yazılı abidələrində bu şəkilçinin izi qalmışdır. Orxon abidələrinin dilində ikinci şəxsin təkində *buniğ* “dərdin”, *üləsiğig* “bir hissən” sözlərində *-iğ, -ig* mənsubiyyəət şəkilçisi işlənmişdir: *Türk bodun, üləsiğig anta ay□iğ kisi ança boşğurur ermis.* “Türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar eləcə öyrədirmiş”; *Ötükən yış olurıp, arkiş-tirkiş isar, nən_l buniğ yok.* “Ötükən yerində oturub karvanlar göndərən, heç bir dərdin yox” (Kül tigin abidəsi, cənub tərəfi, 7, 8).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində də ikinci şəxs təkə təsirlik halda *-ğ* mənsubiyyəət şəkilçisi işlənmişdir: Ağ sakallu *atağı*, ağ birçəkli ananı sorar olsan sağdır, Bamsı (M.Erginin nəşri, 1958) (431, s.49=94). Həmin abidənin Bakı nəşrlərində (1962, 1978, 1988) bu xüsusiyyəət müasirləşdirilmişdir (*atağı* əvəzinə *atanı*): Ağ saqqallı *atanı* (sorar olsan, sağdır, Bamsı), Ağ birçəkli ananı, sorar olsan, sağdır Bamsı (473, s.58); Ağsaqallu *atanı* ı, ağ birçəklü ananı sorar olsan sağdır, Bamsı (474, s.59). Qorqudşünas alim Ş.Cəmşidov isə həmin sözü M.Ergin kimi *atağı* şəklində oxumuşdur: Ağ saqqallı *atağı*, ağ birçəkli ananı sorar olsan sağdır, Bamsı (42, s.325).

Azərbaycan dilinin Qax rayonu şivələrində mənsubiyyəət kateqoriyasının ikinci şəxs təkində *-iv, -iv, -uv* şəkilçiləri ilə yanaşı olaraq *-iğ, -inğ, -inğ* şəkilçiləri də müşahidə edilir: *caniv // canığ, eviv//evinğ, ucağuv//ucağığ.*

Cəbrayıl, Zəngilan və ayırım şivələrində ikinci şəxs cəmdə -ğız/-ığız/, -ğuz/-uğuz/ şəkilçisinə təsadüf edilir: *atığız*, *gözuğuz* (Cəb.-Qaracallı), *əliğiz*, *qutuğuz* (Zən.-Bartaz, Ördəkli, Birinci Alıbəyli).

Cəbrayıl, Zəngilan rayonlarının bəzi kənd şivələrində ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanması zamanı yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda, ayırım şivəsində isə (Daşkəsən, Gədəbəy rayonları) təsirlik halda -ğ şəkilçisi meydana çıxır: *xalağın*, *xalağa*, *xalağı* (Cəb.-Qaracallı), *gözuğun*, *gözuğa*, *gözuğu* (Zən.-Bartaz, Ördəkli, Birinci Alıbəyli), *atağı* (Daş.), *bavağı* (Gəd.).

İkinci şəxs cəmdə -ğız, -ğiz mənsubiyyət şəkilçisinə müasir türk dilləri içərisində tatar, başqırd, qumuq və qaraçay-balkar dillərində təsadüf edilir (369, s.94). Başqırd ədəbi dilində bu şəkilçinin -ğiẑ, -qêẑ, -qôẑ, -qö̂ẑ (saitlə bitənlərdə), -ığiẑ, -eqêẑ, -oğö̂ẑ, -öqö̂ẑ (samitlə bitənlərdə) variantları özünü göstərir: *balagiẑ* “balanız”, *kəməqêẑ* “qayığımız”, *kılısığiẑ* “qılıncımız”, *öyqö̂ẑ* “eviniz” (251, s.122).

Qədim -ığ şəkilçisi çuvaş dilində də öz izini saxlamışdır: *ıvı-l-u* “sənin oğlun” (*oğılığ*, yaxud *oğluğ* formasından) (369, s.92).

M.Şirəliyev “ğ” elementinin Azərbaycan dili şivələrində işlənməsini qıpçaq xüsusiyyəti sayır (404, s.14).

-n_ı /-ın_ı /, - n_ı ız /-ın_ı ız/; -ğ /-ığ/, -ğız /-ığız/ mənsubiyyət şəkilçilərində ikinci şəxsə aid mənsubiyyət anlayışı əsas etibarilə -n_ı və -ğ vasitəsilə meydana çıxır. Digər şəkilçi variantlarında özünü göstərən saitlər isə (ı, i, u, ü) bufer saitlərdir. Bəzi tədqiqatçılar mənsubiyyət şəkilçilərində -n əvəzinə -ğ, -n_ı ız əvəzinə isə -ğız şəkilçisinin işlənməsinə səs əvəzlənməsi kimi (n>ğ) baxırlar. Türkoloji ədəbiyyatda belə

fikir var ki, mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci şəxs cəmində əvvəlcə ancaq *-n₁ iz*, *-n₁ iz* şəkilçisi mövcud olmuşdur. Bəzi türk dillərində isə, məsələn, tatar və qumuq dillərindəki kimi, intervokal *n₁* səsi *ğ*-ya keçmişdir: *a^owəlbəğiz* “sizin kəndiniz” (tatar), *atığiz* “sizin atınız” (qumuq) (355, s.169). Bu məsələ ilə bağlı B.A.Serebrennikovun fikri diqqəti cəlb edir. Onun qənaətinə görə, pratürkcədə ikinci şəxs təkdə mənsubiyyət şəkilçisinin iki variantı olmuşdur: *-n₁ /-ın₁ /* və *-ğ /-iğ/*; cəmdə işlənən *-n₁ iz*, *-n₁ iz* və *-ğiz*, *-ğiz* formaları həmin şəkilçilərə *-iz*, *-iz* formantının əlavəsi ilə meydana çıxmışdır (369, s.94).

Ayırım şivəsində *özük₁* əvəzliyi (ikinci şəxsin tək) hallanda *-üğ* mənsubiyyət şəkilçisi müşahidə edilir: A. *özük₁* ; Yiy. *özügük₁ //özügün*; Yön. *özügə*; T. *özügü*; Yer. *özügədə*; Çıx. *özügənən* (289, s.54-55).

-v, -vuz. Türk dillərinin tarixində *ğ~v* səs uyğunluğu mövcud olmuşdur. Daha doğrusu, iki sait arasındakı qədim *ğ /k/* samiti tədricən *v*-ya çevrilmişdir. Hazırda söz ortasında və söz sonunda *v* samiti ilə tələffüz edilən bir sıra sözlər (ədəbi dildə: *qarovul*, *buzov*, Qax şivəsində: *tavux*) türk dillərinin qədim abidələrində *ğ/k* ilə işlənmişdir: *buzəğü* “buzov”, *karağü* “qarovul” (DTS) (276, s.130, 424), *takuk* “toyuq” (MK) (426, s.255).

Qədim türkcədəki *ağiz* sözü tatar, başqırd, qazax dillərində *avbz*, qaraçay-balkarcada *avuz* formalarında işlənir. Azərbaycan dilinin Quba və Qax şivələrində *buzov* sözü ilə yanaşı, bu sözün *buzuğ* şəklində saxlanmışdır. *ğ~v* səs uyğunluğu başqa sözlərdə də müşahidə edilir: *suçoğul* (Gəd.) ~ *siçovul* (ədəbi dil), *mənögşə* (Gəd.) ~ *bənövşə* (ədəbi dil).

“Fərhəngi-türki”də (XVIII əsr) eyni söz həm *v*, həm də *ğ* ilə verilmişdir: *qavun//qoğun* “qovun” (189, s.16).

Azərbaycan dili şivələrində $\check{g} > v$ dəyişməsi ikinci şəxsin mənsubiyyət şəkilçilərində də baş vermişdir. Dilimizin Qax, Tabasaran şivələrində mənsubiyyət kateqoriyası II şəxs təkdə $-v$, $-iv$, $-iv$, $-uv$, $-üv$ şəkilçisi qeydə alınmışdır: *atav*, *canıv//canıĝ*, *eviv//evinĝ*, *ucaĝuv//ucaĝinĝ* (Q.), *atuv* (Tab.).

Həmin xüsusiyyət İraq türkmənlərinin dilində də var: *sinəv*, *biləgüv* (402, s.44), *babav* (406, s.20).

Qax şivəsində $-v$ mənsubiyyət şəkilçisinin ismin bütün hallarında saxlanması xüsusiyyəti müşahidə edilmişdir: *atav*, *atavin*, *atava*, *atavi*, *atavda*, *atavdan*. Bu mənsubiyyət şəkilçisi Quba şivələrində yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda, Bakı və Salyan şivələrində yönlük və təsirlik hallarda müşahidə edilir: *atovun*, *atova*, *atovi* (Qb.), *bobova*, *bobovi* (B.), *qoluva*, *qoluvı* (Sal.).

Ağcabədi rayonunun Üzeyirkənd (Ovşar), Zəkəryəli, Qaravəlli, Şərəfxanlı və Yastıyol kənd şivələrində ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlər hallandıqda yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda $-v$ şəkilçisi işlənir (bəzən tələffüzdən çıxır): *əluvun//əlu:n*, *əluva//əlu:a*, *əluvu//əlu:* (307, s.16). $-v$ mənsubiyyət şəkilçisi Cənubi Azərbaycan şivələrində yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda işlənir: Nə töksən *aşuva*, o çıxar *qaşuĝuva* (Əhər şivəsi); *Başuva* kül soursan da uca küllükdən sorur; *Qayqanaĝuvi* soyutma, yi (Sərdəri şivəsi); *Yorĝanuva* görə *ayaĝuvi* uzat; *Boynuvun* tükini qıxdır (Ərdəbil şivəsi) (124, s.73-74).

Dərbənd, Quba, Şamaxı, Bakı və Qax şivələrində ikinci şəxsin təkində $-üv$ mənsubiyyət şəkilçisinin işlənməsinə təsadüf olunmuşdur. Daha doğrusu, $-üv$ şəkilçisi Dərbənd şivəsində adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik hallarda, Şamaxı, Quba və Bakı şivələrində yiyəlik, yönlük, təsirlik hallarda, Qax şivəsində isə

bütün hallarda müşahidə olunur: *özüv*, *özüvün*, *özüvə*, *özüvi*, *özüvdə*, *özüvdən* (Q.).

-v şəkilçisinin işləndiyi şivələrdə ikinci şəxs cəmdə *-viz*, *-viz*, *-vuz*, *-vüz* mənsubiyyət şəkilçisi özünü göstərir; bəzən *v* səsi tələffüzdən çıxdığı üçün mənsubiyyət şəkilçisi *-iz*, *-iz*, *-uz*, *-üz* formasına düşür: *binavız*//*binau:z*, *canıvız*//*canı:z*, *ucağuvuz* // *ucağu:z* (Q.), *çüregivüz*, *qunau:z* (Qb.), *atöu*□*z* (B., Qb., Şam., Muğ.).

Həmin şəkilçilərin Cənubi Azərbaycan şivələrində işləndiyini M.Ə.Möcüzün və M.Şəhriyarın əsərlərinin dili göstərir: Göz *yaşivuz* qurumaz bundan sonra, güneyli (M.Ə.Möcüz); Səlam olsun *şövkätüzə*, *elüzə*, Mənim də bir adım gəlsün *dilüzə*; Heydərbaba, gün *dahuvı* dağlasın (M.Şəhriyar).

-v mənsubiyyət şəkilçisinin qədimliyini və ardıcıl bir prosesin nəticəsi olduğunu Azərbaycan ədəbi dili tarixi materialları təsdiq edir. H.Mirzəzadə həmin əlamət haqqında ($n > v$) yazır: “Azərbaycan dili faktları göstərir ki, zaman və məkan şəraitindən asılı olmayaraq, ismin hər üç halında (yiyəlik, yönlük, təsirlik) II şəxs mənsubiyyət şəkilçisi *n* səssizinin *v* səssizinə keçməsi adi bir şəkil almışdır. Bu xüsusiyyət istər XVIII və istərsə də ondan sonrakı əsrlərdə Azərbaycanın cənub şivələri üçün daha səciyyəvidir. XIX əsrin ortalarına qədər Cənubi Azərbaycanda yazılmış və daş basmalarında basılmış əsərlərin dilində bu əvəzlənmə, $n < v$ (?) ünsürü sabit bir yer tutmuşdur” (124, s.72-73).

Nümunələr: Döri *yüzivün* çu meh müdəvvər (Xətai); Mənimlə sənün *münasibətüvə* nə hadis oldu (“Kəlilə və Dimnə”); Bu hicran düşgünü, illər xəstəsi, *Qapuva* dərmana gəlsün gəlməsün (Nəbati) (124, s.73); Hər *üzüvə* gülənlərə, Etibar eyləmək olmaz (Qurbani); Sənə bədxah ola məcrühü xəstə, Gələn

düşmən *qapuva* dəstə-dəstə (Fədai, “Bəxtiyarnamə”); Gördü *üzüvi*, tərək elədi canımı könlüm (Heyran xanım).

-y, -yız. Belə mənsubiyyət şəkilçisi, ehtimal ki, *-n₁*, *-n₁ ız* şəkilçilərdəki *-n₁* -nin təkamülü nəticəsində meydana çıxmışdır.

Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin inkişafında *n~y* uyğunluğu real fonetik hadisə olmuşdur; məsələn, Azərbaycan dilində: *qapını* (ədəbi dil) ~ *qapıyı* (Qazax, ayırım şivələri), *məni* (ədəbi dil) ~ *məyi* (Şirvan, Sabirabad, Şərur şivələri), *sonra* (ədəbi dil) ~ *soyra* (Zəngibasar şivəsi).

İrəvan şivəsinin səciyyəvi xüsusiyyəti mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci şəxs təkində *-y* (*-iy*, *-iy*, *-uy*, *-üy*) (ismin yiyəlik, yönlük, təsirlik hallarında), cəmində isə *-yız*, *-yiz*, *-yuz*, *-yüz* (*-ıyız*, *-iyiz*, *-uyuz*, *-üyüz*) şəkilçilərinin işlənməsidir: *babayın*, *babaya*, *babayı*; *atayız*, *nənəyiz*, *ütüyüz* (405, s.45).

Belə mənsubiyyət şəkilçilərinə Ordubad, Cəbrayıl (Süleymanlı k.) və Zəngilan (Şatarız, Ağbiz, Canbar) şivələrində də təsadüf edilmişdir: *əli:n//əliyin*, *ələ*.; *əliyi*; *əliyizin*, *əliyizə*, *əliyizi* (Ord.), *adıyın*, *adıya*, *adıyı*; *gözüyüz*, *adıyız* (Cəb.), *nənəyin*, *nənəyə*, *nənəyi*; *qaşıyız*, *əliyiz*, *qutuyuz*, *sürüyüz* (Zən.).

Qərb ləhcəsinin şivələrində bu xüsusiyyət ancaq yiyəlik halda müşahidə edilir: *bavayın*, *yeriyin* (Qar.).

İraq türkmənlərinin dilində *-y* mənsubiyyət şəkilçisi ikinci şəxs təkdə işlənir: *səniy*, *nənəy*, *başıy*; *işiyin*, *işiyə*, *işiyi* (406, s.21). L.Ligetinin məlumatına görə, ikinci şəxs cəmdə işlənen *-yız*, *-yiz*, *-yuz*, *-yüz* şəkilçisi Urmiya dialektində və Əfqanıstan əfşarlarının dilində də özünü göstərir (Bax: 405, s.45).

-(i)y, *-(i)y* (tək), *-yız*, *-yiz*, *-ıyız*, *-iyiz* (cəm) mənsubiyyət şəkilçisi karaim dilinin Trakay dialektində işlənir (369, s.94).

n > *y* dəyişməsi karaim dili üçün səciyyəvidir: *maya* < *man* | a “mənə”, *bardıy* < *bardın* | “getdin” (201, s.235).

FEİL ZAMANLARININ İFADƏ FORMALARI

-mıs, -mis. Orxon abidələrinin dilində *-mıs*, *-miş* keçmiş zaman şəkilçisi ilə yanaşı *-mıs*, *-mis* şəkilçisi də işlənmişdir (*kısmıs*, *yıǵmıs*, *yaymıs*, *basmıs*): Eçümüz apamız Yamı kağan tört bulunı iǵ *kısmıs*, *yıǵmıs*, *yaymıs*, *basmıs* “Əcdadımız Yamı xaqan dörd tərəfi sıxışdırmış, yıǵmış, yaymış, basmış” (Ongin abidəsi, 1).

Cəbrayıl rayonunun Sirik kənd şivəsində nəqli keçmiş zamanın birinci şəxsində *-mıs*, *-mis*, *-mus*, *-müs* şəkilçisindən istifadə olunur: *satmısam*, *satmısıx*.

-mıs, *-mis* şəkilçisinin “Altun yarıq” (X əsr) abidəsində işlənməsinə əsaslanan R.Rüstəmov Sirik kənd şivəsində nəqli keçmiş zamanda müşahidə olunan “s” elementini qədim uyuğr ünsürü sayır (141, s.202). Görünür ki, bu fikir ətrafında bir qədər də düşünmək lazımdır. Belə ki, *ş~s* səs uyğunluğu Orxon abidələrində də olmuşdur: *kışı* ~ *kisi* “adam”, *kümüş* ~ *kümüs* “gümüş”.

Söz ortası və söz sonu mövqələrində *ş* və *s* samitlərinin işlənməsinə görə müasir türk dillərini fərqləndirdikdə aydın olur ki, *ş* səsi əsasən qırğız, Altay, uyuğr, türkmən, Azərbaycan, türk, *s* səsi isə qazax, qaraqalpaq, xakas və yakut dilləri üçün səciyyəvidir.

Cəbrayıl rayonunun Sirik kənd şivəsində *ş~s* səs uyğunluğu sözün bütün mövqələrində işlənir: *Sahmar*, *axsam*, *das*.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Sirik kənd şivəsində nəqli keçmiş zaman şəkilçisindəki “s” ünsürünü qə-

dim qıpçaq elementi saymaq və *-mis* (*-mis*, *-mus*, *-müs*) şəkilçisini tarixən mövcud olmuş morfoloji əlamətin qalığı kimi izah etmək daha doğrudur.

-mı, -mi, -mu, -mü. Azərbaycan dili dialektlərində *-miş* şəkilçili nəqli keçmiş zamanda özünü göstərən xüsusiyyətlərdən biri II şəxsin tək və cəmində şəxs şəkilçisindəki *s* samitinin təsiri ilə *-miş*, *-miş*, *-muş*, *-müş* şəkilçisindəki *ş* səsinin düşməsi nəticəsində zaman şəkilçisinin *-mi*, *-mi*, *-mu*, *-mü* formasında işlənməsidir. Bu xüsusiyyət əsas etibarilə cənub (Təb., Ord., Nax.), şimal-şərq (B., Qb., Şam., Muğ.), şimal-qərb (Ş.) şivələrində və bəzi keçid şivələrdə müşahidə edilir: *yatmışan*, *yatmışu:z* (Təb.), *almışan*, *almışız* (Ord.), *görmüşən*, *görmüşüz* (B.), *vurmuşan*, *vurmuşuz* (Qb.), *gəlmüşən* (Ş.-Böyük Dəhnə), *görmüşüz* (Ş.-Baş Zəyzid, Baş Küngüd) və s.

Nəqli keçmiş zamanda meydana çıxan bu xüsusiyyət XVI əsrdən Azərbaycan ədəbi dili nümunələrində – Xətəinin, Vaqifin, Nəbatinin, Qasım bəy Zakirin və Seyid Əzim Şirvaninin əsərlərində öz əksini tapmışdır: Sən *bilməmişən* gözüm nə gözlər; Sən *bilməmişən* ki, mən nə şahəm (Xətəi, Dəhnamə); Xoryat ilə belə can-can *olmuşan* (Vaqif); Şad könlümü *qılmışan* məlul; Nə *durmuşan*, nədir bu intizarın; De görüm *görmüşən* gözlər, nə gözlər? (Nəbati); Neyləmişəm, *incimüşən*, Yenə, ey gülbədən məndən (Zakir); Sənə al don yaraşır, niyə *geymişən* qəra sən (S.Ə.Şirvani).

-ib, -ib, -ub, -üb. Azərbaycan dilinin tarixində *-ib* nəqli keçmiş zaman forması birinci şəxs tək və cəmdə də işlənmişdir, lakin bu xüsusiyyət müasir Azərbaycan dili şivələri üçün xarakterik deyil. Nəqli keçmiş zamanın birinci şəxs tək və cəmində *-ib* şəkilçisinin işlənməsi XV-XVI əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində müşahidə edilir: Eylə sayru *düşübəm* kim ma-

nı a sihhət verməz (Kişvəri); Ey Füzuli, *olubam* gər qeyi-girdabi-cünun (Füzuli); Qızı bir bucaqda *oturtdurubəm* və anın atası xəbəri aparmağa *gəlibəm*; Rüşxət veriniz hücrəyə girməgə kim, biz iraq yoldan *gəlibüz* (“Şühədanamə”, XVI əsr).

Ədəbi dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində birinci şəxsdə *-ib* nəqli keçmiş zaman forması istifadədən qalmışdır.

Nəqli keçmiş zamanın birinci şəxsində *-ib* şəkilçisinin işlənməsi Azərbaycan dilinin Cəlilabad rayonunun Ləkin və Cəngan kənd şivələrində birinci şəxs təkdə, Böyük Qarakilsə (Quqark) şivələrində isə birinci şəxs tək və cəmdə müşahidə edilmişdir: –Mən *qalıbam* indi bırdə bilibsüz, Şayır oldım, dara düşdüm *bilibəm*; –*Gəlibəm* bıra (Cəl.-Ləkin k.); –Ele hey deysən *alıbam*; –Belə yaxşı *gəlibəm tapıbam* mən (Cəl.-Cəngan k.) (171, s.24); *alıbam, alıbx* (B.Qk.).

Karvansaray (İcevan) rayonunun ayırım kəndlərində bu şəkilçi *-iv, -uv* fonetik tərkibində işlənir: *oxuyuvum, oxuyuvax, yatıvım, yatıvax* (Polad, Ağkilsə, Mürteyl, Alaçıqqaya).

-itdi, -itdi, -utdu, -ütdü. Azərbaycan dilinin Dərbənd, Tabasaran, Quba, Qusar, Xaçmaz, Şəki, Oğuz, Qəbələ şivələrində nəqli keçmiş zamanın üçüncü şəxsində *-itdi, -itdi, -utdu, -ütdü* şəkilçisi işlənir. Bu şəkilçinin izlərinə Zaqatala (Varxiyan k.) və Göyçay (Mirzəhüseynli k.) rayonlarının şivələrində də təsadüf olunur: *alıtıdı, alıtdıla, gəlitdi, gəlitdilə, yazutdu, yazutdula, düşütdü, düşütdülə* (Dər., Tab.), *gəlitdi, düşütdü* (Qb.), *yığılıtdı* (Göy.), *alıtıdı, görütdü* (Ş.).

M.İslamov və R.Rüstəmovə görə, nəqli keçmiş zamanın üçüncü şəxsində işlənən *-ib* şəkilçisinin meydana çıxması *-if* və ya *-ib* zaman, *-dır* xəbərlilik şəkilçiləri ilə əlaqədardır. Belə ki, xəbərlilik kateqoriyası şəkilçisindəki *d* səsi özündən əvvəlki zaman şəkilçisində olan *b* və ya *f* səsinə təsir edərək onları *t* səsi-

nə çevirmişdir: *alıtdı*<*alıfdı*, *gəlıtdı*<*gəlıfdı* (93, s.114-115; 141, s.210).

N.Z.Hacıyeva isə *-ıtdı* şəkilçisinin *-atdı* keçmiş zaman formasından ablaut nəticəsində yarandığını göstərir (240, s.235).

-ıtdı keçmiş zaman forması hələlik başqa türk dillərində qeydə alınmamışdır. Bu şəkilçinin Azərbaycan dilinin şimal-qərb və şimal-şərq şivələrində yayılmasına, başqa türkdilli areallarda müşahidə edilməməsinə və bir sıra tarixi faktlara əsaslanan bəzi tədqiqatçılar *-ıtdı* şəkilçisini qədim xəzər dilinin təsiri ilə əlaqələndirirlər (240, s.235-236; 290, s.207-208).

Bu fikri həqiqət kimi qəbul etsək, onda *-ıtdı* şəkilçisinin etnik mənsubiyyəti və onun Azərbaycan dili şivələrində işlənmə tarixi müəyyənləşər.

-r. Azərbaycan dilinin tarixində *-r* formantı saitlə bitən bəzi feillərə artırılaraq indiki-gələcək zaman məzmunu ifadə etmişdir. Ə.Dəmirçizadə həmin formantla əlaqədar olaraq yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı yazılışından və ifadələrin oxunuşundan belə məlum olur ki, xüsusən saitlə bitən feillərdə eyni mənalarda işlənən *ر* /-r/ hərfi ilə yazılan şəkilçilər tək-cə bir *ر* /-r/ kimi də tələffüz edilmişdir. Məs.:

1. “Bir məhəbbət ala gözlü gənc yigit burcaq-burcaq dərləmiş uyu-r (ويور)” (R.148).

2. “Qardaş Beyrək deyü ağla-r (اغلر), bozla-r (بوزلر) toyun-düğünün qara oldı deyü ağla-r (اغلر)” (R.55).

Buradakı cümlələrdən birincisində “uyu-r” sözündə, ikincisində isə “ağla-r”, “bozla-r” sözlərində işlənən *-r* şəkilçisi indiki zaman mənasında *-yur* (*uyu-yur*), *-yır* (*ağla-yır*, *bozla-yır*) əvəzinə işlənmişdir” (48, s.93).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində *-r* indiki zaman şəkilçisi *tanı-* feilinə də artırılır: Oğuz bəgləri dəxi *tanırlar* – dedi.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un görkəmli araşdırıcısı qeyd edir ki, ümumən türk dillərində, o cümlədən oğuz, qıpçaq dillərində də “-r hərfinin” həm indiki zaman, həm də gələcək zaman üçün işləndiyini M.Kaşğari göstərmişdir (48, s.93-94). Daha sonra müəllif yazır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində, deməli, ümumxalq dili halında təşəkkülmə dövründəki Azərbaycan dilində, indiki zaman və müzare-gələcək zamanlar eyni şəkilçilərlə (“-r, -ər, -ar, -ür, -ur” şəkilçilərilə) ifadə edilmişdir, yəni hər zamanı ifadə edən xüsusi şəkilçi hələ ayrılmamış və müstəqil halda təbəllür etməmişdi” (48, s.94).

-r şəkilçisinin indiki-gələcək zaman məzmunu ifadə etməsinə ədəbi dilin sonrakı dövrlərində də rast gəlinir: Nə surətdir ki, *oxurlar* bu ismi eyni-zat andan (Nəsimi); Gül yüzün dövründə xəttin kim *oxur* qul Kişvəri; Məzarım üstünə hərdəm nədən *ağlar* bəhar ayrı (Kişvəri); Mey bəslədi jalə hər vərəqdə, Turac kitab *oxır* təbəqdə (Xətai); Yazarlar idi taman şeirin, *Oxurlar* idi müdam şeirin (Füzuli); Heydərbaba, dağın, daşın sərəsi, Kəhlik *oxur* dalısında fərəsi (M.Şəhriyar).

Müasir Azərbaycan dili şivələrində saitlə bitən bəzi feillər *-yır, -yir, -yur, -yür* şəkilçisinin dəyişikliyə uğraması ilə əlaqədar olaraq zaman şəkilçisi kimi *-r* formantını qəbul edir, çox vaxt zaman şəkilçisinin saiti feilin sonundakı saitlə birləşərək uzun sait variantı əmələ gətirir. Şübhə yoxdur ki, indiki zaman şəkilçisində özünü göstərən bu xüsusiyyət tarixən formalaşmışdır: *tanıram, tanırsan, tanır, tanırıx, tanırsız, tanırlar* (Cənubi Azərb., Nax.), *de:rəm, de:rsən, de:r* (Zən.), *basdıram, işdırsən, qaynır* (İm.), *saxlıram, saxlırsan, saxlır, saxlıruğ, saxlırsuz, saxlırlar* (Cəl.), *xoşdıruğ* (Bil.), *di:rəm, di:rsən, di:r, di:rih,*

di:rsiz, di:llər (Ağd.), *oxi:ram, oxi:rsan, oxi:r, oxi:rığ, oxi:rsuz, oxi:rlar* (Şam.), *işdi:rsən, başdirı:ğ* (B.), *saxli:rəm, saxli:rsən, saxli:r, saxli:rsın* ız, *saxli:llər* (Ş.), *basdı:r, işdi:r, oxu:r* (Tov.).

Müasir türk ədəbi dilində *-r* şəkilçisi ilə düzələn zaman forması mövcuddur. Geniş zaman adlanan bu formanın “hər zamanı üçün alan” bir zaman olduğu göstərilir. M.Ergin yazır ki, geniş zaman şəkilçiləri ən çox gələcək zamanı ifadə edir, bir az da indiki zamanı bildirir. Qədimdən indiki zaman məzmunu qüvvətli, keçmiş zaman məzmunu isə zəif olmuşdur: *açılır, yer, başlar* (433, s.291-292). A.N.Kononov haqqında bəhs olunan zaman formasını indiki-gələcək zaman adlandırır (301, s.225). Türk ədəbi dilində *-r* şəkilçisi ilə yanaşı *-ar, -er* şəkilçisi də geniş zaman şəkilçisi hesab olunur: *yapar, keser, düşer, yazar* (433, s.292).

Azərbaycan dilinin cənub ləhcəsinin əsas əlamətlərindən biri indiki zamanın üçüncü şəxsində zaman şəkilçisindən sonra *-i* şəxs əlamətinin işlənməsidir: *aliri, gəliri, qoyuri, görürü* (Təb.). Bu xüsusiyyət Cənubi Azərbaycanın Zəncan və Səlmas şivələrində də var.

-i üçüncü şəxs əlaməti Şəki şivələrində (Baş Göynük, Aşağı Göynük) indiki zamanın inkarında müşahidə edilir: *tap-biyi, qoymiyi*. Bu xüsusiyyət İraq türkmənlərinin dilində də yayılmışdır: *yazıri, aliri, gəliri* (337, s.10).

İndiki zamanın üçüncü şəxsində *gəliri* formasının vaxtilə *ol gəliröl* kimi işləndiyi, *o//* əvəzliyinin şəkilçiləşmə prosesi keçirdiyi (*o>u>i*) prof. H.Mirzəzadə tərəfindən inandırıcı dəlillərlə əsaslandırılmışdır (124, s.244-247).

Cənub ləhcəsinin əlaməti kimi müəyyənləşən *-i* şəxs şəkilçisi XIV əsrdən ədəbi dil nümunələrində özünü göstərir: Kəç kitabətdən ki, rəmz *oliri* sərih, Bərqu çalındı və həşr oldi səhih

(Nəsimi); Yetişiib müjdeyi-canbəxş ki, canan *gəliri*, Canibi gül-şənə ol sərvə-xürəman *gəliri* (Heyran xanım); Çox ızdırab *eyliri* qorxuram ölə bu gecə (Raci); *Çəkmiri* əl zülmidən gərdişi-dövrən nədir (M.B.Xalxali) (124, s.245-246); Əmma fəqirlər soyuq evlərdə *titriri*; Üç ildi qan *töküri*, söylər əhli-imanəm, Bu qədri ev *yıxırı* həm deyər müsəlmanəm; İndi məni bir zurnaçı da *sal-mırı* yadə, Ças *vermiri* saldat mənə, saymır məni, ey vay (M.Ə.Möcüz).

Bu xüsusiyyət Kərkük türkmənlərinin dilində də var: Qanşərdən yar *gəliri*, Sətrəsi dar *gəliri*, Eşitdim yar səvipsən, Mənə çox ar *gəliri*; *Oxunmırı*, Dərdim çox *oxunmırı*, Məcnun təkin gəzirəm, Göz yarə *toxunmırı* (“Kərkük xoyratları və mənilləri”) (123, s.93).

H.Mirzəzadə indiki zamanın üçüncü şəxsində *-i* şəxs əlamətinin işlənməsini Ə.Nəvainin dilində də müşahidə etmişdir (124, s.246).

-a, -ə. İndiki-gələcək zamanın ümumqıpçaq forması sayılır. *-a* indiki zaman şəkilçisi XI əsrdə oğuzların da dilində işlənməmişdir (378, s.59). B.Serebrennikov *-a* şəkilçisini qeyri-müəyyən indiki zamanın göstəricisi hesab edir (369, s.155). Hazırda belə indiki zaman şəkilçisi qumuq, tatar, başqırd, Krım-tatar dillərində və Sibir tatarlarının bəzi dialektlərində yayılmışdır; məs.: *baraman* “gedirəm”, *barasan*, *bara*, *barabız*, *barasız*, *baralar* (qumuq).

Azərbaycan dilinin Dərbənd, Tabasaran, Quba, Xaçmaz, keçmiş Qonaqkənd, Şabran, Bakı (Novxanı, Corat, Qobu, Güzdək, Hökməli, Xocasən, Xırdalan), Şamaxı (Quşçu, Nərimankənd, Qurbançı, Nabur, Ərəbqədim, Ərəbşalbaş, Ərəbşahverdi), Şirvan (Ağaməmmədli k.) rayonlarının şivələrində ikinci şəxsdə işlənən *-a*, *-ə* şəkilçisi indiki zamanın mənasını ifadə edir:

alasan, gələsən, alasz, gələsüz (Dər., Təb.), *gidəsən, gidəsüz* (Qb.), *gedəsən, gedəsüz* (B.).

Belə indiki zaman forması İranın cənubundakı eynallı dialektində də var: *almāi□san, alaman* (240, s.75).

Azərbaycan dili şivələrində *-a, -ə* şəkilçisi həm qeyri-qəti gələcək zaman, həm də qəti gələcək zaman məzmunu ifadə edir:

1) Qeyri-qəti gələcək zamanı bildirir: –İndi yox, bir sa:t-dan sonı ra *gələsinı* iz, onda *görəsinı* iz (G.); –Vaxdı:z olanda bir özü:z *gedəsiz* (Ağd.) (141, s.280); Şəkinin Kiş kənd şivəsində: *gələsən* (gələrsən), *gələsüz* (gələrsiniz) (93, s.130); Təbriz şivəsində: *alasan, gedəsən, büləsən, keçəsiz*; –Baxıy *görə* ki, Səlmanın əlin dişliyip (314, s.124-125).

-a, -ə şəkilçisinin qeyri-qəti gələcək zaman məzmunu ifadə etməsi XIV-XVII əsrlərin yazı dili nümunələrində də öz əksini tapmışdır: Hər kim ki, cəmalın görər, ey xosrovi-xuban, Qurban *edə* canı (Nəsimi); *Qatlanmaya* ona, *çatlaya* daş, Meydani-həvadə *oynaya* baş (Xətai); Ey Füzuli, nola gər saxlarisəm canı əziz, Vəqt *ola* kim, *ola ol* şuxi-sitəmkarə fəda (Füzuli) (342, s.233); Bir səyyahdır gələn ötüb *gedə*; Münkir olan çox bəlayə *uğraşə*; Gök çəməndə cümləsi tobraq *ola* (Xətai Təbrizi, Yusif və Züleyxa) (181, s.304).

2) Qəti gələcək zamanı bildirir: –Mənə söz vər ki, bir də beləncig işdər *görmiyəsən*, bildün? (B.); –Ayaxları: çəp qoydun, di:rdi ki, səni un manat cərimə *eliyəm* (Göy.) (141, s.279).

-a, -ə formasının qəti gələcək zaman çaları yaratması XIV-XVII əsrlərin ədəbi dil materiallarında özünü göstərir: Cəhd edirəm ki, *verməyəm* alinə könlümü, vəli Çün bilirəm ki, aqibət *alına* könlüm alinə (Nəsimi); Bən varimi yox səninçün etdim, nə rəva sən *tutmayasan* xəbər yoxu varimdən (Füzuli);

Bilmənəm ney vəzə müncər *edə* bu sevda məni (Əmani) (342, s.234).

-a şəkilçisinin gələcək zaman məzmunu ifadə etməsi qumuq dilinin kaytaq dialektində müşahidə edilmişdir: *olturaman* “oturacağam”, *oltura* “oturacaq” (240, s.76).

-a şəkilçili indiki zaman forması türk dillərində indiki zamanın ən qədim şəkillərindən biridir. Bu şəkilçinin izləri indiki zamanın başqa formalarının sabitləşdiyi oğuz dillərində də müşahidə olunur. -a şəkilçisi mənşəcə, görünür ki, hərəkətin sürəkliliyini və ya davamlılığını bildirən qədim sözdüzəldici şəkilçidir. -a şəkilçili indiki zaman tipi pratürkcədə mövcud olmuşdur (369, s.156).

-ı, i, -u, -ü. Azərbaycan ədəbi dili tarixində və xalq şivələrində -ı, -i, -u, -ü şəkilçisi həm indiki, həm də qeyri-qəti gələcək zamanı ifadə etmişdir. Bu şəkilçi ədəbi dil nümunələrində başlıca olaraq üçüncü şəxsdə, şivələrdə isə həm ikinci, həm də üçüncü şəxsdə işlənir.

1. İndiki zamanı bildirir.

Yazılı mənbələrdə: Gah payılə *gedi*, gah bəsər (Xətai); Hicrində *artı* möhnətim (Kışvəri); Əklində sənin *qamaşı* dişlər (Füzuli); Yoluna baxmaqdan *qaralı* gözlər (Vaqif) (342, s.219); *olusan, dincəlu, salami* (olursan, dincəlür, salurmi) (“Şəhriyar”) (320, s.23); İftar üçün kabab *edisən* bir çərək əti; Təzvir edib, həsir *salısan* sən imarətə; Ey nazənin, heç *bilisən* birçə neylisən? (M.Ə.Möcüz).

Müasir şivələrdə: *alu, gəlü, duru* (B.), *gəli* (Şam.), *gətiri* (Gg.), *oli* (Göy.), *bili* (Cəb.), *axtarısan* (Tov.), *danşısən*; –Əvvəlcən badimcan *doğrısən* dilim-dilim, onnan *qızardısan*; –Bala-bala ot *qoyısən* tabağının üstünə (Lən.); *alısan, alısız, gedisən, gedisiz* (Ord.), *qalısan, qalısız, kəsisən, kəsisiz, kəsi* (Zən.);

–Gördü ki, sıçan bir-bir pulları *gətiri* eşiyə; –Gör kimi *bəyə-nisən* al qərdəşüvə (Təb.); –Vallahı nə yaxçı *diyisən* (Ərd.); –Dedi: ...məlumdi arvattarın saçı uzun, ağı qısa *oli* (Xoy); Bu deyər ki, bəs sən hayannan *gəlisən?* (Səl.).

Bu xüsusiyyət İraq türkmanlarının dilində də var: Uca dağdan *gəli*, Yaş ağacdən *gəli*, Sinəvdə qaz gorimi, Əlhəd mə-nə dar *gəli* (123, s.93).

-*ı*, -*i* indiki zaman forması türk dilinin Anadolu və Rumeli dialektlərində də var: *geli*, *sesleni*, *besleni* (240, s.89).

2. Qeyri-qəti gələcək zamanı bildirir.

Ədəbi dil nümunələrində: Yay kimi nə gözəl çəkib-sən qaşı, Ona söz yox, hər nə desəm *yaraşı* (Vaqif); Ey Nəbati, nə qədər var isə ömrün, xət yaz, Aqibət bir gün olur kim, *gəli* bir karə bu xət (Nəbati); Qızların şikvəsini gər eşidə şahi-cahan, Bağlar əl-qollaruvi, *göndəri* zindanə, çiçək (M.Ə.Möcüz).

Müasir şivələrdə: Böyük başın böyük bəlası *olu* (atalar sözü); Qışta donar, yayda *açılı* (tapmaca) (Cənubi Azərb.) (424, s.25); –Tələsmə, tez yaxçı *olusan*; –Bir həftədə bular hammısı başa *gəli* (Təb.); –Diyan, indi Səfər *gəli*, gedərix; –Yox, olmaz, tərənsəm *yıxılısan* (Təb.); –Dedim ki, bir belə də xaşıldı yağ *oli?* (Göy.); –Axşam dayingilə getsəm, sən də *gəlisən* (Cəb.); *gəlisən*, *gəlisü:z*; *diyisən*, *diyisini* ız, *diyi* (Ş.);–Çox yuxarı çıxma *yıxılısan*; –Gözdü:n mən də gəlim, sonra *bişisiz* (Zən.); –Açıf dərdimi desəm, Dərtədi dərdin *unudu*; –Bala, *yıxılısan*, əgilmə (İm.).

-*ı*, -*i*, -*u*, -*ü* şəkilçisinin gələcək zaman məzmunu ifadə etməsi Qafqazın türkdilli areallarında yayılmışdır: *barıman*, *qelisen*, *alisan* (qumuq), *bolu* (ədəbi dildə: *bolur*), *keli* (ədəbi dildə: *kelir*) (qaraçay-balkar dilinin Xulam-Bezenqi dialekti) (240, s.88).

Feilin indiki zamanında ikinci şəxsdə işlənən *-l, -i, -u, -ü* şəkilçisi Azərbaycan dialektologiyasında bir qayda olaraq *-lr, -ir, -ur, -ür* indiki zaman formasının “r” ünsürü düşmüş variantı hesab olunur (152, s.228; 141, s.226; 93, s.123; 271, s.18-19).

Üçüncü şəxsdə işlənən *-l, -i, -u, -ü* şəkilçisinin mənşəyi ilə əlaqədar fikirlər müxtəlifdir. M.Rəhimov həmin şəkilçinin mənşəyi ilə bağlı iki mülahizə irəli sürür və özü ikinci mülahizəyə üstünlük verir: 1) *-u, -ü, -l, -i* forması *-lr, -ir, -ur, -ür* indiki zaman şəkilçisinin fonetik dəyişməyə uğramış, yəni “r” ünsürü düşmüş variantıdır. 2) *-u, -ü, -l, -i* indiki zaman şəkilçisi qədim feili bağlama şəkilçisi ilə bağlıdır (342, s.219-220). M.Şirəliyev *-l, -i, -u, -ü* şəkilçisini “indiki zamanın ən qədim şəkli, yəni formaca feili bağlama, lakin indiki zaman yerinə işlənən şəkilçilər” adlandırır (152, s.224). H.Mirzəzadəyə görə, indiki zamanın həmin forması indiki zaman şəkilçisinin son samiti *r*-nin düşümü nəticəsində meydana çıxır (124, s.93). R.Rüstəmov *-l, -i, -u, -ü* indiki zaman şəkilçisini etimoloji cəhətdən qədim feili bağlama şəkilçisi olan *-l, -i, -u, -ü* ilə əlaqələndirir (141, s.227). O qeyd edir ki, Azərbaycan dili şivələrində *-l, -i, -u, -ü* şəkilçisinin qeyri-qəti gələcək zaman məzmunu ifadə etməsinə Azərbaycan dilində tarixən mövcud olmuş bir xüsusiyyətin davamı kimi baxılmalıdır. Bu şəkilçi *-lr, -ir, -ur, -ür* şəkilçisinin “r” ünsürü düşmüş variantı olmayıb tarixən mövcud olmuş, bu gün bəzi şivələrimizdə qalmış şəkilçidir (141, s.250-251). S.Əlizadə və İ.Vəliyev bu fikrə etiraz edərək yazırlar ki, istər tarixən, istərsə də müasir ümumxalq dilində və Azərbaycan ədəbi dilində, eləcə də dialektlərdə qeyri-qəti gələcək zamanın müstəqil *-l* (ya da *-a, -ə*) şəkilçisi olmamışdır və yoxdur (181, s.305).

B.A.Serebrennikov türk dillərində *-ı, -i* şəkilçisi ilə düzələn indiki zaman formasının mövcud olduğunu göstərir (369, s.163). Belə zaman forması əsas etibarilə Xəzərətrafi və Qaradənizətrafi türk dillərində yayılmışdır (240, s.89). N.Z.Hacıyeva Azərbaycan dili şivələrində indiki zamanın ikinci və üçüncü şəxslərində işlənən *-ı, -i, -u, -ü* şəkilçisindən müstəqil zaman forması kimi bəhs edir. Onun fikrincə, *-a* və *-ı* müstəqil indiki zaman şəkilçiləridir. Bunların əsasında *-ır* və *-ar* zaman şəkilçiləri əmələ gəlmişdir. *-ı* şəkilçisinin inkişafı *a>ı* ablautu ilə bağlı olmuşdur (240, s.75, 87-89).

Fikirlər nə qədər müxtəlif olsa da, bir şey həqiqətdir ki, Azərbaycan dili şivələrində *-ı, -i, -u, -ü* zaman şəkilçisinin işlənməsi tarixi qədimdir. Tədqiqat göstərir ki, hələ qədim xəzərlərin dilində *-ı, -i* morfoloji əlaməti indiki-gələcək zaman məzmununu ifadə etmişdir (240, s.236).

-ay, -əy. Azərbaycan dili şivələrinin morfoloji xüsusiyyətlərindən biri eyni bir şəkilçinin həm indiki, həm də gələcək zaman mənası ifadə etməsidir. *-a, -ə* və *-ı, -i, -u, -ü* şəkilçilərində belə bir xüsusiyyətin olduğunu yuxarıda qeyd etdik. İndiki zaman şəkilçilərinə xas olan bu keyfiyyəti müəyyən dərəcədə *-ay, -əy* şəkilçisinin işlənməsində də görmək olar. Belə ki, *-ay, -əy* zaman şəkilçisi Azərbaycan ədəbi dili tarixində qeyri-qəti gələcək zamanı ifadə etmişdir: Bir xoş qulağını *burayam* mən, Yüzünə tapança *urayam* mən (Xətai); *Qılayam* gecələr yuxunu haram, *Yeməyəm* nəsnə, *tutmayam* aram; *Edəyəm* zayə etdigi əməyin (Füzuli) (342, s.236).

Müasir Azərbaycan dili şivələrində *-ay, -əy* şəkilçisinin həm indiki, həm də gələcək zaman mənasını ifadə etməsi müşahidə edilmişdir. Cəlilabad rayonunun Xanəgah kənd şivəsində bütün şəxslərdə Ağaməmmədli və Gülməmmədli kənd şivələ-

rində isə ikinci və üçüncü şəxslərdə *-ay, -əy* indiki zaman şəkilçisindən istifadə olunur: *alayəm, alaysən, alay, alayüg, alaysüz, alaylär; biləyəm, biləysən, biləy, biləyüg, biləysüz, biləylär* (Cəl.-Xanəgah) (171, s.25-26).

-ay indiki zaman şəkilçisinə Yardımlı və Lerik şivələrində də təsadüf edilir. Bu şəkilçi Yardımlı şivələrində I şəxsin cəmi istisna olmaqla digər şəxslərdə, Lerik rayonu şivələrində isə I şəxsin tək və cəmində işlənir: Əvə *gedayəm; alayəm, alaysən, alay, aliög, alaysuz* (Yar.), *gəlayəm, alayəm, alayoğ* (Ler.) (121, s.80-81; 33, s.76-77).

Ehtimal etmək olar ki, feilin indiki zamanında Cəlilabad şivəsində, Biləsuvarın Qlubinka, Əmənəkənd, Yuxarı Cürəli, Salyanın Böyük Noxudlu və Zəngilanın Göyəli kəndlərində bütün şəxslərdə, Ərdəbil, Astara, Lerik, Yardımlı şivələrində II və III şəxslərdə işlənən *-ey* şəkilçisi sait dəyişməsi nəticəsində *-ay* şəkilçisindən törəmişdir: *alayəm, alaysən, aley, aleyuğ, alaysuz, aleylär; bileyəm, bileysən, biley, bileyuğ, bileysüz, bileylär* (Cəl.), *gediyəm, gedeyсэн, gedey, gediyoğ, gedeyсüz, gedeylär; oley, görey* (Yar.), *qaleysən, qaleysuz, qaley* (Ler.), *sateyəm, sateysən, sateyix, sateysız, satey* (Zən.-Göyəli), *aley* (As).

Lerik rayonu şivələrində I şəxs tək və cəmdə *-ay* şəkilçisinin *-iy* şəkilçisi ilə yanaşı işlənməsi də ehtimal edilən fikri qüvvətləndirir: *gəlayəm//gəliyəm, alayoğ//aliyuğ*.

Yardımlı rayonunun Qabaqdibi, Daşkənd, Arus, Ostayır, Vəlixanlı, Miskireyn kənd şivələrində *-ay* şəkilçisi qəti gələcək zamanı da ifadə edir: –Saib şə:rə haçan *geday?* (121, s.81).

Laçın rayonunun Əhmədli və İmanlar kənd şivələrində *-əy* şəkilçisi qəti gələcək zamanın ikinci və üçüncü şəxslərində işlənir: *gələysən, gələysiz, gələy, gələylär*.

-ay, -əy və -ey zaman şəkilçiləri tarixən Azərbaycan dilinin cənub şivələri üçün səciyyəvi olmuşdur. Hazırda Azərbaycan dilinin Ərdəbil, Astara, Lerik, Yardımlı, Cəlilabad şivələrində geniş şəkildə, Biləsuvar (Qlubinka, Əmənəkənd, Yuxarı Cürəli), Salyan (Böyük Noxudlu k.), Zəngilan (Göyəli k.), Meğri (Nüvədi k.), Ordubad (Nüsnüs k.) şivələrində məhdud şəkildə -ey indiki zaman şəkilçisinin işlənməsi bunu sübut edir.

Təbriz şivəsində də indiki zamanın başqa formaları ilə yanaşı -ey (III şəxsdə) şəkilçisi qeydə alınmışdır: –Köçəndə köçey, yeri qaley bırda (314, s.118).

-ay, -ey indiki zaman forması türk (-ai□, -ei□), qaqauz (-ey) dillərinin dialektlərində və qumuq (-ay) dilində var. Orta Asiyada -ay indiki-gələcək zaman şəkilçisi qaraqalpaq dilinin şimal dialektində müşahidə edilmişdir (240, s.92).

-a (-ə) var. İndiki zamanın ən qədim və nadir şəkillərindən biridir. -a var indiki zaman formasına qədim yazılı abidələrdə hələlik yalnız “Qutadğu bilik” abidəsində təsadüf olunmuşdur: *uka bar* (240, s.81). -a var forması Azərbaycan dilinin Dərbənd, Tabasaran, Quba şivələri üçün səciyyəvidir: *ala varam, ala varsan, ala var, ala varuğ, ala varsuz, ala var(lar); gidə varam, gidə varsan, gidə var, gidə varuğ, gidə varsuz, gidə varlar* (Qb., Dər.).

İndiki zamanın bu növü Qubanın Susay, Xuray, Yuxarı Ləgər kəndlərində, Xaçmaz, keçmiş Qonaqkənd və Xudat rayonlarının bəzi kəndlərində işlənir. Qubanın Yenikənd, Möhüc, Aşağı Tüləkəran, İspik, Amsar və Aşağı Xuc kəndlərində isə -adu, -ədü şəkilçisi ilə yanaşı -a var, -ə var forması da mövcuddur.

Qax rayonu şivələrində indiki zamanın -a (-ə) var şəklindən başqa heç bir şəxs şəkilçisi qəbul etməyən -a (-ə) *varkı an*

şəkli də qeydə alınmışdır: *men ala var_ı an, sen ala var_ı an, ho ala var_ı an, biz ala var_ı an, siz ala var_ı an, holar ala var_ı an* (152, s.234). Abşeronun Xocasən, Xırdalan, Qobu, Güzdək, Hökməli yaşayış məntəqələrinin şivələrində indiki zamanın bu növü yalnız inkarda müşahidə edilir: *gələ döğəm, gələ dögsən, gələ döğ(ü), gələ döğig, gələ dögsüz, gələ döğ(ü)*.

R.Rüstəmovə görə, “hələ zaman şəkilçiləri formalaşmadığı bir dövrdə indiki zaman analitik şəkildə (*ala turur, gələ turur*) ifadə edildiyi dövrdə *ala var, gələ var* forması da indiki zamanın əsas ifadə vasitələrindən biri olmuşdur (141, s.231).

-a var indiki zaman forması müasir türk dillərində yayılmayan, məhdud dairədə işlənən bir formadır. İndiki zamanda *var* sözünün iştirakı hələlik yalnız Bolqarıstandakı türk dialektlərində qeydə alınmışdır (240, s.81).

-a (-ə) dur. Türk dillərinin tarixində indiki zamanın analitik tipi olan *-a tur* forması mövcud olmuşdur. M.Kaşğarının lüğətindəki mətnlərdə bu üsulla düzəlmiş indiki zaman forması özünü göstərir:

Etil suwı *aka turur,*

Kaya tübi *kaka turur,*

Balık tilim *baka turur,*

Kölün takı *küşəriir.* (441, I, s.103)

İndiki zamanın *-a tur* forması qumuq dilinin bütün dialektlərində yayılmışdır; kaytaq dialektində: *ala turaman, ala turasan, ala tura(di), ala turaviz//ala turamiz, ala turasiz, ala tura(di)* (240, s.84).

Analoji forma Qafqaz arealında qumuq dili ilə qonşuluqda yerləşmiş qaraçay-balkar dilində də var (240, s.85). Altay və xakas dillərində indiki zamanda *-a dır* forması bütün şəxslərdə

saxlanılır. Altay dilində: *baradırım* “gedirəm”, *baradırını*, *baradırı*, *baradırıbıs*, *baradırığar*, *baradırı* (369, s.161).

İndiki zamanda *-a (-ə) dur//durur* forması Azərbaycan ədəbi dili tarixində işlənmişdir: Şəm oldi könlüm işte fəraqında *yanədir* (Nəsimi); Xunin cigəri kim sənün için *verədiür* can (Kişvəri); Cular *axadur* kənari-bağdan; Səndən *dutadır* zəmin qərarı, Səndən *çixadır* fələk buxari (Xətai) (124, s.248); Ögümüzdə şəmlər *yanədiürür* (Q.Bürhanəddin); Sözümdən anun qamətləri *yanə diürür* (“Şühədanamə”, XVI əsr); Çoxların sən tək cigəri *yanədir* (Xətai Təbrizi, Yusif və Züleyxa, XV əsr).

Feilin indiki zamanında *-a (-ə) durur* və *-a (-ə) dur* formalarının işlənməsi Azərbaycan dilinin şimal (Dər., Tab.), şimal-qərb (Q., Zaq.) şivələri üçün səciyyəvidir: –Simavar horda *qayniya durur*; –Əli *baxa durur* (Q.) (152, s.220); –Qapıdan *baxa dureysan*; –Nizaməddin dayı gircənəni daxalda *gezdirə durey* (Q.); –Niyə qarıya *baxa durursan?* (Zaq.) (141, s.228).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, M.Şirəliyevin və R.Rüstəmovun Quba dialektində *-a dur* indiki zaman formasına aid verdikləri bəzi nümunələr əslində nəqli keçmiş zamanın analitik şəklidir: –Nə var qaparetivün qavağuna *baxa durmusan?* (Qb.-Alpan) (152, s.220); –Sənə nə ulub üzvi *çəkə durmisən?* – Nə var qaparetivün qabağuna *baxa durmisən?* –Nə çux belə qəzeti *uxiyyə durmisən?* (Qb.) (141, s.228).

Dərbənd, Tabasaran və Qax rayonlarının şivələrində indiki zamanın *-a (-ə) dur* (Dər., Tab.) və *-a (-ə) durey* (Q.) forması bütün şəxslərdə özünü göstərir: *dərə duradam*, *dərə duradsan//durasan*, *dərə duradu//duradı*, *dərə duraduk₁//duradıg*, *dərə duradsuz//durasuz*, *dərə duradular//duradılar* (Dər.-Cimikənd, Tab.-Sanak), *ala durıyam*, *ala durıysın*, *ala durıy*, *ala durıyız*, *ala durıysız*, *ala durıylar* (Q.).

Azərbaycan dili şivələrində indiki zamanın qədim *-a tur (-a dur)* analitik formasının şəkilçiləşmiş variantları formalaşmışdır: *-ad (-at), -əd; -adu, -ədü (-adı, -ədi); -atdı, -ətđi*.

-adu, -ədü. Belə indiki zaman şəkilçisi Azərbaycan dilinin Dərbənd, Tabasaran, Quba, Xaçmaz, keçmiş Qonaqkənd, Şabran, Bakı (Novxanı, Corat, Qobu, Güzdək, Hökməli, Xocasən, Xırdalan), Şamaxı (Quşçu, Nərimankənd, Qurbançı, Nabur, Ərəbqədim, Ərəbşalbaş, Ərəbşahverdili), Şirvan (Ağaməmmədli k.) rayonlarının şivələrində qeydə alınmışdır. *-adu, -ədü* şəkilçisinin bütün şəxslərdə işlənən forması Dağıstan Respublikası Tabasaran rayonunun Sanak kənd şivəsində müşahidə edilmişdir: *aladam, aladsan, aladu, aladuk₁, aladsuz, aladular; gələdəm, gələdəsən, gələdü, gələdük, gələdsüz, gələdülər*.

Başqa şivələrdə isə həmin şəkilçi indiki zamanın birinci (*-ad, -əd*) və üçüncü şəxslərində (*-adu, -ədü, -adı, -ədi*) işlənir: *aladam, alasan, aladı, aladuğ, aladsuz, aladı//aladular* (Qb.), *gedədəm, gedəsən, gedədü, gedədig, gedəsüz, gedədi* (B.).

Bakının Corat kəndində *-at, -ad, -əd* şəkilçisi üçüncü şəxsdə də müşahidə edilir: –Taki bu qız Məhəmmədi *çağırat*, çoban Məhəmməd *durad*, *gedəd* qızın bərabərinə; –Qız əmisi oğlunun əvəzinə, Məhəmməd *alat* tərkinə.

-ad, -əd, -adı indiki zaman forması Azərbaycan ədəbi dili tarixində işlənmişdir: Qaşın *görədim* çü eyd şami, İrməs hacət nəzər hilalə (Əmani) (351, s.29); Sancılurdu könlümə meyxarə çeşmin navüki, Topraqə *sancıladı* bağı-cəhandə bixi-tak (Kişvəri) (53, s.120); *Diyəd* namərd dünya bir gün var idi (Xətai Təbrizi, “Yusif və Züleyxa”, XV əsr) (181, s.307).

-ad, -at, -adır, -atı, -adı, -adı, -ədi, -edi fonetik tərkibində işlənən indiki zaman formasına noqay, özbək, qazax, qaraçay-balkar, tatar (dial.), qırğız, karaim (dial.), Altay, Çulım-tatar,

çuvaş, türkmən (dial.) və xakas dillərində də təsadüf olunur (368, s.159-161). Türkmən dilinin dialektlərində *-adı*, *-ədi*, *-edi* şəkilçisi üçüncü şəxsdə həm müstəqil, həm də *-adır*, *-edir* forması ilə yanaşı işlənir (420, s.335-341). B.Serebrennikov çuvaşcada işlənən *-ad*, *-at* formasından danışıarkən qeyd edir ki, indiki zamanın bu növü hazırda itmiş olan türk dillərində – Kırım-bulqar və xəzər dillərində mövcud olmuşdur (368, s.161). N.Z.Hacıyeva isə belə nəticəyə gəlir ki, *-a* və *-adı* izoqlolarının sıxlaşma mərkəzi Orta Asiya rayonlarıdır. Azərbaycan dilinin dialektlərinə *-a* və *-adı* formaları şimaldan (Şimali Qafqaz dillərini, birinci növbədə qumuq dilini müqayisə et) və cənubdan (bu izoqlolara görə Azərbaycan dili dialektləri ilə uyğun gələn türkmən dilinin cənub dialektlərini müqayisə et) keçə bilərdi (240, s.78). Onun fikrincə, Azərbaycanın şimal və şimal-şərq hissəsindəki bəzi şivələrdə *-adı* indiki zaman formasının işlənməsi xəzər dilinin təsiri ilə əlaqədardır (240, s.233-234). Bu fikir M.İ.İslamova da inandırıcı görünür (290, s.208). M.Şirəliyev isə Azərbaycan dili şivələrində işlənən *-adı*, *-ədi* (*-adu*, *-ədü*) formasını qıpçaq tipli indiki zaman şəkilçisi hesab edir (152, s.220).

-atdı, -ətdi. Qədim xəzər dilində *-at* indiki zaman, *-attu* bitməmiş keçmiş zaman şəkilçisi olmuşdur (240, s.236-237).

-atdı zaman şəkilçisi Azərbaycan dilinin şimal-şərq (Qb., B.-Corat), Muğan şivələrində və Ağdaşın Kürqırağı kəndlərində (Pirəzə, Ağzıbir) saxlanmışdır. Həmin şəkilçi Quba, Muğan şivələrində bitməmiş keçmiş zamanı (xəbər formasının hekayəsi), Bakının Corat kənd şivəsində isə indiki zamanı ifadə edir: *alattım*, *alattun*, *alattı*, *alattuğ*, *alattuz*, *alattılar* (Qb.), *gedətdim*, *gedətdün*, *gedətdi*, *gedətdük*, *gedətdüz*, *gedətdi* (Muğ.); –Yorılıb bir qəbristanda *oturattı*; –Qız səhər *göretdi* ki,

bəli, əmsi oğlı döğür; –Danışmıyib ürəyində *diyət*di ki, bu çıxıb bəxtimə; –Gəlib qızı həmin mülkə *qoyat*di (B.-Corat).

Ağdaş rayonunun Kürqırağı kəndlərində *-atdı*, *-ət*di şəkilçisi qəti gələcək zamanı bildirir. Kürqırağı kəndlərdən olan Pirəzədə bütün şəxslərdə işlənən bu şəkilçi başqa kəndlərdə, başlıca olaraq üçüncü şəxsdə istifadə olunur və gələcək zamandan başqa indiki zamanı da ifadə edir: *mən alat*di, *sən alat*di, *o alat*di, *biz alat*di, *siz alat*di, *olar alat*di (158, s.48-50).

İndiki zamanın bu forması *-ət*ti fonetik tərkibində Kişvərinin dilində işlənmişdir: Qıldı dövrü-ruzigarimni qəra qismət günü, Sürmeyi-naz ol *çəkət*ti nərgisi-cadusinə (53, s.120). R.Eyvazova Kişvərinin dilində işlənən bu formanın Nuxa (Şəki) dialektində saxlandığını qeyd edir, lakin Şəki dialektində işlənən şəkilçi başqa fonetik tərkibdədir (*-it*di) və o indiki zaman mənasını deyil, nəqli keçmişin üçüncü şəxsini ifadə edir.

FEİLİN ƏMR ŞƏKLİ

-ağun//ağuz, *-egün//egüz*. Azərbaycan ədəbi dili tarixində XVIII əsrədək feilin əmr şəklinin birinci şəxs cəmində *-avuz*, *-əvüz* formantı işlənmiş, XVIII əsrdən etibarən həmin ələmət öz yerini *-aq*, *-ək* şəkilçisinə vermişdir: Yegrəki budur ki, bunda *qırılavuz* – dedilər; Bəglər ayıtdılar: müdarası oldur kim, Qazani *çıqaravuz*, onlara bərabər *edəvüz* (KDQ); Şol sünbülipürçin ilə sövdayə düşdük *neyləyəvüz* (Nəsimi); Bizim müddəamız oldur ki, sənün boğazundan qan *axıtduravuz* yoq ki, boğazuna su *tökəvüz* (“Şühədanamə”) (137, s.17-18).

M.Rəhimova görə, “Şühədanamə”nin dilində həmin şəkilçini əslində *-uz* kimi oxumaq lazım idi: *eyləyəüz*, *axıtdurauz*, *tökəüz* və s. Ancaq köklə şəkilçi, şəkilçi ilə şəkilçinin birləşmə-

sində iki saitın yanaşı işlənməsi Azərbaycan dilinə xas olmadığı üçün müəllif həmin formanı *-avuz* şəklində oxumağı məqsəddəyüğun sayır (137, s.18-19).

Azərbaycan dili şivələrində əmr şəklinin birinci şəxs cəmində *-ağun//ağuz*, *-əgün//egün//əgüz//egüz* şəkilçiləri işlənir ki, tarixi baxımdan *-avuz*, *-əvüz* formantı *-ağuz*, *-əgüz* şəkilçisinin fonetik variantı, daha doğrusu, yeni şəkli sayıla bilər: *qaçağun//qaçağuz*, *biləgün//biləgüz*, *alağun//alağuz*, *görəgün //görəgüz* (Muğ.); *qo:lıyegün*, *qo:lıyegüz* (B.).

Müasir şivələrdə *-əgün* şəkilçisinin *-əyin* variantı da işlənir: *gedəyin* (Nax., Cəb.).

Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixində $\check{g} > v$ və $g > y$ dəyişikliyinə baş verdiyini nəzərə aldıqda *-ağuz*, *-əgüz* şəkilçisi ilə *-avuz*, *-əvüz* arasında, *-əgün* şəkilçisi ilə *-əyün* arasında uyğunluq görmək olar.

Müasir şivələrdə işlənən *-ağun//ağüz*, *-əgün//egün*, *-əgüz//egüz* şəkilçiləri ilə əlaqədar Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Ə.Dəmirçizadəyə görə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində əmr şəklinin birinci şəxs təkini ifadə edən *-ayın*, *-əyin* şəkilçisi Ağdaş və Qutqaşen (indiki Qəbələ) şivələrində birinci şəxs cəm mənasında işlənəməkdədir: –Buyurun, *gedəyin*, qarpız *kəsəyin*, *yeyəyin* (48, s.101). Ə.Dəmirçizadə həmin şəkilçiyə aid “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilindən aşağıdakı nümunələri verir: Kafirə mən *varayın*, yenidən doğanın *öldürəyin*, yenümlə alnum qanın mən *siləyin*, ölərsəm sənini₁ uğrun₁ a mən *öləyim*, allah-taala qoarsa evini₁ i mən *qurtarayın* – dedi (48, s.99).

Burada bir cəhət nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində *-ayın*, *-əyin* şəkilçisi həm qalın, həm də incə saitli feillərə artırıldığı halda, müasir şivələrdə -

əyin şəkilçisi ancaq incə saitli feillərlə işlənir. Başqa sözlə, müasir şivələrdə *-ayın* variantı müşahidə olunmur.

Dialektoloqlardan ilk dəfə olaraq A.Hüseynov Azərbaycan dilinin Qazax şivəsində əmr şəklinin birinci şəxs təkində işlənən *-em, -om, -öm* şəkilçisini mənşəcə dilimizin tarixində işlənmiş *-ayım* forması ilə əlaqələndirmişdir. O, eyni zamanda şivələrdə əmr şəklinin birinci şəxs cəmində *-ayın* şəkilçisinin müşahidə edildiyini göstərib heç bir nümunə vermədən həmin formanı yazılı abidələrdəki *-ayın* şəkilçisinin qalığı hesab etmişdir (84, s.66-67).

H.Mirzəzadə yazılı abidələrdəki *-əyin, -ayın* şəkilçisinin müasir şivələrimizdə əmr şəklinin birinci şəxs cəmini bildirən bir forma kimi saxlandığını göstərir (124, s.232). R.Rüstəmovun fikrincə, “bəzi dialekt və şivələrimizdəki *-ağın// -ağun, -eyün// -əgün// -egün* vaxtı ilə əmr şəklinin birinci şəxs cəmində də işlənmiş *-ayın, -əyin* şəkilçisinin müəyyən fonetik dəyişikliyə uğramış variantlarıdır” (141, s.260).

B.Sadiqov Qazax və ayırım şivələrində əmr şəklinin birinci şəxs təkində *-eym, -e:m, -oym, -öym* şəkilçilərinin işləndiyini göstərərək, həmin formalarla yazılı abidələrdəki *-ayım, -əyim* və *-ayın, -əyin* şəkilçiləri arasında bir eynilik görür (142, s.60-65). Bu fikir bizə ona görə inandırıcı görünür ki, Qazax və ayırım şivələrində əmr şəklinin birinci şəxs təkində *-eym* şəkilçisinin işlənməsi indiyədək bu sahədə aparılmış tədqiqatların heç birində qeydə alınmamışdır. Digər tərəfdən, Qazax şivələrində əmr şəklinin birinci şəxs təkindəki *-em, -om, -öm* şəkilçisi mənşəcə qədim dövrlərdən bugünədək dilimizdə əmr şəklinin birinci şəxs təkində işlənən *-ım, -im, -um, -üm* forması ilə bağlıdır. Daha doğrusu, bunlar eyni şəkilçidir. Qazax və ayırım şivələrində *-em, -om, -öm* formasının işlənməsi dodaq ahəngi ilə,

sözün ikinci hecasında açıq saıtlərin işlənməsinə üstünlük verilməsi ilə baęlı olan bir məsələdir. Azərbaycan ədəbi dili tarixində *-ayın*, *-əyin* forması əsasən XVIII əsrədək əmr şəklinin daha çox birinci şəxs təkində, bəzən isə cəmində, *-ayım*, *-əyim* şəkilçisi isə birinci şəxsin təkində XVIII əsrə qədər işlənmişdir. Birinci şəkilçi daha çox “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində, ikinci isə bütün fəaliyyəti boyu işlək olmuşdur. Ancaq buna baxmayaraq indiyədək tədqiq olunmuş şivələrimizin heç birində nə *-ayım*, *-əyim*, nə də *-ayın* şəkilçisinə təsadüf olunmamışdır. *-ağın*, *-əyin* şəkilçisini ilk dəfə qeydə alan dialektoloqlar da (M.Şirəliyev, K.Ramazanov) həmin formanı yazılı abidələrdəki *-ayın*, *-əyin* şəkilçisi ilə əlaqələndirmişlər (148, s.80-81; 133, s.106).

Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixinə aid geniş tədqiqat aparmış M.Rəhimov bu məsələdə Ə.Dəmirçizadəyə və H.Mirzəzadəyə irad tutaraq yazır: “Bu gün bir sıra dialekt və şivələrimizdə əmr şəklinin I şəxs cəmini ifadə etmək üçün işlənən *-əyin* forması dilimizin yazılı abidələrində əmr şəklinin əsasən birinci şəxs təkini, bəzi hallarda isə cəmini bildirmək üçün işlənən *-ayın*, *-əyin* formasının davamı deyil və ümumiyyətlə, bunlar müxtəlif mənşəli şəkilçilərdir” (137, s.43). A.N.Kononova əsaslanan müəllif *-ayın*, *-əyin* formasının türk dillərinin qədim dövrü üçün ümumi olan arzu məzmunlu *-ğay* şəkilçisindən törəmiş *-ay* və birinci şəxs əlaməti olan *-in* formantlarından əmələ gəlməsi fikrini qəbul edir (137, s.36).

A.N.Kononova görə, *-in* formantı *men//man* şəxs əvəzliyindən əmələ gəlmişdir (302, s.235). Biz belə hesab edirik ki, müasir şivələrimizdəki *-ağın*, *-əgün//-egün//-əyün//-eyün//-əyin* şəkilçiləri birinci şəxsin cəmini bildirən *-aq*, *-ək* və toplu cəmlik əlaməti olan *-n* formantlarının birləşməsindən törəmişdir.

M.Şirəliyev və K.Ramazanov *-ağun*, *-əgün* və *-ağuz*, *-əgüz* şəkilçilərinə etimoloji cəhətdən yanaşaraq, onları birinci şəxs cəm şəkilçisi ilə ikinci şəxs cəm şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb bir şəkilçi kimi izah etmişlər (152, s.199; 133, s.106-107). A.Hüseynov bu izahla razılaşmayaraq *-əgüz* şəkilçisinin I şəxsin cəmini bildirən şəkilçilərin birləşməsindən əmələ gəldiyini göstərir və həmin formanı (*-ağuz*, *-əgüz*) mənşəcə dilimizin tarixində işlənmiş *-avuz*, *-əvüz* şəkilçisi ilə bağlı hesab edir (84, s.68-69).

Ə.Dəmirçizadəyə görə, əmr şəklinin birinci şəxs cəmində müşahidə olunan *-avuz*, *-əvüz* forması mənşəcə *biz* əvəzliyi ilə bağlıdır (*-viz*, *-vüz*, *-viz*, *-vuz*). O, *-avuz*, *-əvüz* şəkilçisinin Ermənistanın Oxda və Davuz kəndlərində işləndiyini qeyd edir, lakin nümunə vermir (48, s.102).

R.Rüstəmov Bakı dialektindəki *-egüz*, Muğan şivələrindəki *-ağuz*, *-əgüz*, *-egüz* şəkilçisini “Kitabi-Dədə Qorqud”da, XIV əsr və sonrakı əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində əmr şəklinin birinci şəxs cəmində işlənmiş *-avuz*, *-əvüz* formasının fonetik variantı sayır. Müəllifin fikrincə, *-avuz*, *-əvüz* şəkilçisi *v>ğ*, *v>y>g* fonetik hadisələrinə uğrayaraq *-ağuz*, *-əgüz*, *-egüz* şəklinə düşmüşdür. *-ağuz*, *-əgüz*, *-egüz* şəkilçisi tərkibindəki həm *-ağ*, *-əg* (<*-av*), həm də *-uz*, *-üz* birinci şəxs cəmin qrammatik əlamətidir (141, s.261). B.Sadiqov *v>ğ* hadisəsinin izahında R.Rüstəmovla razılaşmayıb qədim abidələrdə indiki *v* müqabilində *ğ*-nin daha geniş işləndiyini göstərir (142, s.74-75). O, *-ağuz*, *-əgüz* şəkilçisindəki *z* elementinin birinci şəxsin cəmini bildirən qədim bir şəkilçi olduğunu bir daha əsaslandırmağa çalışır. Ancaq müəllif Bakı və Muğan şivələrində əmr şəklinin birinci şəxs cəmində işlənən şəkilçiləri təhriflə verir: “Çox maraqlı haldır ki, Azərbaycan dilinin Bakı, Muğan qrupu dialekt

və şivələrində (ədəbi dildəki *-aq*, *-ək* əvəzinə) *-uz*, *-üz* şəkilçisi işlənir” (142, s.73).

Məlumdur ki, Bakı və Muğan şivələrində əmr şəklinin birinci şəxs cəm şəkilçisi *-uz*, *-üz* formasında *yox*, *-ağuz*, *-əgüz*, *-egüz* şəklində müşahidə edilmişdir. Bundan başqa, həmin şivələrdə əmr şəklinin birinci şəxs cəmində *-ağuz*, *-əgüz*, *-egüz* şəkilçiləri *-eg* (B.), *-ağ*, *-əg* (Muğ.) formaları ilə yanaşı işlənir.

-egüz şəkilçisi haqqında M.Rəhimovun ehtimal şəklində söylədiyi mülahizə bu gün bizə həqiqət kimi görünür: “...türk dillərində, xüsusən şəxslərlə əlaqədar hallarda, *q//g ~ v* qarşılığının mövcud olduğu nəzərə alınarsa, belə ehtimal etmək olar ki, yazılı abidələrdə əmr şəklinin I şəxs cəmini əmələ gətirmək üçün işlənən bu *-avuz*, *-əvüz* forması ilə hazırkı dövrdə Azərbaycan dilinin Bakı dialektində əmr şəklinin I şəxs cəmini ifadə etmək üçün istifadə olunan *-egüz* (*gedəgüz-gedək*) forması arasında əlaqə və yaxınlıq vardır; bəlkə də yazılı abidələrdəki *-avuz*, *-əvüz* ilə Bakı dialektindəki *-egüz* tarixən eyni şəkilçilərdir. Bunlar arasındakı məzmun fərqlinin olmaması (hər ikisi birinci şəxs cəmə aid əmr şəklini bildirir) faktı da belə ehtimalın mümkünlüyünü qismən təsdiq edir” (137, s.19).

-ginən. Azərbaycan dili şivələrində əmr şəklinin ikinci şəxs təkimi həm feil kökü ilə şəkilçisiz, həm də feil kökünə müəyyən şəkilçilərin artırılması ilə düzəlir. M.Şirəliyev əmr şəklinin ikinci şəxs təkiminin şəkilçisiz yolla ifadəsini ədəbi dil təsiri sayır (152, s.198). Orxon abidələrində və “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində əmr şəklinin ikinci şəxs təkiminin iki yolla həm şəkilçisiz, həm də şəkilçili (*-ğil*, *-gil*) ifadəsi bu fikrin doğruluğunu şübhə altına alır: *esid-*, *bil-*; *bilgil*, *kelgil* (Orxon abidələri); Qonur atın *vergil* manı a; Qaçar geyiklərinə *qarğamağıl*; Dəpə kimi ət *yığ*, göl kimi qımız sağdır, ulu *toy elə*, *hacət dilə* (KDQ).

Müasir şivələrdə əmr şəklinin ikinci şəxs təkinin xüsusi formantla ifadəsi *-gınan*, *-gınan* şəkilçisi və onun müxtəlif fonetik variantları vasitəsilə olur: *algınan*, *gəlgınən*, *qoygünan*, *görgünən* (Qaz.). R.Rüstəmov Quba dialektində *-gınən* şəkilçisi ilə yanaşı bəzən *-gilən* formasının işləndiyini göstərsə də, nümunə vermir (141, s.263).

-gınan, *-gınən* şəkilçisi mənşəcə qədim *-ğıl*, *-gil* şəkilçisi ilə əlaqələndirilir. H.Mirzəzadəyə görə, XVII əsrdən sonra dilimizdə işlənən *-gilən*, *-gınən*, *-gınan* şəkilçilərinin sonuna artırılan *-an*, *-ən* çox ehtimal ki, ikinci şəxs əvəzliyinin (*sən*) tərkibində olan *n* ünsürüdür (124, s.229). M.Rəhimov belə hesab edir ki, *-gilən* formasının yaranmasında *-sən*, *-san* şəxs əlaməti bilavasitə iştirak etməmiş, *-gil* birbaşa *-ən* formantına birləşmişdir (137, s.64).

Türkmən ədəbi dilində bu şəkilçi *-qın*, *-qın*, *-qun*, *-qün* formasında işlənir: *yazqın*, *qelqın*. Danışıq dilində bəzən şəxs sonluğu qəbul edərək *-qınını*, *-qununı*, *-qününı* kimi müşahidə edilir: *alqınını*, *qörqününı*, *bolqununı* (252, s.300-301).

M.Rəhimov *-gilən* şəkilçisinin XIV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində seyrək işləndiyini müşahidə edərək belə nəticəyə gəlir ki, *-gilən* forması XVII əsrdən əvvəlki dövrlərdə də dilimizdə mövcud olmuş, lakin yazılı abidələrdə geniş dairədə öz əksini tapmamışdır: Arif isən dünyanı *sevməgilən* at orduna, Padşahdır qeylü qaldan köçübən üryan olan (Nəsimi); Zərdalu eşitdi, nərə urdu, Kim gilası *görgilən* qudurdu (Füzuli); Muni oxuyub *baxgilən* ki, Ziyadoğlunun nə ciddü-cəhdi var səni dutməgdən (“Şühədanamə”, XVI əsr) (137, s.63).

XVII əsrdən başlayaraq dilimizdə *-gilən* forması ilə yanaşı onun fonetik variantı olan *-gınən* şəkilçisi də işlənmişdir: Ey şəm, xəbər *sormagınən* çeşmi-tərimdən; Mətləb məni oyat-

ma isə bir *usanginən*, Ağrıtmə xalq başını Qövsi haray ilən (Qövsi Təbrizi); Həsərin çəkməkdən yanıb odlara, *Görginən* düşübdür nə hala Vaqif; *Deməginən* Molla Pənah qocadır, Səni tamam yesəm doymanam, gəlin (Vaqif).

-*e:n_l*, -*i□n_l*. Azərbaycan dilinin qərb şivələrinin (Borçalı, Qazax) səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri saitle bitən feillərin əmr şəklinin ikinci şəxs cəm şəkilçisini qəbul edərkən şakilçidəki y səsinin düşməsi nəticəsində kökdəki saitin şakilçidəki saitin hesabına uzanması hadisəsidir: *arutde:n_l*, *qəzille:i□n_l* (Bor., Qaz.) (20, s.109); –Nolar man_l a da köməy *ele:i□n_l*, qutarım dana; –Anama *de:n_l* mən gələmməjəm; –Gedin_l siz də *işde:in_l* qazanın_l (137, s.24).

Əmr şəklinin ikinci şəxs cəmində özünü göstərən bu morfoloji əlamət Azərbaycan dilinin qədim dialekt xüsusiyyətlərindən biridir. Bu hadisə XVIII əsrdən əvvəlki dövrlərə aid yazılı abidələrin dilində öz əksini tapmışdır:

Qara keçə altına *döşən_l*; Ayıtdı ki, ünüm *anlan* bəglər, sözüüm *dinlən* bəglər; Gerüsündən ağ əllərini *bağlan*; Mərə qapuçilər qapuyi *qapan* dedi (KDQ); Kəbəni bütخانədən fərq *eylən* gəlsün bəru (Nəsimi); Bu gün mənim ilə bir iş *işlən*, Fərzəndənizi mənə *bağışlən*; Uş yenə güllər açıldı, xarə *söylən* gəlməsün; Hali-dilimni bəndədən ol yarə *söyləniz* (Xətai); *Söylən* ki, fənayə verdi rəxtin (Füzuli); Mənüm pərişanlığumdan, yalğızlığumdan *yad eyləniz* (“Şühədanamə”, XVI əsr) (137, s.22-23).

M.Rəhimov yazılı abidələrin və müasir şivələrin faktlarını müqayisə nəticəsində belə nəticəyə gəlmişdir ki, “əmr şəklinin ikinci şəxs cəmini ifadə etmək üçün yazılı abidələrdə rast

gəldiyimiz *söylən*, *eylən* tipli formada *-n* və *-niz* əlamətindən əvvəlki səslə uzanan səslidir. Burada şəkilçinin səslisi tamamilə düşür, kökün səslisinə birləşərək onun içərisində əriyib gedir, onunla qaynayıb qarışır. Bu prosesi belə təsəvvür etmək olar: *arayın* > *arain* > *aran*; *eyləyin* > *eyləin* > *eylən*; *söyləyiniz* > *söyləiniz* > *söyləniz* və s.” (137, s.24-25).

FEİLİN VACİB ŞƏKLİ

Gərək -a, -ə. *Gərək* sözü ilə *-a, -ə* şəkilçili arzu formasının vacib şəklinin məzmunu ifadə etməsi Azərbaycan dili şivələrində geniş yayılmışdır. Ancaq buna baxmayaraq dialektoloji ədəbiyyatda bu vasitə vacib şəklinin xüsusi forması sayılmamış, ona arzu şəklinin mənacə vacib məzmunu ifadə etməsi kimi baxılmışdır. Azərbaycan dilinin tarixində *gərək* sözü ilə işlənən *-a, -ə* şəkilçili formanın xalis vacib şəkli məzmunu ifadə etməsinə əsaslanan M.Rəhimov Azərbaycan dilçiliyində *gərək -a, -ə* birləşməsinin arzu şəkli hesab olunmasına qarşı çıxır və onu vacib şəklinin analitik forması sayır (137, s.212-213). M.Şirəliyev də belə hesab edir ki, şivələrimizdə “vacibin vəzi-fəsini çox vaxt *gərək* köməkçi sözü ilə işlənən arzu şəkli görünür” (152, s.272).

Tədqiqatçılar Azərbaycan dilinin Bakı, Qazax, Gədəbəy, İmişli, Şəki, Göyçay və Təbriz şivələrində *gərək -a, -ə* formasının vacib şəklinin məzmununu ifadə etməsini qeydə almışlar: – Sənə bir dəfə dedilər ki, gedməlisən, sən də başa düş ki, *gereg gedəsən* (B.); –O şeyi ki, mən xurdalasam, *gərəy* axşamatan *yazasan* (Qaz.); –Doxdur diyir yeşəmax isdiyirsənsə, paprızı *gerex*□ tamam *atasan*; –Əkinə *gərəx*□ *qulluğ eliyəsən* ki, axırda da mənsil götürə biləsən (Ş.); –Nolur olsun damı bi:l tikif

qurtaram gərəx□ (Gəd.); –*Gərək* irayona *gedəm*, hər idarələri tanıyam; –*Sədir* maşını mə: verənnən so:ra *gərək* sahiyə kübrə *daşiyam* (Göy.); –Hər kəsin mırta-zada taqəti var, *gərəx*□ *gələ* bira; –*Gərəx*□ bir ikiü:z tümənə kimi xəş *qoyasan* (Təb.).

Gərək sözü ilə işlənən *-a*, *-ə* şəkilçili formanın vacib şəklini bildirməsi XIV əsrdən müasir dövrədək ədəbi dil nümunələrində geniş yayılmışdır: Aşiq bəla yolunda *gərək* kim *həmul ola* (Nəsimi); Yüz *gərək döndərməyə* hər necə kim yoldaş ola (Xətai); Gözdən *gərək olasan* nihan sən, Ta demək ola sənə ki, cansən (Füzuli); *Gərək* yolları yaxşıca *zəbt eyləyəsən* (“Şühədanamə”) və s. (137, s.210).

Ümumiyyətlə, müşahidələr göstərir ki, *-malı*, *-məli* forması daha çox yazılı dildə işləndiyi halda, vacib şəklinin mənasını ifadə edən *gərək -a*, *-ə* forması danışqda daha geniş yayılmışdır. Keçid şivələrin materiallarından çıxış edən A.Vəliyev də *-malı*, *-məli* formalı vacib şəklinin ədəbi dil təsiri ilə şivələrə nüfuz etdiyini göstərir (158, s.56). Ə.Dəmirçizadə “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində vacib şəklindən danışarkən qeyd edir ki, “*-malı/-məli*” ancaq ədəbi dilin təsiri ilə müasir ümumxalq danışığında az-çox işlənir; görünür, bu şəkilçi müəyyən qohumdilli bir xalqın və ya bir tayfanın ifadə vasitəsi olaraq sonradan daxil olmuş və tədricən yayılmış bir şəkilçidir. Azərbaycan şivələrinin əksəriyyətini yaxşı bilib yazan yazıçı və mühərrirlərin əsərlərində “*-malı/-məli*” şəkilçisinə, demək olar ki, təsadüf edilmir” (48, s.103-104). Ş.Xəlilov isə *-malı*, *-məli* vacib formasının orta əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində işlənməsini danışq dili xüsusiyyəti hesab edir (88, s.75). H.Mirzəzadə *-malı*, *-məli* şəkilçisinin feilin vacib şəklinin əlaməti kimi XVIII əsrə qədərki yazılı abidələrdə olduqca az işləndiyini, əsasən feili sifət məzmunu ifadə etdiyini müşahidə etmişdir (124,

s.271). *-mali, -məli* vacib forması ədəbi dil nümunələrində XV əsrdən işlənməyə başlamışdır.

Bütün bunlar *-mali, -məli* formalı vacib şəklinin dilin inkişafının nisbətən sonrakı mərhələsinə aid olduğunu göstərir. *-mali, -məli* vacib forması türk dillərinin oğuz qrupu üçün səciyyəvidir.

-max gərək. Azərbaycan dilinin qədim dialekt xüsusiyyətlərindən biri feilin vacib şəklinin məsdərlə *gərək* sözünün birlikdə işlənməsi vasitəsilə ifadə olunmasıdır. Bu xüsusiyyətə hələlik Təbriz, Şəki, Oğuz şivələrində təsadüf edilmişdir: –Baba, gün çıhmamış *yolanmax gərəx*□ (Təb.); –Balam, işü: dalınca özün *getmax gərəx*□*sən* ki, yarıyasan (Ş.-Qışlaq); –Vaxdında *getmax gerex*□ ki, vaxdında da qəyidif gələ biləsən (Ş.-Baş Göynük); *oxumax gərəyəm, diməx*□ *gərəyidim* (Oğ.).

Göyçay (Yeniərx k.) və Ağdaş (Bulaqotağı k.) şivələrində məsdərlə *gərək* sözünün birlikdə işlənməsi ilə düzələn forma arzu şəklinin məzmununu ifadə edir (158, s.54).

M.Rəhimovun və M.İslamovun müşahidələrinə görə, *-maq gərək* forması şəxs şəkilçiləri ilə işləndikdə, konkret şəxsə aid olduqda vacib şəklini bildirir, şəxs şəkilçisiz işləndikdə isə arzu, məsləhət mənası ifadə edilir (137, s.202; 93, s.139). B.Sadıqov bu məsələdə M.İslamovla razılaşmayaraq göstərir ki, bu tipli nümunələrdə şəxs şəkilçisinin işlənilməməsindən asılı olmayaraq vaciblik məzmunu qalır (142, s.90). İstər M.Rəhimov, istərsə də M.İslamov *-max gərək* formasının şəxs şəkilçisiz işlənməsindən danışarkən oradakı vaciblik məzmununun tamamilə itdiyini yox, zəiflədiyini göstərirlər (137, s.202; 93, s.139). Şəxs şəkilçisiz işlənən *-max gərək* formasında arzu çaları qüvvətli olduğuna görə, A.Vəliyev onu feilin arzu şəklində verir (158, s.54).

-*max gərək* forması Azərbaycan ədəbi dili tarixində XVIII əsrə qədər feilin vacib şəklini ifadə etmək üçün nisbətən geniş şəkildə işlənən qrammatik vasitə olmuşdur: Sən bu sözü banı a *deməmək gərək* idin₁ ; Mən qara qoç atıma binmədin₁ , ol *binmax gərək*; Oğul ya, səni *evərməx gərək* (KDQ) (48, s.103); Bəglər, bilürmisiz, Qazana necə *heyfeyləmək gərək?* Boyu uzun Burla xatınıni gətürüb, *sağraq sürdürmək gərək* – dedi (KDQ) (474, s.46); Əgər məhbubə istərsən ulaşmaq, Gəlib *keçmək gərəksən* bu cəhandan (Nəsimi); Nə yüz ilə həzrətə *varmaq gərək* (Y.Məddah, Vərqa və Gülşah, XIV əsr); Kişi *çəkmək gərək* qüsseyi-ğəmi (Xətai); Aşiq olan, müddəinin minnətin *çəkmək gərək* (Kişvəri); Dedi *neyləmək gərək*, ey şahi-din (“Əsrarnamə”, XV əsr); Kim fəvri-rəqib eşitsə aşiq, *Gülmək gərək* ağlamaq nə layiq (Füzuli); Və zərurət ilə sənün ziyarətini qoyub bu şəhərdən hicrət *eyləmək gərəkəm*; Əlbəttə *deməmək gərək-sən* kim, ani kim öldürdi (“Şühədanamə”, XVI əsr); Bu iş *bitmək gərək*, yoxdur çarəsi (“Şəhriyar”, XVIII əsr).

Azərbaycan ədəbi dili tarixində *-maq gərək* forması XVIII əsrdən sonra öz normativliyini itirmişdir.

Feilin vacib şəklinin *-maq gərək* forması türkmən dilində də müşahidə edilir. Türkmən dilində məsdərdən sonra mənsubiyyət şəkilçisi işlənə bilir: Qalla bizin₁ özümüzün₁ ki: onu xökman *paylaşmaqımız qerek* (B.Kerbabayev) “Taxıl bizim özümüzünküdür: onu hökmən bölməliyik”; Tiz vaqtda işin₁ izi düzqünə *salmaq qerek* (A.Durdıyev) (252, s.307).

A.N.Kononov “infinitiv+gerek” formasının müasir türk ədəbi dilində olduğunu qeyd edir, lakin nümunə vermir (301, s.246).

MƏSDƏRDƏN SONRA SÖZDÜZƏLDİCİ ŞƏKİLÇİNİN İŞLƏNMƏSİ

Azərbaycan dilinin cənub şivələrində nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biri *-max*, *-məx*□, *-mək*, *-məy* məsdər şəkilçisindən sonra sözdüzəldici *-lix*, *-lix*□, *-lik*, *-liy* şəkilçisinin işlənməsidir; məs.: *yazmaxlix*, *oxumaxlix* (Təb.), *yatmaxlix*, *bilməx*□*lix*□ (Ord.), *pişirməx*□*lik*, *işləməyliy* (Ord., Şah.), *pişirməyliy* (Şah.), *suvarmaxlix*, *döyməx*□*lix*□ (Şər.); –Çox *yatmaxlix* zərərli adama; –Hər şeyi *bilməx*□*lix*□ yaxşıdı (Ord.).

Bu xüsusiyyət Azərbaycan Respublikasının cənub bölgəsində yerləşmiş Lerik rayonunun bəzi kənd şivələrində də müşahidə edilir: *ağləməğliğ* (Xanəgah k.), *gülməğliğ* (Hiledərə k.), *getməğliğ* (Qışlaq k.) (33, s.88).

Məsdər şəkilçisindən sonra sözdüzəldici *-lıq*, *-lik* şəkilçisinin işlənməsinin Azərbaycan dilində tarixən mövcud olduğu XIV-XV əsrlərin ədəbi dil nümunələri ilə təsdiq olunur: Qulluq *etməklik* tapunda hurü qılman arzular (Nəsimi); Zərurətdür ki, *geyünməkliük* gərəkdür, Yərağün anun *etməklik* gərəkdür (“Əs-rarnamə”, XV əsr).

Bu morfoloji xüsusiyyət C.Məmmədquluzadənin də əsərlərində öz əksini tapmışdır: Amma xeyr, Məhəmmədhəsən əminin eşşəyinin *itməkliyinin* özgə eşşəklərin *itməkliyinə* bir tük qədər də oxşarı yoxdu; Əgər duraq hamısını nağıl *eləməkliyə*, çox uzun çəkər; Əvvəl başladılar ziyarətə *getməkliy*in sava-bından, sonra keçdilər ziyarətə *getməkliy*in şərtlərinə (“Danabaş kəndinin əhvalatları”).

FEİLİ BAĞLAMA ŞƏKİLÇİLƏRİ

-ubanı, -übəni. Orxon abidələrində (*-ıpan, -ipən*), “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində (*-ibən, -uban, -übən*) işlənmiş *-ibən, -uban, -übən* feili bağlama şəkilçisi XX əsrin əvvəllərində (M.Ə.Sabirin dilində: Hac Bədəli *yandırılan yaxmaram*) ədəbi dilimizdə və şivələrdə geniş miqyasda işləndiyi halda, həmin şəkilçinin *-ibəni, -ubanı, -übəni* forması məhdud dairədə işlənmişdir.

-ibəni, -ubanı, -übəni feili bağlama şəkilçisi “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dili üçün çox əlamətdardır: *Qalqubanı* yigitlərim, yerün_ı üzdən uru turun; Oğlanı ata bindirdilər, *alubanı* ordısına gətdilər; Bu yan_ı adan dəxi bazırganlar *gəlibəni* qara Dərvənd ağzına qonmuşlardı; Şökli Məlik *bögirdibəni* Qazan bəg atdan yerə saldı və s.

H.Mirzəzadə *-ubanı, -übəni* şəkilçisinin yalnız “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində işləndiyini, bu şəkilçinin sonrakı əsrlərin yazı dilinə təsir göstərmədiyini, hətta danışıq dilində çox zəif inkişaf etdiyini qeyd edir (124, s.286). Özlüyündə dəqiq olmayan bu fikir eyni zamanda bizə imkan verir ki, *-ubanı, -übəni* şəkilçisini ədəbi dil materiallarında dialekt xüsusiyyəti sayaq, çünki Azərbaycan dili tarixinin görkəmli mütəxəssisinin qeydlərindən *-ubanı, -übəni* şəkilçisinin ədəbi dil üçün norma olmadığı aydınlaşır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində bu şəkilçinin geniş şəkildə işlənməsi, görünür ki, abidənin yarandığı dövrün canlı şivələri ilə bağlıdır. Dialekt-danışıq dilinin bu xüsusiyyəti folklor örnəyi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da yaxşı əks olunmuşdur. H.Mirzəzadə bu şəkilçini X-XI əsrlərdə Azərbaycan dilinə xas

olan bir cəhət hesab edir (124, s.286). Fikrimizcə, *-ibəni*, *-ubəni*, *-übəni* forması oğuz elementi sayılmalıdır.

-ibəni, *-ubanı*, *-übəni* şəkilçisi ədəbi dilimizin sonrakı dövrlərində də zəif şəkildə olsa da müşahidə edilir. Bu şəkilçiyə öz əsərlərində danışıq dili xüsusiyyətlərinə daha çox yer verən sənətkarların əsərlərində rast gəlirik: Daş *alubani* dilbər, könlüm şişəsini atar, Qarşu tutaram, şişə bilməm qala, ya sına; Necə edə təsəlli *edibəni*, Səllətil qəlbi, üzlətil xəlvət (Nəsimi, XIV əsr); *Dutubanı* bürcünə asalər (Yusif Məddah, Vərqa və Gülşah, XIV əsr); Dedi mən ölicəgüz sən yuvəsən, Qəbrimi sən *qazıbəni* qoyəsən (“Əsrarnamə”, XV əsr).

Əski Anadolu türkcəsində *-uban*, *-üben*, *-ubanı*, *-übəni*; *-ubanın*, *-übenin* variantları işlənmişdir. Əski Anadolu türkcəsindən sonra osmanlıcada *-uban*, *-üben* şəkli fəaliyyətdə olmuşdur (433, s.345-346). Türkmən dilinin tarixində (XVIII-XIX əsrlər) *-iban*, *-iban* variantı işlənmişdir (252, s.372).

-ibəni feili bağlama şəkilçisinə Azərbaycan dilinin Quba, Dərbənd, Tabasaran, Zaqatala, Qax və Şəki şivələrində daha çox təsadüf edilir: *-ubəni*, *-ibəni* (Qb.), *-ubanı//ibəni*, *-ibəni*, *-ubanı//ubəni*, *-übəni* (Dər., Tab.), *-ubanı*, *-ibəni*, *-ubanı*, *-übəni* (Zaq., Q.), *-ıvanı*, *-ıvəni*, *-ivəni*, *-ıvəni*, *-üvəni* (Ş.).

Nümunələr: –Ərizə *yazubəni* apar vər sədrə; –Uşağ üküzdəri aparuban *ayləndiribəni* getirədi; –Dünən *qeytibəni* işi gürmədim, xeyli dala düşdüm (Qb.); –Mən *alıbanı* gələdəm (Dər.-Bilici); Üzünü gücünə *baxubanı* pul verədi (Tab.-Xilipənci); –Aparıf getdilər *alıvanı*; –*Gəlivəni* manı a iş ögrətmağ isdiyi; –Hərəsi bir cürə söz *diyivəni* getdi (Ş.).

Quba şivələrində *-iban* şəkilçisinin *-ibannarı*, *-ibinnəri*, *-ubannarı*, *übənnəri* variantı da işlənir.

Faktlar *-ibanı, -ibəni, -ubanı, -übəni* şəkilçisinin qədim dövrlərdən canlı şivələr üçün səciyyəvi olduğunu dikte edir.

-ı, -i, -u, -ü. Orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində *-ı, -i, -u; -yu, -yü* feili bağlama şəkilçisi işlənmişdir.

-ı, -i, -u: Qıyan Selçik oğlu Dəli Tondaz yerindən *turı* gəldi (KDQ); Bən bu işi *bitirü* verüm sanı a; *Ağlaşu* qarşu çıxarlar zar-zar (Y.Məddah, Vərqa və Gülşah, XIV əsr).

-yu, -yü: Mən sənin dostluğun-düşmanlığın *sinayu* gəldim (KDQ); Bən qula rəhm et *deyü* çox gəz dedim (Nəsimi); *Ağlayu* zari qılıb gedirdi yol (Y.Məddah, Vərqa və Gülşah, XIV əsr); Bu igit kimdir *deyü* qıldı sual; Şəhərə səni istəyü gəlmişdürür (“Əsrarnamə”, XV əsr); ...gah Məcnun *deyü* istehza qılır (Füzuli).

-ı, -i, -u, -ü şəkilçisi ilə düzələn feili bağlamalar Orxon-Yenisey abidələrinin dilində ən çox işlək feili bağlamalardır (134, s.425).

H.Mirzəzadəyə görə, *-yu, -yü* ilə düzəlmiş feili bağlamalar mənşə etibarilə daha qədimdir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, qədim türk dili abidələrində bu şəkilçi çox işlənmişdir. Ancaq bu şəkilçi istər ədəbi, istərsə də canlı dil üçün həyati olmadığından tərklə olub getmişdir (124, s.297).

Tədqiqat göstərir ki, *-ı, -i, -u, -ü* feili bağlama şəkilçisi Azərbaycan dilinin cənub şivələri üçün müəyyən dərəcədə həyati olmuşdur. Belə ki, qədim *-ı, -i, -u, -ü* feili bağlama şəkilçisi Təbriz şivəsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən birini təşkil edir: –Bular adamdan pul *alı*, adama kef verər; –Boynu çinində *gəli* sənin yanuva diyər, nənə amandır (342, s.219); –*Gedi* qapıların döyi, oğlan nənəsi *gəli*; –Ginə buları *aparı* təfil veri; –*Duru* utanmaz-utanmaz yola *düşü* gedi Kələsərə (314, s.133).

-i, -i, -u, -ü feili bağlama şəkilçisi Azərbaycan dili dialektlərinin arxaik elementləri sırasına daxildir.

-alı, -əli. Azərbaycan dilinin qərb şivələrində (Qaz., G., Qar.) *-alı, -əli* feili bağlama şəkilçisi işlənir. Şimal-şərq şivələrində (B., Şam., İsm., Muğ.) həmin şəkilçiyə *-anı, -əni* forması uyğun gəlir: –Məytəf *tikiləli* qırx il olar (Qaz.); –Bu şeyi *alانی* beş il olar; –U bra *gələni* mənim işim düz gəlmir (B.).

Müasir ədəbi dilimizdə zəifləmiş həmin şəkilçi XIX əsrə qədər bədii üslub nümunələrinin dilində işlənmişdir: Ağam Beyrək *gedəli* şülənim yoq; Ağam Beyrək *gedəli* bizə ozan gəldügi yoq (KDQ); Düşdü Nəsiminin başı zülfü kimi ayağına, *Düşəli* can gözü atın bədri-müəmməm alına (Nəsimi); *Gedəli* zülfün alimdən, piçü tabe düşmüşəm (Vaqif); *Düşəli* eşqə xarü zar oldum (Nəbati) və s.

M.Erginə görə, *-alı, -əli* feili bağlama şəkilçisi əski türkcədə *-ğalı, -gəli* şəklində olmuşdur. Əski türkcədə “-maq üçün, -mək üçün” mənasını ifadə etmiş, qərb türkcəsində isə “-dən bəri” mənasında işlənir (433, s.342).

QƏDİM TÜRK LEKSİK QATININ İNKİŞAFI

Azərbaycan dilinin zəngin dialekt leksikası var. Bu zənginlik birdən-birə yaranmamış, Azərbaycan dilinin uzun sürən tarixi inkişafı nəticəsində meydana çıxmışdır. Dialekt leksikası deyərkən biz burada şivələrin lüğət tərkibində işlənən bütün sözləri deyil, yalnız xüsusi dialekt sözlərini nəzərdə tuturuq.

Azərbaycan xalq şivələrinin lüğətinin toplanması işinə keçən əsrin 20-ci illərində başlanmışdır. Azərbaycanı öyrənən cəmiyyətin təşəbbüsü ilə 1924-cü ildən 1930-cu ilədək müxtəlif dialektlərdən 60 minə yaxın belə söz toplanmış və bu işin yeku-

nu olaraq, 1930-1931-ci illərdə “Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti”nin birinci cildinin iki hissəsi (“A” və “B” hərfləri) nəşr olunmuşdu. 1964-cü ildə çap olunmuş “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti” 6300 sözdən ibarətdir. “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”nin 2007-ci il nəşrində isə 28 mindən artıq söz və ifadə toplanmışdır. Ancaq bu lüğətlər Azərbaycan dili dialektlərinin leksik zənginliyini tam əhatə etmir. Azərbaycan dili dialekt leksikasının mühüm bir hissəsi – onun cənub arealı, demək olar ki, öyrənilməmiş halda qalır. M.Məmmədovun “Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti” əsəri bu sahədə atılan ilk addım kimi qiymətlidir (314).

Xalqın həyatında, məişətində özünü göstərən dəyişikliklər dialekt leksikasında əks olunur. Cəmiyyətin və dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq müəyyən sözlər dialekt leksikasına daxil olur, sonradan bunların bir hissəsi işləkliyini saxlayır, bir hissəsi isə, ümumiyyətlə, ünsiyyətdən çıxır. Ədəbi dilin lüğət tərkibi ilə müqayisədə dialekt leksikası daha mühafizəkardır. Dilin qədim leksik qatına aid olan sözlər şivələrin lüğət tərkibində daha çox qorunub saxlanılır.

Azərbaycan dili dialektlərini tarixi baxımdan nəzərdən keçirmək, ümumiyyətlə, dilimizin keçirdiyi inkişaf yoluna işıq salmaq deməkdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq, qədim türk leksikasının mühüm bir hissəsi şivələrin lüğət tərkibində qalmışdır. K.M.Musayev doğru olaraq göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dili XIX əsrədək fars ədəbi dilinin, eləcə də daha çox bu dilin vasitəsilə ərəb dilinin güclü təsirinə məruz qalmışdır. Bunu Azərbaycan dilinin xalis türk sözlərini çoxlu İran və ərəb alınmalarının əvəz etdiyi leksikası barədə söyləmək olar. Türk leksikası, əsas etibarilə, Azərbaycan dialekt və şivələrində daha çox saxlanmışdır ki, burada türk abidələri və

başqa türk dilləri üçün səciyyəvi olan qədim sözlər var (325, s.70).

Azərbaycan dili dialekt leksikasının mühüm bir hissəsini arxaik sözlər təşkil edir. Dialekt leksikasında arxaik sözlər dəyərəkən biz vaxtilə Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş, sonradan isə ədəbi dil üçün arxaikləşmiş, lakin şivələrin lüğət tərkibində saxlanmış sözləri nəzərdə tuturuq. Məlumdur ki, arxaizm adlandırılan bu və ya digər sözün konkret bir dilin əvvəlki dövrlərinə aid yazılı mənbələrində işlənməsi əsas şərtidir. Müəyyən bir sözün yazılı abidələrdə işlənməsi həmin sözün qədimliyinə, müasir şivələrdə işlənməsi isə bu sözün tarixən Azərbaycan dilinə mənsubluğuna dəlalət edir. Bəzən yazılı abidələrin dili qəti şəkildə xalis ədəbi dil nümunəsi elan edilir, abidənin yarandığı dövrün dialektləri isə, demək olar ki, unudulur. Halbuki yazılı abidələr, xüsusilə xalqın yaşayışı, məişəti ilə bağlı olan abidələr yarandığı dövrün dialektlərinə biganə qalmır, onun bəzi elementlərini özündə əks etdirir. Əgər müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşən, lakin dialektlərdə mühafizə edilən sözlər müxtəlif dövrlərin yazılı abidələrində işlənirsə, şübhə yoxdur ki, həmin leksik vahidlər abidələrin yarandığı dövrün şivələri üçün də işlək olmuşdur.

Qədim sözlər və sözlərin qədim mənalı konservləşmiş şəkildə xalqın məişəti ilə əlaqədar olan leksikada, folklor nümunələrinin dilində daha yaxşı saxlanılır. Fikrin aydınlığı üçün aşağıdakı fakta diqqət etmək kifayətdir. V-VI əsrlər erməni tarixçiləri göstərir ki, Aran çarlarının indiki Qazax-Ağstafa bölgəsindəki qış iqamətgahları Xalxal adlanırdı. Voroşil Qukasyan bununla əlaqədar olaraq ehtimal edir ki, hələ V əsrdə mövcud olmuş Xalxal təkcə Aran çarlarının qış iqamətgahı yox, ümumiyyətlə, aralıqların qışlağı olmuşdur (110, s.49). *Xalxal*

sözü Azərbaycan dilində “mal ağılı, qışlaq” mənasını ifadə etmişdir. Hazırda Azərbaycan dilinin qərb şivələrində *xalxal* sözü “mal-qara saxlamaq üçün daş və ya tikanlı çubuqlarla hasarlanmış sahə” mənasında işlədilir. *Xalxal* sözünün iştirak etdiyi bir sıra toponimlər də mövcuddur: *Xalxal* (Naxçıvan, Zaqatala), *Xalxalqışlaq* (Oğuz r.), *Daşxalxal* (Şəki r.) Təbriz yaxınlığında da *Xalxal* adlı kənd olduğu məlumdur.

Dilimizə məxsus bu qədim sözə Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində biz hələlik rast gəlmədik, lakin “heyvan saxlamaq üçün hasar, çəpər” mənasında işlənən *xalxal* sözü “Koroğlu” eposunun dilində konservləşmiş şəkildə saxlanmışdır: Hər gün səhər dan yeri ağaranda Alı kişi ilxını çölə aparar, bütün günü otarar, gecədən bir pas keçəndən sonra *xalxala* gətirərdi (454, s.21).

Azərbaycan xalq dilinin formalaşdığı dövrlərdə məhəlli dialektlərin özünəməxsus lüğət tərkibi tədricən müəyyənləşmiş, dialekt sözləri ilk çağlar daha çox qəbiləvi səciyyədə olmuş, get-gedə məhəlli çalarlar qazanmışdır. Məhz buna görə də qədim türk dili üçün səciyyəvi olan bir çox sözlər Azərbaycan dilinin dialekt leksikasına girə bilməmişdir. Məsələn, Orxon-Yenisey abidələrində, M.Kaşğarının lüğətində və “Qutadğu bilik”də “at” mənasında *yont//yund* sözü işlənmişdir. Həmin leksik vahid “Kitabi-Dədə Qorqud”da və XVI-XVII əsrlərə aid edilən yazılı mənbədəki oğuz atalar sözlərində özünü göstərir: Gördi kim, ilqıçı kafələr *yund* güdərler; Qılıç çəküb altı kafər dəplədi, tolanbaz urub *yundları* ürkitdi; *Yuntları* taşra çıqardılar. Tavlanbaz urub, *yundları* öglərinə bıraqdılar (KDQ) (474, s.113, 115); Ayğır alma, eyü dostunla düşman olursan, *yunduna* istər, verməzsən; Oğullu evin yoxsulluğu *yund* arığı kibidir (Oğuz atalar sözləri) (483, s.26, 53).

Yund sözü ona görə müasir şivələrdə saxlanmamışdır ki, dilimizin formalaşdığı ilk çağlardan ümumtürk *at* sözü Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olmuş, həmin ad istər dialekt leksikasında, istərsə də ədəbi dil materiallarında fəal şəkildə işlənmişdir.

Azərbaycan yazılı abidələrində işlənmiş xeyli türk mənşəli arxaizm var ki, bunlar təkcə müasir ədəbi dilimiz üçün deyil, dialekt leksikası üçün də arxaik sayılır: *ayağ* “qədər, piyalə”, *uçmağ* “cənnət”, *çəri* “əsgər, qoşun”, *çələb* “allah”, *sunmaq* “uzatmaq, təqdim etmək”, *əsən* “salamat”, *uğan* “qadir, güclü” və s.

Belə arxaizmlərin dialekt leksikasında işlənməməsinin iki başlıca səbəbi olmuşdur: 1) Bu sözlərin yazılı abidələrdə işləndiyi dövrdə artıq onların sinonimləri dialekt leksikasında aparıcı lüğəvi vahid olmuşdur; 2) Real danışq zəminindən məhrum olan belə sözlər yazılı abidələrin dilində daha çox ədəbi dil ənənələrinin təsiri ilə özünü göstərmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlayaraq Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində uzun müddət dönə-dönə işlənmiş müxtəlif türk mənşəli sözlərin sonradan dilimiz üçün tam arxaikləşməsi dolayısı ilə belə bir fikri təsdiq edir ki, artıq həmin abidələrin yazıldığı dövrdə dialektlərin lüğət tərkibi kifayət qədər sabitləşmişdi və gündəlik ünsiyyətdə bu arxaizmlərdən deyil, onların sinonimlərindən istifadə olunurdu. Nəhayət, buradan belə bir nəticə çıxır ki, bu arxaizmlərin müəyyən qismi, ümumiyyətlə, Azərbaycan danışq dili üçün səciyyəvi deyildi (*yund* “at”, *uğan* “qadir, güclü” və s.).

Sözə tarix qoymaq çətindir. Azərbaycan dilinin qədim türk leksik qatı neçə əsrlərdir ki, bu dildə danışan xalq tərəfindən işlədilir. Ancaq elə leksik vahidlər də var ki, dildə onların

işlənməsi tarixi nisbətən yenidir. Məsələn, Azərbaycan dilində “meşə” məfhumunun ifadəsi üçün əsas etibarilə *meşə* sözü işlədilir. Azərbaycan dili ilə eyni bir qrupa daxil olan türk və qaqaüz dillərində *meşe* sözü “palıd” mənasını verir. Dilimizdə “meşə” məfhumunun ifadəsi üçün *orman* sözüne də təsadüf edilir. Türk dillərinin çoxunda “meşə” məfhumu *orman* sözü ilə ifadə olunur. Türkoloji ədəbiyyatda *orman* sözü qırpaqlara məxsus leksik vahid sayılır (325, s.19). *Orman, ormanlı, ormanlıq* sözləri “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nə (22) düşsə də, bu sözlər ədəbi dil üçün o qədər də səciyyəvi deyil, seyrək halda işlənir, bəlkə də hamı tərəfindən anlaşılmır (*orman* sözü dilimizin qərb şivələrində işlənir). 1964-cü ildə nəşr olunmuş dialektoloji lüğətdə *ormannux* (meşəli) sözünün Qazax şivəsində işləndiyi göstərilir (17, s.347). Müasir ədəbi dildə *orman* sözüne ancaq bədii üslub nümunələrinin dilində təsadüf edilir. *Orman* sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində işlənmişdir: Alan sabah turmuşsan, ağ *ormana* girmişsən.

Fikrimizcə, Azərbaycan dilində *meşə* sözünün işlənmə tarixi qədim, *orman* sözününkü isə nisbətən yenidir, çünki eramızdan əvvəlki əsrlərdə yaşamış elamlıların dilində də *meşa* sözü müasir Azərbaycan dilindəki mənada işlənmişdir (418, s.63). Yakut dilində *meşə* sözüne yaxın formada *mas* sözü işlənir. Bu söz həmin dildə “ağac” mənasını bildirir (Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, B.A.Serebrennikov *ağac* sözünün arxetipini *anı aç kimi bərpa edir və Altay dilinin teleut dialektindəki *anı aş* “ağac”, tofalar dilindəki *neş* “ağac”, yakut dilindəki *mas* “ağac” sözlərini həmin praforma ilə əlaqələndirir).

Orman sözü, çox güman ki, Azərbaycan ərazisinə sonralar gəlmiş türk tayfalarının dili üçün səciyyəvi olmuş, buna gö-

rə də məhdud dairədə işlənmiş, ümumişlək sözlərin sırasına keçə bilməmişdir.

Azərbaycan dilinin dialekt leksikası öz inkişafında dəyişikliklərə uğramışdır. Dilimizin inkişafının müxtəlif dövrlərində müəyyən sözlər tədricən dialekt leksikasından çıxmış, bir sıra yeni sözlər isə lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Bu proses bir ictimai quruluşu digər ictimai quruluş əvəz etdikdə daha güclü olmuşdur. Məsələn, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra dialektlərin lüğət tərkibində bir sıra dəyişikliklər olmuşdur.

1. Köhnə quruluşla əlaqədar olan bir sıra sözlər yeni ictimai quruluşda öz əhəmiyyətini itirdiyindən şivələrin lüğət tərkibindən ya çıxmış, ya da onun passiv fonduna keçmişdir.

2. Bir sıra sözlərin semantikasında dəyişiklik əmələ gəlmişdir – onların mənası ya genişlənmiş, ya da daralmışdır.

3. Yeni təsərrüfat forması ilə əlaqədar olaraq yeni sözlər, ifadələr yaranmışdır.

Dialekt leksikasında şivənin öz imkanları hesabına söz yaradıcılığı həmişə qüvvətli olmuşdur. Şivələrin lüğət tərkibində bu yolla yaranan yüzlərlə söz vardır: *ayağçı* “xeyirdə və şər-də xidmət edən adam” (Lən.), “idarə xidmətçisi, kuryer” (Sal.); *daşxçı* “taxıl, pambıq və s. daşıyan (adam)” (Zən.), *arançı* “biçin işlərini qurtaranadək yayda aranda qalan adam” (Qaz.), *ikiləmə* “ikinci şum” (Füz., Tov., Oğ., Zağ.), *sığırçı* “naxırçı” (Qaz., Şəm., Q.), *bədəncə* “canlıq, qolsuz sıırıqlı” (Ağc., Şş., Füz., Göy.), *ağızdix* “yeni doğmuş heyvanın ilk südü” (G., Tov., Gəd.), *yığıntı* “nehərə çalxamaq üçün bir neçə gün yığılıb saxlanılan qatıq” (G., Ş., Kür.), *çapartma* “sacda bişirilən çörək” (Ağ.); *qatığaşı* (Nax., Bas.), *ayranaşı* (Zb., Mas.) “dovğa”; *ayaxlı* “yuxayayan” (Qaz., Şş.), *donnux* “maaş, əməkhaqqı”

(Qaz., Şəm., Ağ., Füz., Cəb., Ord.), *aylıxçı* “ayda 30 əməkünü alan” (Ş.), *işğabaxan* (Ş., Cəl.), *işixçı* (Lən.) “montyor” (Qaz., Şş.) və s.

Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında qədim türk sözləri mühüm yer tutur. Dilin tarixi inkişafı ilə əlaqədar olaraq qədim türk sözləri müəyyən dəyişikliklərə uğramışdır. Həmin dəyişikliklərin xarakterindən asılı olaraq dialekt leksikasının qədim türk leksik qatına aid olan sözləri üç qrupa bölmək olar: 1) İlkin mənasını və fonetik tərkibini saxlayan sözlər; 2) İlkin mənasını saxlamaqla fonetik dəyişikliyə uğrayan sözlər; 3) İlkin mənasına yaxın olan sözlər.

Dialekt leksikasının qədim təbəqəsinə aid olan sözlərin müəyyən bir hissəsi Azərbaycanda yaşamış oğuzların dili üçün səciyyəvi olmuşdur: *baba* “ata”, *becid* “tez, cəld”, *bazlamac* “sacda bişirilən fətir”, *beşikçərtmə* “valideynlər tərəfindən körpəlikdən qızla oğlanı nişanlama”, *qurumsu* “qanı kəsmək üçün parçanı yandırmaqla alınan maddə”, *darımaq* “yırmaq, dağıtmaq”, *dərnək* “yemək-içmək məclisi; yığmaq”, *dərilmək* “yığılmaq”, *döşürmək* “yığmaq, dənləmək”, *endirmək* “hörmət etmək”, *iley* “qabaq, qarşı”, *yağmalamaq* “talan etmək”, *taraqqa* “fişəng”, *üyüşmək* “yığışmaq, toplaşmaq”, *şülən* “böyük qonaqlıq” və s.

Bu sözlər oğuzların qəhrəmanlıq eposu kimi tanınan “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində işlənmişdir.

İLKİN MƏNASINI VƏ FONETİK TƏRKİBİNİ SAXLAYAN SÖZLƏR

Aba. M.Kaşğarının lüğətində həm “ana”, həm də “ata” mənalarında işlənmişdir (DTS, 1). Bu söz Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında *aba* şəklində “ana” (Təbriz, Qax), “ata”

(Quba, Ordubad, Zəngilan), “böyük bacı” (Çənbərək), *abay* şəklində “xala” (Qax), “ləzgi qadın” (Şəki) mənalarında işlənir: –Bizdə hindi *aba* çux işdənmiyədü, ata diyəduğ (Qb.); –Biz *aba* di:rux anıya (Təb.); –Bizim eşiyə *abaylar* gəlmişdi (Ş.); *Abay* sizdədi, ay Patimat? (Q.).

Dialektlərdə *aba* sözünün *a>ə* fonetik dəyişikliyinə uğramış forması da işlənir: *əbə* “ana” (Lənkəran), “nənə” (Böyük Qarakilsə), “ata” (Zəngilan).

Bu söz “Şeyx Səfi təzkirəsi”nin (XVI əsr) dilində *əbə* şəklində “nənə” mənasında işlənmişdir: Qızun atası mundan xəbərdar olub, qızını *əbələr* ilə dişilərə ərz etdi.

Ağ- “çıxmaq, qalxmaq, yüksəlmək” (DTS, 16). “Qalxmaq, çıxmaq” mənasında işlənən *ağ* feilinə Füzuli rayonu şivələrində təsadüf edilmişdir: –Qoyun dağa *ağdı* (Horadiz). Bu söz həmin şivələrdə *ağmax olmax* “bir tərəfə qalxmaq (yükə aiddir)” birləşməsinin tərkibində də işlənir: –Qoymağınan yük *ağmax olsun* (Xələfşə k.) (140, s.7-8).

Ağ feili eyni mənada Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində işlənmişdir: Şahin pərvaza *ağdı* (KDQ); Kürsiyi-rəhmanə *ağdun*, gögdə ərşəllahi gör (Nəsimi).

Ağıl- mal-qara ağılı (DTS, 18). Müasir Azərbaycan dili şivələrində (Ş., Bal., Zən., Cəb., Bil., Şir. və s.) *ağıl* sözü “tövlə; qışlaqda qoyunlar üçün qamışdan tikilmiş yer; yay mövsümündə mal saxlamaq üçün ətrafı hasarlanmış üstü açıq yer” mənalarında işlənir: –Ramazan inəkləri *ağıla* salıb darvazanı bərkitdi (Bal.); –Bala, malları sal *ağıla* (Zən.); –Mən bu *ağla* qoyun salmaram (Cəb.).

Həmin leksik vahid “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində “qoyun saxlanan yer” mənasında işlənmişdir: *Ağılın* qapusını bərkitdi; Dəli Qarçarı yalınıq eylədi, *ağıla* qoydu.

Ağırla- qiymətləndirmək; mükafatlandırmaq, mərhəmət göstərmək; ucaltmaq; saymaq, hörmət etmək (DTS, 19-20). Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında (Göygöl, Şəmkir, Cəbrayıl, İsmayılı) *ağırra* şəklində “hörmətlə qəbul etmək (qonağı)” mənasını ifadə edir. *Ağırla* və *ağırra* sözləri arasındakı fonetik fərq *rl>rr* assimilyasiyası ilə əlaqədardır: –Sizi, qadan alım, yaxşı *ağırrıyammadıx* (Gg.); –Gərək səni bir yaxşı *ağırrıyam* (İsm.); –Dos bir turş alçıynan *ağırrasın* məni (Cəb.).

Ağırla feili Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində “əzizləmək” mənasında işlənmişdir: Ozan, evin tayağı oldır ki, yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-içirər, *ağırlar-əzizlər*, göndərər; Qalın Oğuz bəglərin *ağırladı*; Yaxşı at, yaxşı qaftan, vafir xərcəliq verdi. Üç gün təmam *ağırladı* (KDQ); Bir içim su ilə *ağırlamadın* mehmanın (Füzuli); *Ağırla* Qövsini bir daş ilə ki, sormazlar, Şah öz gədəyi-səri-kuyin anmağa bais (Qövsü Təbrizi).

Ağ-boz at. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası atın rənginə, cinsinə, yerisinə, yaşına, xasiyyət və əlamətinə görə adını bildirən sözlərlə zəngindir. Ömər Xəyyam “Novruznamə” əsərində at adlarını saydıqdan sonra qeyd etmişdir ki, heç bir xalq at cinsini və növlərini türklər qədər yaxşı bilmir (Bax: 167, s.191). Azərbaycan ədəbi dilinin qədim nümunəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində atın rənginə, cinsinə, xasiyyətinə görə adını bildirən xeyli söz var: *ağ-boz at*, *boz at*, *boz ayğır*, *qara ayğır*, *turı ayğır*, *al ayğır*, *alaca at*, *qaragöz at*, *qonur at*, *Qazlıq at*, *qara Qazlıq at*, *bədəvi at*, *gög bədəvi*, *ağ bədəvi*, *təpəl-qaşqa ayğır*, *ərəbi at*, *şahbaz at* və s.

Bunların içərisində “ağ-boz at” adı diqqəti cəlb edir. Belə at adı “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində tez-tez təkrar olunur: Çaparkən *ağ-boz atın* büdrəməsün; *Ağ-boz atlar* binübən

yortuşdılar; Ol yigidə yetdüyündə *ağ-boz atın* üzərindən yerə engil; *Ağ-boz atlar* yorultmuşam qartaş üçün; Qazan gördi kim, ləşkər ögincə bir *ağ-boz atlu*, ağ ələmlü bəg dəmir tonlu Oğuzun ögincə gəldi; *Ağ-boz ata* binən ol yigit nə yigittir, kimün nəsidir? *Ağ-boz atumun* quyuğunu kəsin.

Müasir Azərbaycan dili şivələrində atın müxtəlif cəhətdən adını bildirən onlarca söz işlənir. Ancaq “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən *ağ-boz at* adına hələlik yalnız Qazax şivəsində təsadüf edilmişdir. Muğan şivələrində isə *boz at* adı ilə yanaşı *bozağ at* adı da işlənir. *Ağ-boz at* adı başqa türk dillərində də müşahidə edilir. “Şokşıl Mergen” və “Erzamır” adlı Altay dastanlarında qəhrəmanların atı *Ak-Boro* adlanır. N.A.Baskakov *ak-boro* adını “açıq boz, ağ-boz”, *boro* sözünü isə “çal” kimi izah edir (204, s.100, 109).

Orxan Şaiq Gökyay “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı *ağbozatlu* sözünün “itiyerişli ağ atlı, itiyerişli ağ atın sahibi” mənasında olduğunu göstərir (438, s.158).

Al - hiylə, kələk, biclik (DTS, 31). Azərbaycan dili şivələrində (Bərdə, Qazax) “hiylə, yalan” mənasını ifadə edir: –Məni *al* dilə tutma, nə sözün var mərdanə deynən (Bər.).

Azərbaycan ədəbi dili nümunələrində eyni mənada işlənmişdir: Namərd tayın *al* eyləmiş (KDQ); Nəsiminün *alilə* aldı könlin; *Al* ilə ala gözləri aldıadı aldı könlümi, Alini gör nə al edər, kimsə irişməz alinə (Nəsimi).

Alçak - sadə, təvazökar, mülayim (DTS, 34). Qazax şivəsində *alçax* şəklində “sadə” mənasında qeydə alınmışdır: –Uşunun yaxşı xəsyəti var, *alçax* adamdı (17, s.35). Ordubad şivəsində *alçax könül* “sadə qəlblı” ifadəsinin tərkibində müşahidə edilmişdir. *Alçax* “sadə təbiətli” sözü Azərbaycan dilinin Urmiya şivəsində də işlənir.

Haqqında bəhs olunan leksik vahidə Həsənoğlunun (XIII əsr) qəzəlində *könlü alçağum* ifadəsinin tərkibində təsadüf olunmuşdur: Hüsni içində sanə mənənd olmaya, Əsli yuca, könlü *alçağum* bənüm.

M.S.Ordubadinin “Şahqulu bəyin nəvəsi” hekayəsində də *alçaq könüllük* ifadəsi işlənmişdir: –Mirzə, indi ki siz mənə *alçaq könüllük* edib öz qohumluğunuza qəbul edirsiniz, o zaman öz sirrini mənədən gizlətməməlisiniz...

Aş – yemək, xörək (DTS, 61). Bu söz eyni mənada Azərbaycan dilinin Arpaçay kəndləri (Türkiyə) şivələrində işlənir: – Sən gedənnən nə *aş* yemişəm, nə *əppəx* □ yemişəm (Aslanxana k.).

Aş sözü müasir Azərbaycan dilində “plov” mənasında işlənir. Həmin sözün “yemək, xörək” mənası Azərbaycan ədəbi dili tarixi nümunələrində müşahidə edilir: Yapağlı qocayı Dəpəgözə verün, *aşın* pişürsün – dedi; Ayğır atum boğazlayub, *aşum* vergil (KDQ); Eşqün odi pişürmüşdi dürlü *aşlar*; Xəstə olalı könlü eşqündən, ey can parəsi, İçərəm ğəm mətbəxindən dürlüdürlü *aşlar* (Nəsimi).

Ay- demək, söyləmək (DTS, 25): *Ol menı ə söz aydı* “O mənə söz dedi” (MK) (441, I, 184). Füzuli rayonu şivələrində “söyləmək, demək” mənasında işlənir: –O mǎ: söz *aydı*; –O ma: gəlif *aydı*, mən getməmişdim.

Kürdəmir şivəsində bu feilin *aydır* “demək, söyləmək, anlatmaq” şəkli də var: –Anasına *aydırdı* ki, o qızı isseyir (18, s.30).

Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində *ayıt*, *ayd*, *ay* şəkillərində “söyləmək, demək” mənasını ifadə etmişdir: *Ayıtđılar*: –Xanım, bu gün Bayındır xandan buyruq şoylədir kim...; Ol qırq namərdin bir qaçı oğlanın yanına gəldi, *aydır*; Ol qırq

namərdlər *aydırlar* (KDQ); *Zahid aydur*, sevmə xubi, baqma onun yüzünə (Nəsimi); *Aydım* qaşına işvə qıl: *aydır* ki, göz üstə; *Yar aydı* mana: aşiq isən xəstə Xətai; *Aytım*: ay dilbər, demişdin göstərəm şəmi-rüxün; *Şah Xətai aydır*: sirrini yayma (Xətai).

Baba - ata (DTS, 76). Azərbaycan dili şivələrində eyni mənada işlənir: *baba* (Füzuli, Təbriz, Başkeçid), *bava* (Qazax, Bərdə) “ata”. –Get gör *baban* gəldimi öyə (Füzuli); –*Bavam* gələndə deyəjəm (Bər.-Lənbəran k.).

V.T.Cangidzenin tədqiqatına görə, Başkeçid (Dmanisi) şivəsində *baba* “ata” sözü *bava* şəklində işlənəndə “baba” mənasını verir (269, s.111). Göründüyü kimi, fonetik dəyişiklik semantik fərq yaratmışdır.

Həmin leksik vahid “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində və oğuzlara məxsus atalar sözlərində “ata” mənasındadır: Yüri, oğul! *Babanı* sanı a qıydısa, sən *babanı* a qıymağıl! – dedi; Ol məhəldə Qanturalının *babası*-anası çıqa gəldi; Ağ saqallu *babası* qarşu gəldi. Oğlunun boynunu quçdı; Bəg *baba*, xatun ana, əsən qalun! – dedi (KDQ); Bir ata toquz oğul bəsləyər, amma toquz oğul bir *babayı* bəsləyəməz (Oğuz atalar sözü).

Baba “ata” sözü türk, qaqaüz, Kırım-tatar dilləri və karaim dilinin Kırım dialekti üçün səciyyəvidir.

Becid - tez, cəld. Oğul, sən mala *becid* ol yığ, mən sana qız arayı gedəyim! – dedi (KDQ).

Dialekt leksikasında “tez, yeyin, təcili, tələsik” mənasında *becid* (Bakı, Quba, Şamaxı, Mərzə, Ordubad), *becit* (Quba), *bejit* (Qazax) fonetik şəkillərində müşahidə edilmişdir: –Adə, *becid* gəl, əyağın altında yumurta qalmıyib ki! (B.); –Bir az *becid* gəlin, yoldaşlara çatax (Ord.); –*Becid* gəldi, aldı mənənən şeyləri (Şam.).

Qazax şivəsində *bejit* “tələsik” sözünə yalnız istehza məqamında təsadüf edilir: –Sə:nki çox *bejitdi*, çıx başımızın üsdən keş qavağa (Kolagir k.). Bakı (Abşeron) şivələrində bu sözdən düzələn *beciddə* “sürətlə getmək” feili də işlənir: –Bir az *beciddə*, yoxsa axşama düşərig (141, s.74). *Becid* sözü gürcü və erməni (Dağlıq Qarabağın Hadrud erməniləri arasında) dillərində də işlənir (148, s.165-166).

Becid leksemi Azərbaycan ədəbi dili nümunələrində məhdud şəkildə işlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başqa həmin leksik vahidə “Dastani-Əhməd Hərəmi”nin və Y.Məddahın “Vərqa və Gülşah” poemasının dilində təsadüf edilmişdir: Önürdi məskənlə söyləyələüm, *Becit* olursa, cəng eyləyələüm (DƏH); Olmadı razı Hilalun övrəti, Bu sözi yəvlaq *becid* tutdı qəti (“Vərqa və Gülşah”, XIV əsr).

Azərbaycan ədəbi dili nümunələri ilə müqayisədə *becid* sözü türk dili abidələrində daha çox işlənmişdir: *becit* “tez, cəld”, *becit durmaq*, *becit olmaq* (445, c.1, s.85), *becit*, *becit dutmamak*, *becit olmaq* (445, c.2, s.121-122), *becit*, *becit dutmaq*, *becitlemək*, *becit olmaq* (445, c.3, s.76-77), *becit*, *becit dutmaq*, *becitlemək*, *becit olmaq* (445, c.4, s.87-88).

Bu söz müasir türk dili və türkmən dilinin dialektləri üçün səciyyəvidir: *becit* “vacib, gərəkli; tələsik” (türk) (387, s.104), *becit* “tez, cəld” (türkmən) (388, s.83).

Becid sözünün digər oğuz dillərindəki vəziyyətini, müasir Azərbaycan dili şivələrində işlənmə dairəsini və dilimizin yazılı abidələrində seyrək halda müşahidə olunmasını nəzərə alaraq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu söz ədəbi dilin işlək lüğət vahidi ola bilməmiş, dilimizin inkişafının bütün dövrlərində, demək olar ki, dialekt sözü olaraq qalmışdır.

Buyuk - üşümüş (İbn Mühənnə lüğəti) (440, s.22). Gür-cüstan ərazisindəki Azərbaycan dili şivələrində *buyux* ləksemi “qorxudan donub qalmaq, soyuqdan büzüşmək, bədbəxt hadisədən kədərlənmək” mənalarında işlənir (244, s.16). *Buyux* sözünün əsasında *buy* feili dayanır: *buymax* (Ağcabədi), *bıymağ* (Şamaxı, Kürdəmir) “donmaq”. –So:ğdan az qala *bıymışdım* (Şam.).

M.Rəhimov mancur dilindəki *beye* formasına əsaslanaraq Şamaxı şivəsində *bıy* feilinin işlənməsini praaltay elementi sayır (346, s.76). *Buy* feili başqa türk dillərində də işlənir: *buy-mak* “soyuqdan donmaq (kəsilmək, ölmək)” (türk), *buymak* “donmaq, soyuqlamaq” (türkmən).

Çözmək - açmaq. Atından endi, çobanın əllərin *çözdi*; Kafərlər oğlana aman verdilər, əlin *çöz*dilər, gözün *aç*dılar (KDQ).

Bu söz Azərbaycan dilinin Tovuz, Kəlbəcər və Şahbuz şivələrində eyni mənada işlənir: –İpi, yunu *çözərix* □ biz (Şah-Siləsüz).

Dialektlərdə *çözmək* feilindən əmələ gəlmiş *çöz*də- və *çöz*ələ- feillərinə də təsadüf edilir: *çöz*də- “açmaq, uzatmaq” (Ağ., Bor., Gg., Cəb., Yar., Cul., Şah.), *çöz*ələ- “açmaq” (G., Gəd., Şər., Cəl., Sab.).

Çözmək “açmaq” feili Nəsiminin və Xətəinin əsərlərində də işlənmişdir: Ey bana müşkin saçundan könlünü qurtar deyən, Qanqı aqıldür *çözən* zəncirdən divanəsin (Nəsimi); Dedim ki, aya, səba indi, Asudə otur *çözüb* kəməndi (Xətəi).

Darımaq – yırtmaq, dağıtmaq. Səni yağı nərədən *darımış*, gözəl yurdım (KDQ). Azərbaycan dilində *darımaq* (məhəlli söz) feili “yırtmaq, dağıtmaq, cırmaqlamaq” mənasında işlənir:

Oğlunun quldurlar tərəfindən öldürüldüyünü güman edən arvad üz-gözünü *darıdı*. Ə.Vəliyev (19, c.2, s.37).

Şəmkir rayonu şivələrində *daramax* feilinin “aramsız olaraq oğurlayıb aparmaq” mənasında işlənməsinə əsaslanan R.Kərimov “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı *darımaq* sözünün “oğurlamaq” mənasında olduğunu göstərir (95, s. 193). Bizcə, *darımaq* feilinin “yırıtmaq, dağıtmaq” mənası “Kitabi-Dədə Qorqud”un mətninə daha uyğundur.

Dərilmək – yığılmaq. Toqsan tümən gənc oğuz söhbətinə *dərilməşdi*; Qanlı qoca bu daşları və bu canvərləri gördi, başında olan bit ayağına *dərildi*; Gördi kim, bir dərənin içində toz gah *dərilür*, gah tağılır (KDQ).

Şəmkir rayonu şivələrində *dəril* feili “yığılmaq” mənasını ifadə edir: –A camaat, bu adam burya hardan *dərildi*.

Döşürmək – yığmaq, toplamaq. Böylə digəc qırq incə qız yayıldılar. Tağ çiçəgi *döşürdilər* (KDQ).

Dailekt leksikasında *döşür* (Qazax, Tovuz, Şəmkir, Gə-dəbəy, Borçalı, Başkeçid, Cənubi Azərb.), *döyşür* (Çənbərək) şəkillərində eyni mənada işlənir: –Ay uşax, get çör-çöp *döşür* (Bor.); –Anası nə töküfsə, qız da onu *döşürüf* (Şəm.). Həmin sözün Cənubi Azərbaycan şivələrində işləndiyini M.Şəhriyarın əsərlərindən görmək olar: Gözlər asılı, yox nə qaraltı, nə də bir səs, Batmış qulağım, gör nə *döşürməkdədi* darı (“Behcətabad xatirələri”) (487, s.69).

Döşürmək sözü eyni mənada “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsindən sonrakı dövr ədəbi dil nümunələrində də işlənmişdir: Dərib *döşürmüş* idi çox hərami (“Dastani-Əhməd Hərami”); Hər bir çiçək üstə qondu zənbur, *Döşürməyə* çıxdı danəsin mur (Xətai); Adam var *döşürər* gülü nərgizi (Abbas Tufarqanlı); A qız, Şərəfnisə, yadımdan çıxdı, de görüm ki, Şahbazı o çör-çöp

döşürən nə sözlər ilə tovlaşdırıb Parijə aparır? Bu qalmaqala bizi ancaq o çör-çöp *döşürən* müsyö Jordan salıbdır; Dərviş Məstəli şah cəld taxta para *döşürüb* tökür xurcuna... (M.F.Axundzadə).

Döşürmək sözünün “yığmaq, dənləmək” mənalarından və M.Şəhriyarın “Batmış qulağım, gör nə döşürməkdədi darı” misrasından belə nəticəyə gəlmək olar ki, “Qulağı darı dəlidir” ifadəsinin əsli “*Qulağı darı dərir*” olmuşdur. Həmin ifadədəki *dərir* “yığır” sözü dissimilyasiya hadisəsinə uğrayaraq ($r>l$) *də-lir* şəklinə düşmüşdür.

“Qulağı darı dəlidir” ifadəsinin Anarın və M.Süleymanlının əsərlərində “*Qulağı darı dənləyir*” variantında işlənməsi də fikrimizi təsdiq edir: Amma Nemət bilirdi ki, üçünün də *qulağı darı dənləyir* (Anar, Ağ liman); Qurban başını aşağı salıb, guya ki, öz işiylə məşğul idi, amma *qulağı dəri dənləyirdi* (Anar, Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi); –Neynədin, özün bilərsən, amma gün kimi aydındı ki, sənin oğlunun *qulaqları darı dənləyir* (M.Süleymanlı, Ot).

Endirmək – hörmət etmək. Əmiraxurbəşi qarşuladı, *endirdi*, qonaqladı (KDQ).

Azərbaycan dili şivələrində (Qazax, Şəmkir) *endir* feili “saymaq, hörmət etmək” mənasında işlənir: –Sən havax mənə *endirsən*? (Qaz.); –Da: heş kimi *endirmer*, də:sənı çox yekələnif (Şəm.).

Enə – nişan qoymaq, çərtmək, kəsmək. Ol koyın *enədi*. “O qoyuna nişan qoydu” (DTS,173). Dialekt leksikasında (Qazax) *ənə* feili “heyvanın qulağının ucunu kəsib nişan qoymaq” mənasında işlənir.

Xətainin dilində eyni şəkildə və eyni mənədadır: Qoyun quzusuna nasıl mələdi, Öküzün qulağına kimlər *ənədi* (“Dəhnamə”).

Esrük – qızğın; sərxoş (DTS, 184). Dialekt leksikasında *əsrük* “sərxoş” (Qazax) şəklində işlənir. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində də *əsrük* “sərxoş” şəklindədir: Ol şərabdən içən *əsrük* olur (KDQ); Qəmzədən misri qılınc vermişsən *əsrük* türkə kim, Qan bəhasız necə qan etmək dilərsən, etməgil (Nəsimi); Şərilən gər tutsalar *əsrük* sözünə etibar (Füzuli).

İley – qabaq, qarşı. *İləyün* də dügün var, dügünə varub ötgil – dedi (KDQ) (474, s.62).

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda təsvir olunan oğuzların dilində işlənmiş bu söz Azərbaycan dilinin Qazax dialektində saxlanmışdır: *iley* “qabaq”. –*İleyində* ölüm, a Qurvan (18, s.232).

“Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində işlənmiş “iləyün də” sözünü tədqiqatçılar müxtəlif şəkildə oxumuşlar. Bu söz Orxan Şaiqin və M.Erginin nəşrlərində “iləyün de”, H.Araslının nəşrində “ilə gündə”, Ş.Cəmşidovun nəşrində “elü-gündə” kimi verilmişdir. Abidənin 1988-ci il Bakı nəşrində (Tərtibçilər: F.Zeynalov, S.Əlizadə) həmin leksik vahid “iləyün də” şəklindədir. Haqqında bəhs edilən leksemin Azərbaycan dilinin Qazax dialektində işlənməsi (*iley* “qabaq”) “iləyün de” oxunuşunun düzgün olduğunu göstərir.

Kımız – qımız; *kımız almıla* “turş alma” (DTS, 444). Ağdam rayonu şivələrində *qımız* sözü “turş” mənəsini ifadə edir: –Bu çörək lap *qımızdı* (17, s.136). *Kımız* sözünün ilkin mənəsi “turş” olub. Qarabağ şivələrində bu söz daha çox qatığa, ayrına aid edilir, bu zaman qımız və onun turşluğu nəzərdə tutulur; məsələn, qatıq haqqında deyilir: –Elə bil *qımızdı* (Ağ.).

Qımız sözü Balakən rayonu şivələrində “mayasız süd, üzsüz süd” mənasında işlənir.

Qımız sözü “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində “at südü (içki)” mənasındadır: Göl kibi *qımız* sağdırdı.

Kişi – adam; arvad (DTS, 310). İrənin cənubundakı ey-nallı dialektində *kişi* sözü “adam” mənasını saxlayır: bu *kis*□*i* bağında “bu adamın bağında” (240, s.156). *Kişi* sözünün göstərilən mənasını Qax rayonu şivələrində işlənən *xatınşı//xatınkişi* “arvad, qadın” (yəni qadın adam) sözündə görmək olar: –Doqqazda *xatınşılar* döyüşür.

Kişi lekseminin “adam” mənasında işlənməsi Azərbaycan dilinin yazılı mənbələrində və atalar sözlərində öz əksini tapmışdır: Gördilər kim bu gəlin *kişinin* qılıncının balçağı qan-lu, oğlu görünməz; Anam *kişi*, qızım *kişi*, Ala tanı la yerindən turı gəldin; Basat altunlu günlüğün tiküb oturar ikən gördilər ki, bir xatun *kişi* gəlür; Bəkil gördi xatun *kişinin* əqli-kəlicəsi eyüdü (KDQ); Hər *kişinin* sorman əslin, izzətindən bəllüdür (Nəsimi); Gördi kim bir *kişi* içəri girür (Yusif Məddah, Vərqa və Gülşah, XIV əsr); Xatun *kişilər* üç nəsnədən çökər: bir oğlan toğurmaqdan, bir geyəsi yumaqdan, bir un yoğurmaqdan (Oğuz atalar sözü, XVI-XVII əsrlər); Yamanlığa yaxşılıq mərd *kişinin* işidir (Atalar sözü).

Konukla – qonaq qəbul etmək, qonaq etmək (DTS, 456). Kəlbəcər rayonu şivələrində *qonaxla*- şəkliində “qonaq etmək” mənasında işlənir. –Biz əlmədiz, bir yaxşı *qonaxlardım* sizi. Dialekt leksikasında bu feildən düzələn *qonaxçı* (qonaq saxlayan adam) ismi də işlənir: –O kəttə bir yaxşı *qonaxçım* var (Kəl.); –Bəkiddə bir yaxşı *qonaxçım* var (Zən.).

Qonaqlamaq feili eyni mənada “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində işlənmişdir: Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kərrə toy

edib, Oğuz bəglərin *qonaqlardı*; Qalın Oğuz bəglərin çağırdı, *qonaqladı*; Xan dəxi Bəkili *qonaqladı*.

Müasir türk dilində *konuklamak* sözü “qonaq qəbul etmək, qonaq etmək” mənasını ifadə edir (387, s.560).

Kurut – qurut, qurudulmuş kəsmik (DTS, 470). Dialekt leksikasında (Qazax, Şahbuz, Ordubad, Zəngilan) *qurut* şəklində “qurudulmuş dəyirmişəkili süzmə” mənasında işlədilir: – Süddən qatıx çalerıx, sonı ra çalxe:rıx yağ olur, ayrıanı da *qurut* qayrerıx (Qaz.); –*Qurutu* qişdə ye:llər (Zən.-Quyudərə Xəştəb).

Qurut sözü Şukuhinin dilində işlənmişdir: Didim: əmu, səndə heç yoğurt var? Didi: bala, bir qədər *qurut* var.

İbn Mühənnə lüğətində *kurut* sözü “üzsüz pendir (sıxılmış və qurudulmuş qatıq)” kimi izah olunmuşdur (440, s.48). Bu söz Altay dilinin dialektlərində *kurut*, *kurqut* şəkillərində “pendir” mənasında işlənir; kumandı və çalkan dialektlərində: *kurut* (205, s.228; 208, s.170), tuba dialektində: *kurqut* (204, s.132).

Küz – payız (DTS, 331). Bu sözü eyni mənada Azərbaycan dili şivələrində işlənir (Borçalı, Qax, İmişli, Ordubad). – Taxılı səfdin – *küzdə* sula, *küzdə* sulamadın – buzda sula (Bor.).

Xalq şivələrində *küz* sözü ilə bağlı olan *güzəm*, *güzdəx*□, *güzdüx*□ sözləri var: *güzəm* “payızda qırılın yun” (əksər şivələr), *güzdəx*□ (Ordubad), *güzdex*□ (Şəki) “payız otu”; *güzdüx*□ (Bolnisi, Göygöl) “payızda səpilən taxıl”. –*Güzdüx*□ qarı sevər, yazdıx günü; –Qar yağmasa, *güzdüx*□ bitməz (Bol.).

Dialekt leksikasında geniş şəkildə işlənən *güz//küz//kuz* “quzu salınan yer” sözü də, bizcə, mənşəcə “payız” mənasında olan qədim *küz* sözü ilə bağlıdır. *Güz* “payız” sözü “Kitabi-Dədə Qorqud”-un dilində işlənmişdir: Bir yazın, bir *güzin*, buğayla buğrayı savaşırdırlardı; Güz alması kibi al yanağın yırtdınmı, qız?

Qədimdə heyvandarlıqla məşğul olan elat camaatı qışda qışlaqda, yayda yaylaqda yaşayırdı. Müasir dilimizdə *yaylaq* və *qışlaq* sözləri işlənir. Həmin sözlərin yaranma yoluna uyğun olaraq şivələrdə *yazdax* (<yazlaq) və *güzdəx* (<güzlək) sözləri yaranmışdır: *yazdax* “yazda çobanların yaşadığı yer”, *güzdəx* “payızda çobanların yaşadığı yer” (Təbriz), *güzdək* “payız yurdu” (Biləsuvar), *yazdax* “yaz yurdu, yaz otlağı” (İmişli). Bakının yaxınlığında yerləşən Güzdək kəndinin adı da “payız yurdu” mənasını ifadə edir.

Qırat. “Koroğlu” eposunda qəhrəmanın əsas yardımçı qüvvələrindən olan Qıratın “mənşəyi” və bu adın etimologiyası tədqiqatçıları həmişə düşündürmüşdür. M.H.Təhmasib *Qırat* adının mənası ilə əlaqədar yazır: “Məlum olduğu üzrə, indiyə qədər hələlik heç yerdə “Qırat” sözünün mənası əqlabatan bir şəkildə aydınlaşdırılmamışdır. Bəzən bu sözü “qır”la əlaqələndirib qara at, bəzən də “çöl”lə, torpaqla bağlayıb boz at deyər mənalandırırlar. Bəziləri hətta “qırmaq” məsdəri ilə bağlayıb qıran, öldürən, məhv edən at mənasını vermək istəmişlər.

Biz bir zamanlar bunu “Dədə Qorqud” dastanlarında çox tez-tez istifadə olunan “aygır atla” əlaqədar zənn edirdik...

Zənnimizcə, Qırat - “od at” deməkdir... “Qır” sözü qədim əsatirdə od, hətta od allahı kimi təsdiq edilmiş, bizdə isə “qor” şəklində indi də “od”, “qıgılcım” mənasında işlənməkdədir” (156, s.142).

Alı kişi və Koroğlu obrazlarının prototipləri haqqında xüsusi tədqiqat aparmış M.Seyidov da Qıratın Qorat (“od at”) variantını daha əqlabatan hesab edir (143, s.196).

Bəri başdan deyək ki, Qırat adının, odla heç bir əlaqəsi yoxdur. Əgər belə bir əlaqə olsaydı, bu at Qırat deyil, elə Qorat adlanardı, həm də Qırat sözünün bu şəkildə izahında Dürat is-

tisna olunur. Halbuki bu atların “mənsəyi” eynidir. Onların adlarının izahı da eyni bir prinsipə uyğun gəlməlidir. Nəhayət, Qırat adının Qorat kimi izahı türk xalqlarının mifoloji görüşləri və dastançılıq ənənələri ilə, eləcə də Azərbaycan və digər türk dillərinin materialları ilə inandırıcı bir şəkildə təsdiq olunmur.

Qırat mifik səciyyəli bir atdır. Dastana görə, Qırat və Dürat dərya ayğırları ilə çöl madyanlarından törəyiblər. Azərbaycan folklorunda dərya cinsindən olan başqa at obrazları da vardır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Bamsı Beyrəyin atı dəniz qulunu boz ayğırdır. “Qurdoğlu əfsanəsi”ndə də Qurdoğlunun atları dəryadan çıxıb Aldədənün ilxısına qarışmış Göysu atlarıdır. “Qaçaq Nəbi” dastanında Nəbinin Boz atı dərya cinsindəndir. Bu atın mənsəyi haqqında dastanda deyilir: “Bir də ay oğul, tövlədə bir boz dayça var, hələ yüyənə düşməyib, onu yüyənlə, min tərkinə. Unutma ki, bu adı dayça deyil, Boz at nəslindəndir, dəryadan çıxmış madyanla çöl ayğırından törəyib, Boz at səni heç vaxt darda qoymaz” (455, s.55). “Koroğlu” eposunda qəhrəmanın oğlu Kürdoğlunun da atı bozdur – Kəhərnişan madyanın balası olan boz daydır (454, s.340-341).

Xalq ədəbiyyatının poetik nümunələrində atlar tez-tez xatırlanır: *Ağ at* gəlir yenişdən, *Sinəbəndi* gümüşdən (460, s.75); *Ay qara kəkil oğlan*, *Boz atı* səkil oğlan; *Boz atın* boylamasın, *Cilov vur* oynamasın; *Apardı göy at* məni, *Saxladı* səyyad məni (457, s.61, 62, 143, 148). Göründüyü kimi, folklorda *ağ*, *boz*, *göy* atlar vəsf olunur. Bu, hər şeydən əvvəl, *ağ*, *boz*, *göy* rənglərinin uğurlu sayılması ilə əlaqədardır. Qədim türklər *ağ*, *boz*, *göy* rənglərini müqəddəs sayır, onların uğur gətirəcəyinə inanırdılar. Işıqla, Günəşlə bağlı olan *ağ* rəng xoşbəxtlik və səadət simvolu idi. *Boz* qurd əfsanəsinə görə, *boz* rəng uğurlu hesab olunurdu. Səma ilə, tanrı ilə bağlı olan *göy* rəng haki-

miyyət və xoşbəxtlik rəmzi idi. Uyğur “Oğuznamə”sində atası öküz, anası Ay kağan olan göy üzlü Oğuz xan kosmik aləmlə – göylə, işıqla, şüa ilə bağlı olan birinci arvadından doğulan oğullarını – Günxan, Ayxan və Ulduzxanı qızıl yay dalınca şərqə – gündoğana göndərir, qayıdandan sonra isə onlara Bozok (“boz tayfa”) adını verir. Aydınır ki, burada “boz”la kosmik aləm Gündoğan, Günəş, Ay və ulduzlar arasında bir əlaqə görülür. Orxon abidələrində göstərilir ki, Kül tigin döyüşə gedərkən 8 dəfə ağ ata, 3 dəfə boz ata, 2 dəfə qonur ata, 1 dəfə isə kəhər ata minir. İ.V.Stebleva bununla əlaqədar olaraq yazır ki, türklərin bütün başqa yürüşləri kimi, Kül tiginin də uğurlu döyüşləri onların allahlarının – səmanın, Umayın, müqəddəs yerin-suyun himayəsində baş verir ki, bu da əsas etibarilə ağ və boz rəngli atlarla əlaqələndirilir (376, s.96).

Dilimizdə işlənən *ağ gün, ağ baxt, günün ağ olsun, ağ gün görmək* və s. ifadələr ağ rəngin xoşbəxtlik və səadət simvolu olması ilə bağlıdır. “Ağ atlı oğlan” nağılında qəhrəmanın atı ağdır. “Aşiq Qərib”də Xızırın atı ağ rəngdədir, lakin “Kitabi-Dədə Qorqud”da Xızırın atı bozdur: Oğlan anda yıqıldıqda *Boz atlu Xızır* oğlana hazır oldu; *Boz atlu Xızır* mana gəldi.

Ağ və boz rənglər bəzən yanaşı işlənir: Çaparkən *ağ boz atın*, büdrəməsin; *Ağboz* atumın, quyuğunu kəsin, (KDQ); *ağboz at* (Qazax şivəsi), *bozağ at* (Muğan şivələri).

Ağ-boz atlar türk xalqlarının qəhrəmanlıq eposlarında əsas yardımçı qüvvələrdən biridir. “Erzami” adlı Altay dastanında qəhrəmanın atı *Ak Boro* (ağ-boz) adlanır (205, s.179). Özbək bahadırı Alpamışın da atı ağbozdur (280, s.57). “Çingiznamə”də mənşəyi günəş şüası və boz qurdla əlaqələndirilən Çingizin atı boz rəngdədir (303, s.76-77).

Deyilənlərdən aydın olur ki, qədimdə atların kosmik aləmlə bağlılığı barədə inam varmış. Altay və yakut xalqlarındakı mövcud inama görə, atlar göydən, Günəşdən enmişlər (143, s.196). Görünür ki, azərbaycanlılarda bu daha çox ulduzla əlaqələndirilmişdir. “Koroğlu” dastanının Bozalqanlı variantına görə, Rövşən iki ulduzun toqquşmasından köpüklənib daşan Qoşabulağın suyundan həm özü içir, həm də Qırata verir. Qoşabulağın suyundan Rövşənə həm misilsiz qüvvət, həm də şairlik – aşıqlıq verilir. Qırat da bu sudan içdiyinə görə, Koroğlunun ürəyindən keçənləri anlayır (454, s.399). Beləliklə, Qırat öz mənşəyinə görə, təkcə dərya ilə deyil, ulduzlarla, ulduzların nuru ilə də bağlı olur. Bir sözlə, mifoloji baxımdan Qırat “boz at nəslinə” uyğundur və bizzə, Qırat “tünd boz at” deməkdir.

Qıratın boz at demək olması Azərbaycan və başqa türk dillərinin materialları ilə təsdiq olunur. Bəllidir ki, boz rəng müxtəlif rənglərin qarışığından əmələ gəlir və müəyyən çalarları var. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *boz* sözü haqqında yazılır: “*Boz* – kül rəngli, qara rənglə ağ rəngin qarışmasından əmələ gələn (rəng). Boz torpaq. Boz at. Boz qurd” (19, c.1, s.198). Yenə həmin lüğətdə *qır* sözü belə izah olunur: “*Qır* – kül rənginə çalar ağ, çal; tünd boz rəng; düzən, çöl” (19, c.1, s.515). Deməli, rəng mənasında *qır* sözü boz rəngin tünd çalarıdır. *Qır* sözünün Azərbaycan dilində “bütün, tamamilə” mənasında işlənməsi də məlumdur (məsələn: *qır duz*).

Ümumiyyətlə, *qır* sözü qədim və çoxmənalı sözdür. M.Kaşğari bu sözün aşağıdakı mənalarını göstərir: 1) *kır yağ* “gizli düşmən”; 2) *kır* “qır rəngi”; *kır at* “qır rəngli at”; 3) *kır* “su bəndi”; 4) *kır* “yastı dağ” (428, c.1, s.324). “Ət-töhfə”də *kır* sözünün “çöl, səhra, adamsız yer; səma” mənaları var (286, s.342).

Kır sözü müasir türk dilində “açıq boz boz-bulanıq, çal; tarla, çöl, düzənlik, çəmənlik” (387, s.540), türkmən dilində isə *qır* şəklində “təpəlik, daşlı çöl, çılpaq çöl; boz (ata aiddir)” mənalarını (388, s.233) ifadə edir. Bu söz müxtəlif fonetik tərkiblərdə, demək olar ki, bütün türk dillərində özünü göstərir: *xır* (çuvaş) “tarla, çöl”, *kır* (tatar, başqırd, qumuq, noqay), *kıra*, *kra* (Altay) “əkin yeri”, *kır* (qırğız), *kır* (özbək) “yüksəklik, təpəlik çöl”, *kır* (qazax) “çöl, əkin və otlaq üçün yararlı olan yayla” (278, s.301); Azərbaycan dili şivələrində: *xır* (Qb., İsm.) “çəltik əkilmiş yer”, *xır* (B.) “bostan”, *xır* (Zən., Tov., Qaz.) “çınqıl, əzilmiş xırda daş parçaları, qumlu torpaq” (17, s.412-413) və s.

Göründüyü kimi, türk dillərində *qır* sözünün “çöl” mənası daha geniş yayılmışdır. Ancaq, bizzat, bu halda da *qır* sözünün boz mənası qalır. Belə ki, *qır* sözü daha çox torpağın çılpaq olan, bozaran, boz rəngdə görünən hissəsini bildirir (*boz çöl*). Azərbaycan dilində “susuz, otsuz çöl” mənasında işlənən *boz-qır* sözü də var. Müasir türk dilində *bozkır* leksemi “çöl” və “açıq boz (at haqqında)” mənalarında işlənir (387, s. 129).

Aydındır ki, *qır* sözünün göstərilən mənaları içərisində Qırata onun rəng mənası uyğun gəlir. M.Kaşğari *kır atı* “qır rəngli at”, *ala atı* isə “qırat” kimi izah edir (428, c.1, s.81, 324), boz at haqqında isə belə yazır: “*Boz at* – boz rəngli at”. Bu, aydın deyildir. Hər hansı bir heyvan bəyazla qırmızı arasında olarsa, yenə belə deyilir” (428, c.3, s. 122). Buradan aydın olur ki, M.Kaşğari “qır rəngli at” deyərkən *ala*, *boz atı* nəzərdə tutmuşdur. XVIII əsrin sonu XIX əsrin başlanğıcında erməni əlifbası ilə Azərbaycan dilində yazıya alınmış “Koroğlu” parçalarında göstərilir ki, Əli adlı kor ilxıçı iki ayğırdan *ala*, *boz* rənglisinə Qırat, zil qara olanına isə Qara at adını verir (295, s. 65-66). Qıratın burada göstərilən rəngi M.Kaşğarinin izahı ilə uy-

ğun gəlir. Ümumiyyətlə, *ala*, *boz* sözləri sinonim kimi işləne bilər. Məsələn, xalq təqvimində qışın son ayına *boz ay* deyildiyi kimi, *ala çillə*, *ala çalpo* da deyilir (24, c.2, s.218). “Ət-töhfə”-də *təmirboz* və *kır at* adları “qara at; boz çalarlı qara at” kimi izah olunur (286, s.95). Burada bizim üçün maraqlı odur ki, *dəmirboz* və *qırat* sözləri eyni mənada götürülür. Deməli, *Qırat* adı boz at yox, dəmirboz atdır. Həmin sözlərin izahında qara rəngin qeyd olunması boz rəngin təbiəti ilə bağlıdır (boz rəng qara rənglə ağ rəngin qarışmasında yaranır). “Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti”ndə *qırat* adı “dəmirboz, tünd göy, kül rəngli at” kimi izah olunmuşdur (27, s.209). *Qırat* türk dilində “çal at” (387, s.540), türkmən dilində isə “boz at” (388, s.233) deməkdir. “Koroğlu” dastanının gürcü versiyasını nəşr etdirmiş N.Y.Marr *Qıratı* “boz at” kimi izah etmişdir. “Koroğlu” eposunun müxtəlif versiyaları üzrə geniş tədqiqat aparmış B.A.Qarriyev də *Qıratı* “boz at” hesab edir (295, s.64).

Əvvəldə qeyd etdik ki, mifologiyada boz rəng və boz at səma ilə əlaqələndirilir. Bu xüsusiyyət *qır* sözünə də aiddir. “Ət-töhfə”də *kır* sözünün “çöl” mənası ilə yanaşı “səma” mənası da verilir (286, s.342). Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, rənginə görə külrəngli, tünd boz olan *Qırat* öz “mənşəyi” etibarilə su, torpaq və səma ilə bağlı olan mifik səciyyəli bir atdır.

Qurumsu – qanı kəsmək üçün parçanı yandırmaqla alınan maddə. Dəxi kəpənəgindən *qurumsı* edüb yarasına basdı (KDQ).

Dialekt leksikasında *qurumsu* şəklində (Qazax, Qarabağ) eyni mənada işlənir. Xalq arasında qanı kəsmək üçün bu üsuldən – parçanı yandırmaqla *qurumsu* etməkdən hələ də istifadə olunur.

Osal – *osal kişi* “iş bilməyən adam” (MK) (441, I, s.144). Qarabağ şivələrində *osal* sözü iş bacarmayan, tənbel, fərsiz adama aid edilir. Şamaxı şivələrində bu söz “tənbel, ağır iş görən” mənasını ifadə edir: –*Osal* arvadun öyi həmşəə tör-töküntü olur (Şam.) (17, s.347).

Ön₁ əlmək – yaxşılaşmaq, sağalmağa başlamaq, sağalmaq. Oğlanın qırq gündə yarası *ön₁ əldi*, sapasağ oldu (KDQ). Bu feil Füzulinin dilində *önər* “sağalmaq” şəklindədir: Mərham qoyub *önərmə* sinəmdə qanlı dağı. *Ön₁ əl//ön₁ ər* feili eyni mənada Azərbaycan dilinin Tovuz, Göygöl, Zaqatala və Kəlbəcər (*önər-*) şivələrində işlənir: –Yaxşı ki, xəstə *özünə:lif*, *ön₁ əlif* (Tov.); –Xəstə üzü bəridi, *ön₁ ərif*, qorxusu yoxdu (Kəl.).

Dialekt leksikasında işlənən *önəl//önər* feili mənaca qədim türk dilindəki *on-* “sağalmaq”, *ön₁ əd* “sağalmaq”, *ön₁ ət* “sağaltmaq” feillərinə çox yaxındır (DTS, 367,386).

Saqar – ağalınlı, təpəl. Toğlıcıqlar, dövlətim *saqar* qoç, gəl, keç – dedi; Ay *saqar* qoç, mənim nerədən həlak olacağım bildin? (KDQ).

Müasir şivələrdə (Qazax, Borçalı, Gədəbəy) *saqqar* şəklində eyni mənədadır: –*Saqqar* qoçu bəri gəti (Qaz.); *Saqqar* qoyunun başı burdan belə ağ olur (Bor.).

Sayradı – ötdü, oxudu (quş haqqında) (MK) (426, s.204).

Sayra “oxumaq, ötmək” feili Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində işlənmişdir: Salqum-salqum tan₁ yelləri əsdigində, Saqallu boz ac turğay *sayradıqda* (KDQ); *Sayrar* ağac üstə yüz sığırçın, Ahəng tutar ona göyərçin (Xətai).

Bu feilə Gədəbəy rayonu şivələrində *sayramax//sayrımax* “oxumaq” (quş haqqında) şəklində təsadüf edilir.

Sayru – xəstə. Ol obada bir yaxşı yigit *sayru* düşmüş idi (KDQ).

Borçalı, Basarkeçər, Hamamlı və İmişli şivələrində *sayrı* şəklində eyni mənada işlənir: –Nə sağdı, nə *sayrı* (Bor.).

Müxtəlif dövrlərin yazılı abidələrində *sayru* “xəstə” şəklində işlənmişdir: Gəl ki, sənsiz biqərar oldu könül, Düşdü qəmdən *sayru*, zar oldu könül (Nəsimi); Səndən necə kim, can ayrı düşdi, Tən ya çürüdü, ya *sayru* düşdi (Xətai); *Sayruya* düşvardır həmrəhlik etmək sağ ilən (Füzuli).

Saz – qamışlıq. Beyrəgin qorqusundan qaçdı, özini Tana *sazına* saldı; Qoa-qoa *saza* düşirdi (KDQ).

Saz sözünə eyni mənada Şəki, Oğuz şivələrində təsadüf edilir: –Donquzun meyli *sazaydi*, it də qo:dı saldı *saza*.

Bu söz türkmən dilinin axal şivəsində *sa:z* şəklində “məşəlik” mənasında işlənir (422, s. 153).

Sonı kur//sunı kur//şunkar – şahin (DTS, 508, 514, 525). Türk dillərinin yazılı abidələrində şahin quşunun adı beş sözlə ifadə olunmuşdur: *şunkar*, *laçın*, *toğan*, *çağrı*, *kekük*. Bu adlardan üçü Azərbaycan dili şivələri üçün səciyyəvi olmuşdur: *laçın* “alıcı quş” (ədəbi dil və dialektlər), *şunqar* “şahin” (Gürüstən ərazisindəki Azərbaycan dili şivələri) (244, s.12), *şonqar* “şahin növü” (Cənubi Azərbaycan), *doğan* “ov quşu” (Şuşa). –Bir ağ *doğan* aldım, yaxşı ovlıyır (ŞŞ.).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində *sunqur* variantı işlənmişdir: Ağ *sunqur* quşu erkəgində bir köküm var.

Xalq dastanlarının dilində *şonqar* şəklindədir: Göydə şahin, *şonqar* görüb çaşarsız, Ol uca dağları nə cür aşarsız? (“Əsli və Kərəm”).

Sökəl – xəstə (MK) (441, II, s.17). Bu söz Azərbaycan dilinin Meğri rayonu şivələrində “xəstə, zəif (qaramala aiddir)”

mənasında qeydə alınmışdır: –Nə tər də gözdəri *sökəl* öküz gözü kimin qalıp ağara-ağara e.

Gəncə, Cəbrayıl şivələrində *sağ-sökəl* sözü “tamamilə sağalmamış, xəstəhal” mənasını ifadə edir.

Şeşmək – açmaq. Mənüm əlümi *şəşin* , qolça qopuzım əlümə verün_ı , ol yigidi döndərəyim; Əlini *şəşdilər*, qolça qopuzın əlinə verdilər (KDQ).

Şəmkir şivələrində *şəşməx* □ şəklində eyni mənada işlənir: –Ağrın alem, ala bu yumağ_ı *şəş* man_ı a kömeylə.

Şorlamaq – şiddətlə axmaq (qana aiddir). ...alca qanı *şorladı*, qoynı toldı; Ağzunla yüzindən qan *şorladaydım*; Qara qanı *şorladı*, gözinə endi; Burnından, qanı düdük kibi *şorladı* (KDQ).

Dialekt leksikasında *şorlamağ* (Bakı) şəklində eyni mənada işlənir: –Tez ol bir şey götür, bağlıyağ, qan gör necə *şorlıyır* (B.-İçərişəhər).

Şülən. Xalq şivələrinin lüğət tərkibinin qədim qatına aid olan leksik vahidlərdən biri oğuzların dili və etnoqrafiyası ilə bağlı olan *şülən* sözüdür. H.Araslı “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində həmin sözün “böyük qonaqlıq” mənasında işləndiyini göstərmişdir (473, s.177). Əslində isə abidədə *şülən* sözü hər cür qonaqlıq mənasında yox, müəyyən məqsədlə, niyyətlə xalq üçün verilən ümumi ziyafət mənasında işlənmişdir. Nümunələr bunu aydın şəkildə göstərir: Ağ ayılda ağca qoyunu sorar olsan, Ağam Beyrəgin *şüləniydi*. Ağam Beyrək gedəli *şülənim* yoq; Ağayıldı ağca qoyunım sana *şülən* olsun; Ağca yüzlü oğluna ağca qoyun *şülən* verdi.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da *şülən yeməyi* birləşməsi “toyda (düyündə) verilən yemək” mənasında da işlənmişdir. Beyrək Yalançı oğlu Yalancuğun toyunda Qazan bəydən belə bir xahiş

edir: Sultanım, mənə qosan da *şülən yeməgin* yanına varsam. Qarnım acdur, toyursan – dedi (474, s.64).

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında, ümumiyyətlə, qonaqlıq mənasında daha çox *toy*, *toylamaq*, *qonaqlamaq* sözlərindən istifadə olunmuşdur: –Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kərrə *toy* edib, Oğuz bəglərin *qonaqlardı*. Genə *toy* edib, atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı; Dəpə kibi ət yığ, göl kibi qımız sağdır! Ulu *toy* elə, hacət dilə; Dirsə xan diş əhlinin sözilə ulu *toy* elədi, hacət dilədi; Qalın Oğuz bəglərini çağırdı, *qonaqladı*; Oğlancığımı ilk avidir; qanlı oğuz bəglərin *toylıyayım!* – dedi; Xan dəxi Bəkili *qonaqladı*; Taş Oğuz bəglərinə ağırlıq edüb *toyladı*.

Qədim türk dilində *toy* sözü “böyük qonaqlıq” mənasını ifadə etmişdir (DTS, 572).

Maraqlıdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da təsvir olunan oğuz elinin adətinə görə, *şülən* zamanı qoyun (ağca qoyun), *toy*, qonaqlıq üçün isə atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç kəsilir. Bu, bir daha *şülən* sözünün adı qonaqlıq mənasında olmadığını, daha çox qədim bir adət və mərasimlə bağlı olan və bütün xalq üçün verilən ümumi ziyafət mənasında işləndiyini göstərir. Orxan Şaiq Gökyay *şülən* sözünün aşağıdakı mənalarını verir: Sultanların və bəylərin çəkdiyi süfrə, bütün xalq üçün hazırlanmış yemək, əsgərə və xalqa verilən ümumi ziyafət; ümumi qurban yeməyi (438, s.287).

Şülən sözü “Kitabi-Dədə Qorqud”dan sonrakı dövr ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin aktiv fonduna girə bilməmiş, yalnız müəyyən şərti məqamlarda işlənmişdir. Azərbaycan dilinin XVI əsr yazılı abidəsi “Şeyx Səfi təzkirəsi”nin dilində *şilan* (qonaqlıq, ziyafət) sözünə və *şilan çəkmək* (qonaqlıq düzəltmək) ifadəsinə təsadüf edilir. Əsərdə *şilan* sözü sultanın verdiyi

ziyafətdən bəhs edilərkən işlədilmişdir: Pəs, ol gün Sultan buyurdu kim, bir ağır *şilan çəkdilər* və orduda hər kimün adı ilə sanı var idi ol *şilanda* hazır etdilər; Həman kim *şilan çəkdilər*, Sultan ilə Əmir Qutluğşah ayağ üstinə durub, fəqirlər ilə oturanların qulluğunda idilər və baxarlardı kim, süfrənin üstində divanlıq yeməgi kimlər yerlər və kimlər mülahizə qılurlar (486, s.111).

Şülən lekseminə Aşıq Ələsgərin qoşmalarında da təsadüf edilir:

Erkək kəsib, ağır məclis qururdu,
Şülən çəkilir malların dağlar. (452, s.87)
Qazax bəylərindən qonağı gəldi,
Bir həftə ziyafət göydə yüksəldi,
Şah Abbas *şülənli* məclis düzəldi,
Hatəm süfrəsini aşdı Annax bəy. (452, s.201)

Şülən sözünə “Səyyad və Sədət” adlı xalq dastanında da rast gəlinir:

Yüz birim atlana, yüz birim düşə,
Gündə yüz öyəcim çəkilə şişə,
Ağrı dağı kimi *şülənim* bişə,
Axar Araz kimi sel yağım ola. (453, s.340)

Qədim və etnoqrafik səciyyəli *şülən* sözü Azərbaycan dilinin şivələrində işlənir. Bu sözə Təbriz, Oğuz şivələrində *şilan* şəklində “böyük qonaqlıq” mənasında təsadüf edilir. Bakı (Abşeron) şivələrində *şilan* sözü *toy* sözü ilə yanaşı işlənib “qonaqlıq” mənasını ifadə edir: –Fatmaxanımgildə *toy şilandu* (148, s.210).

Qazax şivəsində *şülən* sözü “talan” mənasına, *şülən olmaq* birləşməsi isə “talan olmaq, dağılmaq” mənasına uyğun gəlir: –Bosdan şülən oluf (18, s.475).

Bərdə rayon şivəsində *şülən* sözü “bol (yemək)”, *şülən eləməx* □ birləşməsi isə “talan etmək” mənalarını ifadə edir: – Ə: yeməx □ *şüləniydi*; –*Şülən eləməx* □ yanı o deməx □ di kin, malının qədrin bilmirsənı , pəylıyırсанı ; –*Şülən elədim*, yanı malımı dağıtdım; –Canavar qoyunu *şülən elədi* (Bər.-Lənbəran k.).

Gədəbəy rayonunun Şınıx bölgəsində *şülən* sözü “müftə yemək”, *şülən çəkməx* □ ifadəsi isə “yeyib dağıtmaq” mənalarında işlədilir: –Getdim gördüm *şülən* düşüf, mən də qoşuldum bir yandan; –Nə *şülən* çəkirsənı , sa:fsızdı nədi?

Göyçayın Bığır kəndində *şilan* sözü “bol, bolluq” mənasında qeydə alınmışdır: –Məclisdə hər şey *şilandı* (157, s.76). İmişli rayon şivəsində *şülən* sözündən əmələ gəlmiş *şülənniy* “bolluq” sözü var: Bü:n bir *şülənniyə* düşmüşdüm.

Qədim *şülən* sözü Azərbaycan dili şivələrindən talış dilinə də keçmişdir: *şülən* “çox, bol”. *Şülən* leksemi müasir türk dilində *şölen* “ziyafət” şəklində işlənir (387, s.812).

Tamu//tamuğ – cəhənnəm (DTS, 531). Azərbaycan dili şivələrində *damı* (Şuşa), *da:mi* (Quba, Şamaxı, Ağsu, Göyçay, Sabirabad), *dam* (Borçalı) şəkillərində eyni mənada işlənir; məs.: –Bizim yərrər hərdən hələ isdi uladu ki, lap *da:mi* kimi (Qb.); –*Da:mi* kimi ot tökülür, ıssıdır (Göy.); –Ora *dam* kimi isdi olur (Bor.-Sadaxlı).

Ədəbi dil nümunələrində *tamu//damu* şəklində qədim türkcədəki mənada (“cəhənnəm”) işlənmişdir: Aşıqün *tamusi* yarından irəğ oldığıdır; Uçmağ ilə rizvan bənəm, *tamu* ilə söbən bənəm (Nəsimi); *Damular* odunu yandırasan (Xətai); Firqətin *damu* tək əzaba dönmüş (Vaqif).

Taraqqa – fişəng. Yüz adam seçilünü , *taraqqa* çatladını , oğlanı qorqudını (KDQ). Şuşa şivəsində *taraqqa* şəklində eyni mənada işlənir: –Bayramda *taraqqa* atardıx.

Həmin leksik vahidə Ordubad şivəsində “içərisinə barıt qoyulmuş kağız, fişəng” mənasında təsadüf edilmişdir (127, s. 255).

Y.V.Çəmənşəminli “Həyatımın 20 ili” əsərində novruz bayramını təsvir edərkən *taraqqa* sözünü işlətməmişdir: “Sonra tonqal qalayıb üzərindən atıladıq, fişəng-*taraqqa* atadıq, toran qovuşanda da anam kiçicik piy şamlar yandırıb evin iç və dış divarlarına yapışdırar, işıq aləmə yayıldı”.

Tez- qaçmaq, qaçıb-getmək (DTS, 557). Həmin söz Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında əsasən *təz-* (Hamamlı, Meğri, Ordubad, Kəlbəcər, Cəbrayıl) şəklində “hürkmək, hürküb qaçmaq” mənasında işlənir: –Qalxozun qoyunnarı bı gecə *təzib* yataxdan çıxmışdılar (Ord.).

Biləsuvar rayon şivəsində *tezməg* feili “qaçmaq; hürküb qaçmaq” mənalarını ifadə edir.

Təz feili Xətəinin “Dəhnamə” poemasının dilində öz əksini tapmışdır: Əsmə gəhi solda, gahi sağda, *Təzmə* gəhi yolda, gahi dağda.

Tutaş- alışmaq, yanmaq (XII-XIII əsrlər Orta Asiya təfsirləri) (215, s.314). İ.Həsənoğlunun və Füzulinin qəzəllərində *tutuş* şəklində eyni mənada işlənmişdir: *Tutuşmayınca* dər atəş bəlürməz, xisləti ənbər (İ.Həsənoğlu); *Tutuşdu* gəm oduna şad gördüyün könlüm (Füzuli).

Yazılı mənbələrdə *tutaş*, *tutuş* şəkillərində qeyd olunmuş bu söz Azərbaycan dili şivələrində eyni fonetik tərkibdə “yanmaq, alovlanmaq” mənasında işlənir: *tutaşmax* (Ağdam, Şuşa),

tutuşmax (Şuşa, Kürdəmir). –Ojax indijə *tutaşır* (Ağ.); –Ojax hələ yaxşı *tutuşmuyuf* (Şş.).

Tülə- tükünü tökmək. At *tülədi* (DTS, 596). Dialekt leksikasında (Quba, Şamaxı, Şəki, Ağdam, Cəlilabad, Zəngilan, Qax, Şəmkir, Kəlbəcər) *tülə-* sözünə “tükünü tökmək, tükünü dəyişdirmək” mənasında təsadüf edilmişdir: –İnəx□ tükünü *tüliyür* (Şəm.); –Bu toyux tükünü *tüliyür* (Ş.).

Tüpi – külək, boran (DTS, 598). Gürcüstan ərazisindəki Azərbaycan dili şivələrində *tüpü* şəklində “boran” mənasında qeydə alınmışdır (244, s.15).

Uruğ – toxum; qəbilə, nəsil (DTS, 615); *uruğ* “toxum; tayfa”; *urığ-turığ* “qohumlar, həmtayfalar” (MK) (426, s.306).

Azərbaycan dili şivələrində *uruğ*, *uruğ-turuğ* sözlərinin “nəsil” mənası geniş yayılmışdır: *uruğ* “nəsil” (Göyçay, Qax, Sabirabad, Biləsuvar); *urux* “nəsil” (Oğuz, Meğri); *uruğ-turuğ* “nəsil” (Ağdam, Şuşa, Şamaxı, Bakı). –Heş bütöy *uruğ-turuğunu uzda* belə ağıllı uşağ olmuyuf (Şş.).

Ağcabədi rayonu şivələrində *uruğ//urux* sözünün “çoxdoğan” mənası da var. Dialektlərdə *uruğ* sözündən əmələ gəlmiş *uruğlu* “qohum” (Bakı), *uruğcul* “doğar, qısır qalmayan” (Gədəbəy) sözləri də işlənir.

Azərbaycan dilinin Meğri rayonu şivələrində *urux//urix* sözü adətən mal-heyvan nəslə, bəzən isə insan nəslə mənasında işlənir. Həmin şivədə bu sözün insan nəslə ilə bağlı olan mənası atalar sözündə öz əksini tapmışdır: –*Uruğum olsun, Urumda olsun*.

Uruq sözü “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində də “nəsil” mənasındadır: Aslan *uruğı*, sultan qızı, öldürməgə mən səni qı-yarmıdım?

Üyüşmək – toplasmaq, yığılmaq. Dərələrdə, dəpələrdə kafərə qırğun girdi, leşinə quzğun *üşdi*; Birələr Dəli Qarçara *üyişdilər*; Kafərlər *üyüşər*, qılıcın yalın elər, kafəri öginə qatub qovar (KDQ).

Üyüş feili Qazax, Şəmkir şivələrində eyni mənada işlənir: –Başıma nə *üyüşüfsün* üz, gedip bağda-baxçada oynasanı ız (Şəm.); –Arı başıma elə *üyüşdü* ki, güjnən qaçır qutardım (Qaz.).

Yadağ, yayağ – piyada (DTS, 222, 226). Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında (Qazax. Borçalı, Ordubad) *yayax* “piyada” şəklində işlənir: –*Yayax* getsək, yorularıx, gəlin maşına minək (Bor.).

Ədəbi dil nümunələrində eyni mənada *yayaq, yayax, yə-yag* şəklində işlənmişdir: Kafər yanınca *yayaq* yürür, deyəyinmi? (KDQ); Rükünü görür bolsa Şamü Şəmat, Atını salıb *yayax* bolısar mat (Q.Bürhanəddin); ...həzrət Şeyx qəbul etməyüb nə don geydi və nə ata mindi və həm böylə *yayağ* kəndü fəqr donı ilə şəhərə girdi (“Şeyx Səfi təzkirəsi”, XVI əsr).

Yağmalamaq – talan etmək, qarət etmək. Ağır xəzinəsini, bol aqçasını *yağmaladılar*; Üç oq, Boz oq yığnaq olsa, Qazan evin *yağmaladardı*; Qazan gerü evin *yağmalatdı* (KDQ).

Dialekt leksikasında *yağmala* feili “talan etmək, qarət etmək” mənasını ifadə edir: –Qavax vaxdlarda böyüx □ kənt kiçix □ kəndi *yağmalardı* (Qub.).

Bu söz Azərbaycan ədəbi dilinin sonrakı dövrlərində də eyni mənada işlənmişdir: Eşqün aldı əqlü huşum, könlümü *yağmaladı*; Münəvvər ənbərin türkün evin *yağmaladı* eşqün (Nəsimi); Gözü *yağmaçilər* gəldi, məni *yağmaladı* külli, Əlimdən varlığım aldı, götürdi anı səhrayə (Xətai); Xumar-xumar o baxmağı gözlərin, *Yağmalayıb* solu, sağı gözlərin (Zakir).

Yanşak – çoxdanışan, boşboğaz, çərənçi (DTS, 235). Bu söz müasir şivələrdə əsasən “çoxdanışan” mənasında işlənir: *yanşağ* (Şamaxı, Quba, Dərbənd), *yanşax* (Ağdam, Ağcabədi, Cəbrayıl, Şəki, Qax, Zaqatala, Qarakilsə), *yamşax* (Zaqatala, Qax). –Uni mən çux yaxşıⁱ tanıyadam, çux *yanşağ* adamdu (Qb.); –*Yanşağ* adamnan mənim zəhləm gedir (Ş.); –*Yanşax* boş-boş danışar (Ağc.).

Quba şivələrində *yanşağ* sözündən əmələ gəlmiş *yanşağ-lamağ* “çox danışmaq, uzunçuluq eləmək” feili də var: –Uni üz başına buraxsan, əxşəməcən *yanşağlar*.

Yanşaq sözünün “çoxdanışan” mənasında işlənməsi XVIII əsrdə yazıya alınmış atalar sözündə öz əksini tapmışdır: Ata malı uşağı *yanşağ* eylər (“Əmsali-türkanə”) (476, s.11).

Yanşaq sözü tarixən Azərbaycan dilində “aşıq” mənasını ifadə etmişdir: *Yanşaq*, Koroğlunu tanıyırsanmı? *Yanşaq*, indi de görüm, sən özün kimsən? Kimin *yanşağısan*? (“Koroğlu”); Bu *yanşaq* çox yaralı-yaralı oxuyur; *Yanşaq* tayfası sözcül olur (“Əsli və Kərəm”).

Yanşağ sözünün “aşıq” mənasında işlənməsi Azərbaycan dilinin Tabasaran şivəsində saxlanmışdır: –*Yanşağın* güci çənəsinə çatar (15, s.368).

Yaş – yaşıl, gənc; təzə, göyərti (DTS, 245). *Yaş* sözü Qax şivəsində “cavan, gənc”, Cəbrayıl şivəsində “təzə, tər” mənalarını ifadə edir: –*Yaş* müəllim (Q.); –*Yaş* ot (Cəb.).

Müasir türkmən dilində *yaş* sözünün “cavan, gənc; yaşıl” mənaları var: *yaş qelin*, *yaş yiqit*, *kolxoz yaşları*, *yaşlar briqadası*, *yaş soqan* (388, s.822).

Yaşur – gizlətmək (DTS, 247). Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında müxtəlif fonetik tərkiblərdə eyni mənada işlənir: *yaşır* (Bakı, Şəki, Bərdə, Ağdam), *yesir* (Şəki, Zaqatala),

yöşür (Qax), *yaşır//yeşir* (Oğuz). –*Yaşır* muni bir mö:kəm yer-də (B.). Şəki şivəsində *yesin* “gizlənmək” feili də işlənir: –Səkinə Hajıdan yaman *yeşinir* (Ş.).

Yaşır, *yaşın* feilləri Azərbaycan ədəbi dil tarixində işlənmişdir: Ər ərdən adın *yaşurmaq* eyb olur (KDQ); Əhli-nəzərdən *yaşurma*, aç yüzünü gəl (Nəsimi); Rəxtini* *yaşırdı* bağ-larda, Lə’lini itirdi dağlarda (Füzuli, Leyli və Məcnun); Kön-lümdə *yaşırdım* qəmini, müşkül olurdu, Ol gənci bu viranda ni-han eyləməsəydim (Qövsü Təbrizi); Vaqif, bir kimsə ki, bizdən *yaşına*, Yəqin bil ki, bizlən olmaz aşına; Daxi nə *yaşınmaq*, nə bürünmək, nə utanmaq? (Vaqif).

Yazı – çöl, düzənlik (DTS, 251). Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında (Qaz., Tov., Oğ., Tər., Füz., Cəb., Qub., Laç., Zən., Şah.) eyni şəkildə “çöl, düzənlik, səhra” mənasını ifadə edir: –*Yazının* düzündə qoyun otduyur (Şah.); –Adamnar *yazıya* gediplər (Zən.); –Qışda malı bırdan aş: *yazıda* otarıx (Füz.); –Uşaxlar *yazıdadı* (Qub.). Bu söz Muğan qrupu şivələrində həm *yazi* şəklində, həm də “çöl, düzənlik” mənasında olan *yaban* sözü ilə yanaşı işlənir: –Bü:n *yazi-yabani* gəzmişəm, heyvanı tapmamışam (21, s.166).

Həmin leksik vahid Kərkük türkmənlərinin dilində də var: ...Qəmbərin qondarasınnan qan verdi *yazıya* (“Arzı-Qəmbər”).

Yazı sözü müasir şivələrimizdəki mənada Azərbaycan ədəbi dili tarixi materiallarında işlənmişdir: Ozan, evin tayağı oldır ki, *yazıdan-yabandan* evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-içirər, ağırlar-əzizlər, göndərər; Bir dəxi kimsə *yazı* yerdə yoldaş qoyıb qaçmıya – dedi (KDQ); Tağ ilə həm *yazı* bənəm, bən külli-dövrən olmuşam (Nəsimi); Gah *yazı*

---

* Rəxt – paltar

kəsib gedərdi yola, Gah yel aparırdı onu kola (Xətai, Dəhnəmə); Əvvəl aldın könlümü axır buraxdın *yazıya* (Qövsü Təbrizi); Qova-qova endirdilər *yazıya*, Tuş etdilər iti dişli tazıya (“Əsli və Kərəm”).

Yengə – böyük qardaşın və ya əminin arvadı (MK, qədim uyğur yazısı abidələri) (DTS, 256). İbn Mühənnə lüğətində “böyük qardaşın arvadı” mənasındadır (440, s.89).

Bu söz eyni fonetik tərkibdə Azərbaycan dilinin Qazax, Tovuz, Goranboy, Qax, Zaqatala, Başkeçid, Basarkeçər, Böyük Qarakilsə şivələrində “qardaşarvadı” mənasında, Balakən rayon şivəsində isə *yenga* şəklində “əmiarvadı” mənasında işlənir: – Qardaşımızın arvadına *yengə* deyərix□ (Qaz.); –Əminğin arvadı olur *yengang* (Bal.) (18, s.548).

Yengə sözü müasir türk dilində “gəlin, qardaşarvadı; gəlini ər evinə ötürən qadın” mənalarını ifadə edir (387, s.922). Bu söz “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində “qardaşarvadı” mənasında işlənmişdir: Qarındaşım Qıyanı öldürmüşsən, Ağca yüzli *yengəmi* tul eləmişsən.

Qohumluq termini olan qədim *yengə* sözünün “gəlin köçürülən zaman onun yanınca gedən qadın” mənasında işlənməsi sonralar meydana çıxmışdır. Seyfi Sarayinin “Gülüstan” əsərinin (XIV əsr) dilində *yengə* sözü məhz həmin mənada işlənmişdir: Ketürdi *yengələr* kızını küveyga “Yengələr qızı adaxlının yanına gətirdilər” (327, s.227).

Yəxni – qovurma. Kimünı ki oğlı-qızı yoq, qara otağa qondurın, qara keçə altına döşən, qara qoyun *yəxnisindən* öginə gətürün; Kəsə-kəsə yeməgə *yəxni* yaxşı (KDQ). *Yəxni* (qovurma, bozartma) sözü Meğri rayonu şivələrində qeydə alınmışdır: –*Yəxni* bişireydilər çölçülər bunnan əzələ heyvan dərisində.

Yəxni “qovurma” ləksemi Qasım bəy Zakirin bir şeirində də işlənmişdir: Qədirin qədrini bil, tutulan quşdan ona gündə üçün ver; ikisi *yəxni*, biri dəxi kəbab olsun.

Ehtimal etmək olar ki, dialekt leksikasında işlənən *yaxni-keş* “ət və s. qızartmaq üçün qab” (Zb.), *yaxinkeş* “boşqab” (B., Qb., Göy., G., Nax., Ord.) sözlərinin əsasında həmin *yaxni* “qovurma” sözü dayanır.

Yığla – ağlamaq (DTS, 266). Dialekt leksikasında (Şəki, Zaqatala, Qax, Dərbənd) *yığla* şəklində eyni mənada işlənir. – Bi nəvəm var, duranda görməsə məni axşəmə kimi *yığliyə* (Ş.–Baş Göynük); –Yasda xatınlar *yığlyədi* (Dər.).

XVI əsr Azərbaycan yazılı abidəsi “Şeyx Səfi təzkirəsi”nin dilində *yığlamaq* şəklindədir: *Yığlamaq* yegdür o gül-məkdən ki, bitəqrib ola (486, s.296). Bu söz Kərkük türkmənlərinin dilində də var: Qəmbər durdı baxdı, qəri saçın açıb öz-özün çalırı, naalə veriri, *yıqlıri*; Oğlan türbəninin başında öz-özün çalar, *yıqlar*, gözünnən su yerinə qan gəli... (“Arzı-Qəmbər”).

Bu söz qumuq dilində *yılamak* “ağlamaq” şəklində işlənir.

Yoğurt – qatıq (DTS, 136). Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında *yoğurt* (Dərbənd, Tabasaran), *yovurt* (Təbriz) şəkillərində eyni mənada işlənir. Qazax, Tovuz şivələrində həmin sözə *yağ* sözü ilə yanaşı təsadüf edilir: –Uşaxları dağö:ndərə-jəm, qoy *yağdan*, *yoğurtdan* ye:f canelsennər (Qaz.); –Az, a Pərnisə, gör *yağdan*, *yoğurtdan* nəyin var, gəti yiəx□ dana (Tov.) (87, s.22).

Yoğurt sözü Təbriz şivəsində ğ>v dəyişməsinə uğrayaraq *yovurt* şəklində işlənir. Həmin leksik vahid (*yoğurt*) Arpaçay kəndlərinin (Türkiyə) şivələrində də müşahidə edilmişdir: –Gətdi bir tanaxda *yoğurt* qoydu, bir də bir çörəx□; –Öküzlər

orda otdamaxda olsun, özü də qoydu *yoğurdu* qabağına çörəyi başdadı yeməyə.

Yoğurt “qatıq” sözü müasir türk dilində işlək leksik vahiddir. Bu söz Azərbaycan ədəbi dili tarixində işlənmişdir: ...əlin-yüzün yumadan toquz bazlamac ilən bir küvlək *yoğurd* gəvəzlər, toyınca tıqa-basa yeyər; Ağ çıxarıb qara giyən qızlar! Bağır kibi ögnəndə *yoğurtdan* nə var? (KDQ); Gəldi bəydən muştucu bir gündə dörd, Bəy sizə yazdırdı bir köklük *yoğurt* (Nəsimi); *Yoğurt* və balıq və sığır əti və turşu və yaş sovuq yemişlərdən və bunların əmsalından pəhriz etmək gərək (“İxtiyarati-qəvaiddi-külliyə”, XV əsr); Bir əkmək götürdüm *yoğurt* ilən yeməgə (“Şeyx Səfi təzkirəsi”, XVI əsr); Didim: əmu, səndə heç *yoğurt* var? Didi bala, bir qədər qurut var (Şükühi); Mən evdə istərəm bu gün lavaş, *yoğurt* və mət, kişi (M.Ə.Möcüz).

Yoğurt sözünə XVI əsrin axırı XVII əsrin əvvəllərinə aid edilən mənbədəki oğuz atalar sözlərində də təsadüf edilir: Tanaludan *yoğurd* saqınma; Köyün dövləti sinəgi *yoğurd* tuluğuna qonar, şəhərə varar; Köydə *yoğurd* bol olur; *Yoğurdın* saqınan boranı yeməz; “*Yoğurdum* əkşidür” demiş qarı yoq (483).

Türk mənşəli *yoğurt* sözü fars dilinin dialektlərində də işlənir: *yoğurt* “qatıq” (339, c.2, s.752).

Yüklü – hamilə. Ala gözlü görklü hələlim *yüklü* qodum, Erkəkmidir, qızımıdır, anı bilsəm (KDQ).

Yüklü “hamilə” sözü Azərbaycan dilinin Qax rayonu şivələrində müşahidə edilmişdir (321, s.26).

İLKİN MƏNASINI SAXLAMAQLA FONETİK DƏYİŞİKLİYƏ UĞRAYAN SÖZLƏR

Anı it – ördəyə oxşar suda üzən qırmızı rəngli quş (DTS, 47). Ağdam və Şuşa şivələrində *anqut* şəklində “uzunboğazlı ördəyə oxşar bir quş” mənasında işlənir. Cənubi Azərbaycan şivələrində *anqut* sözü “çöl qazının bir növü” və məcazi mənada “uzun, zəiflikdən sümükləri çıxmış adam” mənalarını ifadə edir (439, s.13).

Arığ – təmiz (DTS, 51). Bu söz Azərbaycan dili şivələrində son samitini itirərək *arı* şəklində eyni mənada işlənir: – Aydan *arı*, sudan duruyam (Ağ.); –Aydan *arı*, sudan duru (Qaz.).

Söz sonunda *ğ* samitinin düşməsi türk dillərinin tarixində özünü göstərən bir xüsusiyyətdir: *uluğ>ulu, sarığ>sarı, ayığ>ayı, kapığ>qapı, kamuğ>hamı* və s.

Qədim *arığ* sözü Azərbaycan ədəbi dili materiallarında *arı* şəklindədir: *Arı* könüldə pas olsa, şərab açar (KDQ); *Arı* gövtar, ey sənəm, gerçəklərin nitqindədir, Hər dili əgridə yoqdur *arı* gövtar, istəmə (Nəsimi); Avlaxda bu gün avlarikən, yarə yoluxdum, Bir aydan *arı*, gün kimi didarə yoluxdum (Xətai).

Arkar – dağ keçisi (DTS, 54). Dialekt leksikasında *arğalı* (Qazax, Naxçıvan, Ordubad, Culfa, Zəngilan) fonetik tərkibində “vəhşi qoç, keçi” mənasında işlənir. –Oyçu Mansır bir *arğalı* vurmuşdu; –Mən *arğalı* görmüşəm, irəngi göyümsoy olordu (Qaz.).

Arkar və *arğalı* sözlərində türk dillərində qədim dövrlərdən mövcud olan *r-l* səs uyğunluğunu görmək olar.

Azuk – azuqə. Yadağ atı çaruk, küçi *azuk*. “Piyadanın atı çarıq, gücü azuqədir” (DTS, 73).

Azərbaycan dilinin qərb şivələrində (Şəmkir, Qazax) *azıx* şəklində “azuqə, yol tədarükü” (Şəmkir), “yol ərzağı” (Qazax)

mənasında işlənir: –Arvat, bir az *azıx* hazırla, oduna gedəjəm (Şəm.).

Dialektdə işlənən forma ilə müqayisədə qədim *azuk* sözündə *u > ı* və *k > x* dəyişikliyi nəzərə çarpır. Altay dilinin tuba dialektində Azərbaycan dili şivələrində olduğu kimi sözün do-daqlanmayan saitlər ahənginə uyğun şəkli işlənir: *azık* “azuqə, ehtiyatda olan ərzaq” (204, s.98).

Azuğ sözü Azərbaycan ədəbi dili materiallarında “yol üçün götürülən ərzaq” mənasında işlənmişdir: Mən bu oğlanı alayın, ava gedəyin. Yedi günlük *azuğla* çıxayın (KDQ); *Azuğsuz* kişilər dözməz bu yolların uzağına (Nəsimi); Anlardan yol *azuqı* satun alub, gəmiyi sürdük sahilə yetincə... (“Şeyx Səfi təzkirəsi”, XVI əsr).

Bizcə, qədim insan düşərgəsi – Aşağı Paleolit dövrünə aid *Azıx* mağarasının adı “ayı” mənasında olan *azığ* sözü ilə deyil, məhz “azuqə, ehtiyatda olan ərzaq” mənasını ifadə edən *azuk//azık* sözü ilə bağlıdır. Xatırladaq ki, Azərbaycan dilindəki *ayı* sözü *azık* sözünün deyil, qədim *ayığ* (ayı) formasının səs düşümü hadisəsinə uğramış şəkildir (söz sonundan “ğ” səsi düşmüşdür) (67). *Azıx* mağarasında çoxlu ocaq yerlərinin, kül-kömür qalıqlarının və ov heyvanları sümüklərinin tapılması *Azıx* toponiminin doğrudan-doğruya qidalanma və ərzaq ehtiyatı ilə bağlı olaraq meydana çıxması ehtimalını qüvvətləndirir. Burada Qərbi Almaniya arxeoloqu Müller-Bekin gəldiyi nəticəni qeyd etmək yerinə düşər: “Qərbi Almaniya arxeoloqu Müller-Beki uzun müddət idi ki, bir sual düşündürürdü. Nə üçün qədim insanlar yaşayış üçün bir yox, bir neçə mağaradan istifadə edirmişlər? Onlar ağacdan, daşdan, mamont sümüyündən də mağara tikirmişlər.

Məlum olmuşdur ki, qədim insanlar nadir hallarda, yalnız təbii fəlakət və düşmənlərin hücumu zamanı mağaralarda gizlənmişlər. Qalan vaxtlarda isə mağaradan “soyuducu” kimi istifadə edibmişlər. Bəzi mağaralar mətbəx və necə deyirlər, “ictimai iaşə” rolu oynaymış” (112).

Bu qeydlərin Azıx mağarasının quruluşu, onun adının mənası və qədim insanın həyatında oynadığı rolla nə qədər yaxından səsleşdiyi göz qabağındadır. Azıx mağarasında bir-birilə birləşən altı salonun olduğu bəllidir (24, c.1, s.183). Azıx mağarası həm sığınacaq, həm də ərzaq ehtiyatının saxlandığı yer olmuşdur.

Bazlamac – sacda bişirilən fətir. Gəldin ol kim soldıran soydır, sapadanca yerindən uru turar, əlin-yüzün yumadan toquz *bazlamac* ilə bir küvlək yoğurd gəvəzlər, toyınca tıqa-basa yeyər, əlin bögrinə urar, aydar (KDQ).

Bu söz Hinduşah Naxçıvaninin “Sihahül-əcəmiyyə” (XIII əsr) əsərində eyni mənada *bozlamac* şəklindədir (58, s.15).

Bazlamac ləksemi müasir Azərbaycan dili şivələrində müxtəlif fonetik tərkiblərdə işlənir: *bozdamac* (Bakı, Quba, İsmayilli, Salyan), *bozzamas* (Şəmkir) “sac üzərində bişirilən mayasız çörək”. –*Bozdamac*, əlim xəmirri, qarnım ac (B.).

Bu sözün qədim forması ilə dialekt formalarının (*bozdamac*, *bozzamas*) müqayisəsi göstərir ki, şivələrdə *bazlamac* sözündə bir sıra səs dəyişmələri baş vermişdir: $a > o$, $l > d$, $l > z$, $c > \xi$.

Bar – getmək, yola düşmək (DTS, 83). Qədim *bar*- feili Azərbaycan dilində $b > v$ hadisəsinə məruz qalaraq *var*– “getmək” şəklində işlənmişdir. Bu feil müasir şivələrdə (Qazax, Tovuz, Göygöl, Şəmkir, Borçalı) *varıf get* şəklində müşahidə edilir: –Döyrüş də *varıf geder* (Qaz.). –Çox oturmadı, işi var deyən *varıf getdi* (Göy.).

Varmaq “getmək” sözü tarixən ədəbi dil materiallarında müstəqil feil kimi işlənmişdir: Məsləhət gördilər ki, Dədə Qorqud *varsun*; Bərdəyə, Gəncəyə *varub* vətən tutdı (KDQ); Zülfünə dolaşdı könlüm, bilmədi aşıftə kim, Zülfün ucundan nə çox-çox yelə *vardı* başlər (Nəsimi); *Varmağ* həvəsini tərək qıldım, Qurtulmağa şimdi razı buldum (Xətai); *Varə-varə* əhdü peymani fəramuş eylədin (Füzuli); Bu fikir ilən həzrət Şeyxün hüzurinə *vardum* (“Şeyx Səfi təzkirəsi”, XVI əsr); *Vara-vara* artdı zülmü sitəmin (Vaqif).

Belgü – nişan, əlamət (DTS, 93). Dialekt leksikasında *bəlgə//bəlyə* şəklində işlənir: *bəlgə* (Gəncə, Şəmkir, Kəlbəcər, Ordubad, Zəngilan, Oğuz, Kürdəmir), *bəliyə* (Şəki) “oğlan evindən qız evinə aparılan nişan”; *bəlgə* (Ağdaş) “əkin sahələrinin sərhədini bildiren nişan”; *bəlgə* (Bakı, Ağdam, İmişli) “ağac davasında müdafiə üçün qola sarıyan qalın parça” və s. – Bu axşam Zeynava *bəlgə* aparaxlar (Şəm.); –Bu yerə *bəlgə* qoy (Ağd.).

Bozla – nərildəmək, böyürmək (dəvə haqqında) (DTS, 115). Azərbaycan dili şivələrində assimilyasiya hadisəsinə (*zl>zd*) uğrayaraq *bozda* (<bozla) şəklində “böyürmək; bağıрмаq” (Bərdə), “oxşaya-oxşaya ağlamaq” (Füzuli, İmişli, Qarakilsə, Qax, Mingəçevir) “ucadan oxumaq və ya çalmaq” (Gəncə, Şəmkir) mənalarında işlənir. Bərdə rayon şivəsində bu söz həm dəvəyə, həm də məcazi olaraq insana aid edilir: –Dəvə *bozduyur*; –Niyə *bozduyursan*ı (Bər.-Lənbəran); –Oturuf orda niyə *bozdu:rsan*ı ? (Füz.–Arayətli).

Bozlamaq feili “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində işlək leksik vahidlərdəndir. Abidədə bu söz həm dəvəyə, həm də məcazi olaraq insana aid edilir. *Bozla* feili insana aid edildikdə daha çox *ağlamaq* sözü ilə yanaşı və ya paralel işlənir: Torumları

bundan *bozlayıb* belə keçdi; Qaytabanda dövələri *bozlatmadın*; Baybörə bəg, niyə ağlayıb *bozlarsan?* ...qardaş Beyrək deyü ağlar-*bozlar*; ...ağa deyü nə ağlarsan, nə *bozlarsan?* Baba deyü ağlatdılar, ana deyü *bozlatdılar*; Ağ saqqallu babanı ağlatmağıl, Ağ birçəklü ananı *bozlatmağıl*.

H.Araslı *bozlamaq* sözünün “Kitabi-Dədə Qorqud”da “dövənin böyürməsi; səslə ağlamaq” mənalarında işləndiyini göstərmişdir (473, s.163).

Bozla kəlməsinə Əndəlib Qaracadağının “Şeirlər məcmuəsi”ndəki (XIX əsrin əvvəlləri) bir qoşmada da təsadüf edilir: Carçılar çığırışır, gərənay *bozlar* (454, s.481).

Bozlamak feili müasir türkmən dilində “böyürmək (dövə haqqında); ucadan ağlamaq, hönkür-hönkür ağlamaq” mənalarında işlənir (388, s.108).

Buğra – dövlük dövə (DTS, 120). Müasir şivələrdə *buğur* (Qazax, Borçalı, Füzuli, İmişli), *bığır* (Salyan) fonetik tərkibində “uçyaşar erkək dövə” mənasında təsadüf edilir. –Dövənin *buğuru* quadı olar (Qaz.); –Üç ildən keçəndə *buğur* olur (18, s.65).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da *buğra* sözü “erkək dövə” mənasında işlənmişdir: Atdan-ayğırdan, dövədən *buğra*, qoyundan qoç öldürgil.

Dürat. “Koroğlu” eposunda qəhrəmanın iki atından birinin adıdır. Qırat adının etimologiyası araşdırıcıların diqqətini cəlb etsə də, Dürat adının mənasına, demək olar ki, toxunulmamışdır. Adın ilkin şəkli Duru at, yaxud Doru at olmuş, sonradan Dürat kimi sabitləşmişdir. Qırat adında olduğu kimi, Düratın da adı rənginə görə verilmişdir. “Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti”ndə *Dorat* adı “tünd kəhər, tünd zoğalı at” kimi izah olunmuşdur (27, s.207). Rənginə görə, belə at adı müxtəlif fonetik

şəkillərdə, demək olar ki, bütün türk dillərində işlənir: *doru* (türk), *dor* (türkmən), *toru* (qumuq, qırğız), *туру* (tatar), *turık* (özbək), *toruk* (uyğur), *tura* (çuvaş), *torma* (salar) “kəhər”; *toru* (xakas), *туру* (salar) “ayğır”.

Bu ad Kül tigin abidəsində *toriğ at* “kəhər at” şəklindədir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da *Turı ayğır* kimi işlənmişdir: Qonur atlı Qazana keşiş deyən bəg Yegnəg *Turı ayğırına* bindi; Bari Bayındır xanın tövləsindən iki şahbaz yügrəg at gətürün. Bir keçi başlı Keçər ayğırı, bir toğlu başlı *Turı ayğırı*.

Turı ayğır at adının “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti”ndə “göy bədəvi at” kimi izah olunması özünü doğrultmur (97, s.173).

“Maaday Qara” Altay qəhrəmanlıq eposunda da Maaday Qaranın atı tünd kəhərdir. Maaday Qaranın oğlu Kögüdey Mergenin atı isə tünd bozdur (309, s.258, 304).

Karağu – kor (DTS, 424). Şəmkir rayonu şivələrində *qaroy* şəklində eyni mənada işlənir. –Azarradım, gözdərim *qaroy* olmuşdu, sonı ra doxdurrar sağaltdı. Zəngilan rayonu şivələrində *qarav* sözünün “toyuq xəstəliyi” mənası var, lakin bu söz gecələr gözü görməyən adamlar üçün də işlədilir. – *Qarav* adamlar gecə görməzdər (17, s.112, 119).

Qədim türkcədəki *karağu* “kor” sözü Azərbaycan dili şivələrində $\check{g} > v > y$, $a > o$ səs dəyişmələrinə və u saitinin düşümü hadisəsinə məruz qalmışdır: *karağu > qarav > qarov > qaroy*.

Katun – xanım, kübar, əsil-nəcabətli qadın; hökmdarın, adlı-sanlı adamın arvadı (DTS, 436). Azərbaycan dili dialektlərində *xatın*, *xatun* şəkillərində həm ayrıca işlənir, həm də qohumluq əlaqələrini bildirən bəzi adların tərkibində iştirak edir: *xatın/xatun* (Şəki, Dərbənd); *xatın* (Borçalı) – arvad, qadın. – Gördü bir gözəl *xa:tun* var, ərəvin arvadı (Ş.-Qışlaq); *xatınşı*

“arvad, qadın”, *qızxatın* “qız” (Qax); *qeyin xatını* (Təbriz), *qəyin xatuni* (Lerik) “qayın arvadı”.

Xatun sözü “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində “arvad; qadın, xanım” mənalarında işlənmişdir: Dirsə xanın *xatuni* soylamış, görəlím nə soylamış; Böylə digəc Dərsə xan *xatunına* cavab vermədi; Dərsə xanın *xatuni* qayıtdı, gerü döndi; Qazan bəgün *xatuni* qanğınuzdır? – dedi; Boyı uzun Burla *xatun* oğlunun yamacına gəldi; Basat altunlu günlüğün tiküb oturar ikən gördilər ki, bir *xatun kişi* gəlür; Bəkil gördi, *xatun kişinin* əqli kəlicəsi eyüdüür.

Xatun sözünə orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrindən “Əsrarnamə”də (XV əsr) “qadın”, “Şeyx Səfi təzkirəsi”ndə (XVI əsr) “qadın, arvad; xanım” mənalarında təsadüf edilir: Dur uru bazarə var şimdi rəvan, Bir *xatun* var səni istər bu zəman; Dedi axirət *xatunisiz* bu gün (“Əsrarnamə”); Bir *xatun* kim həzrət Şeyxün qövmi idi, rəvayət qıldı kim, Dövlətlü *xatundan* eşitdüm kim, dedi; Dedi: Fərhanun *xatuni* idi kim, yenicə gələn olupdur və bizi görməginə gəlүpdürür (“Şeyx Səfi təzkirəsi”).

Kirit – açar (DTS, 309). Azərbaycan dilində fonetik dəyişikliyə uğrayaraq *kilid* “qıfıl” şəklində işlənir. Bu sözün fars mənşəli hesab olunması (19, c.3, s.65) inandırıcı deyil. *Kilit* sözünün “açar” mənasında işlənməsi Ordubad, Kürdəmir, Dərbənd şivələrinə xasdır: –*Kilitnən* qıfılı açılar (Ord.); –*Kiliti* vər qapuni açım (Dər.-Zidyan Qazmaları).

Dialekt leksikasında *kilit* leksemi “qapıya daldan keçirilən uzun dəmir” (Quba, Qax) mənasında da işlənir.

Qədim *kirit* sözü Azərbaycan dilində $r>l$, $t>d$ səs dəyişmələrinə uğrayaraq *kilid* şəklini almışdır. *Kilid* leksemının “açar” mənasında işlənməsi Azərbaycan ədəbi dili nümunələ-

rində öz əksini tapmışdır: Kişvəri-əmnü afiyət mərifətin *kilidi-dür* (Nəsimi); Səbr muradların *kilididir* (“Əmsali-türkanə”, XVIII əsr).

Könək – qab, vedrə, tuluq (MK) (276, s.315). Gürcüstan ərazisindəki Azərbaycan dili şivələrində *külək/künək* şəklində “vedrə, su qabı, çiyin ağacı (hər iki başından vedrə asıb çiyində daşımaq üçün alət)” mənalarında işlənir (244, s.14). Həmin leksik vahidə digər türk dillərində də təsadüf edilir: *külek* “dəstəklə dərin qab (bal, süd və s. üçün)” (türk) (387, s.580), *könök* “vedrə” (Altay dilinin kumandı dialekti) (205, s.226).

Körklüg – gözəl (DTS, 318). “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində sonuncu samiti itirməklə *görklü* şəklində “gözəl, mübarək, müqəddəs” mənalarında işlənmişdir: Qamən aqan *görkli* suyunı qurumasın; Yığışdırsun – duruşdursun, günahını ızı adı *görkli* Məhəmmədə bağışlasun; *Görkli* tənri, Neçə cahillər səni gögdə arar, yerdə istər (KDQ).

Bu söz Qax rayon şivələrində *adı körkülü* birləşməsinin tərkibində “gözəl” mənasında işlənir (321, s.26). Azərbaycan dilinin qərb şivələrində (Şəmkir, Tovuz) *görx□lü//görhlü* leksemi şəərəfli, şöhrətli sözlərinin sinonimi kimi müşahidə edilmişdir: –*Görhlü* kişiydi irəhmətdix□ Kərəm (Tov.); – *Görhlü* adam *görhlü* də iş görər (Şəm.).

Görklü sözü Ağdam rayon şivələrində “görcəmli” mənasını ifadə edir.

Küz əgü//küdəgü – kürəkən (DTS, 324). Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında müxtəlif fonetik tərkiblərdə eyni mənada işlənir: *gə:v* (Şahbuz, Şərur, Culfa, Zəngilan), *giyəv* (Ordubad, Culfa, Şərur, Zəngilan), *giyo://giyov* (Quba), *göy* (Qazax, Tovuz, Borçalı, Başkeçid, Oğuz, Göyçay).

Bu söz “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində *göyü* “kürəkən” şəklində işlənmişdir: Görüdü *göyü* ox atar.

Oğuz atalar sözlərində həmin sözün *güyəgi* forması var: *Güyəgi* oğul olmaz; *Güyəgi* qayınata torpağındandır (483, s.166,169).

Qədim *küdəgi* “kürəkən” sözü digər türk dillərində də fonetik dəyişikliklərlə işlənir: türkmən dilində *qiev*, qumuq dilində *qiev* “kürəkən, nişanlı”, tuva dilində *küdee*, başqırd dilində *keyü*, Altay dilinin şimal dialektlərində (kumandı, tuba, çalkan) *küye* və s.

Okra – kişnəmək. At *okradı* (DTS, 368). Dialekt leksikasında *oxra* (Kəlbəcər), *oxran* (Qazax, Borçalı, Başkeçid, Gədbəy, Ağdam, Ağdərə), *oxranna* (İsmayılı, Borçalı, Başkeçid, Qazax) şəkillərində “astadan kişnəmək” mənasında işlənir. –At yaman *oxrıyır*, də:sən (Kəl.); –Nə varsa, at yaman *oxrannıyır* (İsm.).

Oğra “kişnəmək” feili “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində öz əksini tapmışdır: Bədəvi atlar issini görüb *oğradıqda*.

Sab – söz, nitq (DTS, 478). Qax rayonu şivələrində *səb* “nitq” şəklində təsadüf edilmişdir (321, s.26). Qədim forma ilə müqayisədə *səb* sözündə *a>ə* dəyişməsi baş vermişdir. Həmin leksik vahid başqa şivələrdə *sav* (*söz-sav*), *sov* (*söz-sov*), *so:* (*söz-so:*) fonetik tərkibində özünü göstərir. *Sav//sov//so:* formalarının meydana çıxması *b>v*, *a>o* dəyişmələri və *v* samitinin düşməsi ilə əlaqədardır.

Sığta – ağlamaq, hönkür-hönkür ağlamaq (DTS, 503). Dialekt leksikasında *ağlamaq* feili ilə yanaşı işlənib (*ağla-sıxda*) “ağlamaq, gözlərini sıxaraq yaş çıxarmaq” mənasını ifadə edir: –Az ağla-*sıxda*, onnan sa: köməy olmaz (Bol.).

Ağla və *sıqla* feillərinin yanaşı işlənməsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində də özünü göstərir: Yolun qıyısın alub oturdı, *ağladı sıqladı*.

Sırt – tərə (DTS, 505). Quba, Xaçmaz, Şəki, Oğuz, Qax şivələrində *sirt* şəklində eyni mənada işlənir. Qax, Oğuz şivələrində bu sözün “zirvə” mənası da var. Qədim türk leksik vahidi dialekt fonetikasında *ı>i* dəyişikliyinə uğramışdır: *sirt> sirt*.

Tanqah – (Füzuli, Cəbrayıl, İmişli), **tanqax** (Salyan) – pul, sərmayə, var-dövlət. –Bir belə *tanqahı* qoyduñı , elə bir qoyun apardını burdan (Füz.); –Kişinin əlində *tanqaxı* var (Sal.). Təbriz şivəsində *danqır* sözü “az dəyəri olan pul” mənasını ifadə edir (167, s.226).

Ş.İ.Xətəinin “Dəhnamə” poemasının dilində *tənkə* “pul” sözü işlənmişdir (37, s.136). Səfəvilər dövründən əvvəl və sonra fars dilində *tənxa:h* (qızıl-gümüş pul, pul) sözündən istifadə olunmuşdur. Fars dilində vaxtilə *təngə* forması da işlənməmiş: *təngə* – qızıl və pulun bir miqdarıdır. H.Zərinəzadə həmin sözün qədim şəklini *tənqa//tunqa//tanqa* kimi bərpa edir və *təngə* sözünü farslaşmış forma hesab edir. Onun qənaətinə görə, fars dilində *tənxa:h* sözünün fonetik inkişafı belə getmişdir: *tınqa//tanqa→təngə→tənxa→tənxa:h* (167, s.225-227).

Tolma//tolması – beşik növü. *Tolma* beşiklərdə bələdügim oğul; *Tolması* beşikdə bələdügim oğul (KDQ).

Bu söz hazırda Cənubi Azərbaycan şivələrində *dolamac* şəklində “beşik; yelləncək” mənalarında işlənir. –Uşax *dolamacda* yatdı.

Tutuğ – girov (DTS, 592). Şuşa şivəsində *tutu* şəklində eyni mənada işlənir: –Bir xəli *tutu* verif pul aldı (17, s.391).

Qədim *tutuğ* sözü şivədə sonuncu *ğ* samitini itirmişdir: *tutuğ>tutu*.

Tünür – quda, qohum (DTS, 597). Azərbaycan dilinin Bolnisi rayonu (Gürcüstan) şivələrində *düingür* “quda” şəklində təsadüf edilmişdir. Həmin söz müasir türk dilində *düniür* “elçi, qudalar” şəklindədir (387, s.253).

Tüş – yuxugörmə, yuxu (DTS, 599). Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında eyni mənada *tuş* (Qazax, Tovuz, Gədəbəy, Zaqatala, Füzuli) şəklində işlənir: –Bir gün bir yaxşı *tuş* gördüm (Zaq); –*Tuşda* gördüm Çovan gəlif (Füz.).

Qazax rayonunun Muğanlı kəndində *tüş*, Borçalının Sabirkənd kəndində *çuş* “yuxu, rəya” formaları qeydə alınmışdır (20, s.241).

Həmin leksik vahid Azərbaycan dilinin tarixində *düş* // *duş* fonetik tərkibində eyni mənada işlənmişdir: Bilürmisin, qarındaşım Qaragünə *düşimdə* nə göründü? Xanım qardaş, mənim bu *düşimi* yorğıl mana – dedi; Bu *düşü* Yegnək yoldaşlarına hekayət etdi (KDQ); Dedi bir *duş* görmüş idüm gecədə, Gəlmiş idüm Şeyxə kim tədbir edə (“Əsrarnamə”, XV əsr); Xah dərviş olavü xah qəni, Usu azar *duşunda* görsə səni (Füzuli); Gecə həzrət Şeyxi *duşda* gördüm (“Şeyx Səfi təzkirəsi”, XVI əsr); Yatmışdım aşkara gördüm *duşumu*, Əzəлиндən mən bildirdim işimi (“Koroğlu”).

Müasir türk dilində *duş* “yuxu, yuxugörmə” şəklində işlənir (387, s.255).

Ütrük – hiyləgər (DTS, 629). Qədim türkcədəki *ütrük* sözü Azərbaycan dili şivələrində səs düşümü (*r* səsinin düşümü) hadisəsinə uğrayaraq müasir *ütüx* □ şəklində “kələkbaz, hiyləgər” (Ordubad, Kürdəmir), “bacarıqlı, zirək” (Ağdam, Şuşa, Laçın, Cəbrayıl, Zəngilan, Kürdəmir) mənalarını ifadə edir.

Yançık//yançuk – çanta, pul kisəsi (DTS, 232). Gürcüstan ərazisindəki Azərbaycan dili şivələrində *yançax* “kisə, pul kisəsi” şəklində işlənir (244, s.8).

İLKİN MƏNASINA YAXIN OLAN SÖZLƏR

A $\hat{z}$ aklan- ayaq üstə durmaq (DTS, 14). Azərbaycan dilinin Füzuli, Daşkəsən rayonlarının şivələrində *adaxlamax* şəklində “ilk addım atmaq (uşağa aiddir)” mənasında işlənir: –Ora bax ey, Sadan *adaxlı:r*; –Nəvəm yavaş-yavaş *adaxley* (Daş.).

A $\hat{z}$ aklan- və *adaxla-* sözləri arasında türk dilləri üçün səciyyəvi olan *d- $\hat{z}$* fərqi özünü göstərir.

Badğa-//bağda- badalaq vurmaq (güləşdə) (MK) (441, c.3, s.303). Azərbaycan dilinin şivələrində müxtəlif fonetik şəkillərdə eyni və ya yaxın mənalarda işlənir: *badaxla* “badalaq vurmaq” (Qazax), *badağla* (İmişli), *bada* (Şirvan, İmişli, Cəbrayıl, Qarakilsə) “uzağa qaçmamaq üçün heyvanın iki ayağını bir-birinə bağlamaq”. –Uzun adamı tez *badaxlıyif* yıxmağ olar (Qaz.); –Qoyunu *badiyın*, qaçmasın (İm.); –Qoyun quzuya süd vermiyəndə onu *badiyırığ* (Şir.) (18, s.33).

Ebçi – arvad, qadın (DTS, 162). Azərbaycan dilinin qərb şivələrində *əfçi* şəklində “qadın işinə qarışan kişi” (Basarkeçər), “xırdaçı, çürükçü” (Qazax, Borçalı, Gədəbəy), “xəbərçi, sözgəzdiren” (Mingəçevir) mənalarında işlənir. –İrəşit yaman *əfçidi*, hər şeyə qarışar öydə (Gəd.).

Epçi sözünün türk dillərində “qadın; arvad; sahibə; ana” mənaları qeydə alınmışdır (364, s.287). Bu söz *eb* “ev” kökünə *-çi* şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzəlmişdir (*ebçi//epçi*). Seyfi Sarayinin “Gülüstan” (XIV əsr) əsərinin dilində *əbçi* – *epçi* sözü “arvad” mənasındadır (327, s.5).

Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında işlənən *əfçi* sözü qədim *ebçi* (*əbçi*, *epçi*) sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış şəklidir. Söz ortasında *b*, *p* səslərinin *f* səsinə keçməsi hadisəsi

Azərbaycan xalq şivələri üçün məqbul olan fonetik xüsusiyyətdir: *kəlfətin*<*kəlbətin*, *tafşırıx*<*tapşırıq*.

Bəzi şivələrdə isə *əfçi* leksemi söz əvvəlinə *h* səsinin artımı ilə *həfçi* şəklində işlənib “kiçik bir şeyi böyüdən” (Ağ., Gor.), “hər şey haqqında yersiz-yersiz danışan” (Ağ., Gor.), “qadın xasiyyətli” (Füz.), “xəbərçi” (Min.), “arvad işlərinə qarışan” (Ağc.) mənalarını ifadə edir.

Əpçi sözünün əsas mənası ilə bağlı olan yeni mənaların meydana çıxması digər türk dillərində də nəzərə çarpır. Məsələn, V.V.Radlova görə, *əpçi* sözünün uyğur dilində “sahibə”, Altay dilində isə “sol tərəf”, “şimal (qadına məxsus tərəf)” mənaları da var.

Ekä – böyük bacı (DTS, 167). Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında *əkə* şəklində bəzi sözlərin tərkibində iştirak edib yaxın mənaları bildirir: *əkəbükə* (Çənbərək), *əkəpükə* (Qazax) “böyük, yaşlı”; *əkək* “yaşlı, çoxbilmiş” (Bakı); *əkəlix* “böyüklük” (Qazax). –Əkəpükə arvassanı ayıf döymü, niyə danışsansı elə sözü? (Qaz.).

El kün – xalq, camaat (DTS, 326). Şəkinin Baş Göynük kənd şivəsində *el-gün* “qohum-qardaş” mənasında işlənir: –Nişanda qızın *elinə-günnə* də pay qoyullər.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində *el-gün* sözü “el-oba” mənasına uyğun gəlir: *Eli-güni* köçürün, Toquz tümən Gürcüstana gedəlim; Aqınçılar kafərin *elin-günün* urub qızın-gəlinin əsir etdilər; *Elüm-günim* çapmadın, Qazan mana yetişsün.

Vaqifin dilində *el, gün, oba* sözləri sinonim kimi işlənmişdir: *Elim, günüm, obam*, Misrü Züleyxam, Yusifi-Kənanım neçün gəlmədi?

Erdəm – ləyaqət, şücaət (DTS, 176). Göyçay şivəsində *ərdəm* şəklində “hünər, bacarıq” mənasında işlənir: –*Ərdədim* yoxdı, xəsdəyəm, işə gedə bilmirəm.

Dialekt leksikasında bu sözdən düzəlmiş *ərdəmli* və *ərdəmsiz* sözlərinə də təsadüf olunur: *ərdəmli* (Ağdam, Ordubad, Culfa, Naxçıvan, Şamaxı, Ucar) “güclü, hünərli, bacarıqlı”. – Bu yerlərdə *ərdəmli* adam çox olub (Şam.); *ərdəmsiz* (Naxçıvan, Şərur) “zəif, gücsüz, bacarıqsız”. –Bizim birqadirin atı *ərdəmsizdi* (Nax.).

Ərdəmli (hünərli) sözü “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənmişdir: Oğlana bəglik vergil, təxt vergil – *ərdəmlidir*.

İkindi – ikinci. *İkindi ay* “ilin ikinci ayı” (DTS, 206). Azərbaycan dili şivələrində *ikindi* (Quba, Xaçmaz, Borçalı), *ilkindi* (Qazax, Borçalı, Şəmkir, Şəki, Oğuz, Qax, Zaqatala, Göyçay) şəkillərində “axşamüstü, günbatan vaxt” mənalarında işlənir: –*İlkindi* vaxdı gediv Alpaut kəndinə çatdıx (Qaz.); Gün batana yaxına de:rix □ *ilkindi* (Oğ.).

Bu söz “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində müasir şivələrdəki mənədadır: Mərə qocalar, *ekindü* vəqti muni mana çevirə-siz, yiyəm – dedi.

İmrən- sevmək (DTS, 209). Dialekt leksikasında *imrən* feilinin ilkin mənasına nisbətən yaxın mənalar müşahidə edilir: 1) yaxınlaşmaq, isinişmək, nəvaziş göstərmək, meyil etmək (qadın və kişinin bir-birinə meyil etməsi) (Şuşa, Cəbrayıl, Tovuz); 2) balasını istəyərək səs çıxartmaq (inəklərdə) (Daşkəsən, Gədəbəy, Qazax); 3) mehribanlıqla səslənmək, yanına buraxmaq (daha çox heyvana aiddir) (Daşkəsən); 4) həvəslənmək (Şirvan rayonu). Məs.: –Gözün aydın, İbiş qıza yaman *imrənif* (Şş.); –Əli Fatmaya yaman *imrənirdi* (Tov.); –İnəx □ gəlif qapıda *imrəner*, dur get buzoyunu altına burax, sağ (Qaz.); –

Bizim bir inəx□ var, qız-gəlin yanına gedəndə ajıxlı baxey, əmə bizim qarı gedəndə *imrəniy* (Daş.).

İmrən feili “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində işlənmişdir: Şəqaqına *imrəndügim* sənin qızın, gəlinin. H.Araslı *imrənmək* sözünün “Kitabi-Dədə Qorqud”da “həvəsismək” mənasını ifadə etdiyini göstərir (473, s.16).

İni – kiçik qardaş (DTS, 210). Dialekt leksikasında (Şəki) *ini* sözü “qayın, arvadın ərinin qardaşı” mənasında qeydə alınmışdır: –Zəhranın *inisinin* toyində Bakidən gəlmişdi oxiyən (Ş.-Baş Göynük).

İsmarla – tapşırmaq. Oğlanı həkimlərə *ismarlayub* Dərsə xandan saqladılar (KDQ).

Bu söz Kəlbəcər rayonu şivələrində assimilyasiyaya uğramış formada (*ismarra-*) ilkin, yəni “tapşırmaq” mənasında işlənir: –Mırada *ismarramışam*, Kəlvəjərdən alif gətirəjəx□.

İsmarra feili Qazax, Tovuz, Gədəbəy, Kəlbəcər və Zaqatala şivələrində ilkin mənasına nisbətən yaxın olan “sifariş göndərmək, xəbər göndərmək” mənasını da ifadə edir: –Uşaxnan *ismarra*, İslam dayı idarıya gəlsin (Kəl.).

Zaqatala şivələrində bu feilin *ismarla-* forması var: –*İsmarlamışix*, Fatimat tez gələr.

Kadır – döndərmək (DTS, 403). Zaqatala şivəsində işlənən *qədər* “qadın çalması” sözü ilə qədim türkcədəki *kadır*-feili arasında səs uyğunluğu və mənə yaxınlığı var.

Kapçak – su qovuşan, çayların qovuşduğu yer (MK) (441, c.1, s.433). Göyçay şivəsində *qapçax* sözü “su içmək üçün istifadə edilən qab” mənasını ifadə edir: –Apar ona bir *qapçax* su ver. Bu söz Kürdəmir, Salyan, Yardımlı şivələrində “suqabı, su içilən qab” mənasında işlənir.

Kırt – 1) qısa. –*Kırt saç* “qısa saç”; 2) xəsis. –*Kırt kişi* “xəsis adam” (DTS, 446). Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında bu sözün birinci mənası qismən, ikinci mənası isə eynilə saxlanmışdır. Hər iki halda dialekt forması fonomorfoloji baxımdan qədim türk formasından fərqlənir: *qırtı* (Ord.) “bir az, bir azca”. –O pendirdən bir *qırtı* mənə ver; *qırtçı* “xəsis” (Zaq.). –Yaman *qırtçıdı*, onnan bir şey çıxmaz.

Kısğaç – kəlbətin (DTS, 447). Salyan şivəsində *qısqaç* “qamışdan hazırlanan sıxıcı” mənasında işlənir. –Bu qamışdan *qısqaç* olmaz, çox nəzikdi.

Kut – 1) can; həyat gücü, ruh; 2) xoşbəxtlik, səadət, firavanlıq; uğur (DTS, 471). Azərbaycan dili şivələrində *qut* sözünün “həyat gücü, can” mənasına yaxın olan mənaları özünü göstərir. Qarabağ şivələrində “nitqi tutulmaq, səsi kəsilmək” mənasında *qutu qurumax* ifadəsi işlənir: –*Qutum qurudu* (Qar.). Həmin ifadə eyni mənada Vaqifin dilində işlənmişdir: Onları görəndə zahirin olur çak, *Qutun qurur*, nitqin batar ağlarsan.

Qazax, Qarabağ şivələrində *qut olmax* birləşməsi “qüvvət olmaq, dayaq olmaq” mənasında da işlədilir: –Bunu ye, ürəyinə *qut olsun* (Qar.).

Qut sözü Azərbaycan ədəbi dili nümunələrində “mübarək, uğurlu, xeyirli” mənalarında işlənmişdir: Bu ad bu yigidə *qutlu* olsun – dedilər; *Qutlu* olsun dövlətinüz – dedi (KDQ); Başumə *qutlu* ayağın gəldi basdı ol nigar (Nəsimi); Bir *qutlu* nəfəs, Səbadır adı, Aşıqlərə ol verir muradı (Xətai).

Kut sözü türk dilində “yaxşı əlamət; xoşbəxtlik; qida” (387, s.577), türkmən dilində “xoşbəxtlik” (388, s.214), Altay dilinin çalkan dialektində “can” (208, s.171) mənalarında işlənir.

Ozan – aşıq. *Ozan* qopuzı Beyrəgə verdi; At ayağı külük, *ozan* dili çevik olur (KDQ). *Yanşaq* sözünün inkişafında özünü göstərən proses *ozan* sözünə də aiddir. Azərbaycan dili şivələrində *ozan* sözünün “aşıq” mənası tədricən arxaikləşmiş, həmin leksik vahid “çoxdanışan” (Qb., Şam., Sal., Lən., Ağ., Bor.) mənasında anlaşılmışdır: –*Ozan* olma, az danış; –Məmməd həsən *ozandı*, çox danışır (Sal.).

Şivələrdə (Şamaxı, İsmayılı) *ozan* sözündən düzələn *ozannamağ* (uzunçuluq etmək) feili də işlənir: –Çox danışma, *ozannama* (Şam.).

Ozanların zəngin söz ehtiyatı, gözəl danışmaq bacarığı olurdu. Ancaq çox danışmaq, uzunçuluq etmək ozanlar üçün də mənfi xüsusiyyət sayılmışdır. Zaman keçmiş, peşə, sənət bildirən *ozan* sözü öz yerini aşıq sözünə vermiş, bununla yanaşı, *ozan* sözü mənfi məqamda işlənmə bilmək xüsusiyyətini saxlamışdır. Keçmişdə qadınlar öz övladlarını qarğadığı zaman deyərmişlər: “Səni görüm *ozan* olasan, sən məni *ozan* elədin”.

Sır – çinlilərin piyaləyə çəkdikləri rəng; şir, mina (MK) (276, s.505). Şəmkir rayonu şivələrində öz mənasına və formasına görə bu sözə yaxın olan *şırğa* “bəzək-düzək” sözünə təsadüf edilmişdir. –Bir gör arvad özünə nə *şırğa* vuruf.

Sırək – şüvül, uzun ağac (DTS, 505). Şamaxı şivəsində *sırığ* “qoz çırpmaq üçün nazik uzun ağac” şəklində işlənir. –*Sırığı* gət, qozi çırpacağ.

Tanı la – sübh. Ala *tanla* yerindən turı gəldin; Alar *tanla* yerindən turan yigit, nə yigitsən? (KDQ). Müasir şivələrdə *danna* (Bakı, Göyçay, Meğri, Mingəçevir), *dannarı* (Göyçay) şəkillərində “sabah” mənasını ifadə edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”dan sonrakı dövr ədəbi dil nümunələrində *danla* şəklində müasir şivələrdəki mənada (“sabah”)

işlənmişdir: Dün ki, keçdi *danla* ğaib, bəs bu dәм xoş dәмdü-
rür (Nәsimi); Mән demәzdim ki, *danla* ağlayasıdır gülән (Füzü-
li); Hala çün gәlübüz, bu gecә munda qonub, *danla* qayıdalım;
Danlası bostançı bağçaya vardı (“Şeyx Sәfi tәzkirәsi”, XVI
әsr); Çox yamandır etibar etmək bu gündән *danlaya* (Qövsü
Tәbrizi); Koroğlu der: *danla* divan qurulur (“Koroğlu”).

Tavra – canlanmaq, hәрәkәtә gәlmәk (MK) (276, s.542).
Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında *dabrı-* (Şam. Kür., Şir.,
Sal., Sab., Cәl., İm., Sa.), *davrı-* (Bey.) “tez-tez yerimәk” şәkil-
lərində özünü göstәrir. –Bi dә gördim, Hәsән elә *dabrıyır* ki, az
qalıb mәni keçә (Sal.); –Sән *dabrı*, mән dә qoca kişiyәм, axşa-
ma gәlib çataram (Sa.); –Sән *dabrı* mән sә: çatacam (Kür.).

Şamaxı, Kürdәmir şivәlərində hәmin feildән düzәlmiş
dabırma “tez, tez-tez, cәld, sürәtlә” zәrfi dә işlәнir.

Dialektlərdә işlәнән *dabrı* feili ilә qәdim türkcәdәki *tavra*
formasında *t > d*, *b > v* vә *-ra > -rı* fәrqi var ki, bu da türk
dillәrinin fonetik xüsusiyyətlәri baxımından qanunauyğun bir
haldır.

Qәdim türkcәdә *tavra* feilindән әmәlә gәlmiş *tavraq* “tez”
sözü dә işlәнmişdir. Bu söz Gürcüstan әrazisindəki Azərbaycan
dili şivәlərində *davrax* “tez, cәld, sürәtlә” formasında
saxlanmışdır. T.Qarayev *davrax* sözünün әsasında “sürәt” mә-
nasında olan *tav kökünün dayandığını göstәrir (244, s.8).

Deyilәnlәrdән aydın olur ki, dialektlərdә işlәнән *dabrı*
feili “sürәt, hәрәkәt, canlanma” mәnasında olan *dab* kökünә *-rı*
(*<-ra*) feil düzәldән şәkilçinin artırılması yolu ilә yaranmışdır.

Qәdim *dabra* feili Azərbaycan әdәbi dilində *davran-*
“hәрәkәt etmək, rәftar etmək” formasında işlәнmәkdәdir. *Qıv-*
raq “cәld, çevik” sözü dә hәmin kökdәndir. Türk dillәrində söz

əvvəlində *d~q* uyğunluğunun olduğu məlumdur (müqayisə et: *dırnaq~qıynaq*).

Taytı- Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında (Ağdam, Şuşa, Tovuz, Şəki) *taytımaz* “axsamaq” feili və öz mənşəyi etibarilə bu sözlə bağlı olan *taytax* (Ağdam, Ağcabədi, Bərdə, Şuşa, Qazax, Şəki, Qax), *taytux* (Cəbrayıl) “axsaq” sifətləri işlənir.

R.Rüstəmov *tayta* feilinin “tay ayaq ilə, tay ayaq üstə yerimək; axsamaq” mənalarında işləndiyini və *tay* sifətindən *-ta* şəkilçisi vasitəsilə düzəldiyini qeyd edir (141, s.124).

Araşdırma göstərir ki, hər iki sözün əsasında qədim türkçədə “sürüşmək, sürüşüb yıxılmaq” mənasında olan *tay-* feili dayanır. Qədim türk dilində *tay-* feilindən düzəlmiş *tayığ* “sürüşmək” sözü də olmuşdur (DTS, 527-528).

Tayta- sözündəki *-ta* şəkilçisi vaxtilə tərz mənası ifadə etmiş, lakin qrammatik məna get-gedə sözün leksik mənası içərisində ərimişdir. Yazılı abidələrin, müasir türk dilləri və dialektlərinin materialları bu fikrin doğruluğuna əsas verir: M.Kaşğarinin lüğətində *tay-* “sürüşmək” (426, s.213); “Ət-töh-fə”də *tay-* “sürüşmək; diyirlətmək, yumalamaq” (286, s.385); V.V.Radlovun lüğətində *taylı-* “sürüşmək, büdrəmək, ayağı qaçmaq”; *tayık* “sürüşkən” (347, 1, s.819); qırğızca *tayqıl-*, özbəkçə *toyğanmok*, qazaxca *tayğana-* “sürüşmək, sürüşüb yıxılmaq; çıxmaq, burxulmaq”; uйğurca *tayğak* “sürüşkən”; türkməncə *tayqa*, *tayğak* “sürüşkən”; Altay dilinin kumandı dialektində *tay-*, *taykıl-* “sürüşmək”, çalkan dialektində *tayqak* “sürüşkən”.

Görünür ki, bəzi türk dillərində işlənən *tayğak*, *tayqak*, *toyğok* “sürüşkən” sifəti *tayğa-*, *toyğo-* formalarından törəmişdir.

Deyilənlərə əsaslanaraq, Azərbaycan dili dialektlərində işlənən *taytax* sifətinin *tayta-* feilinə *-q/x/* şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzəldiyini söyləmək olar.

Dialektlərdə *tayta-* və *taytax* sözlərinin sinonimləri kimi *maytım* feili və *maytax/maytarax* sifətləri də işlənir: *maytax* “axsaq” (Bor.), *maytım* “axsamaq” (Tov.), *maytarax* “axsaq” (Ş.). Cəbrayıl şivəsində *şaytım* “axsamaq” forması da var.

Maytı- və *maytax* sözləri öz mənşəyi etibarilə qədim *may-* “əymək” kökü ilə bağlıdır. Qədim yazılı abidələrin və müasir türk dillərinin faktları bu fikri təsdiq edir: M.Kaşğarının lüğətində *mayğuk* “əyriyaq (adam), cəld qaça bilməyən (heyvan)” (276, s.335); qazaxca *mayıs-* “əyilmək, qatlanmaq, bükülmək; beli bükülmək”, *mayır-* “əymək, bükmək, burmaq”; tatar dilinin dialektlərində *maymak* “sürüşməyən, dayanıqlı” (377, s.358); uygurca *maytuk* “əyriyaq; əyri”; *maymak* “əyripəncə, əyriyaq” (390, s.699-700); türkməncə *mayırmak* “şikəst etmək; əymək, bükmək; belini bükmək”; *maymık* “əyri”, *maytık* “axsaq (adam)” (388, s.439-440); Altay dilinin kumandı dialektində *mayrık* “əyri, əyriyaq” (205, s.231); özbək dilinin dialektlərində *mayrılmok* “əyilmək, bükülmək” (448, s.443); qırğızca *maytakla-* “zərər vurmaq, şikəst etmək”.

Düşünmək olar ki, qazax dilində işlənən *mayıs-*, *mayır-* feillərinin əsasında *mayı forması dayanır, lakin həmin feillərin *may-/may* sinkretik əsasından əmələ gəlməsi də istisna edilmir.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə (19, c.3, s.256) *maymaq* sözü “çox huşsuz, key, fərasətsiz, bacarıqsız, aciz-avara” mənalarında izah olunur. Ehtimal ki, *maymaq* sözünün ilkin mənası “əyripəncə, əyriyaq, çolaq” olmuşdur (Müqayisə et: uygur dilində *maymaq* “əyripəncə, əyriyaq”). *Maymaq* sözü-

nün “bacarıqsız” mənasında işlənməsi sonradan meydana çıxmışdır.

Türk dillərində “şikəst, əlil” mənasında ərəbcədən alınma hesab edilən *mayıf* sözü işlənir: azərbaycanca *mayıf* “şikəst, əlil, eyibli, nöqsanlı” (19, c.3, s.255); türkməncə *mayıp* “çolaq, əlil” (388, s.440); özbəkçə *mayib* “əlil” (448, s.442).

Tay və *may* köklərinin türk dillərində qədim dövrlərdən işlənməsinə, ərəbcədən alınma hesab olunan *mayıf* sözü ilə türk dillərindəki *mayğuk* “əyriayaq”, *maytuk* “əyriayaq, əyri”, *maymaq* “əyripəncə, əyriayaq”, *maymık* “əyri”, *maytık* “axsaq”, *mayrık* “əyri, əyriayaq”, *taytax//maymax* “axsaq” sözləri arasındakı semantik uyğunluğa əsaslanaraq həmin sözlərin bir kökdən olması qənaətinə gəlmək olar

Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında eyni mənəli *tayta-*, *maytı-*, *şaytı-* sözlərinin *m*, *t*, *ş* samitləri ilə başlanması həmin köklərin təqlid mənşəli olması ilə izah oluna bilər. M.Adilov *taytamaq* feilinin təqlid mənşəli olduğunu göstərmişdir: *qıy-qıy//xıy-xıy//tay-tay→tayımaq→taytımmaq* (4, s.47).

Ümumiyyətlə, tədqiqat göstərir ki, türk dillərindəki *may* sözü nostratik kökdür və bir sıra dil ailələrində işlənir: *maHj/e/* “yellətmək, tərپətmək, oynatmaq” (287, s.35-48).

Xırsuz – oğru. Acı ayran tökiləndə çap-çap içən! Gələn *xırsuzları* qorqudan! (KDQ). *Xırsız* sözü Azərbaycan dili dialektlərində bir sıra mənələrdə, o cümlədən “güclü, qüvvətli” mənələrində işlənir. Bu sözün “güclü, qüvvətli” mənasını ifadə etməsi Quba, Şamaxı, Oğuz, Mingəçevir, Şuşa, Qarakilsə, Naxçıvan şivələrində müşahidə edilmişdir. –Şirin çux *xırsızdu*, hər ağır şeyi də gütürədü (Qb.); –Bu elə uşaxlıxdan çox *xırsızdı* (Şş.).

Xırsız sözü müasir türk dili üçün səciyyəvi olan leksik vahiddir: *hırsız* “oğru”.

Çanaç – zəif, gücsüz; qorxacaq; fəaliyyətsiz, süst (MK) (276, s. 138). Azərbaycan dili şivələrində (Bərdə, Gəncə, Ağdaş, Göyçay, Zərdab, İsmayılı, Şəki, Oğuz, Qax) *cana* şəklində “pis, yararsız” mənalarında işlənir: –Naxoşun halı *canadı* (İsm.); *Cana* qızmış Səlimin qızı (Ş.).

Çəfçi – çoxdanışan, çərənçi. –Xəl kişi laf çəfçiymiş (Yev.-Şilyan k.).

Çəfçi (*çəf-çi*) sözünün kökünü türk dillərinin qədim abidələrindəki *çab* ~ *çav* (şərəf, şöhrət; danışmaq, söhbət) sözü ilə əlaqələndirmək olar (DTS, 135, 142). XII-XIII əsrlər Orta Asiya təfsirlərinin dilində *çavsa*- “pıçıldamaq”, *çavşaş*- “bir-birilə söhbət etmək”, *çavşaşmaq* “söhbət” sözlərinin olması (215, s.355) bu fikri qüvvətləndirir. Qədim türk dilində *sab* “söz, nitq” sözündən *-çı* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlmiş *sabçı* sözü olmuşdur: *sabçı* “xəbərverən; gələcəyi xəbər verən, qabaqcadan xəbər verən” (DTS, 478). Görünür ki, dialektdə tarixən həmin modelə (*sab-çı*) uyğun olaraq “çoxdanışan” mənasında *çabçı* sözü meydana çıxmış və bu söz sonralar *çabçı* > *çafçı* > *çəfçi* dəyişikliyinə uğramışdır.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKT BÖLÜNMƏSİ

Oğuz qrupu türk dillərinin ümumi və fərqli xüsusiyyətləri. Türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dilləri fonetik sistemdə, qrammatik quruluşda və lüğət tərkibindəki bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə türk dillərinin digər qruplarına (qırçaq, karluq-uyğur və s.) aid edilən dillərdən fərqlənir. Oğuz qrupuna daxil olan dillərin ümumi cəhətləri ilə yanaşı, onları bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlər də mövcuddur.

1. Azərbaycan dilində 9 sait fonem var. *a* və *e* saıtləri bu dildə müstəqil fonemlərdir: *əl* “əl” – *el* “xalq”.

2. Türk və Azərbaycan dillərindən fərqli olaraq saıtlərin ilkin uzanması hadisəsi türkmən dilinin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Bu hadisə qaqauz dilində də qismən saxlanmışdır: *a:t* “ad”, *da:ş* “daş”, *bə:ş* “beş”, *qı:z* “qız”, *o:t* “od”, *qö:k* “göy” (türkmən); *aaz* “az”, *kaaz* “qaz”, *kaar* “qar” (qaqauz).

3. Azərbaycan dilində bir sıra sözlərin kökündə samitlərin qoşalaşması (geminasiya) hadisəsi var: *addım*, *yeddi*, *səkkiz*, *doqquz*, *saqqal* və s.

4. Söz əvvəlində qapalı saıtlərdən əvvəl *y* samitinin işlənməməsi Azərbaycan dilinin səciyyəvi xüsusiyyətidir: *il*, *ilan*, *ıldırım*, *ılxı*, *iraq*, *ulduz*, *üz* “üz, sifət”, *üzmək*, *ürək*. Bu xüsusiyyətə qaqauz dilində də təsadüf edilir: *ılı* “ılıq”, *iit* “igid”, *iirmi*, *ürek*, *üz* “üz”, *üzməə* “üzmək”, *üzük*. Müqayisə et:

Türk dilində: *yıl*, *yılan*, *yıldırım*, *yıldız*, *yılkı*, *yiğit* “oğlan; igid”, *yirmi*, *yudum*, *yüce*, *yürek*, *yüz* “üz”, *yüzmek*, *yüzük*.

Türkmən dilində: *yıl*, *yılan*, *yıldız*, *yıldırım*, *yılkı*, *yılı* “ılıq”, *yiqit* “cavan adam; oğlan”, *yiqirmi*, *yilik*, *yüz* “üz”, *yuv-*

dum “udum”, *yüzmək*, *yüziük*, *yüpek* “ipək”, *yüplik* “iplik”, *yürek*, *yiti* “iti”, *yitmək* “itmək”.

Qaqauz dilində: *yil*, *yılan*, *yuldırım*, *yıldız*, *yudum*, *yıraq* “ıraq, uzaq”.

5. Türk və qaqauz dillərində söz əvvəlində dilarxası *kar* *k* samiti, Azərbaycan və türkmən dillərində isə dilarxası cingiltili *q* samiti işlənir: *kız*, *kuzu* (türk, qaqauz); *qız*, *quzu* (Azərbaycan); *qız*, *quzu* (türkmən).

6. Türk, türkmən və qaqauz dillərində söz ortasında və söz sonunda dilarxası kipləşən *k* samiti işləndiyi halda, Azərbaycan dilində dilarxası novlu *x* samiti işlənir: *yaxa*, *yaxın*, *yuxarı*, *bax*, *ox*.

7. Türk, qaqauz və türkmən dillərindən fərqli olaraq *toprak*, *yaprak*, *köprü* (türkmən dilində: *köpri*) sözləri Azərbaycan dilində metateza hadisəsinə uğramış şəkildə işlənir: *torpaq*, *yarpaq*, *körpü*.

8. Bəzi sözlərin əvvəlində türkmən dilində *b* samiti, Azərbaycan, türk və qaqauz dillərində isə *v* samiti işlənir: *bermek* “vermək”, *barmak* “getmək”, *bar* (predikativ söz) (türkmən); *vermək*, *varmaq* (*varıb getmək*, dialektdə), *var* (Azərbaycan); *vermek*, *varmak*, *var* (türk); *verməə*, *varmaa*, *var* (qaqauz).

9. Türkmən dilində dışarası *ş*, *z* samitləri işlənir: *şarı*, *şekiz*, *qız*, *yaş*.

10. Türkmən dilində dilarxası *n*_l samiti müstəqil fonemdir: *qon_l*, *şı*, *dan_l*, *den_l*, *ön_l*.

11. Şəxs əvəzliyinin birinci şəxs təkli Azərbaycan və türkmən dillərində *m* samiti ilə, türk və qaqauz dillərində isə *b* samiti ilə işlənir: *mən* (Azərbaycan), *men* (türkmən), *ben* (türk), *bän* (qaqauz).

12. Türkmən dilində dodaq ahəngi tələffüzdə açıq dodaq saitləri üzrə də gözlənilir: *orok, oqlonlordon, ördöklör, öylördö* (orfoqrafiyada: *orak, oqlanlardan, ördəkler, öylerde*).

13. Azərbaycan, türk və qaqauz dillərindən fərqli olaraq *ol-* feili türkmən dilində *bol-* formasında işlənir: *eneden bolmak* “anadan olmaq”.

14. Bir qrup sözlərdə *v* samitindən əvvəl türk dilində *a* saiti işləndiyi halda, Azərbaycan dilində *o* saiti işlənir: *av, avcı, tavşan, kavun, kavurma, kavqa* (türk); *ov, ovçu, dovşan, qovun, qovurma, qovğa* (Azərbaycan).

Türkmən dilində bu tipli sözlərin bəziləri *a* saiti ilə, bəziləri isə *o* saiti ilə işlənir. Qaqauz dilində həmin mövqedə *a* saiti saxlanılsa da, əksər hallarda *v* samiti düşür: *av, avçı, qavun, tovşan, qovurma, qovğa* (türkmən); *av, kavqa, aucu, tauşan, kaun, kaurma* (qaqauz).

15. İsmın təsirlilik halında saitlə bitən sözlər Azərbaycan və türkmən dillərində *-ni*, türk və qaqauz dillərində isə *-yı* şəkilçisini qəbul edir: *qapını, dərəni, quzunu, sürünü* (Azərbaycan); *qapını, dereni, qızını, sürini* (türkmən); *kapıyı, dereyi* “çayı”, *kuzuyu, sürüyü* (türk); *masayı, kapuyu* (qaqauz).

16. Feilin indiki zamanında Azərbaycan dilində *-ır, -ir, -ur, -ür* (*alır, gəlir, oxuyur, görür*), türk dilində *-yor* (*okuyor, geliyor*), türkmən dilində *-yar, -yər* (*alyar, qelyər*), qaqauz dilində *-ər, -er* (*alər, qeler*) şəkilçiləri işlənir. Qaqauz dilində *-ər* şəkilçisindəki sait uzun tələffüz olunur.

17. *-ır, -ir, -ur, -ür* və *-ar, -ər* şəkilçiləri Azərbaycan dilində müxtəlif zamanları bildirdiyi halda, türk dilində geniş zamanı ifadə edir; Azərbaycan dilində: *yazır, gəlir, oxuyur, görür* (indiki zaman), *yazar, gələr* (qeyri-qəti gələcək zaman); türk dilində: *yazar, geler, çalışır, konuşur* (geniş zaman).

18. Digər oğuz dillərindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində feilin *-ası*, *-əsi* şəkilçisi ilə düzələn lazım forması var: *alasıyam*, *gələsiyəm*.

Azərbaycan dilinin digər oğuz dilləri ilə ortaq xüsusiyyətlərinin müəyyən hissəsi dialektlərdə mövcuddur:

1. Saitlərin ilkin uzanması hadisəsi Azərbaycan dilinin Gürcüstan ərazisindəki Başkeçid (Dmanisi) şivəsində saxlanılmışdır: *gö:l*, *dö:rt* (Müqayisə et: türkmən dilində *kö:l*, *dö:rt*).

2. Qərb ləhcəsinin şivələrində dilarxası n_l (velyar n_l) samiti geniş şəkildə işlənir: *tən_l ax□*, *əlin_l*, *əlin_l iz*, *gedin_l*, *alsan_l iz*.

3. Qazax, Çənbərək və Gədəbəy şivələrində bəzi sözlərdə ədəbi dildəki *z* və *d* samitlərinin yerində dışarası $\hat{z}$ samiti işlənir: *ə $\hat{z}$ əli* < əzəli, *ə $\hat{z}$ ildi* < əzildi, *a $\hat{z}$* < az (Qaz.), *qə $\hat{z}$ im* < qədim (Qaz., Çən.), *ge $\hat{z}$ ir* < gedir (Çən.), *d□əd□ə* < *dədə* (Gəd).

4. Qərb ləhcəsinin şivələrində bəzi sözlərdə söz əvvəlində dilarxası k_l samitinə təsadüf edilir: *k_l iş*, *k_l uş*, *k_l utu* (Qaz., Bor.), *k_l ifil* (Tov., Bor.), *k_l uş*, *k_l ifil*, *k_l ısır* (Şər.).

5. Bəzi şivələrdə digər oğuz dillərində olduğu kimi söz əvvəlində qapalı saitlərdən əvvəl *y* səsi saxlanılır: *yil*, *yilxi*//*yılxi*, *yulduz*//*yıldız*, *yildirim*, *yürək*, *üzük* (Q.), *yil* (Zaq.), *yıldız* (Qaz.-Əli Bayramlı), *yürəhli* (Qaz.-Çaylı), *yıl* (Şər.).

6. Ordubad və Yardımlı şivələrində alınma sözlərin əvvəlində dilarxası *x* samitinin yerinə türk dilində olduğu kimi udlaq *h* samiti işlənir: *horuz*, *hermən*, *hürçün*, *hala* (Ord.), *harman*, *hürçün*, *hasta*, *hortdan* (Yar.-Telavar, Üzü, Ostayır).

7. Bir qrup sözlərdə *v* səsinə əvvəl türk dilində olduğu kimi *a* saitinin işlənməsi Naxçıvan, Şahbuz, Şərur, Ordubad,

Zəngilan, Cəbrayıl, Qubadlı şivələrində yayılmışdır: *av*, *avçı* // *afçı*, *davşan*, *qavırma* və s.

8. Qazax, Tovuz, Borçalı şivələrində türkmən dilində tələffüzdə olduğu kimi açıq dodaqlanan saitlərin ardıcılığı var: *olor*, *qorxor*, *görör* (Qaz., Tov., Bor.), *doldoror* (Qaz., Bor.).

9. Qazax, Tovuz, Borçalı, ayırım, Şəmkir şivələrində, eləcə də adacıqlar şəklində bəzi digər şivələrdə ismin təsirlik halında saitlə bitən sözlər türk və qaqauz dillərində olduğu kimi *-y* şəkilçisini qəbul edir: *qapıyı*, *dəriyi*, *quzuyu*, *sürüyü* (Qaz.), *almeyi*//*almıyı*, *qapıyı*, *qonı suyu*, *kişiyi* (ayırım).

10. Qərb ləhcəsinin Gədəbəy-ayırım şivəsində birinci və ikinci şəxslərin təki üzrə isimlərə artırılan şəxs-xəbərlik şəkilçilərinin və feilin zaman və şəkillərində işlənən şəxs şəkilçilərinin digər oğuz dillərində olduğu kimi qapalı saitli formalarına təsadüf edilir (*-ım*, *-im*, *-um*, *-üm*; *-sın_ı* , *-sin_ı* , *-sun_ı* , *-sün_ı*).

I şəxs təkdə: *həkimim*, *almışım*, *qörmüşüm*, *aleyrim*, *qöröyrüm*, *baxarım*.

II şəxs təkdə: *həkinsin_ı* ; *alıfsın_ı* , *aleysin_ı* , *qöröysün_ı* , *baxajaxsın_ı* , *baxarsın_ı* , *alasin_ı* .

11. Türk, türkmən və qaqauz dillərində və dialektlərində işlənən çoxsaylı leksik vahidlər Azərbaycan dili dialektlərində də ya eynilə, ya da azacıq fonetik dəyişikliklərlə özünü göstərir; məs.: Azərbaycan dili şivələrində *yengə* “qardaşarvadı” (Qaz., Tov., Gor., Baş., Zaq., Q.), türk dilində *yenge* “gəlin, qardaşarvadı”, türkmən dilində *yen_ı n_ı e* “gəlin (böyük qardaşın arvadı); xala, xalacan”, qaqauz dilində *yenqi* (folklorda) “qardaşarvadı və ya əmiarvadı; qadın”; Azərbaycan dili şivələrində *çölməx*□ (Nax., Ord., Şər., Gəd.), *çölməy* (Göy., Lən., Mas.) “xörək bişirilən saxsı qab”, türk dilində *çömlək* “güvəc”, qaqauz dilində *çölmək* “güvəc; bardaq”; Azərbaycan dili şivələrində

sığır “inək” (Ağ., Şş., Cəb., Göy., İsm., Q.), türk dilində *sığır* “mal-qara”, qaqauz dilində *sır* “mal-qara”, türkmən dilində *sı-qır* “inək”; Azərbaycan dili şivələrində **qondara** “dikdaban ayaqqabı” (Qaz., Tov., Bor., Göy., Ord., Şər.), türk dilində *kundura* “ayaqqabı, başmaq”, qaqauz dilində *kundura* “ayaqqabı, qaba başmaq”; Azərbaycan dili şivələrində **çaqqı** (Ord., M.), **çaqqu** (Dər.) “cib bıçağı”, türk və qaqauz dillərində *çakı* “qatlama bıçaq”; Azərbaycan dilinin Bolnisi şivəsində **düngür** “quda”, türk dilində *dünür* “quda; elçi”, qaqauz dilində *dünür* “elçilik”; Azərbaycan dili şivələrində **dö:r** “otağın yuxarı başı” (Qaz., Bor., Gəd.), türkmən dilində *tör* [tö:r] “hörmətli yer” və s.

Göründüyü kimi, oğuz dillərinin ümumi və fərqli xüsusiyyətləri həm ədəbi dil, həm də dialekt səviyyəsində müşahidə edilir. Azərbaycan dili bir sıra əlamətləri ilə gah türk və qaqauz dillərinə, gah da türkmən dilinə yaxınlaşır. Bəzən isə əksinə, Azərbaycan dilinin xüsusiyyətləri ya türk və qaqauz dillərinə, ya da türkmən dilinə qarşı dayanır. Bundan başqa, bu dillərin ortaq və fərqli cəhətləri ədəbi dillərlə Azərbaycan dilinin dialektləri arasında özünü göstərir. Belə ki, müasir türk dilində ədəbi dil xüsusiyyəti olan bir əlamət Azərbaycan dilində dialekt xüsusiyyəti sayılır və ya əksinə. Belə bir dil ümumiliyi və fərqlənmə müasir Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərinin əsasında yaxın qohum tayfaların dil xüsusiyyətlərinin dayandığını və həmin dillərin müstəqil inkişaf yolu keçdiyini göstərir.

Azərbaycan dilinin yayılma coğrafiyası. Azərbaycan dili tarixən geniş bir ərazidə ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Azərbaycan dilinin yayılma coğrafiyası Azərbaycanın sərhədlərindən geniş olmuşdur. X əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahı İbn Hövqəl Azərbaycan və Qafqazın başqa yerlərini gəzdikdən sonra Azərbaycan, Arran və Ermənistanın ümumi xəritəsini çəkmiş

və “Azərbaycan xəritəsi” adlandırmışdır; o həmçinin Xəzər dənizinin xəritəsini tərtib etmiş və Dərbəndədək sahilboyu bütün ərazini Azərbaycan adlandırmışdır (159, s.119). Azərbaycan, Arran və Ərməniyyənin vahid bir inzibati ərazi kimi qəbul edilməsi ərəb müəlliflərində tez-tez təsadüf edilən adi bir hal idi. Belə bir vəziyyət həmin ölkələrin ərəb istilasından sonra vahid bir canişinlik tərəfindən idarə olunması ilə əlaqədar yaranmışdı.

M.Ergin Azərbaycan dilinin arealını belə müəyyənləşdirir: “Azəri sahəsi dil coğrafiyası baxımından Doğu Anadolu, Güney Qafqasya və Qafqaz Azərbaycanı, İran Azərbaycanı, Kərkük və İraq-Suriya türkləri bölgələrini içinə alır” (434, s.VII-VIII). M.Şirəliyev və Z.Budaqova Azərbaycan dilinin keçmiş SSRİ-dən xaricdə əsas etibarilə İranda, Türkiyədə, İraqda və Əfqanıstanda təmsil olduğunu göstərirlər (410, s.4; 217, s.5).

Azərbaycan dili dialektlərinin müxtəlif areallarda yayılması xalqın tarixi ilə bağlı olan təbii bir proses sayılmışdır. Hazırda Azərbaycan dilinin müxtəlif dialektlərində danışan əhəlinin əsas kütləsi İranda, Azərbaycan Respublikasında, Gürcüstanda və Dağıstanda məskundur (indiki Ermənistan Respublikası ərazisində yaşamış azərbaycanlılar öz tarixi vətənindən tamamilə çıxarılmışlar).

Azərbaycan dilində məhəlli xüsusiyyətlərin yaranmasını şərtləndirən amillər. Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsi şivələrin tarixən təşəkkül tapmış qruplaşmaları şəklində meydana çıxmışdır. Məhz buna görə də Azərbaycan dili dialektlərinin təsnifi üçün tayfa dili əlamətləri deyil, məhəlli dil əlamətləri əsas götürülür. Azərbaycan dilində məhəlli əlamətlərin yaranması üçün fiziki-coğrafi amillər və tarixi səbəblər olmuşdur. Məsələn, artıq IX-X əsrlərdən meydana çıxan yerli feodallıqların (26, s.144-147) ərazisinə uyğun olaraq dilin mə-

həlli müxtəlifliyini şərtləndirən şərait yaranmağa başlayır. XI-XII əsrlərdə Azərbaycan ərazisində Dərbənddən Kür çayına qədər olan torpaqlarda Şirvanşahlar dövləti, Kür və Araz çayları arasında Şəddadilər dövləti və Naxçıvanşahlıq, nəhayət, Arazdan cənubda olan ərazidə Rəvvadilər dövləti var idi (25). Sonrakı əsrlərdə göstərilən regionlarda inzibati bölgülər müəyyən dəyişikliyə uğrasa da, məhəlli dialekt əlamətləri məhz həmin ərazilərdə yaranmış, Azərbaycan dilinin əsas dialektləri (ləhcələri) tarixi-coğrafi ərazi çərçivəsində Kürdən Dərbəndədək olan ərazinin şimal-şərq hissəsində (*şimal-şərq ləhcəsi*), Kür və Araz çayları arasındakı ərazinin qərb hissəsində (*qərb ləhcəsi*), cənubda – Cənubi Azərbaycan, Naxçıvan, İrəvan və Lənkəran regionlarında (*cənub ləhcəsi*) XVIII əsrdək tədricən formalaşmışdır.

Əsas ləhcələrdən başqa Azərbaycanın Kür çayından şimala olan ərazisinin şimal-qərb hissəsində – Şəki-Zaqatala regionunda dialekt xüsusiyyətləri baxımından qarışıq xarakterdə olan əlamətlərlə səciyyələnən *şimal-qərb şivələri* əmələ gəlmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsi (üzlənməsi) nisbi yekcinsliyi olan üç ləhcədən – *şimal-şərq*, *qərb*, *cənub* ləhcələrindən və dialekt xüsusiyyətləri baxımından qarışıq tipdə olan *şimal-qərb şivələri* qrupundan ibarətdir. Müxtəlif ləhcələrin əlamətlərini özündə birləşdirən şimal-qərb şivələri dildə xüsusi ləhcə yaratmır.

Azərbaycan dilinin XI-XII əsrlərdən formalaşmaqda olan məhəlli dialektləri sonralar Şirvanşahlar, Atabəylər, Hülakilər, Cəlairilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Səfəvilər dövlətləri dövründə qarışma və eyni zamanda müəyyənləşmə prosesi keçirmişdir. XVI əsrdə vahid, mərkəzləşmiş Səfəvilər dövlətinin inzibati-ərazi bölgüsü Azərbaycan dilinin ənənəvi

məhəlli diferensiasiyasını möhkəmləndirir. Səfəvilər dövlətində on üç bəylərbəylik (333, s.16) var idi ki, bunlardan da dördü Azərbaycan ərazisini əhatə edirdi: 1) Şirvan bəylərbəyliyi; 2) Qarabağ (və ya Gəncə) bəylərbəyliyi; 3) Çuxursəd (və ya İrəvan) bəylərbəyliyi; 4) Azərbaycan (və ya Təbriz) bəylərbəyliyi (415, s.113).

Belə inzibati ərazi bölgüsü XVII əsrdə də davam etmişdir (349, s.121-124). XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda bir sıra xanlıqların və sultanlıqların yaranması məhəlli dialekt əlamətlərinin inkişafını daha da gücləndirir. XVIII əsrdə Azərbaycanın cənubunda (Arazdan cənubda) 8 xanlıq – Təbriz, Marağa, Urmiya, Ərdəbil, Qaradağ, Sərab, Xoy, Maku (45, s.137); Kür və Araz çayları arasındakı ərazidə – Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan, Gəncə; Şirvanda – Şamaxı; şimal-qərbdə Şəki; Abşeron yarımadasında – Bakı; şimal-şərqdə Quba, Dərbənd; Kürə Arazın qovuşduğu ərazidə – Cavad; Xəzərin cənub-qərb sahilində Talış xanlıqları, Qutqaşen, Qəbələ, Ərəş, Salyan, Qazax, Şəmsəddin sultanlıqları və Car-Balakən icması yaradılmışdı (177, s.133, 135, 137). Quba və Talış xanlıqları hələ XVII əsrin sonlarından mövcud idi (26, s.356).

Azərbaycan dilinin əsas ləhcələrinin və ayrı-ayrı şivələrinin formalaşmasında fiziki-coğrafi sədlər, inzibati bölgülər, ətraf əhalini birləşdirən mərkəzlər, substrat təsir, əhalinin köçməsi və tarixi təcrid olunma kimi amillər müəyyən rol oynamışdır.

Əsas ləhcələrin və qarışıq tipli şivələrin səciyyəvi xüsusiyyətləri. Azərbaycan dilinin əsas ləhcələri (şimal-şərq, qərb, cənub) və qarışıq tipli şimal-qərb şivələri fonetik, qrammatik və leksik cəhətdən bir sıra fərqləndirici əlamətlərə malikdir.

Şimal-şərq ləhcəsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri:

1. Sözüün birinci hecasında y səsinin qarşısında açıq *a* saitinin yarımqapalı *e* saitinə keçidi: *qeyiş, qeyçi, qeymağ, qeyin, qeynana, qeynata*.

2. Sözüün birinci və ikinci hecalarında açıq *ə* saitinin yarımqapalı *e* saitinə keçidi: *çekmə, degirman, əleg, ineg*.

3. Arxasına saitlər ahənginin daha çox pozulması: *yazi, dayi, anasi, ağaci, qapiyə, başdiyib, almiyəndə, durdi*.

4. Dilarxası *n_l* (vəlyar *n_l*) samitinin işlənməməsi.

5. Söz ortasında dilortası kipləşən *g* samitinin işlənməsi: *ignə, igdə, igid, igirmi, dügi, dügmə, gögərti, gögərçin*.

6. Söz ortasında və söz sonunda kipləşən cingiltili *b* samitinin sabitliyi: *çoban, qabığ, qab, corab, baxıb, bilib*.

7. İndiki zamanda *-ir, -ir* şəkilçisindən başqa *-adu, -ədü; -a (-ə) durur, -a (ə) var* formalarının da işlənməsi: *aladu, gələdü; ala durur, gələ durur; ala var, gələ var*.

8. Şərt şəklinin ikinci şəxs cəmində şəkil əlamətinin və şəxs şəkilçisinin *-soz, -söz, -so:u□z, -söü□z* formalarında işlənməsi: *alsoz, gəlsöz, also:u□z, gəlsö:ü□z*.

9. Sual cümlələrində xüsusi intonasiyanın olması.

10. Səciyyəvi sözlər: *becid* “tez, cəld”, *peyğəmbəri, peyğəmbərbuğda* “qarğıdalı”, *toğay//tuğay* “çay kənarında sıx ağaclıq, meşə”, *meşmeşi* “ərik”, *küdrü* “su çıxmayan yer”, *xay* “sakit (havaya aiddir)”.

Qərb ləhcəsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri:

1. Sözüün birinci hecasında y səsinin qarşısında *a* saitinin sabit qalması: *qayış, qayçı, qaymax, qayın, qaynana, qaynata*.

2. Sözüün birinci və ikinci hecalarında açıq *ə* saitinin sabit qalması: *çəhmə, dəyirman, ələx□, inəx□*.

3. Saitlər ahənginin möhkəmliyi.

a) Damaq ahənginə tabe olmayan bəzi sözlərin damaq ahənginə uyğun şəkillərinin işlənməsi: *ılx, ılxı, ışıx* (ədəbi dildə: *ılıq, ılıx, ışıq*).

b) Dodaq ahənginin inkişaf etməsi: *doğruyur, gözdüyür, oxumuyuf//oxumoyuf, görmüyüf//görmöyüf, olor, görör, doldoror*.

4. Dilarxası n_l (vəlyar n_l) samitinin işlənməsi: *tən_l əx, əlin_l, əlin_l iz, aldın_l*.

5. Söz ortasında kipləşən *g* samitinin novlu *y* samitinə keçidi: *iyit, əyər<əgər, büyünkü<bugünkü*.

Bu hadisənin qərb ləhcəsindəki *iydə, iynə, düyü, düymə, dəyirman, iyirmi, göyərti, göyərcin* və s. kimi faktları ədəbi dilin normasına uyğun gəlir.

6. Kipləşən cingilitili *b* samitinin dəyişməsi:

a) Söz ortasında və təkhecalı sözlərin sonunda kipləşən *b* samitinin novlu *v* samitinə keçidi: *bava, çovan, qavıx, qav, civ*.

b) Çoxhecalı sözlərin sonunda kipləşən *b* samitinin zəifləyərək novlu *f* samitinə keçidi: *coraf, boşqaf, kitab, alif, gəlif*.

7. Çoxhecalı sözlərdə saitlər arasında və təkhecalı sözlərdə saiddən sonra qovuşuq *c* samitinin dezaffrikatlaşma (bəsitləşmə) hadisəsinə uğraması: *ajı, baji, qoja, alajax, gələjəx□, aj, saj*.

8. *Mən, sən* əvəzliliklərinin yönlük halında *man_l a, san_l a* formalarının işlənməsi.

9. Saitlə bitən isimlərin təsirlik halında *-yı, -yi, -yu, -yü* şəkilçisinin mövcudluğu: *qapıyı, dəriyi, quzuyu, sürüyü*.

10. İndiki zamanda ədəbi dillə uyğun gələn dördvariantlı *-ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçisindən başqa *-er//e:r, -or//o:r, -ör//ö:r* şəkilçisinin də işlənməsi: *aler//ale:r, gələr//gəle:r, duror//duro:r, görör//görö:r*.

11. Şərt şəklinin ikinci şəxs cəmində şəkil əlamətinin və şəxs şəkilçisinin *-san₁ iz, -sən₁ iz* formasında işlənməsi: *alsan₁ iz, gəlsən₁ iz*.

12. Sual cümlələrinin sual ədatı ilə düzələn növünün geniş yayılması: *–Məytəvə getdin₁ mi? –Suyu qaynatdın₁ mi?*

13. Səciyyəvi sözlər: *qəlbi* “hündür”, *so:rux* “döşəkağı”, *məhrəba/məhrava* “əl-üz dəsmalı”, *mama* “bibi, atanın bacısı”, *ayıbalası* “çiy kərpic”, *usdufca* “yavaşca”, *puçur* “tumurecuq”, *quzulamax* “rütubətdən ovulub tökülmək”, *ismarramax* “sifariş, xəbər göndərmək”.

Cənub ləhcəsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri:

1. Sözüün birinci hecasında *y* səsinin qarşısında *a* səsinin *ə* səsinə keçidinin yayılması: *qəyiş, qəyçi, qəyin, qəynata*.

2. Sözüün birinci hecasında yarımqapalı *e* saitinin açıq *ə* saitinə keçidi: *dəyil, həybə, gənə<yənə*.

3. Saitlər ahənginin pozulmasında incə saitlərdən sonra qalın saitlərin gəlməsinin yayılması: *gəlmax, pişirmağ, gedax, gəldix, dedux, demişux, pişirmişuğ, əkirux, dediği*.

4. Dilarxası *n₁* (vəlyar *n₁*) səsinin düşməsi nəticəsində bəzi şəkilçilərdə saitlərin burun variantlarının əmələ gəlməsi (Bu xüsusiyyət Naxçıvan qrupu şivələrində daha çox yayılmışdır): *əluã, əlü:, əli:z, yaxşısüz, gəldü:z*.

5. Söz ortasında dilortası *y, g* samitlərinin işlənməsi ilə yanaşı olaraq bəzi sözlərdə həmin mövqedə dodaq-diş *v* samitinin işlənməsi: *gövärti, gövärcin, şivit//şüvid*.

6. Samitlərin incələşməsi və affrikatlaşması meyli ilə bağlı olan səs dəyişmələrinin mövcudluğu:

a) *ç > u:* *uçay, uqadır, uqəmən*.

b) Dilortası kipləşən *k, g* samitlərinin qovuşuq *ç, c* samitlərinə keçidi. *k > ç:* *çöçə, çörpü, çüçə;* *g > c:* *cəl, cül, cün, cilas*.

c) Novlu $\mathfrak{z}$ samitinin qovuşuq $\mathfrak{z}$ samitinə keçidi: *yaxçı // yaxçı*.

7. İndiki zamanda *-ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçisi ilə yanaşı olaraq *-ıy, -iy, -uy, -üy; -ey; -er; -ı, -i* şəkilçilərinin də işlənməsi: *alıy, gəliy; aley, gəley; açer, oler, geder, görer; başlanı, gedi, bili*.

8. İndiki zamanın ikinci şəxsində zaman şəkilçisinin *-ı, -i, -u, -ü* formasında işlənməsi: *alısan, gəlisən, görisən, gəlisiz, görüsü:z*.

9. Şərt şəklinin ikinci şəxs cəmində şəkil əlamətinin və şəxs şəkilçisinin *-sa:z, -sə:z, -su:z//suz* formalarında işlənməsi: *alsa:z, gəlsə:z, istəsu:z, desuz*.

10. Səciyyəvi sözlər: *məkə, məkəbuğda* “qarğıdalı”, *təlis* “torba, kisə; əl-üz dəsmalı”, *girdəkan* “qoz”, *vərdənə* “yoğun oxlov”, *zir//zirə//ziri* “nəlbəki”.

Azərbaycan dili ləhcələrinin qeyd olunan xüsusiyyətlərinin heç də hamısı bütünlükdə konkret bir şivədə təzahür etmir, lakin müəyyən ləhcənin təsir dairəsində olan şivələrdə bu xüsusiyyətlərdən bir neçəsinə rast gəlmək mümkündür. Bundan başqa, dialektlər öz dil xüsusiyyətləri baxımından mütləq mənada saf olmur (Bu xüsusiyyət dillərə də aiddir). Müasir dialektlər müxtəlif mənşəli tayfa dillərinin bir-birinə qaynayıb-qarışması və yerli dil mühitinin təsirinə uğraması nəticəsində meydana gəldiyindən, habelə bir sıra konvergent hadisələrə malik olduğundan ($u > i$, $b > v$ və s.) müəyyən bir ləhcənin təsir dairəsində olan şivələrdə başqa ləhcə üçün səciyyəvi olan əlamətlərə də rast gəlinir. Konkret bir ləhcənin daxilində belə dil xüsusiyyətləri adacıqlar şəklində təzahür edir.

Azərbaycan dili şivələrində elə hadisələrə də təsadüf edilir ki, bunlar yalnız bir ləhcənin deyil, müxtəlif ləhcələrin təsir

dairəsində olan şivələrdə yayılır. Məsələn, *a* səsinin *ə*, *e* səslərinə (*qərdeş*, *qeyçi*), *u* səsinin *ı* səsinə (*bi*, *vır*) keçməsi, söz sonunda labiallaşma (*pambuğ*, *qarğu*, *bacun*) və delabiallaşma (*quzi*, *süri*) hadisələri həm şimal-şərq, həm də cənub ləhcələrində mövcuddur. Belə vəziyyət bəzi dialektoloqları çaşdırır. B.İbrahimovun Qubadlı rayonu şivələrindəki *a > ə* hadisəsini (*qəpi*, *qərə*) şərq xüsusiyyəti hesab etməsi (91, s.51-52) nə dilçilik, nə də coğrafiya baxımından özünü doğrultmur. Göstərilən arealda şərq xüsusiyyəti hesab olunan dil faktı cənub ləhcəsinin əlamətidir. *a > ə* hadisəsi cənub ləhcəsində daha geniş yayılmışdır, Qubadlı rayonu şivələri isə cənub ləhcəsi ilə qərb ləhcəsinin sərhədində yerləşir, bu şivələrin şərq şivələri ilə əlaqəsi yoxdur.

Bütün bunları nəzərə almaqla Azərbaycan dilinin şivələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Şimal-şərq ləhcəsi. Bu ləhcə Kür çayından şimaldakı ərazinin şimal-şərq hissəsinin Bakı-Şamaxı, Muğan, Quba-Xaçmaz, Dərbənd regionlarının şivələrini əhatə edir. Şimal-şərq ləhcəsi üç şivə qrupuna ayrılır: 1) Bakı-Şamaxı; 2) Quba-Xaçmaz; 3) Dərbənd.

Qərb ləhcəsi. Bu ləhcə Azərbaycanın Kür və Araz çayları arasındakı ərazisinin Gəncə-Qarabağ, Qazax-Şəmkir, Gədəbəy-Daşkəsən regionlarının və Gürcüstanın Borçalı regionunun şivələrini əhatə edir. Ermənistan Respublikası üzrə keçmiş Göyçə, Pəmbək (Böyük Qarakilsə, Hamamlı) mahalları və Dağ Borçalısı azərbaycanlılarının şivələri də bu ləhcəyə aiddir. Qərb ləhcəsi üç şivə qrupuna bölünür: 1) Qarabağ; 2) Qazax-Borçalı; 3) Ayrım şivəsi (Gədəbəy və Daşkəsən rayonlarının ərazisində).

Cənub ləhcəsi. Bu ləhcə tarixi-coğrafi baxımdan Cənubi Azərbaycan, Naxçıvan, İrəvan və Lənkəran regionlarının şivələrini əhatə edir. Cənub ləhcəsində bir neçə şivə qrupu fərq-

lənir: 1) Təbriz; 2) Ərdəbil; 3) Zəncan; 4) Urmiya; 5) Naxçıvan və s.

Şimal-qərb şivələri qrupu. Qarışıq tipli şimal-qərb şivələri Şəki-Zaqatala regionunun şivələrini əhatə edir.

Kür çayından şimalda Ağdaş, Göyçay, Ucar, Zərdab rayonlarının ərazilərində, cənub-şərqdə Cəlilabad, Biləsuvar rayonlarının ərazilərində, nisbətən cənub-qərbdə Araz çayından şimalda Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı rayonlarının ərazilərində əsas ləhcələr arasındakı *keçid (aralıq)* şivələr yerləşir.

Dialekt xüsusiyyətləri baxımından qarışıq xarakterdə olan **şimal-qərb şivələri** (Şəki, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən) əsas etibarilə yerli əhalinin şivələri ilə gəlmələrin dialektinin əlaqəsi nəticəsində formalaşmışdır. Bu şivələr bir sıra yerli əlamətlərlə yanaşı (şimal xüsusiyyətləri, spesifik intonasiya, substrat elementlər) Azərbaycan dilinin qərb və cənub ləhcələri üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərə də malikdir. Bu şivələr fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri baxımından qarışıq xarakterdə olduğundan dildə xüsusi ləhcə əmələ gətirmir.

Şimal-qərb şivələrini səciyyələndirən fonetik, qrammatik, leksik xüsusiyyətlər aşağıdakılardır.

1. Dilarxası n_l (vəlyar n_l) samitinin qismən saxlanması: *ütun_l*, *ütun_l uz*, *cavansın_l iz*, *man_l a*, *san_l a*, *gəlcəsın_l iz*, *gessan_l iz*, *donquz* (Ş), *qon_l ax*, *özün_l a*, *dison_l* (Oğ.), *dənqiz*, *donğuz* (Q.), *götürərdin_l iz* (Zaq.).

2. Dilarxası burun sonoru n_l -nin tələffüzdən çıxması nəticəsində saitlərin burun variantlarının əmələ gəlməsi: *gözüü*, *də-dä:*, *əlü*, *özü:z*, *didī:z*, *gəlsā:z*.

3. Sözün birinci hecasında açıq ə saitinin yarımqapalı e saitinə keçidi: *et*, *ses*, *tezə* (Ş., Q.), *gəlin* (Ş., Q., Zaq.), *dedə*, *tezə* (Oğ.), *men*, *sen* (Q., Zaq., Bal.).

Bu xüsusiyyət şimal-şərq ləhcəsinin Bakı, Quba, Dərbənd şivələrində geniş yayılmışdır.

4. Yarımqapalı *e* saitinin qapalı *i* saitinə keçidi: *di*, *yi*, *giy*.

Belə səs dəyişməsi Bakı, Quba, Dərbənd şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətidir.

5. Saitlərin dəyişməsində qalınlaşma hadisəsinin olması.

ə>a: *qavır*, *xavar* (Ş.), *dars* (Zaq.), *k_l ant<kənd* (Q.), *saburlu* (Bal.).

ü>u: *supurqa* (Zaq.), *qun*, *uçun* (Bal.), *qul<gül*, *tuşman* (Q.), *şurfa*, *zulmat* (Ş.).

ö>o: *qoq*, *qoqartı*, *xorak_l* (Q.), *qoq*, *oz* (Bal.), *kohna* (Zaq.).

6. Saitlər ahənginin pozulmasında incə saitlərdən sonra qalın saitlərin gəlməsinin yayılması: *gəlmax*, *gidax*, *disax*, *diməlisüz*.

7. Dilortası *k* samitinin yerinə dilarxası *k_l* samitinin işlənməsi: *k_l or*, *k_l ol*, *k_l omur*, *inak_l* (Zaq., Q.).

8. Dilortası *g* səsinin dilarxası *q* səsinə keçidi: *qoq*, *qoqartı*, *qormax*, *qöz* (Q.), *qun//qün*, *qördi* (Zaq.), *qun*, *qoqarmışdı* (Bal.-Kərəkli).

g>q hadisəsi Dərbənd və ayrım şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir.

9. Söz ortasında *y>v* uyğunluğunun olması: *güvərçin* (Oğ.-Baş Daşağıl, Muxas), *qövərti*, *qövərçin* (Q.-Güllük), *həviş < höyüş* (Q.-İlisu).

Söz ortasında *y>v* uyğunluğu Azərbaycan dilinin cənub şivələrinə, qismən isə onlarla qonşu şivələrə xas olan bir xüsusiyyətdir. Bu hadisəyə Təbriz, Zəncan, Naxçıvan qrupu, Lerik, İmişli, Cəbrayıl şivələrində təsadüf edilmişdir.

10. Söz ortasında saitlər arasında kipləşən *b* samitinin novlu *v* samitinə keçidi: *bava, çovan, qavıx* (Ş., Oğ., Zaq., Bal.).

11. Çoxhecalı sözlərin sonunda həm cingiltili *b*, həm də kar *p, f* samitlərinin işlənməsi: *corab* (Bal., Zaq., Q.), *corap // coraf* (Zaq., Oğ.), *coraf, boşqaf, alıf, gəlif* (Ş.).

12. Zaqatala-Qax şivələrində alınma sözlərdə novlu *f* samitinin kipləşən *p* samitinə keçidi: *pəhlə, Patma, telpun*.

13. Söz ortasında və söz sonunda qovuşuq *c* samitinin novlu *j* samitinə keçidi: *bajı, gejë, qoja, aj, saj* (Oğ., Ş., Bal.).

14. *Mən, sən* əvəzliliklərinin yönlük halda *mağa, sağa* (Zaq., Q.), *manı a, sanı a* (Bal., Zaq., Q., Ş.), *mā:, sā:* (Ş., Oğ.), *mə:, sə:* (Ş., Qəb.) formalarında işlənməsi.

15. *Ho, hu, habu/habi, həblə* işarə əvəzliliklərinin işlənməsi.

16. Nəqli keçmiş zamanın üçüncü şəxsində *-itdi; -ıfıdı; -ıbdı; -ıpdı* şəkilçilərinin işlənməsi: *alıtdı, gəlirdi* (Ş., Oğ., Zaq.), *alıfıdı, gəlirdi* (Ş., Oğ., Zaq., Bal.), *alıbdı, gəlirdi* (Bal., Zaq., Q., Qəb.), *alıpdı, gəlirdi* (Zaq., Q., Qəb.).

Nəqli keçmiş zamanın üçüncü şəxsində özünü göstərən *-itdi* forması Quba, Qusar, Xaçmaz, Dərbənd, Tabasaran şivələrində və Cənubi Azərbaycanın Səlməs və Sofiyan şivələrində işlənir.

18. İndiki zamanda *-a (-ə) durur* analitik formasının olması: *baxa durur, qaynıya durur* (Q.).

İndiki zamanda *-a (-ə) dur* forması Dərbəndin bəzi kənd şivələrində də işlənir.

18. İndiki zamanda *-ıy, -iy, -uy, -üy* şəkilçisinin olması: *alıy, gəliy, duruy, görüy* (Q., Ş.).

-ıy, -iy -uy, -üy şəkilçisi cənubda daha geniş ərazinin şivələrində yayılmışdır (Ərdəbil, Astara, Təbriz, Səlməs, Lerik,

Yardımlı, Cəlilabad, Zəngilan-Vejnəli, Dərə Gilətağ, Şərur-Qarabağlar k.).

19. İndiki zamanın ikinci şəxsində *-ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçisinin *r* səsi düşmüş formasının (*-ı, -i, -u, -ü*) işlənməsi: *gəli-sən, gəlū:suz, görüsən* (Ş.).

Bu xüsusiyyət əsas etibarilə Cənubi Azərbaycan (Təbriz, Səlmas), Ordubad, Zəngilan, Lənkəran şivələrində mövcuddur.

20. *Ya* bölüşdürmə bağlayıcısının inkarlıq bildirməsi: *–Ya yazır, ya oxuyur* (“Nə yazır, nə oxuyur”).

Bu xüsusiyyət Quba, Xaçmaz, Dərbənd şivələrində də var.

21. İkinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfinin mənsubiyyət şəkilçisiz işlənməsi: *baş ağrı, qolxoz idarə* (Zaq., Q.).

22. Leksik tərkibdə *tabun* “tayfa, nəsil”, *marxal* “qar uçuqunu”, *çəmirə* “duman, çən”, *ləmbə* “keçilməz kolluq, cəngəllik”, *palankeş* “aşsüzən” kimi spesifik sözlərlə yanaşı şimal-şərq şivələrində yayılan *gimgə* “camaatın söhbət üçün yığıldığı yer”, qərb şivələri üçün səciyyəvi olan *mama* “bibi”, *fizillix* “sıx kolluq”, *balatı* “xəmir mayası”, *bölmə* “nəlbəki”, cənub şivələri ilə uyğun gələn *əmə* “bibi” (Təbriz, Naxçıvan şivələrində: *əmmə*), *zirə* (Ş.-Oxud) “nəlbəki” (Ərdəbil şivəsində: *zir//zirə*, Naxçıvan qrupu və Yardımlı şivələrində: *zir*), *noruza* (Ş.) “novruzgülü” (Cənubi Azərbaycan şivələrində: *no:ruzi*), *qıtmur* (Ş.) “xəsis” (Təbriz şivəsində *qıtmur*, Naxçıvan şivəsində *qıtmir*) sözlərinin işlənməsi.

Şimal-qərb şivələrində dialekt xüsusiyyətlərinin kəmiyyətə çoxluğu həmin şivələrin qarışıq xarakterdə olmasının bir əlamətidir. Digər tərəfdən, göstərilən arealda saitlərin burun variantlarının işlənməsi də bu şivələrin qarışıq xarakterdə olmasının mühüm göstəricisidir. Faktlar göstərir ki, velyar *n₁* səsinin

düşməsi nəticəsində saitlərin burun variantlarının yaranması başlıca olaraq qərb ləhcəsi ilə digər ləhcələrin (şimal-şərq və cənub) sərhədində yerləşən şivələrdə özünü göstərir. Saitlərin burun variantlarının şimal-qərbdə Şəki, Oğuz, Ağdaş, Qax, Zaqatala şivələrində, qərb ləhcəsindən nisbətən cənubda və bu ləhcənin cənub sərhədlərində Naxçıvan qrupu, Zəngilan, Cəbrayıl, Qubadlı, Füzuli (Qarabulaq) şivələrində işləndiyi məlumdur. Burun saitləri Meğri və Qarakilsə (Sisyan) şivələrində də qeydə alınmışdır.

Qarışıq tipli şimal-qərb şivələrini aralıq şivələrdən fərqləndirən cəhət onların ərazi cəhətdən əlaqədə olmadığı şivələrin (cənub ləhcəsinin) təsirinə məruz qalması və qismən Qafqaz dil mühitində yerləşməsidir. Qax-Zaqatala və Balakən şivələrində saitlərin qalınlaşması tipli fonetik hadisə qumuq, qaraçay-bal-kar, Krım-tatar, qaqauz və karaim dillərində də var (240, s.11-12; 201, s. 218, 233).

Xəzərətəfi və Qaradənizətəfi türk dillərində saitlərin qalınlaşmasındakı rəngarəngliyə, qalınlaşmış və incə saitlərin paralel şəkildə mövcudluğuna, Qafqaz türk dillərinin ərazicə yaxın və uzaq dialektlərində bu fonetik hadisənin dağınıqlığına əsaslanan N.Z.Hacıyeva bu xüsusiyyəti həmin ərazilərdəki mürəkkəb miqrasiya prosesləri ilə əlaqələndirir (240, s.13).

Zaqatala-Qax şivələrindəki $k > k_l$ hadisəsi də (k_l *omak_l*, *inak_l*, *k_l işi*) Qafqaz dilləri qrupuna daxil olan substrat əlamətidir (9, s.110).

Dialektlər üzərindəki müşahidələr göstərir ki, dialekt hadisələrinin yerləşməsindəki qeyri-müəyyənlik və rəngarənglik bu ərazilərin nisbətən sonrakı məskun rayonlarını göstərir (335, s.471).

Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrində dilin müxtəlif səviyyələrinə məxsus izoqlosların dağınıqlığı və rəngarəngliyi müəyyən dərəcədə əhalinin köçməsi ilə əlaqədar olmuşdur. A.Hüseynov Şəki şivəsindəki *j*-laşmadan (*c>j*) danışarkən yazır ki, bu hadisə “Qarabağdan Şəki ərazisinə köçmüş və yerlilərlə qarışmış əhali hissəsinin dialekt əlamətidir – keçmiş etnik qrupun dilindəki kontaminasiya hadisəsidir” (86, s.28). Şəki, Qax-Zaqatala, Dərbənd-Tabasaran və Quba şivələrində cənub ləhcəsinə aid bəzi əlamətlərin özünü göstərməsi tarixən olmuş miqrasiyaların – Azərbaycanın cənub hissəsindən köçürülmüş əhalinin təsiri nəticəsində şimalda olan izləridir və tarix etibarilə sonrakı təbəqədir.

Tarixi məlumatlar göstərir ki, Azərbaycanda əhalinin miqrasiya nəticəsində qaynayıb-qarışması prosesi güclü olmuşdur. Ayrı-ayrı tayfaların yerləşməsində sabitlik olsa da, tarixi-siyasi səbəblər üzündən bu bəzən pozulurdu. Həm də eyni tayfanın miqrasiyası bir dəfə yox, təkrar-təkrar baş vermişdir. Məsələn, Elxanlılar dövründə Orta Asiyadan Azərbaycana köçürülmüş qacar, əfşar, padar, çobani, cəlairi və s. tayfalar, əsas etibarilə Azərbaycanın cənub hissəsində, habelə Gəncə, Şirvan vilayətlərində və Muğanda yerləşmişdi (26, s.208). Böyük tayfalardan olan cavanşirlərin, ağqoyunluların və qaraqoyunluların da Elxanlılar zamanında Türküstandan gəlmiş olduqları ehtimal olunur (447, s.103-104). Qaraqoyunlu tayfası ağqoyunlulara məğlub olduqdan sonra Xorasana gedir. Ağqoyunlular Azərbaycanın orta hissələrində, xüsusilə Xoy və Alincak məntəqələrində yerləşirlər. Əfşar tayfası ağqoyunlular dövründə daima Mərkəzi və Qərbi Azərbaycanda qalır. XVI əsrdə hakimiyyət Səfəvilərin əlinə keçdiyi vaxtda türkmən tayfaları hər yerdə hakim olur. Ərdəbil və Muğan tərəflərdə yaşayan ustaclı, şamlı,

təkəli, baharlı, dulkadır, əfşar, qacar və varsaq tayfaları şeyxlərin qızılbaş ordusunu təşkil edirdilər. Səfəvilər dövründə “Otuz iki cavanşir” adlanan cavanşir tayfası Şirvanda, Qarabağda, hamaslı, musullu, qırxlı (əfşarların bir qolu), bayat tayfaları Dərbənddə, əspərli Ərdəbil və Sərabda, qazaqlar Axısqada, alpavut tayfaları Şirvanda yerləşmişdi (447, s.111-112). XVII əsrdə Şirvan bəylərbəyliyinə daxil olan bir vilayət – Şamaxının cənub-qərbindəki ərazi – Alpaut adlanırdı (349, s.124). XVI əsrin birinci yarısında İrəvan və Naxçıvan ustacılı adlı qızılbaş tayfasının yaşayış yeri idi. I İsmayılın ölümündən sonra bu tayfa oradan çıxarılır, Çuxursəddə rumlu tayfası yerləşir (415, s.114). XVII əsrdə Kürün cənub sahilində Tərtər və Araz çaylarının arasında cavanşir (otuziki) tayfaları yerləşmişdi. Qarabağ bəylərbəyliyinə məxsus olan həmin ərazi cavanşir adlanırdı (349, s.123). Şah Sultan Hüseyn 1705-1706-cı illərdə İrəvan ətrafında yaşayan bayatların üç yüzə yaxın ailəsini Makuya gətirir (45, s.25). Nadir şah Qarabağda yerləşən cavanşirlər, otuzikilər və kəbirli tayfalarını Xorasana (26, s.341), əfşarları və qızılbaşları Əfqanıstana (216, s.304) köçürür. Nadir şahın ölümündən sonra Qarabağdan Xorasana köçürülmüş cavanşir tayfası və başqa ellər yenidən öz vətənlərinə – Qarabağa qayıdır və Pənah xanın hakimiyyətinə tabe olurlar (126, s.14-15).

Xalqın etnik tərkibinə aid olan bir sıra tayfaların yeri qədimdən sabit olmuşdur; bu tayfalar və onların başçıları xanlıqların yaradılmasında mühüm rol oynamışdılar. Cavanşir elinin sarıcalı oymağı Qarabağ xanlığının (126, s.13-14), qaradağlılar Qaradağ xanlığının, dünbülü tayfası Təbriz və Xoy xanlığının, cavanşir tayfasının müqəddəm qolu Marağa xanlığının, şahsevənlər Ərdəbil xanlığının, bayatlar Maku xanlığının, şəqaqi tayfası Sərab xanlığının əsasını qoymuşdu (45, s.20-26).

Tayfaların yerdəyişməsi Azərbaycanın şimal hissəsinin Rusiya tərkibinə qatılması dövründə də baş vermişdir. 1826-1828-ci illərdə Rusiya-İran müharibələri vaxtı Göyçə gölü ətrafında yaşayan qarapapaqlar Urmiya gölünün cənub sahilinə və Türkiyənin Qars vilayətinə köçürlər (216, s.360-361, 432-433). Hazırda İranın şimal-qərb sərhəd rayonlarında yaşayan qaradağlılar qarışıq qrup olmaqla 1804-1813 və 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibələri vaxtı Zaqafqaziyadan köçənlərin nəsiləridir (216, s.361). İrəvanda olan kəngərli və qacar tayfaları 1803-1806-cı illərdə Qars tərəfə mühacirət etsələr də, təkrar geri qayıtılır. Gəncə ətrafından Qazax şəmsəddinli və imrəli, Qarabağdan emirli (eymirli) tayfaları Cənubi Azərbaycana köçürlər. Cəbrail tayfasından çələbiyanlı və yusfanlı qolları Arazın cənubuna gədir. Gedənlərin bir çoxu bir müddət sonra geri dönür. O zaman Arazdan cənuba keçən tayfalardan Təbriz, Maku və Ərdəbildə qalanlar olmuşdur. Təbrizdə qarabağlıların, şirvanlıların və ordubadlıların məhəllələri var (447, s.115-116).

XIX əsrin əvvəlində Azərbaycanın cənub hissəsinin Xoy mahalından şimaldakı ərazisinin müxtəlif yerlərinə, xüsusən keçmiş Nuxa nahiyəsinə əhalinin köçməsi barədə Məhəmməd həsən Vəlilinin (Baharlının) bir qeydi diqqəti cəlb edir. O yazır: “Şəqaqlar (şəfəqlər) ilk əvvəl İran Azərbaycanında, onun Xoy və Sərab mahallarında oturmuşdılar. Ruslar Azərbaycanı istila edərkən, 1804-cü ildən sonra şəqaq qəbiləsindən olan Xoy xanı Cəfər qulu xan çar təbəəligini qəbul edüb, öz xanlığını tərk etmişdi. O zaman şəqaqlardan bir qismi onun dalınca gəlib cənub Sisyanoftə tərəfindən Azərbaycanın müxtəlif yerlərində, xüsusən Nuxa nahiyəsində sakin edilmişdilər. Şəqaqlar özlərindən yadigar olaraq Cəfər qulu xanın adına “Cəfərabad” adlı

kəndlər və vətənlərinin yadigarına “Xoy” kəndi buraqmışlar. Bu kəndlər zildəki məhəllərdə vəqədir:

Nuxa qəzasında: Cəfərabad kəndi (2) və “Nuxa” şəhəri (no-xoy kəlməsindən)

Quba qəzasında: Cəfərabad

Cəbrayıl qəzasında: Cəfərabad

Cavanşir qəzasında: Xoy” (30, s.75-76).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Nuxa oykoniminin mənşəyi haqqında M.Vəlilinin (Baharlının) mülahizəsi, yəni Nuxa adının cənubdakı Xoy şəhərinin adı ilə əlaqədar olaraq meydana çıxması barədəki fikir fonetik dəyişikliklər baxımından inandırıcı görünür: *Noxoy* (“Yeni Xoy”) > *Noxa* > *Nuxa*. Belə bir fakt da diqqəti cəlb edir ki, Oğuz rayonu şivələrində Nuxa adı *Noxa* kimi tələffüz edilir (264, s.13). Prof. N.İ.Aşmarin “Nuxa şəhəri türk xalq şivələrinə ümumi bir nəzər” (1926) əsərində Nuxa şəhərinin adının yerli şivədə *Nuxi* kimi tələffüz olduğunu müşahidə etmişdir (193, s.3). Bu oykonim A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” və M.F.Axundzadənin “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” əsərlərində *Nuxu* şəklindədir.

Əhalinin miqrasiyası XIX əsrin axırları XX əsrin əvvəllərində də olmuşdur. Məsələn, Türkiyənin Zilə qəzasındakı tərəkəmələrin bir qismi Şimali Azərbaycanın Qıraxdın (Cəbrayıl) şəhərindən və Şuşa qalasından köçmüşlər. Zilə tərəkəmələri bura Batum-Rizə tərəfdən 1893-cü il müharibələri vaxtı və ondan sonrakı tarixlərdə bir neçə dəfə (1897-1913) gəldiklərini söyləyirlər. Zilə yerliləri onları sadəcə olaraq “papaxlı” adlandırırlar (430, s.46).

Azərbaycan dili şivələrinin təsnifatı problemi. Azərbaycan dili şivələrinin təsnifatı dilçiliyin mürəkkəb məsələlərindən biridir. Bu problemin öyrənilməsinin müəyyən tarixi var. Hələ-

lik bizə məlum olduğuna görə, Azərbaycan dilində müxtəlif şivələrin olduğunu ilk dəfə görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli müəyyənləşdirmişdir. Onun fikrinə görə, Azərbaycan türklərinin danışdığı dilin dörd cür şivəsi mövcuddur: “Qarabağ və Qazax əhalisi bir cürə, Şəki xalqı özgə bir cürə, Şirvan, Salyan, Bakı və Quba adamları başqa bir sayaqda, İrəvan, Naxçıvan, Təbriz, Xoy, Maku vilayətlərinin əhalisi qeyri bir şivə üzrə danışırlar” (99, s.77).

M.Fuad Köprülü Şimali və Cənubi Azərbaycanda Şəki (Nuxa), Bakı, Gəncə, Qarabağ, Təbriz, Ərdəbil, Urmiya və s. kimi şivələr olduğunu qeyd etmişdir (442, s.121). Sürəyya Talıbxanbəyli isə “Qarabağ-İstanbul şivələrinin sövtiyyat cəhətindən müqayisəsi” (1933) adlı məqaləsində Azərbaycan Respublikası ərazisindəki şivələri belə fərqləndirmişdir: Bakı, Gəncə və Qarabağ (Şuşa), Şamaxı, Nuxa, Qazax, Naxçıvan, Salyan və Lənkəran (443, s.24).

Göründüyü kimi, F.Köçərli, M.F.Köprülü Azərbaycan dilinin bütün şivələrini, S.Talıbxanbəyli isə yalnız Azərbaycan Respublikası ərazisindəki şivələri müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Ümumiyyətlə, bu bölgülər Azərbaycan dili şivələrini bütünlüklə əhatə etməsə də, müxtəlif şivələrin yerləşdiyi areallar əsasən düzgün müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan dili şivələrinin təsnifatı ilə ardıcıl olaraq M.Şirəliyev məşğul olmuşdur. Onun bölgüsündə diqqəti cəlb edən başlıca cəhət şivələrin coğrafi baxımdan qruplaşdırılmasıdır. M.Şirəliyev ilk təsnifatında (1941) Azərbaycan dili şivələrini beş qrupa ayırmışdır: 1. Şərq qrupu dialektləri (Quba, Dərbənd, Bakı, Şamaxı, Salyan, Lənkəran); 2. Qərb qrupu dialektləri (Qazax, Borçalı, ayrım); 3. Şimal qrupu dialektləri (Nuxa, Zaqatala, Qutqaşen); 4. Cənub qrupu dialektləri (Yerevan, Nax-

çıvan, Ordubad); 5. Orta qrup dialektləri (Kirovabad, Qarabağ) (399).

Müəllif sonralar bu təsnifatın üzərinə dönə-dönə qayıtmış, onu təkmilləşdirmişdir. O, 1947-ci ildə nəşr etdirdiyi məqaləsində həmin bölgünü saxlayır, lakin “orta qrup dialektləri” əvəzinə “mərkəz qrupu dialektləri” ifadəsini işlədir (400, s.431). M.Şirəliyev sonrakı tədqiqatında Azərbaycan dilində dörd dialekt qrupu fərqləndirir: I. Şərq qrupu: Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri, Salyan, Lənkəran şivələri və s. II. Qərb qrupu: Qazax, Gəncə, Qarabağ dialektləri, Borçalı, ayırım şivələri və s. III. Şimal qrupu: Nuxa dialekti, Zaqatala, Vartaşen, Qutqaşen şivələri və s. IV. Cənub qrupu: Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Ərdəbil dialektləri və Noraşen, Şahbuz şivələri və s. (401, s.14).

Bu təsnifatdakı əsas yenilik “orta qrupu” ləğv edib buradakı Gəncə və Qarabağ şivələrini qərb qrupuna aid etmək olmuşdur. Bundan başqa, bu bölgədə Dərbənd və Yerevan şivələri təsnifatdan çıxarılır, bir sıra yeni şivələr (Təbriz, Ərdəbil, Noraşen, Şahbuz, Vartaşen) müvafiq dialekt qruplarına daxil edilir.

M.Şirəliyevin “Dilin dialekt üzvlənməsi problemi” (1960) adlı məqaləsində isə Azərbaycan dilinin şivələri dörd dialekt qrupunda və üç keçid şivədə qruplaşdırılır:

I. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin şərq qrupu Quba, Bakı, Şamaxı dialektlərini, Muğan, Lənkəran şivələrini əhatə edir.

II. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupu Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektlərini və ayırım şivəsini əhatə edir.

III. Şimal qrupu Nuxa dialektindən və Zaqatala-Qax şivəsindən ibarətdir.

IV. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin cənub qrupu Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektlərini və Yerevan şivəsini əhatə edir.

Keçid şivələr: 1) Şərq və qərb dialekt qruplarının xüsusiyyətlərini birləşdirən Göyçay şivəsi; 2) Şimal və şərq dialekt qruplarının xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən Ağdaş şivəsi; 3) Azərbaycan dialektlərinin cənub və qərb xüsusiyyətlərini birləşdirən Cəbrayıl şivəsi (402, s.98).

Bundan sonra M.Şirəliyevin təsnifatı əsasən sabitləşir, ayrı-ayrı dialekt qruplarının tərkibi dəyişmir, lakin keçid şivələr məsələsi bir qədər mübahisəli qalır. O, “Azərbaycan dialektologiyası” əsərinin ikinci nəşrində keçid şivələri atmış, 4 dialekt qrupu saxlamışdır (152, s.16-17), özünün son tədqiqatında isə Azərbaycan dilində üç keçid şivənin – Göyçay, Ağdaş və Cəbrayıl keçid şivələrinin olduğunu bir daha qeyd etmişdir (410, s.6).

M.Şirəliyevin dilin dialekt bölünməsinə həsr olunmuş “Dil və dialekt problemi haqqında” (1963) məqaləsində müxtəlif dialekt qruplarına daxil olan bəzi dialekt və şivələrin səciyyəvi xüsusiyyətləri verilir. O, dialekt və şivələrin şərq qrupundan Quba dialektinin və Lənkəran şivəsinin, qərb qrupundan Qazax dialektinin və ayırım şivəsinin, şimal qrupundan Nuxa dialektinin və Zaqatala-Qax şivəsinin, keçid şivələrdən Göyçay və Cəbrayıl şivələrinin fərqləndirici əlamətlərini göstərmişdir (403, s.34-40).

Azərbaycan dilinin dialektləri R.Rüstəmov tərəfindən də təsnif edilmişdir. O, 1953-cü ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan dialektologiyası proqramı”nda dialektləri dörd qrupa bölür: 1. Şimal (Nuxa, Qutqaşen, Zaqatala və s.); 2. Şərq (Bakı, Şamaxı, Quba, Salyan, Lənkəran və s.); 3. Qərb (Qazax, ayırım, Gəncə,

Qarabağ və s.); 4) Cənub (Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Ərdəbil və s.).

R.Rüstəmov ilk dəfə olaraq Azərbaycan dili şivələrinin şərq, şimal və qərb qrupları arasında keçid təşkil edən şivələri də (Ağdaş, Göyçay və s.) müəyyənləşdirir (14, s.11). M.Şirəliyev öz təsnifatını təkmilləşdirərkən R.Rüstəmovun bölgüsündən də istifadə etmişdir.

Azərbaycan dili şivələrinin təsnifi məsələsinə A.Hüseynov da öz münasibətini bildirmişdir. O, əvvəlcə bu fikirdə olmuşdur ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində “Azərbaycan dilinin iki böyük ləhcəsindən bəhs etmək mümkündür. Bu ləhcələrdən birində qırpaq tipli dil ünsürlərinin qalıqları, digər ləhcədə oğuz tipli dil sistemi əlamətlərinin qalıqları daha çox nəzərə çarpır. Birinci ləhcə Şərq və əsasən Şimal qruplarını, ikinci ləhcə əsasən Qərb və Cənub qruplarını əhatə edir” (84, s.114). Müəllif “Azərbaycan dialektologiyası” əsərinin təkmilləşdirilmiş nəşrində Azərbaycan dilinin üç ləhcəsinin adını çəkir: şərq ləhcəsi, qərb ləhcəsi, cənub ləhcəsi (86, s.43, 57). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan dialektologiyasının bir sıra məsələləri ilə əlaqədar A.Hüseynovun mülahizələri doğrudur və o, Azərbaycan dilində üç əsas ləhcənin olduğunu düzgün müəyyənləşdirmişdir.

Azərbaycan dili şivələrinin M.Şirəliyev tərəfindən verilmiş təsnifatı vaxtilə bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən (M.Hüseynzadə, İ.Abdullayev, A.Hüseynov) tənqid olunsada, müəllif öz fikirlərində əsaslı bir dəyişiklik etməmiş, həmin bölgü türko-logiyada yayılmışdır. M.Şirəliyevin təsnifatı Azərbaycan dilçiliyinin inkişafının müəyyən bir mərhələsi üçün məqbul sayıla bilər, bütünlükdə isə bu bölgü dilin dialekt üzvlənməsinin müəyyənləşdirilməsi baxımından bir sıra qüsurlara malikdir. Bu

qüsurlardan biri budur ki, M.Şirəliyev Azərbaycan Respublikası ərazisində üç dialekt qrupu göstərdiyi halda, şivələrin cənub qrupuna Cənubi Azərbaycandan yalnız Təbriz dialektini daxil edir. Bu məsələ Azərbaycan dilçiliyində haqlı etirazlar doğursa da, nəticə olaraq şivələrin cənub qrupuna Təbriz dialektindən başqa heç bir şivə aid edilmir, sovet dövründə Cənubi Azərbaycanla əlaqənin zəifliyi (və ya olmaması), cənub şivələri üzərində canlı müşahidənin aparılmaması təsnifat müəllifinin əlində əsasə çevrilir. Xalqın tarixini nəzər aldıqda Cənubi Azərbaycanla bizim əlaqəmiz ancaq müəyyən məhdud zamanda zəif olmuşdur. Ümumiyyətlə isə tarixi, mədəni əlaqə həmişə davam etmişdir.

Dialektlərin yaranması bu günün məsələsi deyil, dialekt tarixi kateqoriyadır. Cənubi Azərbaycanda yayılmış olan müxtəlif şivələr barədə ümumi təsəvvür yaratmaq üçün əldə kifayət qədər elmi dəlillər və dil faktları mövcuddur. Birincisi, Azərbaycan Respublikası ərazisində Cənubi Azərbaycandan köçmüş xeyli miqdarda əhali yaşayır ki, onların şivəsi üzərində müşahidə aparıb lazımı dialektoloji material əldə etmək olar. İkincisi, K.Foyun, T.Kovalskinin, V.Monteilin, H.Ritterin, G.Dörferin, A.Dilaçarın, M.Əmirpurun və başqalarının tədqiqatlarında İran ərazisindəki Azərbaycan dili şivələri barədə xeyli fakt aşkara çıxarılmışdır. Bütün bunlar Azərbaycan dilinin cənub şivələri barədə təsəvvürü genişləndirməyə imkan verir.

A.Dilaçar Azərbaycan dili şivələrini iki böyük qrupa ayırır: şimali azəricənin ləhcələri, cənubi azəricənin ləhcələri.

Şimali azəricənin ləhcələri:

1. Şərq qrupu: Quba, Dərbənd (Dağıstan), Bakı, Şamaxı (Şirvan), Salyan, Muğan, Lənkəran.
2. Qərb qrupu: Qazax, Borçalı, Gəncə, Qarabağ (Şuşa).

3. Şimal qrupu: Nuxa, Zaqatala-Qax, Muğan, Qutqaşen.
4. Cənub qrupu: İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Qarapapax.
5. Keçid ağızları: Göyçay, Ağdaş, Cəbrayıl.

Cənubi azəricənin ləhcələri:

1. Mərkəzdə: Təbriz, Marağa, Türkmənçay.
2. Şimalda: Mərənd, Əhər.
3. Şimal-qərbdə: Xoy, Maku.
4. Şimal-şərqdə: Bəkrabad, Bəcərvan.
5. Şərqdə: Ərdəbil (Savalan), Xalxal.
6. Cənub-şərqdə: Zəncan (Xamsə).
7. Cənubda: Sayınqala, Sakiz.
8. Cənub-qərbdə: Soyuqbulaq, Sərdəst.
9. Qərbdə: Rezaiyə (Rumiyyə), Şahpur (427, s.91).

A.Dilaçarın təsnifində diqqəti cəlb edən cəhət Cənubi Azərbaycan şivələrini 9 qrupa ayırmasıdır. Bu bölgüdən aydın olur ki, Cənubi Azərbaycanda təkcə Təbriz dialekti yox, müxtəlif şivə qrupları mövcuddur. Əsas dil xüsusiyyətləri yaxın və ümumi olan müxtəlif şivə qruplarının mövcudluğu isə həmin arealda vahid bir ləhcənin (cənub ləhcəsinin) varlığına dəlalət edir. A.Dilaçara görə, “ən təmiz cənub azəricəsi Marağa şivəsidir” (427, s.91).

Mənuçehr Əmirpur Azərbaycan dili şivələrini 10 qrupa ayırır:

1. Şərq qrupu: Dərbənd, Quba, Şamaxı, Bakı, Salyan, Lənkəran.
2. Qərb qrupu: Qazax, ayrım, Borçalı.
3. Şimal qrupu: Zaqatala, Nuxa, Qutqaşen.
4. Cənub qrupu: Yerevan, Naxçıvan, Ordubad.
5. Mərkəz qrupu: Gəncə, Şuşa.

6. Şərqi Anadolu dialekti (Ərzurum).
7. Qaşqay və eynallı dialekti.
8. Şimali İraq dialekti.
9. Təbriz dialekti.
10. Rezaiyə gölü ətrafı dialekti (421, s.9-10).

Bu təsnifat göstərir ki, cənubda Azərbaycan dilinin təsir dairəsi genişdir. Azərbaycan dili dialektlərinin xüsusiyyətləri İranın cənub-qərbində (qaşqay, eynallı), İraqın şimalında (Kərkük) və Şərqi Anadoluda (Ərzurum) müşahidə edilir.

Azərbaycan dili şivələrinin mövcud bölgüləri içərisində geniş yayılmış təsnifat M.Şirəliyevə məxsusdur. Başqa bölgülərdə də M.Şirəliyevin XX əsrin 40-cı illərində və sonralar verdiyi təsnifatın təsiri özünü göstərir. Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, M.Şirəliyevin bölgüsünün qüsurlarından biri dilimizin şivələrini bütünlükdə əks etdirməməsidir. Onun təsnifatı əsasən Azərbaycan Respublikası ərazisindəki şivələri əhatə edir, başqa areallardakı şivələr isə bura ya daxil edilmir, ya da yarımçıq əks olunur. M.Şirəliyev 1941-ci ildə verdiyi təsnifatda Dərbənd şivəsinə yer verdiyi halda, sonralar bu şivəni bölgüdən çıxarır. Halbuki Dərbənd bölgəsində qədimdən azərbaycanlılar yaşayıb və onların şivəsi Azərbaycan dili şivələrinin şimal-şərq ləhcəsinə (M.Şirəliyevin bölgüsündəki şərq qrupuna) uyğun gəlir. Doğrudur, Dərbənd-Tabasaran şivələrini Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinə (əsasən, Zaqatala-Qax) yaxınlaşdırın əlamətlər də var: *ho*, *habu* işarə əvəzliliklərinin, *menin ata* tipli söz birləşmələrinin və s. işlənməsi. Ancaq bütünlükdə Dərbənd-Tabasaran şivələri əsas dil xüsusiyyətləri baxımından şimal-şərq şivələrinin təsir dairəsindədir.

Dərbənd şivəsinin təsnifatdan çıxarılması nəticə etibarilə şivələrin həm şərq, həm də şimal qrupları barədə yanlış tə-

səvvürün yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, şivələrin şimal qrupuna aid edilən xüsusiyyətlərin çoxu əsasən Dərbənd, qismən Quba, Bakı şivələrində yayılmışdır. Məsələn, $a > e$ səs dəyişməsi Bakı (148, s.21-22), Quba (139, s.40) və Dərbənd (məs.: *el, et, ekin, elli, demir, deniz, degirman, serin, tezə*) şivələri üçün səciyyəvi olduğu halda, nədənsə bu izoqlos şivələrin şimal qrupuna aid edilmişdir. $a > e$ hadisəsi şimal-şərq şivələrinin (Dərbənd, Quba, Bakı) mühüm əlamətidir. Təsadüfi deyil ki, M.Şirəliyev özü “Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri” əsərində $a > e$ hadisəsini şivələrin şimal qrupunu səciyyələndirən əlamətlər sırasından çıxarmışdır (410, s.8). *Ho, habu* işarə əvəzlilikləri də Dərbənd şivələrində işlənir. Nəqli keçmişin III şəxsində *-itdi, -itdi* şəkilçisinin, indiki zamanda *-a (-ə) durur* formasının, *menin ata* tipli söz birləşmələrinin işlənməsi də Dərbənd və Quba şivələrində nəzərə çarpır. Bunlardan başqa, Quba, Qusar, Xaçmaz şivələrində müşahidə edilən $o > u$ (*udun, çumağ, quşun*), $ö > ü$ (*gü-zəl, üküz, üzgə*) səs dəyişmələri (16, s.59, 63), Quba, Qusar, Xaçmaz, Dəvəçi, Bakı, Şamaxı, Muğan (Ağaməmmədli k.) şivələrində özünü göstərən *-adu, -ədü*, Quba, Qusar, Xaçmaz şivələrində müşahidə edilən *-a (-ə) var* indiki zaman formaları (16, s.157) Dərbənd-Tabasaran şivələrində daha qabarıqdır.

Bütün bunlarla yanaşı, Dərbənd şivəsinin özünə məxsus xüsusiyyətləri də var ki, bunlar istər şimal-şərq, istərsə də, şimal-qərb şivələri üçün o qədər də səciyyəvi deyildir. Dərbənd-Tabasaran şivələrinin spesifik xüsusiyyətləri həmin şivələri şimal-şərq ləhcəsinin daxilində ayrıca bir şivə qrupu kimi (Dərbənd qrupu) fərqləndirməyə imkan verir:

1. Mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxs təkində saitle bitən isimlərin *-v* şəkilçisini qəbul etməsi: *atuv, nəniüv, inegüv*.

2. *-lar, -lər* cəmlik şəkilçisinin fonetik dəyişikliyə uğraması nəticəsində *-la, -lə; -na, -nə; -ra, -rə* formalarının işlənməsi: *doxdurra, moşinnə* (Dər.-Muğartı), *gəlinnə* (Tab.-Zil), *uxusunla, gəlsinlə, çıxutdula* (Dər., Tab.), *aldilə, diyitdilə, səpəllə, gəlməlidilə, uxusala, gəlsələ* (Dər.).

3. Şəxs əvəzlilərinin III şəxs təkinin yönlük halda *oni-yə//uniyə* (<ona//una) formasının olması.

4. Şühudi keçmişin II şəxsində *-v* (tək), *-vuz, -vüz* (cəm) şəkilçilərinin işlənməsi: *alduv, gəldiiv, alduvuz, gəldiivüz* (Dər.-Bərəkey, Bilici, Dəliçoban).

5. Feilin xəbər şəklində analitik formaların işlənməsi.

Nəqli keçmişdə: *gələ olmişəm, gələ olmısan, gələ olutdu.*

İndiki zamanda: *gidə uladam, gidə uladsan, gidə uladu.*

6. Leksik tərkibdə *miras* “qohum”, *gülbəndi* “kəlağayı”, *yoğurt//yuğurt* “qatıq”, *qabağ* “alın” sözlərinin yayılması.

Fikrimizcə, şimal-şərq şivələrini səciyyələndirən xüsusiyyətlərin yayılma mərkəzlərindən biri Quba-Dərbənd bölgəsi olmuşdur. Deyilənlərə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, Dərbənd şivələri qrupunu Azərbaycan dilinin şimal-şərq şivələrindən təcrid etmək özünü heç cür doğrultmur. Təsadüfi deyil ki, A.Vəliyev və T.Əhmədov Dərbənd şivəsini Azərbaycan dili şivələrinin şərq qrupuna daxil edirlər (224, s.26; 55, s.104-105). R.Rüstəmov Tabasaran şivəsini Quba dialektinin müstəqil şivəsi (141, s.228), A.Vəliyev isə onu Dərbənd şivəsi ilə qumuq dili arasında yerləşən keçid şivə (224, s.26) hesab edir.

Şimal-qərb (Şəki, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən) şivələrinə aid edilən xüsusiyyətlərin bir çoxu, bir tərəfdən, həmin şivələrin dilimizin şimal şivələrinin (Dərbənd-Tabasaran) sərhədində yerləşməsi ilə əlaqədardır, digər tərəfdən həmin şivələrin tarixən qərb ləhcəsinin təsirinə uğraması ilə bağlıdır. Şimal-

qərb şivələrində qərb ləhcəsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri olan $b > v$ (*çovan, arava, qavıx*), $b > f$ (*xaraf, boşqaf, alıf*), $v > y$ (*döylət, öylad, kököy*), $c > j$ (*aji, baji, qoja*) hadisələrinə təsadüf olunması (93, s.45-47, 50) məhz bununla izah olunmalıdır. Şəki, Oğuz, Qax və Zaqatala şivələrində şimal və qərb xüsusiyyətlərindən başqa, qismən cənub şivələrinə məxsus əlamətlər də nəzərə çarpır: $e > ə$: *vər, əlçi, həyif* (Ş.), *həviş* (Q.); $o > a$: *av, savux, tavux, qavurma* (Q.); $-iy$ indiki zaman şəkilçisi: *alıy, biliy* (Q., Ş.); substrat təsirin izləri: $k > k_1$: *k_1 omur* (Q.), *k_1 omak_1, inak_1* (Zaq., Q.).

Şimal-qərb şivələrinin qarışıq tipdə olmasını göstərən izoqloslardan biri də nəqli keçmişin III şəxs təkində *-ıtdı; -ıbdı; -ıfdı; -ıpdı* formalarının işlənməsidir (16, s.155). Bu şəkilçilərin müxtəlif fonetik tərkibdə olması həmin əraziyə şimal (*-ıtdı*) və qərb (*-ıfdı*) şivələrinin təsiri ilə izah oluna bilər.

Dialekt sintaksisinə dair geniş tədqiqat aparmış M.Cəfərzadə belə qənaətə gəlmişdir ki, şivələrin “şimal qrupu şərq, qərb qrupları və Dərbənd dialekti arasında tərəddüd edir. Belə ki, ayrı-ayrı məsələlərdə çox vaxt birinci ilə, gah da ikinci və ya üçüncü ilə birləşir. Həmin qrup daxilində Zaqatala-Qax şivəsi xeyli fərqlənir. Dərbənd dialekti ilə birləşən cəhətlər, adətən həmin şivəyə aid olur” (40, s.339).

Beləliklə, M.Cəfərzadənin də nəticələri şimal (daha doğrusu, şimal-qərb) şivələrinin qarışıq tipdə olmasını təsdiq edir. Deyilənlər Azərbaycanın şimal-qərb regionunda yayılmış olan qarışıq tipli Şəki, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən şivələrini müstəqil bir ləhcə kimi ayırmağa haqq vermir. Bu şivələrin əsas xüsusiyyətləri başqa dialektlərlə (dialekt qrupları ilə) qarşı qoyulma yaratmır, onların bir qismi şimal (Dərbənd-Tabasaran) və şimal-şərq (Quba, Bakı), bir qismi qərb (Gəncə, Qarabağ,

Borçalı), bir qismi isə cənub şivələrinə xas olan əlamətlərdir. Bəzi elementlər isə Qafqaz dilləri ilə bağlı olan substrat təsir faktıdır.

M.Şirəliyevin bölgüsündə bəzi şivələrin hansı dialekt qrupuna aid olması dəqiq aydınlaşmır. Məsələn, o, Yerevan şivəsini Azərbaycan dili şivələrinin cənub qrupuna aid edir və bu şivənin Yerevan rayonunu əhatə etdiyini göstərir (403, s.39). Ermənistanın digər bölgələrində (Göycə, Böyük Qarakilsə, Hamamlı, Dağ Borçalısı, Dərələyəz, Qarakilsə, Qafan və s.) tarixən məskun olmuş azərbaycanlıların şivələri isə təsnifatdan kənardadır və bunların konkret olaraq hansı dialekt qrupuna aid olması məlum olmur. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanın qədim sakinləri olan azərbaycanlıları (Azərbaycan türklərini) XIX əsrdən başlayaraq öz tarixi vətənlərindən zaman-zaman zorla çıxarmışlar. Ancaq buna baxmayaraq, Azərbaycan dilinin indiki Ermənistan ərazisində tarixən mövcud olmuş şivələrini, qismən də olsa, təsnif etmək mümkündür. Məsələn üçün demək olar ki, tarixi Göycə mahalında, Böyük Qarakilsə, Hamamlı, Karvansaray və Dağ Borçalısı (Calaloğlu, Barana) bölgələrində yaşamış azərbaycanlıların şivələri Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsinin Qazax-Borçalı şivələrinə uyğundur.

M.Şirəliyevin bölgüsünün başqa bir nöqsanı *dialekt* termininin dilin dialekt üzvlənməsinin əsas vahidlərindən biri kimi götürülməsidir: “Şivə öz xüsusiyyətləri ilə daxil olduğu dialektdən kəskin ayrılır; ümumilik fərqdən üstün olur, zira fərq o qədər cüzdür ki, onu dialekt hesab etmək üçün əsas vermir. Bununla birlikdə, fərq o qədər mühümdür ki, onu şivə kimi ayırmağa haqq verir” (402, s.98).

Yunanca “danışiq, şivə” mənasını verən *dialekt* termini, ümumiyyətlə, dilin məhəlli formasını bildirmək üçün işlədilər.

bir termindir. Bu termindən həm ayrıca bir şivəni, həm şivələr qrupunu, həm də bütün ləhcəni ifadə etmək üçün istifadə etmək olar. K.F.Zaxarova və V.Q.Orlova əsas dialekt birləşmələri kimi yalnız *ləhcələri* və *şivələr qruplarını* qəbul edirlər (353, s.239). B.A.Serebrennikov da bu qənaətdədir ki, dil üzvlənməsinin ən böyük vahidi ləhcə, ən kiçik vahidi isə ləhcələrin hüdudlarındakı dil hadisələri əsasında ayrılan şivələrin qruplarıdır (336, s.138-139). Rus dilçiliyində köməkçi vahid kimi *dialekt zonası* termini də işlədilir. Dialekt zonaları ləhcələrin hüdudları daxilində müəyyənləşdirilir. Dialekt zonalarının hər biri ərazicə adətən ləhcələrdən biri ilə bağlı olur (353, s.239; 336, s.138-139). Deyilənlərdən aydın olur ki, dilin dialekt bölünməsinin əsas vahidləri *ləhcə* və *şivələr qrupudur*. Dialekt termininin şivədən böyük, ləhcədən kiçik dil vahidi mənasında işlədilməsi dilçilikdə artıq köhnəlmişdir. Görkəmli rus alimi P.S.Kuznetsov bu məsələ ilə əlaqədar olaraq yazmışdır: “Dialekt” termini həm şivə mənasında, həm də ləhcə mənasında işlədilir. Bəzi alimlər dialekt terminini daha dar mənada işlədərək bunun altında ümumi əlamətlərlə səciyyələnən şivələrin məcmusunu başa düşürlər. “Dialekt” termininin belə işlədilməsi hamı tərəfindən qəbul edilməmiş bir haldır. Adətən ləhcədən kiçik, şivədən böyük dil variantı üçün *yarımləhcə*, *şivələrin qrupları* terminlərini işlədirlər” (353, s.5).

Azərbaycan dialektologiyasında bəzi terminlərin düzgün işlədilməməsi vaxtilə A.Hüseynovun diqqətini cəlb etmişdir: “Azərbaycan dialektologiyasında “ləhcə” termini əvəzinə “dialekt qrupu” termini (məs.: şimal dialektləri qrupu, şərq dialektləri qrupu) işlədilir. Bu, yəqin ki, dialekt və şivələrin hələ tamamilə öyrənilməməsi ilə əlaqədardır. Bizcə, “dialekt qrupu” əvəzinə “şivə qrupu” termininin işlənməsi daha düzgün olardı”

(84, s.6). Əvvəllər A.Hüseynov da dialekt terminini dilin dialekt bölünməsinin xüsusi bir vahidi hesab etmişdir: “Şivədən böyük vahid kimi qəbul edilən dialekt daha böyük, bir neçə dialektin ümumi cəhətinin təzahürü olan vahiddən – ləhcədən kiçikdir” (84, s.6). Ancaq o, “Azərbaycan dialektologiyası” əsərinin təkmilləşdirilmiş nəşrində dilin dialekt bölünməsinin əsas vahidlərini ifadə etmək üçün *ləhcə* və *şivə* terminlərindən istifadə etmişdir (86). Azərbaycan dilçiliyində dialekt termininin şivədən böyük, ləhcədən kiçik dil vahidi mənasında işlədilməsi türkologiyada dolaşılıq törətmiş, müəyyən bir ərəzidə “dialektin”, yoxsa “şivənin” mövcud olması problemini yaratmışdır ki, bu da nəticə etibarilə dildə dialektlərin sayının süni surətdə artırılmasına gətirib çıxarmışdır. Dilçiliyimizdə yayılmış məlum bölgüyə görə, Azərbaycan dilində 10 dialekt, 5 müstəqil şivə, 3 keçid şivə var (402, s.98). Dialekt dil mövcudluğunun ərəzicə məhdud formasıdır. Buna görə də *dialekt* terminini dilin dialekt üzvlənməsinin xüsusi bir vahidi kimi işlətmək özünü doğrultmur. Təsadüfi deyil ki, dialektoloji ədəbiyyatda Salyan rayonu şivələri əvvəlcə “şivə”, sonra “dialekt”, daha sonra yenə “şivə” adlandırılmışdır. Ayrıım şivəsi və Qax rayonu şivələri “şivə”, Şamaxı şivələri isə dialekt hesab olunmuşdur. Əslində isə ədəbi dildən və başqa şivələrdən fərqlənmə ayrıım şivəsində və Qax rayonu şivələrində daha güclüdür. Yəni həmin köhnə meyara görə, ayrıım şivəsi və Qax rayonu şivələri “dialekt”, Şamaxı dialekti isə “şivə” adlanmalı idi, amma göründüyü kimi, əksinə olmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dialektologiyasının yaranmasında və inkişafında böyük xidmətləri olmuş akad. M.Şirəliyev öz təsnifatının qüsuru olmasını hiss etmiş və onu təkmilləşdirmək üçün son dəfə

cəhd göstərmişdi. 1983-cü ildə A.M.Şerbakın redaktəsi ilə rus dilində nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri” əsərində (410) şivələrin şərq qrupu xüsusiyyətlərindən saitlərin qapalılaşmasına ($o > u$, $ö > ü$), saitlər ahənginin pozulmasına, şəkilçilərin dodaq variantlarının işlənməsinə, qeyri-qəti gələcəyin inkarında I şəxsdə *-man*, *-mən*, II şəxsdə isə *-mar*, *-mər* şəkilçilərinin işlənməsinə, *-uban*, *-übən* feili bağlama şəkilçisinə aid olan xüsusiyyətləri (5 əlamət), şivələrin qərb qrupu xüsusiyyətlərindən $ə > a$, $v > y$ səs dəyişmələrinə, II şəxs tək mənsubiyyət şəkilçili isimlərin yiyəlik halda *-yını*, *-yini*, *-yunı*, *-yünü* şəkilçisini qəbul etməsinə, sifətin müqayisə dərəcəsində *-rax*, *-rəx* şəkilçisinə, feilin bacarıq şəklinin inkarında *-amma*, *-ammə* şəkilçisinə, sual cümlələrinin sual ədatı ilə ifadəsinə aid olan xüsusiyyətləri (6 əlamət), şivələrin şimal qrupu xüsusiyyətlərindən $ə > e$ səs dəyişməsinə, təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfinin mənsubiyyət şəkilçisiz işlənməsinə aid olan xüsusiyyətləri (2 əlamət), şivələrin cənub qrupu xüsusiyyətlərindən $ə$ səsinin daha açıq tələffüzünə, $a > ə$, $i > ü$, $o > a$, $ö > ə$, $k > g$ səs dəyişmələrinə, qəti gələcək zamanın II şəxsində *-as*, *-əs* şəkilçisinə aid olan xüsusiyyətləri (7 əlamət) dialekt qruplarını səciyyələndirən əlamətlər sırasından çıxarılmışdır (Müqayisə et: 152, s.16-21; 410, s.6-9).

Dialekt qruplarında aparılmış ixtisarlar M.Şirəliyevin təsnifatını nöqsanlardan xilas edə bilməmiş, izoqlosların müəyyənləşdirilməsindəki çatışmazlıqlar yenə qalmışdır. Dialekt qruplarını səciyyələndirən izoqlosların seçilməsində belə bir cəhət də ziddiyyətli görünür ki, saitlərin burun variantlarının işlənməsi və bəzi şəkilçilərin sözün ahənginə tabe olmaması həm şimal, həm də cənub qrupu şivələrini səciyyələndirən əlamətlər kimi verilir. Şivələrin cənub qrupunda saitlər ahənginə aid iki

izoqlos – həm şəkilçilərdə saitlər ahənginin gözlənilməməsi, həm də feilin hekayə şəklində arzu və şərt şəkilçilərinin saitlər ahənginə tabe olması göstərilir (Bu sonuncu xüsusiyyət dialekt qruplarını bir-birindən fərqləndirəcək dərəcədə mühüm bir əlamət deyil).

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, M.Şirəliyevin “Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri” (rus dilində) əsərinin nəşrindən 30 ildən də çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, Azərbaycan dialektologiyasında hələ də dialektlərin təsnifatı problemindən bəhs olunarkən əsasən müəllifin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” əsərində (150; 152) verilmiş təsnifata istinad olunur, görkəmli dialektoloq alimin sonrakı tədqiqatında öz təsnifatını təkmilləşdirmək üçün bir sıra dəyişikliklər etməsi, demək olar ki, nəzərə alınmır.

M.Şirəliyevin təsnifatında dialekt qruplarını səciyyələndirən izoqlosların müəyyənləşdirilməsində özünü göstərən nöqsanlardan biri də qarşıqoyulan izoqloslara kifayət qədər diqqət yetirilməməsidir. Dilin tarixən təşəkkül tapmış ləhcələri əsasən bir-birinə qarşıqoyulan olduğuna görə, ləhcələri səciyyələndirmək üçün seçilmiş izoqloslar da mümkün qədər qarşıqoyulan olmalıdır. Məhz buna görə dilimizin əsasında bir-birinə qarşıqoyulan dörd ləhcənin (M.Şirəliyevin təsnifatında dörd dialekt qrupunun) olması fikri bizdə şübhə doğurmuş və biz Azərbaycan dilində üç əsas ləhcənin olması qənaətinə gəlmişik.

Bəzi dialektoloqlar Azərbaycan dilinin dialektlərini müəyyənlədirərkən izoqlos topalarına deyil, müəyyən bir ərazidə vaxtilə xanlığın olub-olmaması prinsipinə əsaslanmışlar. A.Hüseynov bu barədə yazır: “Azərbaycanın harasında xanlıq olmuşsa, orada da xüsusi dialekt axtarmaq və ya “təyin etmək”, əlbəttə, tarixə zidd nəticələr verə bilər. Burada biz dialektlə şivə

qrupunu mütləq qarışdırar, müxtəlif dövrlərə məxsus dialekt və şivələri təyin etməkdə çətinlik çəkə bilərik” (84, s.108).

Söz yox ki, xanlıqlar dövründəki inzibati ərazi bölgüləri dil ünsiyyətini müəyyən dərəcədə çətinləşdirən maneə olmuş, Azərbaycan dilində məhəlli dialekt əlamətlərinin inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Ancaq inzibati bölgülər dildə dialekt fərqlərinin yaranması üçün başlıca səbəb deyil, müxtəlif səbəblər toplusundan biridir. B.A.Serebrennikov dialekt fərqlərinin əmələ gəlməsinin əsas səbəbi barədə yazır: “Dialekt fərqlərinin əmələ gəlməsinin əsas səbəbi dil birliyinin müxtəlif qruplaşmalarının nisbi təcrid olunması və əlaqənin zəifləməsidir. Bir halda ki, dil tarixən dəyişkəndir, onda daima əvvəlcə bir yerdə yaranıb sonra tədricən yayılan müxtəlif innovasiyalar yaranır. Bir qayda olaraq dil birliyinin üzvləri arasında sıx əlaqə hər halda bir qədər çətinləşir” (335, s.453). Bu prosesdə, yəni bilavasitə ünsiyyət imkanını çətinləşdirən faktorların sırasında çox halda fiziki-coğrafi qəbildən olan faktorların rolu (dağ silsilələrinin, meşə və su massivlərinin, boş, əhəlisiz ərazilərin olması) aparıcıdır.

Nəhayət, bu da nəzərə alınmalıdır ki, dillərin və dialektlərin sərhədləri çox vaxt inzibati bölgülərlə uyğun gəlmir. Dilin dialektləri izoqlos topaları əsasında müəyyən edilir. Əslində M.Şirəliyevin təsnifatı ilə əvvəlki bölgülər arasında fərq o qədər də çox deyil. F.Köçərli Azərbaycan dilində dörd cür şivə olduğunu göstərmiş, M.F.Köprülü və S.Talibxanbəyli dildə mövcud olan şivələri sadalamış, M.Şirəliyev isə həmin şivələri coğrafi baxımdan qruplaşdırmışdır.

Müasir dilçilikdə dialektlərin aşkar edilməsinin metodikası işlənib hazırlanmışdır. Təəssüf ki, Azərbaycan dialektologiyasında dialektlərin aşkar edilməsi və dialektlərin sərhədinin

müəyyənləşdirilməsi baxımından dilçiliyin bir sıra nəzəri müd-
dələrinə etinasızlıq göstərilmişdir. Dialektlərin aşkar edilmə-
sində eyni dil hadisəsinin və ya izoqlusun müəyyənləşdirilməsi-
nin böyük əhəmiyyəti var. Məlum olduğu kimi, neolinqvistlər
dilə izoqloslar sistemi kimi baxırdılar. Məsələn, V.Pizaniyə gö-
rə, “dil fərdi dil aktlarını birləşdirən izoqloslar sistemidir” (183,
s.524). Müasir dialektoloqlar müxtəlif dialektlərin eyni dil ha-
disələrini izoqlos hadisəsi adlandırırlar (335, s.470). İzoqlos
dilçilik xəritəsində dialekt əlamətlərinin sərhədini göstərən xətt,
dialekt əlamətlərinin sərhədi mənasında da işlədilir (374, s.238;
281, s.608; 352, s.7). Bununla əlaqədar olaraq F. de Sössür ya-
zır ki, bu termin aydın və dəqiq deyil, o faktiki olaraq “eynidil-
lilik” ifadə edir (374, s.238).

Keçid şivələr. Ərazi amili dialektlərin aşkar edilməsinin
əsasını təşkil edir. Dialekt hadisəsi isə əraziyə nüfuz etmə qabi-
liyyətinə malik olur. B.A.Serebrennikov V.M.Jirmunskiyə isti-
nad edərək yazır ki, elementləri az və ya çox sabitləşmiş izoq-
los topalarının məcmusu nisbətən daha ümumi xarakterli topa-
larla uyğun gəlir ki, bu da bütün dialektlərin sərhədini mü-
əyyənləşdirir. Bu əlamətlər qrupunun ayrıldığı sərhəddə əsas
ləhcələr arasında keçid şivələr yerləşir (335, s.475).

Ümumiyyətlə, dialekt sistemi təsirlilik (nüfuz etmə) xa-
rakterinə malikdirsə, bu halda iki dialektin sərhədində keçid zo-
nası əmələ gəlir. Buradan aydın olur ki, dilin dialekt bölünmə-
sinin düzgün müəyyənləşdirilməsində keçid (aralıq) şivələr də
müəyyən rol oynaya bilər. Yeri gəlmişkən *keçid şivə*, *qarıışıq
şivə* və *aralıq şivə* terminlərinin işlədilməsinə münasibətimizi
bildirək. Dialektoloji ədəbiyyatda həmin terminlər sinonim ki-
mi işlədilir, lakin onların ifadə etdiyi anlayışları ona görə fərqlə-
ndirmək lazımdır ki, keçid şivələrin hamısı eyni mənşəli ol-

mur. Məsələn, şimali velikorus və cənubi velikorus ləhcələrinin yerləşdikləri ərazinin arasında hər iki ləhcənin əlamətlərini özündə birləşdirən ortarus keçid şivələr zolağı yerləşir. Qərb zonasında (Pskov vilayəti ərazisində) isə keçid şivələr başqa mənşəlidir. Bu şivələr şimali velikorus şivələrinin cənubi velikorus şivələri ilə qarşılıqlı təsiri nəticəsində yox, şimali velikorus şivələrinin belorus dilinin şivələri ilə qarışması nəticəsində əmələ gəlmişdir (352, s.46). Buna görə də biz belə hesab edirik ki, *keçid şivə* termini həm eyni bir dilin ərazi cəhətdən əlaqədə olan iki dialektinin sərhəd zonasındakı şivələrə, həm də iki qohum dilin sərhədində yerləşmiş şivələrə aid edilə bilər. Ancaq keçid şivələrin hansı əsasda əmələ gəldiyini daha dəqiq ifadə etmək üçün *qarışıq şivə* termini altında iki qohum dilin sərhədində yerləşmiş şivələri və bir dilin tək cəhətdən əlaqədə olan şivələrinin deyil, eyni zamanda ərazi cəhətdən əlaqədə olmayan şivələrinin təsirinə məruz qalmış şivələri nəzərdə tutmaq lazımdır. *Aralıq şivə* terminini isə yalnız eyni bir dilin ərazi cəhətdən əlaqədə olan iki dialektinin aralıq zonasında yerləşmiş şivələrə aid etmək daha doğrudur.

Azərbaycan dilində keçid şivələr problemi tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. A.Vəliyevin, T.Hacıyevin, S.Bəhbudovun keçid şivələrə aid araşdırmaları var. Hətta A.Vəliyev “Azərbaycan dilinin keçid şivələri” (1975) mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Başqa tədqiqatçılar da ayrı-ayrı şivələri araşdırarkən onların keçid xarakterindən bəhs etmişlər. Ancaq bunlara baxmayaraq, Azərbaycan dili şivələrinin təsnifində keçid şivələr problemi lazımınca nəzərə alınmamışdır. M.Şirəliyev Azərbaycan dilində üç keçid şivə göstərir: Ağdaş, Göyçay və Cəbrayıl şivələri (410, s.6).

Əgər doğrudan da dildə müxtəlif dialektlər (ləhcələr, şivə qrupları) mövcuddursa, onda əsas ləhcələr arasında keçid (aralıq) şivələr zonası yerləşməlidir və bu zona heç də 1-2 rayonun ərazisinin deyil, əsas ləhcələrin və müxtəlif şivə qruplarının sərhədində olan ərazini əhatə etməlidir. Bundan başqa, keçid şivələrin yayıldığı zona müasir inzibati bölgülərlə uyğun gəlməyə bilər. A.Vəliyevin tədqiqatına görə, Ağdaş keçid şivəsi Ağdaş rayonundan əlavə Qəbələ rayonun cənubunda və Yevlax rayonunun şimal-şərqindəki kəndləri, Göyçay keçid şivələri isə indiki Göyçay, Ucar və Zərdab rayonlarını bütünlüyü ilə, Kürdəmir və Ağsu rayonlarının qərbində, eləcə də İsmayıllı rayonunun cənubunda yerləşən bir neçə məskun məntəqəni də öz təsir dairəsinə alır (158, s.4). Göyçay keçid şivəsində əsasən şərq, qərb, qismən şimal şivələrinin, Ağdaş keçid şivəsində isə başlıca olaraq şimal və qərb şivələrinin, qismən şərq şivələrinin xüsusiyyətləri özünü göstərir (224, s.29-38). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, B.Əhmədov Mingəçevirətrafi şivələrinin də Azərbaycan dili şivələrinin şimal və qərb qruplarının təsir dairəsində olduğunu müşahidə etmişdir (192, s.3, 20).

A.Vəliyev Yardımlı-Cəlilabad və Cəbrayıl-Zəngilan şivələrini keçid şivələr sırasına daxil edir (224, s.17). Zəngilan şivəsini araşdıran S.Behbudov bu şivənin Azərbaycan dili şivələrinin qərb və cənub qrupları arasında keçid təşkil etdiyini müəyyənləşdirmiş, hətta bu mövzuda məqalələr də çap etdirmişdir (210, s.3, 25). Q.Bağirov Sisyan (Qarakilsə) rayonunun Azərbaycan dili şivələrini tədqiq edərək kənd şivələrinin üç qrupa ayrıldığını və həmin şivələrin keçid xarakterində olduğunu müşahidə etmişdir (197, s.3,18). S.Behbudov “Azərbaycan dilinin Qubadlı şivəsi haqqında bəzi qeydlər” (1974) məqaləsində belə nəticəyə gəlmişdir ki, Qubadlı rayonu şivələri Azərbaycan dia-

lektlərinin qərb qrupuna daxil edilsə də, öz fonetik xüsusiyyətlərinə görə, şivələrin cənub və qərb qruplarına yaxındır (212, s.60). Ümumiyyətlə, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və Zəngilan şivələrində müxtəlif dialekt qruplarının əlamətlərinə təsadüf olunur (91, s.51-53). İmişli rayonu şivələri də Azərbaycan dilinin cənub, qərb və şərq şivələrinin təsir dairəsindədir (271, s.3-4). Azərbaycan dilinin dialektoloji xəritələrinə görə, cənub şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri olan $e > a$, $o > a$ hadisələrinin yayılması Ağcabədi, Ağdam, Füzuli, Şuşa, Laçın, Kəlbəcər şivələrinə qədər davam edir (16, s.39, 57).

Tədqiqat göstərir ki, Ağdaş, Göyçay, Ucar, Zərdab, Cəlilabad, Cəbrayıl və Qubadlı rayonlarının ərazisində keçid (aralıq) xarakterli şivələr yerləşir. Deməli, aralıq şivələr başlıca olaraq Kür çayının sol sahilində və Azərbaycan Respublikasının cənub-şərq və cənub-qərb bölgələrində formalaşmışdır. Aydın ki, keçid şivələr zonası əsas ləhcələrin sərhədini göstərir.

Keçid şivələrin arealı göstərilən rayonların ərazisi ilə məhdudlaşmır. Azərbaycan dialektologiyasında Biləsuvar rayonu şivələri Muğan şivələrinin tərkibində şivələrin şərq qrupuna aid edilir. Əslində isə Biləsuvar rayonu şivələrində cənub ləhcəsinin də xüsusiyyətləri özünü göstərir:

1) *av* səs birləşməsinin olması: *av*, *avçı* (Dərvişli k.), *qavmağ* (Əmənəkənd k.).

2) $e > a$: *dəyil* (Bəydili k.), *ən*, *ərtə*, *əv*.

3) $b > p$: *corap*, *kavap*, *qutap*.

4) Nəqli keçmiş zamanın III şəxs təkində *-ip*, *-ip*, *-up*, *-üp* şəkilçisinin işlənməsi: *qaçıp*, *gəlip*, *durup*, *görüüp*.

5) İndiki zamanda *-ey* şəkilçisinin işlənməsi: *aley*, *gəley*, *qoey* (Qlubinka, Əmənəkənd, Yuxarı Cürəli).

Cəlilabad-Biləsuvar bölgəsində şimal-şərq və cənub ləhcələrini bir-birindən ayıran keçid şivələr yerləşir. Qərb və cənub ləhcələri arasında keçid təşkil edən şivələr yalnız Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı rayonlarının ərazisi ilə məhdudlaşmayıb Ermənistan ərazisində də davam edir. Azərbaycan dilinin Qafan və Qarakilsə şivələri cənub və qərb ləhcələrinin əlamətlərini özündə birləşdirir. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, Q.Bağirov Qarakilsə şivələrini keçid tipli şivələr kimi səciyyələndirmişdi. Qafan rayonu şivələrində də cənub ləhcəsinin əlamətləri ilə yanaşı qərb ləhcəsi üçün səciyyəvi olan $b > v$, $b > f$, $c > j$ səs dəyişmələri və saitlərin dəyişməsində qalınlaşma meyli həmin şivələrdə də var.

$c > j$: *bijdx* (Qaf.-Pürülü), *Məjnun*, *saj* (Qaf.-Kıgı, Acıbac).

$b > f$: *alif*, *gəlif* (Qaf.-Şəhərcik).

$b > v$: *qavax*, *qavix* (Qafan-Pürülü, Kıgı, Kürüt).

Saitlərin qalınlaşması ($a > a$, $ü > u$): *zayif*, *Zahra*, *cuma*, *cürət*, *qudrat*, *umut* (Qaf.).

Qərb ləhcəsinin xüsusiyyətlərinə cənub dialekt xüsusiyyətləri üstün olan Dərələyəz şivələrində də rast gəlmək mümkündür:

$c > j$: *gejə*, *ojax*, *Həjər*, *balaja* (Ələyəz k.), *əjəl*, *virejem*, *öldürejejlər* (Qızılgül k.).

$b > f$: *aldanif*, *gülif* (Ələyəz k.).

Qərb dialekt xüsusiyyətləri Zəngibasar şivələrində də özünü göstərir: $b > f$: *kasif*, *gəlif*; $b > v$: *xəvər*, *civ*; $c > j$: *qoja*, *birimjisi* (Mehmandar k.). Ümumiyyətlə, saitlərin dəyişməsində qalınlaşma hadisəsinin müşahidə edilməsi ($a > a$, $i > i$, $ü > u$), dilarxası k_1 və velyar n_1 samitlərinin işlənməsi, b səsinin novlaşması ($b > f$, $b > v$), söz ortasında v səsinin y səsinə keçidi, j -ləşmə ($c > j$), saitlər ahənginin gözlənilməsi, bəzi kənd

şivələrində (Mehmandar, Rəhimabad) ismin təsirlik halında saitle bitən sözlərdə *-y* şəkilçisinin işlənməsi və s. Zəngibasar şivələrini qərb ləhcəsinə yaxınlaşdırır (Əlbəttə, bu şivələrdə cənub ləhcəsinin əlamətləri üstündür).

Qərb şivələrinə xas olan *j*-laşma (məs.: *məjbur*, *biçəjəm*, *qurudajam*, *olajam*) və saitlelərin *ə>a*, *ü>u*, *ö>o* tipli qalınlaşması (məs.: *hayat*, *tassix*, *quvva*, *cuma*, *gora*, *xabar*) Şəhur və Şahbuz rayonlarının bəzi kənd şivələrində də nəzərə çarpır (127, s.12).

Göstərilən faktlar qərb ləhcəsinin sərhədinin birdən-birə qurtarmadığını, bəzi izoqlosların cənub ləhcəsinin hüdudlarında da yayıldığını göstərir.

Qarışıq şivələr tək-cə konkret bir dilin dialektlərinin bilavasitə əlaqədə olduğu bölgədə yaranmır. Qarışma yaxın qohum dil əhatəsində olan dialektlərdə də özünü göstərə bilər, çünki yanaşı yerləşmiş iki qohum dilin sərhədləri birdən-birə qurtarmır, sərhəd zonada bir dildən digər dilə tədrici keçid olur. A.Vəliyevin qənaətinə görə, Azərbaycan dilinin Dərbənd şivəsi ilə qumuq dili arasında Tabasaran keçid şivəsi yerləşir (223, s.59-60). Eləcə də Qars bölgəsində Azərbaycan dili ilə türk dili arasında qarışıq xarakterli şivələr var. Təsədüfi deyil ki, N.A.Baskakov qarapapaqların şivəsini qarışıq Azərbaycan-türk şivəsi hesab edir (200, s.140).

Qərb bölgəsində dialekt sistemlərinin təsirliliyi qarşılıqlıdır. M.Ergin yazır: “Doğu Anadolunun konuşma dili Azəri, yazı dili təbii Türkiyə türkcəsidir... Azəri türkcəsinin xüsusiyyətləri və təsiri Qarsdan başlayaraq Samsun-Sivas-İskenderun cizgisinə, bəzən də Orta Anadolunun içlərinə qədər hiss edilir. Fəqət bu təsir doğudan batıya doğru getdikcə zəifləyir. Anado-

lunun ən koyu Azəri türkcəsi bölgəsi Qars vilayətidir” (434, s.IX).

Azərilər (azərbaycanlılar) Qars vilayətində başlıca olaraq Sürməli çuxurunda, Arpaçay qəzasında, Qars mərkəzində və mərkəzə bağlı bəzi kəndlərdə yerləşmişlər. Azərilər sünni olan Qars yerliləri və tərəkəmələri tərəfindən daha çox “şiə” adlandırılırlar. Nadir halda “əcəm” təbiri də işlənir (430, s.46-47). Arpaçayda yaşayan azərilərin danışığında türk dili elementləri özünü göstərir: *bən*, *binib*, *şimdi*, *nasıl*, *nerdə* və s. (164, s.25).

Zəngibasar zonasının Azərbaycan dili şivələrində də türk dili üçün səciyyəvi olan sözlərə təsadüf edilmişdir: *baba* “ata” (türkcə: *baba* “ata”), *əcələ* “tez, tələsik” (türkcə: *acele* “tələsik, təcili”), *sinirri* “hirsli” (türkcə: *sinirli* “əsəbi”), *tabır* “əsgəri hissə” (türkcə: *tabur* “batalyon”), *şaş* “çəp” (türkcə: *şası* “çəp, çəpgöz”), *ıaruı-çarçı* “bazar” (türkcə: *çarşı* “bazar”).

Şübhə yoxdur ki, İran İslam Respublikasının ərazisində də Azərbaycan dilinin keçid xarakterli şivələri mövcuddur.

Deyilənlərdən aydın olur ki, keçid (aralıq) şivələr ayır-ayrı ləhcələrin, müxtəlif şivə qruplarının bilavasitə təmasda olduğu sərhəd zonada yaranır. Dilimizin ləhcələrinin sərhədlərini müəyyənləşdirərkən keçid şivələrə də istinad etmək mümkündür. Bəlli olduğu kimi, keçid səciyyəli Cəlilabad, Biləsuvar şivələri Salyan və Lənkəran bölgələrinin və həmhüdüd ərazilərin sərhədində yerləşir. Bir halda ki, Cəlilabad və Biləsuvar rayonlarının şivələri keçid səciyyəlidir, deməli, Salyan bölgəsində artıq şimal-şərq ləhcəsi tədricən qurtarır. Buna görə də Lənkəran, Astara, Lerik rayonlarının şivələrini Lənkəran şivəsi (403, s.37) adı ilə şivələrin şərq qrupuna (yəni şimal-şərq ləhcəsinə) aid etmək nə tarix, nə də dilçilik baxımından özünü doğrultmur. Ta-

rixən Lənkəran-Astara bölgəsi Şirvanla yox, Azərbaycanın cənub hissəsi ilə daha çox bağlı olmuşdur. Azərbaycanın XVII əsrdəki inzibati-ərazi bölgüsünə görə, Talış (Lənkəran, Qızıl-ağac, Qaraağac) və Astara vilayətləri Təbriz bəylərbəyliyinə aid olmuşdur (349, s.121-122). XVIII əsrin ikinci yarısında isə Xəzərin cənub-qərb sahilində müstəqil Talış xanlığı yaradılmışdır (177, s.133). Digər tərəfdən, Azərbaycan dilinin Astara, Lənkəran, Lerik, Masallı şivələri qismən talış dili mühitindədir (Belə dil mühiti İran ərazisində də davam edir) və bu cəhətdən də şimal-şərq ləhcəsinə daxil olan başqa şivələrdən (Salyan, Bakı, Şamaxı və s.) fərqlənir.

Göstərilən amilləri və dil faktlarını nəzərə aldıqda belə qənaətə gəlmək olar ki, Astara, Lənkəran, Lerik, Yardımlı şivələri daha çox cənub ləhcəsinin təsir dairəsindədir. Həmin şivələrdə şimal-şərq ləhcəsi üçün səciyyəvi olmayan əlamətlər üstünlük təşkil edir. Fikrin aydınlığı üçün Lənkəran şivəsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bir neçəsini qeyd edək:

1) Dodaqlanan a^o saitinin işlənməsi: $ba^o l$, $qa^o b$, $ba^o lduz$ (Meğri rayonunun Nüvədi kənd şivəsində: $a^o rpa^o$, $ba^o lix$, $qa^o r$).

2) $ö > o$: *gol*, *ordək*, *hormeg* (Naxçıvan qrupu şivələrində: *gora*).

3) $a > ə$ hadisəsinin geniş yayılması: *əğə*, *qərə*, *qərğə*, *dərəğ*, *əğəc*, *boğdə*, *dolmə*, *alçə* (Ordubad şivəsində: *əğ*, *dəğ*, *qərə*, *qəpi*, *əxşəm*; Təbriz şivəsində: *qərə*, *qərdəş*, *yəxə*, *sırqə*, *balacə*; Səlmas şivəsində: *qərə*, *qərqə*, *qəyit*).

4) $u > ü$: *tüm*, *türp*, *üzağ*, *ücüz* (Ordubad şivəsində: *üşəx*□, *ücə*, *ücüz*, *hüş*; Səlmas şivəsində: *hüş*).

5) $u > o$: *boğdə*, *bolağ*, *yoxari* (Ordubad şivəsində: *boğda*, *otanmaz*, *yoxari*; Təbriz şivəsində: *otanır*, *olax*; Səlmas şivəsində: *boynuz*).

6) $e > a$: *gənə, gən, ənni, həyvan, cəcim, şəytan* (Bu hadisənin cənub ləhcəsinin səciyyəvi xüsusiyyəti olduğu məlumdur).

7) Saitlər ahənginin qalınlaşma istiqamətində pozulması meylinin olması: *gedəco:ğ, gəldun, gəlduğ, getdun, vermişuğ, dədun, səpiruğ, əkəruğ* (Cənubi Azərbaycan şivələrində: *gedəcağam, bildiğim, qeyidax, görax, görüşdux, gedmax*).

8) Dilarxası $\check{g}$ samitinin incə saitlərlə yanaşı işlənməsi: *əğəc, baliğ, dərağ, dediğim, gəzməğ, pişməğə* (Ordubad şivəsində: *dəğ, bəğ*; Təbriz şivəsində: *dəğ, nəğil*).

9) Söz ortasında $y > v$ uyğunluğunun olması: *şüvid* (Təbriz, Ordubad şivələrində: *şivit, gövərçin*).

10) İndiki zamanda *-er* və *-i* şəkilçilərinin işlənməsi: *açer, girer, oler, görer, qoriyer; doğrisən, qoyisən* (Meğri şivəsində: *aşer, duşer, küser*; Ərdəbil şivəsində: *razılaşer, oler, geder*; Səlmas şivəsində: *görer; gəlisən, bülüsən*; Təbriz şivəsində: *bəyənisən, bülüsən*).

11) *Soyuq* və *isti* sözlərinin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi: *istimdu, soğumdu*.

Yardımlı şivəsi də Azərbaycan dilinin cənub ləhcəsinə aiddir. Bu şivənin Azərbaycan dili şivələrinin şərq qrupuna aid edilməsinin (81; 82) elmi əsası yoxdur. Yardımlı şivəsində cənub ləhcəsinin əlamətləri daha güclüdür:

1) *av* səs birləşməsinin olması: *avçi, qavala-, qavza-, qavun, davşan*.

2) $e > a$: *əv, vərqi, dəyil, gəniş, ənni, həylə, həybə*.

3) $h > x$: *xaram, xaçan, xami, xamar, xayıf*.

4) $x > h$: *harman, hurcun* (Ostayr, Telavar).

5) $\check{ç} > k$: *kəhmə, kiy, kəküc, koban* (Arvana, Kürəkçi).

6) İndiki zamanda *-ey* şəkilçisinin işlənməsi: *aleysan, gəley, oley*.

Göstərilən izoqlosların Azərbaycan dilinin cənub arealı üçün səciyyəvi olduğu dialektoloji ədəbiyyatdan məlumdur. Müqayisə üçün deyək ki, indiki zamanda *-ey* şəkilçisi cənubda başlıca olaraq Ərdəbil, Təbriz, Səlmas, Astara, Lerik, Yardımlı, Cəlilabad, Biləsuvar, Zəngilan (Gəyəli k.), Meğri (Nüvədi k.), Ordubad (Nüsnüs k.) şivələrində yayılmışdır.

Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsi dilçiliyin mürəkkəb problemlərindən biridir. Dilimizin yayıldığı bütün arealarda şivələrin indiyədək lazımınca öyrənilməməsi bu məsələnin geniş və hərtərəfli izahını çətinləşdirir. Şübhə yoxdur ki, bu istiqamətdə aparılacaq gələcək tədqiqatlar həmin məsələnin daha dərindən öyrənilməsinə imkan verəcəkdir.

NƏTİCƏ

Müasir dilçiliyin yeni bir sahəsi kimi tarixi dialektologiyanın mövzusu və vəzifələri baxımından belə qənaətə gəlmək olar ki, dialekt əlamətlərinin etnolinqvistik əsasının müəyyənləşdirilməsi, dialekt sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi tarixinin araşdırılması, innovasiyaların öyrənilməsi və dilin dialekt üzvlənməsinin xarakterinin aşkar edilməsi Azərbaycan dili tarixi dialektologiyasının əsas vəzifələridir.

Türk dillərinin cənub-qərb və ya oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dili qədim dillərdən biridir. Bu dil uzun müddət *türki*, *türkcə*, *türk dili* və s. adlarla tanınmışdır. Tarix boyu Azərbaycan ərazisində müxtəlifdilli tayfalar yaşamış, tarixi hadisələrin gedişi ilə əlaqədar olaraq ayrı-ayrı dövrlərdə siyasi hökmranlıq müxtəlif tayfaların tərəfində olsa da, bu etnik müxtəliflik içərisində Azərbaycan dili üçün əsas olmuş türk etnoslarının varlığı da mövcud olmuşdur. Azərbaycan ərazisinə olmuş son miqrasiyalar burada yeni dil yaratmamış, nisbətən məhdud ərazidə işlənən türk-Azərbaycan dilinin ünsiyyət dairəsini genişləndirmişdir. Mürəkkəb etnik proseslərin nəticəsi olaraq, əvvəllər adacıqlar şəklində mövcud olmuş yerli türk tayfa dilləri tarixən Azərbaycan ərazisində yaşamış və sonradan gəlmiş müxtəlif tayfaların (qohum və ya qeyri-qohum) dilləri üzərində qələbə çalmış, türk-Azərbaycan dili geniş bir ərazidəki əhali arasında ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir.

Azərbaycanlıların etnik tərkibinə aid olan etnoqrafik qrupların müxtəlif adlar daşması (əfşar, bayat, cavanşir, ayırım, qarapapaq, padar, qacar, kəngərli, baharlı və s.) xalqın etnik tarixi ilə, onun formalaşmasında iştirak etmiş müxtəlif tayfalarla

və onların tirələrinin adları ilə bağlıdır. Azərbaycan ərazisində XI əsrdək məskun olmuş qədim türk tayfalarının dil elementləri dilimizin ilk mənbələrindən olmuşdur.

Xəzər və səlcuq dalgaları Azərbaycanda müxtəlif mənşəli türk dialektlərinin sayını artırmış, dilin ünsiyyət dairəsinin genişlənməsi üçün real imkan yaratmışdır. Azərbaycan dilinin dialekt sistemində müxtəlif türk tayfalarının (sabir-xəzər, oğuz-səlcuq, qıpçaq) dil elementləri toplanmışdır.

Tədqiqat göstərir ki, dilləri Azərbaycan dili üçün əsas olmuş etnosların dil elementləri sırasında qıpçaq xüsusiyyətlərinin rolu bir qədər şişirdilmiş, oğuz və qıpçaq olmayan türk tayfa dillərinin (məsələn, sabir-xəzər) elementlərinə isə az diqqət yetirilmişdir. Artıq dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilmişdir ki, XI əsrdə oğuzların və qıpçaqların dili, demək olar ki, eyniyyət təşkil edir, onların dili, bir qayda olaraq, başqa türk tayfa dillərinə qarşı qoyulurdu. *Oğuz və qıpçaq* adları dilə görə deyil, tayfaya görə olan adlardır.

Azərbaycan dilinin dialekt sistemi vahid bir dilin bölünməsi yolu ilə deyil, bu və ya digər əlamətlərin müəyyən coğrafi şəraitdə saxlanması yolu ilə formalaşmışdır. Azərbaycan dilindəki bulqar, sabir-xəzər elementləri Azərbaycan xalq dilinin formalaşması prosesinin səlcuq dalğasından daha qabaqkı dövrlərdə başladığını təsdiq edir.

Azərbaycan dilinin dialekt sistemi eyni cinsli olmayan müxtəlif tayfa dilləri əsasında formalaşması və başlıca olaraq xalqın qəbilə-tayfa bölünməsinin izlərini özündə əks etdirməməsi ilə səciyyəlidir. Buna görə də Azərbaycan dilinin dialekt üzvlənməsi məhəlli əlamətə görə müəyyənləşmişdir.

Azərbaycan dili dialektlərinin iki inkişaf mərhələsini müəyyənləşdirmək mümkündür: I. Xalqın təşəkkülündə iştirak

etmiş tayfaların dil xüsusiyyətlərinin saxlanması dövrü (XII əsrədək); II. Tayfa dili xüsusiyyətlərini tədricən itirməklə şivələrin məhəlli müəyyənləşməsi dövrü (XII-XVIII əsrlər).

XII əsrə qədərki Azərbaycan dilində dialekt fərqləri xalqın etnik tərkibində iştirak etmiş tayfaların dil xüsusiyyətlərinə görə müəyyənləşir. Bu dövrün dil mənzərəsi M.Kaşğarının “Divan”ında və “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində qismən əks olunmuşdur.

Orta əsrlərdə Azərbaycan dili şivələrinin fonetik sistemində özünü göstərən başlıca xüsusiyyətlər müxtəlif fonetik hadisələrin paralelliyi, arxaizmlər və innovasiyalardır. Dialekt fonetikasında belə hadisələr, bir tərəfdən pratürk və qədim türk əlamətlərinin saxlanması ilə, digər tərəfdən isə dilin ilkin, yaxud kökdil formalarının dəyişməsi, xalqın təşəkkülündə iştirak etmiş müxtəlif etnosların dil vahidlərinin paralel işlənməsi ilə izah oluna bilər. Azərbaycan dilinin dialekt fonetikasında saitlərin pratürk uzanmasının izi qalmışdır. Dialekt fonetikasında eyni zamanda müxtəlif dillərin səs sistemlərinin uzun sürən qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana çıxmış xüsusiyyətlər də mövcuddur.

Azərbaycan xalq dilinin formalaşmasında iştirak etmiş müxtəlif tayfaların dil xüsusiyyətlərinin heç də hamısı yazı dili xüsusiyyəti ola bilməmişdir. Dilin başqa səviyyələrində olduğu kimi, morfoloji quruluşda da bəzi qrammatik əlamətlər öz inkişafını məhdud dialekt ünsiyyətində davam etdirmişdir.

Xalq dilinin formalaşdığı ilk dövrlərdən, yazılı ədəbi dilin yaranması və inkişafı ilə əlaqədar olaraq şivələrin özünə məxsus lüğət tərkibi tədricən müəyyənləşmiş, dialekt sözləri ilk çağlar daha çox qəbiləvi səciyyə daşmış, get-gedə məhəlli çalılar qazanmışdır. Azərbaycan dili dialekt leksikasının mühüm

bir hissəsini qədim türk leksik qatı təşkil edir. Dialekt leksikasının bu təbəqəsinə daxil olan sözlər inkişaf nəticəsində müəyyən dəyişikliklərə uğramışdır. Həmin dəyişikliklərin xarakterindən asılı olaraq dialekt leksikasının qədim türk qatına aid olan sözlər üç qrupa ayrılır: 1) İlkin mənasını və fonetik tərkibini saxlayan sözlər; 2) İlkin mənasını saxlamaqla fonetik dəyişikliyə uğrayan sözlər; 3) İlkin mənasına yaxın olan sözlər.

Azərbaycan dili tarixən geniş bir ərazidə ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Azərbaycan dili şivələrinin müxtəlif regionlarında (Azərbaycan Respublikası, İran, Ermənistan Respublikası, Gürcüstan, Dağıstan və s.) yayılması xalqın tarixi ilə bağlı olan təbii bir proses sayılmalıdır.

Azərbaycan dilinin əsas ləhcələri tarixi-coğrafi ərazi çərçivəsində Kürdən şimala olan ərazinin şimal-şərq hissəsində (*şimal-şərq ləhcəsi*), qərbdə Kür və Araz çayları arasındakı ərazidə (*qərb ləhcəsi*), cənubda – Cənubi Azərbaycan, Naxçıvan, İrəvan və Lənkəran regionlarında (*cənub ləhcəsi*) formalaşmışdır. Şimal, qərb, qismən də cənub şivələrinin əlamətlərini və substrat elementləri özündə birləşdirən Şəki-Zaqatala regionunun şivələri (*şimal-qərb şivələri*) qarışıq tipli şivələrdir. Kür çayından şimalda Ağdaş, Göyçay, Ucar, Zərdab rayonlarının, cənub-şərqdə Cəlilabad, Biləsuvar rayonlarının, nisbətən cənub-qərbdə Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı rayonlarının ərazilərində əsas ləhcələr arasındakı keçid (aralıq) şivələr yerləşir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasov İ. Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanlarının erməni dilinə, tərcümə, təbdil, nəşri tarixi və tədqiqi məsələləri // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. 6-cı kitab. Bakı: Elm, 1981, s. 50-89.

2. Abdullayev Ə.Z. Qədim *-m* şəkilçili hal forması və onun Azərbaycan dilində sonrakı vəziyyəti. Birinci məqalə // Azərb. SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri, dil və ədəb. ser., 1977, №6, s. 3-8.

3. Abdullayev Ə.Z. Qədim *-m* şəkilçili hal forması və onun Azərbaycan dilində sonrakı vəziyyəti. İkinci məqalə // Azərb. SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri, dil və ədəb. ser., 1978, №, s. 3-7.

4. Adilov M.İ. Azərbaycan dilində təqlidi sözlər. Bakı: ADU nəşri, 1979, 95 s.

5. Ağayev Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində işlənən bir neçə arxaik söz haqqında // Azərb. SSR EA-nın xəbərləri, ədəb., dil və inc. ser., 1968, №4, s. 47-51.

6. Ağayev Ə.Q. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fe'lin xəbər şəklinin analitik formaları // Azərb. SSR EA-nın xəbərləri, ədəb., dil və inc. ser., 1983, №1, s. 61-65.

7. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı: Maarif, 1973.

8. Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı: ADU nəşri, 1973, 110 s.

9. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1979.

10. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983.

11. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984.

12. Alekseyev V. Türk xalqlarının əcdadları. Rus dilindən tərcümə. Azərbaycan məktəbi, 1971, №8, s. 51-57.

13. Aslanov V. XII əsrəqədərki Azərbaycan dili // Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı: Elm, 1983, s. 73-83.

14. Azərbaycan dialektologiyası proqramı. Tərtib edən R.Rüstəmov. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1953, 13 s.

15. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: Elm., 2009.

16. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. Bakı: Elm, 1990.

17. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1964.

18. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

19. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. Bakı: Elm, 1966-1987.

20. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967.
21. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1955.
22. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: Elm, 1975.
23. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. III c. (Sovet dövrü). Bakı: Elm: 1982.
24. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə. Bakı: ASE Baş redaksiyası, 1976-1987.
25. Azərbaycan SSR xəritələri. Orta məkəblərdə Azərbaycan SSR coğrafiyası və tarixi dərsləri üçün vəsait. Bakı: ASE Baş redaksiyası, 1972.
26. Azərbaycan tarixi. 3 cildə. 1-ci cild. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961.
27. Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti. Rusca, almanca tərcümələrilə. 1-ci c., 1-ci buraxılış. Bakı, 1930.
28. Bağirov Q.K. XV əsr Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin leksik, fonetik, qrammatik xüsusiyyətlərinə dair: Şəms təxəllüslü şairin "Qisseyi-Yusif" poemasının dili əsasında. Birinci məqalə // M.F.Axundov ad. APİ-nin elmi əsərləri. IX buraxılış. 1961, s.3-27.
29. Bağirov Q. Azərbaycan dilində fe'llərin leksik-semantik inkişafı. Bakı: Maarif, 1971, 160 s.
30. Baharlı M. Azərbaycan (Coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat). Bakı, 1921.
31. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1951.
32. Behbudov S.M. Zəngilan rayonu şivələrində isim düzəldən şəkilçilər // Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Məqalələr məcmuəsi. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, s.176-189.
33. Binnətova G. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. Bakı: Nurlan, 2007.
34. Bünyadov Z. Azərbaycan VII -IX əsrlərdə. Rus dilindən tərcümə. Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1989.
35. Cahangirov M.P. Mənbə müəyyənliyi dil tarixinin yaranmasında ilkin şərtidir // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т. III. Баку: Изд-во АН ССР, 1963, s.248-252.
36. Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I hissə. Bakı: Elm, 1978.
37. Cavadova M. Şah İsmayıl Xətəinin leksikası ("Dəhnamə" poeması üzrə). Bakı: Elm, 1977.
38. Cəlilov F. Azərbaycan dili morfonologiyasından oçerklər. Bakı: ADU nəşri, 1985.

39. Cəfərli Ə.K. Üç arxaik söz haqqında // Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri. Elmi əsərlərin mövzu məcmuəsi. Bakı: ADU nəşri, 1986, s.53-56.
- 39a. Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı: Azərb. Dövlət Kitab Palatası, 1995.
40. Cəfərzadə M. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi. Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1990.
41. Cəmişidov Ş. “Kitabi-Dədə Qorqud”u vərəqləyərkən. Bakı: Gənclik, 1969.
42. Cəmişidov Ş. “Kitabi-Dədəm Qorqud”. Bakı: Elm, 1999.
43. Çobanov M. Bolnisi rayonu şivələrində işlənən bəzi arxaizmlər. ADU-nun elmi əsərləri, dil və ədəb. ser., 1973, №4, s.66-69.
44. Çobanzadə B. Türkcənin səs uyuşması kanunu // Yeni yol, 1924, 16 noyabr.
45. Dəlili H.Ə. Azərbaycanın cənub xanlıqları. Bakı: Elm, 1979.
46. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilçiliyi inqilab meyvəsidir // Azərb. SSR EA-nın xəbərləri. 1947, №10, s.161-171.
47. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları. Bakı: 1958, 44 s.
48. Dəmirçizadə Ə.M. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı: API nəşriyyatı, 1959, 161 s.
49. Dəmirçizadə Ə.M. Azəri ədəbi dili tarixi. Giriş. Bakı: API nəşriyyatı, 1967, 84 s.
50. Dəmirçizadə Ə. 50 söz. Bakı: Gənclik, 1968, 103 s.
51. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. 1-ci hissə. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı: Maarif, 1972.
52. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. 1-ci hissə. Bakı: Maarif, 1979.
53. Eyvazova R. Kışvəri “Divan”ının dili. Bakı: Elm, 1983.
54. Əhmədov T.M. Azərbaycan dilinin tat dilinə fonetik təsiri // ADU-nun elmi əsərləri, dil və ədəb. ser., 1972. №2, 85-89.
55. Əhmədov T.M. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektinə dair ilkin müşahidələr və onun bəzi spesifik xüsusiyyətləri // ADU-nun elmi əsərləri, dil və ədəb. ser., 1973, №5, s.102-112.
56. Əlibəyzadə E. Ədəbi şəxsiyyət və dil. Bakı: Yazıçı, 1982.
57. Əliyev S. “Kitabi-Dədəm Qorqud”: Əlyazmaları üzərində çalışmalar // Azərbaycan filologiyası məsələləri. III buraxılış. Bakı: Elm, 1991, s.135-160.
58. Əliyev A.B. Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvaninin “Əs-sihah əl-əcəmiyyə” əsərinin leksik və qrammatik xüsusiyyətləri. Filol. elm. nam. ... dis. avtoreferatı. Bakı, 2007.

59. Əliyev Ə.İ. Ermənistan SSR Meğri rayonu Azərbaycan dili şivələrinin bəzi leksik xüsusiyyətləri haqqında // ADU-nun elmi əsərləri, dil və ədəb. ser., 1967, №3, s.59-67.
60. Əliyev Ə.İ. Ermənistan SSR Meğri rayonu azəri şivələrinin bəzi fonetik xüsusiyyətləri // Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri, ədəb., dil və inc. ser., 1969, №1, s.71-79.
61. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003.
62. Əliyev R. İbəri ibn Adilinin “İxtiyarat” əsəri // Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri. Bakı: Elm, 1979, s.80-93.
63. Əlizadə S. Azəricə əlyazmalarda işlənmiş كك hərfbirləşməsi (diqraf) haqqında // ADU-nun elmi əsərləri, dil və ədəb. ser., 1969, №1-2, s.171-176.
64. Əlizadə S. Azərbaycan sözlərinin sonundan samitlərin düşməsinə dair (“Fonetik hadisələr” silsiləsindən) // ADU-nun elmi əsərləri, dil və ədəb. ser., 1970, №2, s.26-29.
65. Əlizadə S.Q. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı: ADU nəşri, 1985, 86 s.
66. Əzizov E. Təbriz-Tevriz // Ədəbiyyat və incəsənət. 1981, 22 may.
67. Əzizov E. Azıx nə deməkdir? // Ədəbiyyat və incəsənət. 1986, 19 dekabr.
68. Əzizov E. Bərdə toponimi // Elm və həyat, 1987, №6, s.17-18.
69. Fazili A. Azərbaycanın qədim tarixi müasir İran tarixşünaslığında. Bakı: Elm, 1970, 150 s.
70. Göyüşov R. Amaras – Ağoğlan. Bakı: Elm, 1975, 99 s.
71. Hacıyev M. Öz dilim – vicdanım, iftixarımdır // Azərbaycan. 1990, №8, s.165-169.
72. Hacıyev T.İ. Cəbrayıl şivələrinin fonetikasi // ADU-nun elmi əsərləri, ict. elm. ser., 1960, №5, s.3-15.
73. Hacıyev T.İ. Fonetik xüsusiyyətlər və ədəbi dilin dialekt əsası haqqında // ADU-nun elmi əsərləri, dil və ədəb. ser., 1969, №1-2, s.128-130.
74. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (Təşəkkül dövrü). Bakı: ADU nəşri, 1976, 156 s.
75. Hacıyev T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1977.
76. Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Oçerklər və materiallar. Bakı: Maarif, 1983.
77. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilində qeyri-oğuz elementləri // Türk dillərinin quruluşu və tarixi. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. Bakı: ADU nəşri, 1983, s.15-29.
78. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 2-ci hissə. Bakı: Maarif, 1987.

79. Hacıyev T., Əzizov E. Buntürklər kimdir? // Ulduz, 1989, №2, s.89.
80. Heyət C. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 176 s.
81. Həmzəyev T. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar. Bakı: ADU nəşri, 1983, 63 s.
82. Həmzəyev T.B. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar (Yardımlı rayonu şivəsinin fonetikasi). Bakı: ADU nəşri, 1985, 75 s.
83. Həsənov A. Azərbaycan dilinin Nüvədi (Zəngəzur) şivəsinin fonetik xüsusiyyətləri // ADU-nun elmi əsərləri, hum. elm. ser., 1959, №3, s.17-30.
84. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: APİ nəşriyyatı, 1958, 127 s.
85. Hüseynov A. Tala şivəsinin bəzi fonetik xüsusiyyətləri // APİ-nin elmi əsərləri, XIII c., 1960, s.11-20.
86. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: APİ nəşri, 1979, 89 s.
87. Xasıyev Z.İ. Yoğurt ~ cortan ağartı adları haqqında // ADU-nun elmi əsərləri, dil və ədəb. ser., 1973, №2, s.22-25.
88. Xəlilov Ş.X. Feilin vacib şəklinin tarixi inkişafı və müzərə zamanın inkarı haqqında // Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. Bakı: ADU nəşri, 1981, s.71-84.
89. Xəlilov Ş.X. “Əsrarnamə”nin dili. Bakı: Elm, 1988, 186 s.
90. Xıdırov C. İraq türkmanları. Bakı: Azərnəşr, 1993, 103 s.
91. İbrahimov B.A. Qubadlı rayonu şivələrinin fonetik xüsusiyyətləri // APİ-nin elmi əsərləri, XI ser., 1963, №4, s.51-62.
92. İbrahimov T.Ə. (Şahin). Qaşqaylar. Bakı: Elm, 1988.
93. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968.
94. İslamov M. Türk dillərində əvəzliliklər (Azərbaycan dilinin dialekt materialı əsasında). Bakı: Elm, 1986.
95. Kərimov R.Ə. Şamxor rayonu şivələrində omonimlər və sinonimlər // Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Məqalələr məcmuəsi. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı. 1967, s.190-204.
96. Kərimov Ş. Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri. Bakı: Nurlan, 2004.
97. “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999.
98. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1963.
99. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. 1-ci c. Bakı: Elm, 1978.

100. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan toponimiyasında ərəb təbəqəsi haqqında //Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri, ədəb., dil və inc. ser., 1976, №1, s.80-88.
101. Qeybullayev Q. Qarabağ (Etnik və siyasi tarixinə dair). Bakı: Elm, 1990, 248 s.
102. Qəhrəmanov C. Əsrnamə. Əlyazmasının faksimile, sözlük və izahatı. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1964.
103. Qəhrəmanov C. Nəsimi “Divan”ının leksikası. Bakı: Elm, 1970.
104. Qəhrəmanov C. Hinduşah Naxçıvaninin lügətindən fraqmentlər // Əlyazmalar xəzinəsində. Bakı: Elm, 1972, s.121-140.
105. Qəhrəmanov C. Kişvərinin bir əlyazma “Divan”ı haqqında // Əlyazmalar xəzinəsində. Bakı: Elm, 1976, s.46-52.
106. Qəhrəmanov C.V., Əliyev R.M. “Kəvamil-üt-təbir” və onun müəllifi haqqında // Əlyazmalar xəzinəsində. Bakı: Elm, 1979, s.5-17.
107. Qəhrəmanov C.V., Hacıyeva Z.T. Yusif Məddah. “Vərqa və Gülşah”. XIV əsr Azərbaycan yazılı abidəsi. Mətn və qrammatik öçerk. Bakı: Elm, 1988.
108. Qiyasi C. Narahat şəhər // Ədəbiyyat və incəsənət. 1972, 2 sentyabr.
109. Q.Voroşil. Bir qədim hun əlifbası haqqında // Ədəbiyyat və incəsənət. 1981, 3 iyul.
110. Qukasyan V.L. Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixinə dair qeydlər // Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı: Elm, 1983, s.35-62
111. Quluyev E. Azərbaycan dilində “meşə” və “ağac” anlayışlı sözlər haqqında // Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxılış. Bakı: Elm, 1984, s.150-156.
112. Mağara haqqında // Elm və həyat. 1987, №6, s.32.
113. Mahmudov Y. Öyrənilməmiş səhifələr. Bakı: Gənclik, 1972.
114. Məhərrəmov R., Cahangirov M. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisinə dair materiallar. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962.
115. Məmmədli Q. Əsər haqqında bir neçə söz // Fə dai. Bəxtiyar namə. Bakı: Azərb. Universiteti nəşriyyatı, 1957, s.3-6.
116. Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı: 2008.
117. Məmmədov İ.M. Qaryagin şivələrinin fonetik xüsusiyyətləri // Azərb. SSR EA-nın xəbərləri, 1957, №6, s.171-199.
118. Məmmədov İ.M. Qaryagin şivələrinin leksik xüsusiyyətləri // ADU-nun elmi əsərləri, 1957, №6, s.119-133.
119. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1966.
120. Məmmədov N.G. Azərbaycan Respublikasının oronimləri. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999.
121. Məmmədov Ş. Azərbaycan dilinin Yardımlı rayonu şivələri. Bakı: Təhsil, 2007.

122. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. Bakı: APİ-nin nəşri, 1979.
123. Mirzəzadə H. İraq ərazisində yaşayan azərbaycanlıların dili haqqında bəzi mülahizələr // ADU-nun elmi əsərləri, ict. elm. ser., 1961, №4, s.83-97.
124. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962.
125. Mirzəzadə H. Füzulinin dili. Qiyabiçilər üçün metodik göstəriş. Bakı, 1965, 92 s.
126. Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. Qarabağ tarixi. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1959.
127. Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962.
128. Nehru C. Ümumdünya tarixinə nəzər. Bakı: Gənclik, 1986.
129. Novruzov M.D. Qədim alət halına dair // Türk dillərinin quruluşu və tarixi. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. Bakı: ADU nəşri, 1983, s.124-128.
130. Onullahi S. XII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı: Elm, 1982.
131. Ögəl B. Böyük hun imperiyası. I kitab. Bakı: Gənclik, 1992.
132. Paşayev Q. Son söz // Kərkük bayatıları. Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1968, s.175-182.
133. Ramazanov K.T. Morfoloqiya // Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1955, s.73-147.
134. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfoloqiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002.
135. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin fonetikasi. Bakı: Nurlan, 2004.
136. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cilddə. I-II cildlər. Bakı: Nurlan, 2009.
137. Rəhimov M. Azərbaycan dilində fe'l şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965.
138. Rəsuloğlu B. Cənubi Azərbaycanda türk ləhcələri // Ədəbiyyat qəzeti. 1997, № 37, 19 sentyabr; № 38, 26 sentyabr.
139. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961.
140. Rüstəmov R.Ə. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş fe'llər // Dilçilik məcmuəsi. Nizami ad. Ədəb. və Dil İn-nun əsərləri, c.17. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1963, s.5-36.
141. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fe'l. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965.
142. Sadıqov B. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasından xüsusi kurs (Dialekt və şivə materialları əsasında). Bakı: APİ nəşri, 1977, 103 s.

143. Seyidov M. Alı kişi və Koroğlu obrazlarının prototipləri haqqında // Azərbaycan. 1978, №3, s.184-207.
144. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983.
145. Şirəliyev M.A. Azərbaycan dialektologiyası. I hissə. Bakı: Azərb. SSR XMK nəşri, 1942, 72 s.
146. Şirəliyev M.A. Azərbaycan dialektologiyası. II hissə. Qazax dialekti haqqında ümumi obzor. Bakı: ADU nəşri, 1943, 69 s.
147. Şirəliyev M.A. Bakı dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1949, 251 s.
148. Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti. 2-ci çapı. Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1957, 226 s.
149. Şirəliyev M.Ş. Şahbuz şivələrinin fonetikasi // Azərb. SSR EA Nizami ad. Ədəb. və Dil İn-nun əsərləri. VIII c., dilçilik ser., 1957, s.5-26.
150. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962.
151. Şirəliyev M.Ş. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin 1961-ci ildə Gədəbəy və Daşkəsən rayonlarında keçirdiyi dialektoloji ekspedisiyanın yekunları // Dilçilik məcmuəsi. Nizami ad. Ədəb. və Dil İn-nun əsərləri. XVII c. Bakı, 1963, s.124-128.
152. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. 2-ci nəşri. Bakı: Maarif, 1968.
153. Şirəliyev M.Ş. Qarşıda illərdə Azərbaycan dilçiliyinin vəzifələrinə dair // Azərb. SSR EA-nın xəbərləri, ədəb., dil və inc. ser., 1975, №3, s.53-56.
154. Şükürov Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası (Zərf və köməkçi nitq hissələri). Bakı: API nəşri, 1981, 99 s.
155. Talışlı M. Lənkəran şivələri qrupunda saitlərin əvəzlənməsinə dair // ADU-nun elmi əsərləri, dil və ədəb. ser., 1971, №2, s.62-67.
156. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (Orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972.
157. Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar (Göyçay keçid şivələrinin leksikası). Bakı: ADU nəşriyyatı, 1960, 87 s.
158. Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektologiyası (Keçid şivələrin morfolojiyası və sintaksisi). Bakı: ADU nəşri, 1975, 118 s.
159. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974.
160. Yampolski Z.I. Türk xalqlarının əcdadları haqqında // Azərbaycan məktəbi, 1971, №12, s.65-67.
161. Yüzbaşov R., Əliyev K., Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğrafi adları (Oçerklər). Bakı: Maarif, 1972, 100 s.

162. Zeynallı H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1983.
163. Zeynalov F., Əzizov E. Arpaçay kəndlərinin şivələri. Birinci məqalə // Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri, dil və ədəb. ser., 1977, №6, s.24-31.
164. Zeynalov F., Əzizov E. Arpaçay kəndlərinin şivələri. İkinci məqalə // Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri, dil və ədəb. ser., 1978, №1, s.8-14.
165. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981.
166. Zeynalov F. Azərbaycan dilinin mənşəyi məsələsinə dair // Azərbaycan filologiyası məsələsi. II buraxılış. Bakı: Elm, 1984, s.22-30.
167. Zərinəzadə H.H. Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü). Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 436 s.

Rus dilində

168. Аббасов А.М. Некоторые заметки об афшарах Афганистана // Сов. тюркология, 1975, №4, с.72-81.
169. Абдуллаев И.Г. О характере и формах проявления двуязычия и многоязычия в Азербайджане // Проблемы двуязычия и многоязычия. М.: Наука, 1972, с.213-217.
170. Аванесов Р.И. Очерки русской диалектологии. Ч.1. М.: Учпедгиз, 1949.
171. Агаев А.Г. Говор Джалилабадского района азербайджанского языка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1975.
172. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата: Изд-во "Наука" Каз. ССР, 1971.
173. Акбаев Ш.Х. Сравнительно-исторический метод в тюркологии и генезис балкарского цоканья // Сов. тюркология, 1971, №2, с.90-101.
174. Алиев И. Мидия – древнейшее государство на территории Азербайджана // Очерки по древней истории Азербайджана. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1956, с.57-170.
175. Алиев К. Этюды о населении древнего Азербайджана // К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку: Элм, 1984, с.40-68.
176. Алиев У.Б. Диалектное членение языка карачаевцев и балкарцев // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.III. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1963, с.66-77.
177. Алиев Ф.М. Азербайджан в XVIII в. // Историческая география Азербайджана. Баку: Элм, 1987, с.129-139.

178. Ализаде С.Г. Именные части речи в «Шухаданаме». Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Баку, 1966.
179. Ализаде С.К. Принципы построения азербайджанской исторической диалектологии // Конференция по диалектологии тюркских языков. Тез. докл. и сообщ. Уфа, 1982, с.153-154.
180. Ализаде С.К., Велиев И.Д. Диалектные особенности азербайджанского письменного памятника века «Юсиф и Зулейха» // Сопровождение по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тез. докл. и сообщ. М., 1979, с.288-289.
181. Ализаде С.Г., Велиев И.Д. Диалектные особенности азербайджанского письменного памятника века «Юсиф и Зулейха» // Вопросы диалектологии и истории языка. Душанбе: Дониш, 1984, с.301-307.
182. Алияров С.С. Об этногенезе азербайджанского народа (К постановке проблемы) // К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку: Элм, 1984, с.4-38.
183. Амирова Т.А., Ольховников Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. М.: Наука, 1975.
184. Антонов Н.К. Лекции по тюркологии. Якутск: Изд. Якутского гос. ун-та, 1976, 63 с.
185. Артаманов М.И. История Хазар. Л.: Изд-во Эрмитажа, 1962.
186. Асланов В.И. Из этюдов по исторической фонетике азербайджанского языка: О фонеме ni // Изд. АН Азерб. ССР, сер. лит. яз. и искус., 1966. №2, с.92-102.
187. Асланов В.И. Историческая лексикология азербайджанского языка (Проблема реконструкции). Автореф. дис. ... д-ра филол. наук, Баку, 1973.
188. Асланов В.И. О трех источниках исторической диалектологии // Лингвистическая география и проблемы истории языка. Ч.2. Нальчик, 1981, с.281-286.
189. Асланов В.И., Бахшалиева С.Б. «Ферхенги-турки» Мухаммедтаги и его значение для построения исторической диалектологии азербайджанского языка // IX конференция по диалектологии тюркских языков. Тез. докл. и сообщ. Уфа, 1982, с.16-17.
190. Асланов В.И., Буниятов З.М. Старейший тюрко-арабский словарь // Сов. тюркология, 1985, №2, с.60-65.
191. Ахатов Г.Х. О восточном диалекте татарского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1958, с.51-65.
192. Ахмедов Б.Б. Говоры окрестностей города Мингечаура. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1967.

193. Ашмарин Н.И. Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи. Баку: Издание об-ва обследования и изучения Азербайджана, 1926.
194. Ашурбейли С.Б. О топониме “Аран” // Материалы докладов II научной конференции, посвященной изучению топонимии Азербайджанской ССР. Баку: Элм, 1981, с.17-20.
195. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). Баку: Элм, 1983.
196. Бабаев Ф. Азербайджанские говоры Массиского района Армянской ССР. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1988.
197. Багиров Г.А. Говоры азербайджанского языка Сисианского района Армянской ССР. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1966.
198. Бартольд В.В. Сочинения. Т.V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1968.
199. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. Грамматика, тексты и словарь. М.-Л., 1940.
200. Баскаков Н.А. Тюркские языки. М.: Изд-во восточной литературы, 1960.
201. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских язвков. М.: Высшая школа, 1962.
202. Баскаков Н.А. Карапахи, или терекеме и изучение их языка: (из материалов по азербайджанским диалектам Армении) // Краткие сообщения Института народов Азии. 1964, №65, с.25-31.
203. Баскаков Н.А. Диалект черневых татар. Туба-кижи. Тексты и переводы. М.: Наука, 1965.
204. Баскаков Н.А. Диалект черневых татар. Туба-кижи. Грамматический очерк и словарь. М.: Наука, 1966.
205. Баскаков Н.А. Диалект кумандинцев. Куманды-кижи. Грамматический очерк, тексты, переводы и словарь. М.: Наука, 1972.
206. Баскаков Н.А. Различные структуры диалектных систем тюркских языков и характер изоглосс общетюркского атласа // Сов. тюркология, 1972, №5, с.3-9.
207. Баскаков Н.А. О периодизации истории литературного языка “тюрки” // Лингвогеография, диалектология и история языка. Кишинев: Штиинца, 1973, с.136-146.
208. Баскаков Н.А. Диалект лебединских татар-чалканцев. Куу-кижи. Грамматический очерк, тексты, переводы, словарь. М.: Наука, 1985.
209. Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1951.

210. Бехбудов С.М. Зенгеланский говор азербайджанского языка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1966.
211. Бехбудов С.М. Некоторые синтаксические особенности Зангеланского говора // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.IV. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1966, с.198-202.
212. Бехбудов С.М. Заметки о Кубатлинском говоре азербайджанского языка // Изв. АН Азерб. ССР, сер. лит., яз. и искус., 1974, №3, с.60-64.
213. Благова Г.Ф. Тюркское склонение в ареально-историческом освещении (Юго-восточный регион). М.: Наука, 1982.
214. Большая советская энциклопедия. В 30 т., 3-е изд. Т.8. М.: Изд-во Сов. энциклопедия, 1972.
215. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тевсиря XII-XIII вв. М.: Изд-во восточной литературы, 1963.
216. Брук С.И. Население мира. Этнодемографический справочник. М.: Наука, 1986.
217. Будагова З. Азербайджанский язык (краткий очерк). Баку: Элм, 1982.
218. Буниятов З.М., Эфендиев О.А. От редакторов // Фазлуллах ибн Рузбихан Хунджи. Тарих-и алам-ара-йи Амини. Баку: Элм, 1987, с.3-12.
219. Бурганова Н.Б., Махмутова Л.Т. О диалектном членении татарского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.III. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1963, с.58-65.
220. Векилов А.П. Аффиксы падежей в анатолийско-турецких диалектах // Вопросы тюркологии. Баку: Элм, 1971, с.241-249.
221. Велиев А.Г. Говоры западных районов Апшеронского полуострова. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1952.
222. Велиев А.Г. Некоторые фонетические особенности переходных говоров азербайджанского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.II. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1960, с.103-117.
223. Велиев А.Г. К проблеме переходного говора в азербайджанском языке // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.IV. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1966, с.59-65.
224. Велиев А.Г. Переходные говоры азербайджанского языка. Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Баку, 1975.
225. Велиев И.Д. Формы прошедшего времени в письменных памятниках азербайджанского языка XIV-XIX вв. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1969.
226. Велиев С.А., Гаджиев Т.И. О двух диалектных фактах // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.IV. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1966, с.144-148.

227. Викторова Л.Л. Монголы. Происхождение народа и истоки культуры. М.: Наука, 1980.
228. Виноградов В.В. О связях истории русского литературного языка с исторической диалектологией // Виноградов В.В. Избранные труды. История русского литературного языка. М.: Наука, 1978, с.206-215.
229. Волкова Н.Г. О названиях азербайджанцев на Кавказе // Ономастика Востока. М.: Наука, 1980, с.208-210.
230. Гаджиев Т.И. Джебраильский говор азербайджанского языка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1962.
231. Гаджиев Т.И. Об одной фонеме в трех морфемах // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.IV. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1966, с.186-188.
232. Гаджиев Т.И., Азизов Э.И. Историко-лингвистические основы исторической диалектологии азербайджанского языка // Советская тюркология и развитие тюркских языков в ССР. Тез. докл. и сообщ. Алма-Ата: Наука, 1976, с.210-211.
233. Гаджиев Т.И. Отношение исторической диалектологии к диалектам в условиях дифференцированного литературного языка (на материале азербайджанского языка) // Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тез. докл. и сообщ. М., 1979, с.22-23.
234. Гаджиев Т.И. Некоторые вопросы создания исторической диалектологии азербайджанского языка // Лингвистическая география и проблемы истории языка. Ч.П. Нальчик, 1981, с.296-300.
235. Гаджиев Т.И., Азизов Э.И. Историко-лингвистические основы создания исторической диалектологии азербайджанского языка // Проблемы лингвистической географии, исторической диалектологии и истории тюркских языков. Тем. сб. науч. тр., Баку: Издание АГУ, 1982, с.11-16.
236. Гаджиева З.Т. Язык азербайджанского письменного памятника XIV века поэмы "Варга и Гюльшах". Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1980.
237. Гаджиева Н.З. Глухое начало слова в тюркском языке // Сов. тюркология, 1973, №4, с.3-10.
238. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. Среднеазиатский ареал. М.: Наука, 1975.
239. Гаджиева Н.З., Серебренников Б.А. Ареальная лингвистика и проблема восстановления некоторых черт исчезнувших языков // Сов. тюркология, 1977, №3, с.3-12.
240. Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. М.: Наука, 1979.

241. Гаджиева Н.З. К вопросу о классификации тюркских языков и диалектов // Теоретические основы классификации языков мира. М.: Наука, 1980, с.100-126.
242. Гамзаев Т.Б. Ордубадский диалект. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1960.
243. Гандзакеци К. История Армении. М.: Наука, 1976.
244. Гараев Т.А. Историко-лингвистический анализ древнетюркского лексического пласта в азербайджанских говорах Грузинской ССР. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1981.
245. Гарипов Т.М. Кыпчакские языки Урало-Поволжья. Опыт синхронической и диахронической характеристики. М.: Наука, 1979.
246. Гейбуллаев Г.А. Монгольские топонимы в Азербайджане // Изв. АН Азерб. ССР, сер. истории, философии и права, 1981, №3, с.74-80.
247. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев (по данным топонимии) // К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку: Элм, 1984, с.102-151.
248. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана (Историко-этнографическое исследование). Баку: Элм, 1986.
249. Гордлевский В.А. Избранные сочинения. Т.1. М.: Изд-во восточной литературы, 1960.
250. Горшкова К.В. Историческая диалектология русского языка. М.: Просвещение, 1972.
251. Грамматика современного башкирского литературного языка. М.: Наука, 1981.
252. Грамматика туркменского языка. Ч.1. Фонетика и морфология. Ашхабад: Ылым, 1970.
253. Грач А.Д. Древние кочевники в центре Азии. М.: Наука, 1980.
254. Гукасян В.Л. Значение Закавказских источников в изучении истории азербайджанского языка дописьменного периода // Сов. тюркология, 1978, №2, с.19-33.
255. Гукасян В.Л. Об азербайджанско-грузинских языковых контактах // Сов. тюркология, 1980, №4, с.22-33.
256. Гукасян В.Л. Об одной древнетюркской письменности // Сов. тюркология, 1981, №5, с.76-84.
257. Гумилев Л.Н. Хунны. Срединная Азия в древние времена. М.: Изд-во восточной литературы, 1960.
258. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М.: Наука, 1967.
259. Гусейнзаде А. К этимологии топонима Куба // Сов. тюркология, 1971, №2, с.119-125.

260. Гусейнзаде А. К этимологии топонима Кушчу // Сов. тюркология, 1971, №6, с.89-95.
261. Гусейнзаде А. Об одном топониме Абшеронского полуострова: Дуванны // Сов. тюркология, 1980, №5, с.20-24.
262. Гусейнзаде А. Ойконимы Закавказья, включающие этноним “биченек” // Сов. тюркология, 1982, №5, с.34-38.
263. Гусейнзаде М.Г. Выступление на Координационном совещании по вопросам диалектологии тюркских языков // Вопросы диалектологии тюркских языков. Труды Ин-та лит. и яз. им. Низами АН Азерб. ССР. Т.ХII. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1958, с.153-155.
264. Гусейнов А.А. Говоры Варташенского района. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1952.
265. Гусейнов Р.А. Тюркские этнические группы XI-XII вв. В Закавказье // Тюркологический сборник. 1972. М.: Наука, 1973, с.375-381.
266. Гусейнов Р.А. Огузский топонимический пласт в Азербайджанской ССР // Материалы докладов II научной конференции, посвященной изучению топонимии Азербайджанской ССР. Баку: Элм, 1981, с.21-23.
267. Дебеч Г.Ф. О принципах классификации человеческих рас // Сов. этнография, 1956, №4.
268. IX конференция по диалектологии тюркских языков. Тез. докл. и сообщ. Уфа, 1982.
269. Джангидзе В.Т. Дманисский говор казахского диалекта азербайджанского языка. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1965.
270. Джафар А. Выступление на III региональном совещании по вопросам диалектологии тюркских языков // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.III. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1963, с.222-226.
271. Джафарзаде М.М. Говоры Имишлинского района азербайджанского языка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1969.
272. Джафарли А. Казахский диалект азербайджанского языка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1962.
273. Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан. Баку: Элм, 1985.
274. Дмитриева Л.В. Язык Барабинских татар. Материалы и исследования. Л.: Наука, 1981.
275. Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в “Истории” Геродота. Тексты, переводы, комментарий. М.: Наука, 1982.
276. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969.
277. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н. э. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1956.
278. Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары: Чувашское кн. изд-во, 1964.

279. Ермеев Д.Е. На стыке Азии и Европы. Очерки о Турции и турках. М.: Наука, 1980.

280. Жирмунский В.М. Избранные труды. Тюркский героический эпос. Л.: Наука, 1974.

281. Жирмунский В.М. Избранные труды. Общее и германское языкознание. Л.: Наука, 1976.

282. Залялединов Л.З. Опорный диалект в образовании татарского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Труды Ин-та лит. и яз. им. Низами АН Азерб. ССР. Т.ХII. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1958, с.36-50.

283. Зайончковский А.А. Выступление на Координационном совещании по вопросам диалектологии тюркских языков // Вопросы диалектологии тюркских языков. Труды Ин-та лит. и яз. им. Низами АН Азерб. ССР. Т.ХII. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1958, с.132-134.

284. Зейналов Ф.Р., Азизов Э.И. Хазарские топонимы Тебриз и Тевриз // Этническая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий. Тез. докл. областной науч. конф. по лингвистике. Омск: Издание ОмГУ, 1984, с.44-47.

285. Зейналов Ф.Р. О языке афшаров // Проблемы истории и диалектологии тюркских языков. Тем. сб. науч. тр. Баку: Издание АГУ, 1986, с.3-12.

286. Изысканный дарь тюркскому языку (Грамматический трактат XIV в. на арабском языке). Под ред. А.Н.Кононова. Ташкент: Фан, 1978.

287. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков. Сравнительный словарь (p-q). М.: Наука, 1984.

288. Имамкулиева К.Г. Шарурские говоры азербайджанского языка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1991.

289. Исламов М. Местоимения в диалектах и говорах азербайджанского языка. Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Баку, 1973.

290. Исламов М.И. Роль диалектных данных в изучении истории азербайджанского языка // Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тез. докл. и сообщ. М., 1979, с.207-208.

291. Исследования по исторической диалектологии татарского языка. Казань, 1979.

292. История Азербайджана. Под. ред. Дж.Б.Гулиева. Баку: Элм, 1979.

293. История народов Восточной и Центральной Азии с древнейших времен до наших дней. М.: Наука, главная редакция восточной литературы, 1986.

294. Кайдаров А.Т. Уйгурские диалекты и диалектная основа литературного языка. Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Баку, 1969.

295. Каррыев Б.А. Эпические сказания о Кероглы у тюркоязычных народов. М.: Наука, 1968.
296. Касимова Р.М. Антропологические исследования современного населения Азербайджанской ССР. Баку: Элм, 1975.
297. Касимова Р.М. К изучению антропологии иранских азербайджанцев // Азербайджанский этнографический сборник. Вып. III. Баку: Элм, 1977, с.212-217.
298. Касимова Р.М. К этногенезу азербайджанского народа. По данным антропологии // К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку: Элм, 1984, с.69-101.
299. Керимов Ш.М. Азербайджанские говоры в Красносельском и Иджеванском районах Армянской ССР. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1972.
300. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М.: Наука, 1964.
301. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1956.
302. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960.
303. Короглы Х. Огузский героический эпос. М.: Наука, 1976.
304. Короглы Х. Древнетюркские элементы в парфянском эпосе "Аяткар Зареран". К проблеме ирано-тюркских взаимоотношений // Сов. тюркология, 1981, №1, с.49-53.
305. Короглы Х. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. М.: Наука, 1983.
306. Крымский А.Е. Низами и его современники. Баку: Элм, 1981.
307. Кулиев И.К. Агджабединские говоры азербайджанского языка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1977.
308. Курышжанов А.К. Махмуд Кашгари о кыпчакском языке // Сов. тюркология, 1972, №1, с.52-60.
309. Маадай Кара. Алтайский героический эпос. М.: Наука, 1973.
310. Макаев Э.А. Общая теория сравнительного языкознания. М.: Наука, 1977.
311. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.: Изд-во АН СССР, 1951.
312. Мамедов А. Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика. Баку: Элм, 1985.
313. Мамедов М.А. Тебризский диалект азербайджанского языка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1989.
314. Мамедов М.А. Тебризский диалект азербайджанского языка. Дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1989.

315. Мамедова Ф. О некоторых вопросах исторической географии Албании I в. до н.э. – VIII в. // Историческая география Азербайджана. Баку: Элм, 1987, с.7-45.
316. Матусевич М.И. Введение в общую фонетику. М.: Учпедгиз, 1959.
317. Махмутова Л.П. Опыт исследования тюркских диалектов. Мишарский диалект татарского языка. М.: Наука, 1978.
318. Меджидова А.Б. Ленкоранский говор азербайджанского языка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1970.
319. Меликсет-бек Л.М. К истории появления гуннов в восточном Закавказьи // Доклады АН Азерб. ССР. Т.13, 1957, №6, с.709-713.
320. Мехтиева С.Г. Язык дастана “Шахрияр”. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1974.
321. Моллазаде С.М. Говоры кахского района Азерб. ССР. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1966.
322. Моллазаде С. Происхождение некоторых слов в Кахском говоре азербайджанского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.IV. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1966, с.209-213.
323. Мусаев К.М. Заметки о языке крымских караимов // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.IV. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1966, с.96-100.
324. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. Западнокыпчакская группа. М.: Наука, 1975.
325. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. М.: Наука, 1984.
326. Наджип Э. О диалектном составе языка Кутба // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.IV. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1966, с.86-89.
327. Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века “Гулистан” Сейфа Сарай и его язык. Ч.2. Алма-Ата: Изд-во “Наука” Каз. ССР, 1975.
328. Наджип Э.Н. О диалектном составе словаря Махмуда Кашгари // Всесоюзная тюркологическая конференция. Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР. Тез. докл. и сообщ. Алма-Ата: Изд-во “Наука”. Каз. ССР, 1976, с.227-228.
329. Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. На материале “Хосрау и Ширин” Кутба. Кн.1. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1979.
330. Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. М.: Изд-во восточной литературы, 1963.

331. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная смстема. Нукус-Казань: Каракалпакстан, 1976.
332. Народы мира. Историко-этнографический справочник. М.: Сов. энциклопедия, 1988.
333. Новая история Ирана. Хрестоматия. М.: Наука, 1988.
334. Новосельцев А.П. Половцы // Советская историческая энциклопедия. Т.11. М.: 1968, с.284.
335. Общее языкознание. Формы существования, функции, истории языка. М.: Наука, 1970.
336. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. М.: Наука, 1973.
337. Пашаев Г.М. Фонетика керкукского диалекта. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1969.
338. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1949.
339. Персидско-русский словарь. В 2 т. М.: «Русский язык», 1983.
340. Плетнева С.А. Хазары. М.: Наука, 1976.
341. Погребова М.Н. Памятники скифской культуры в Закавказье // Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье. История и культура. М.: Наука, 1981, с.42-58.
342. Рагимов М.Ш. Формы вражения настоящего и будущего времен в письменных памятниках азербайджанского языка // Тр. Ин-та лит. и яз. им. Низами. Т.10. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1957, с.213-242.
343. Рагимов М.Ш. Диалекты и история языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.II. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1960, с.118-126.
344. Рагимов М.Ш. Некоторые вопросы исследования исторической диалектологии тюркских языков // Пятое совещание по вопросам диалектологии тюркских языков. Тез. докл. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1965, с.28-32.
345. Рагимов М.Ш. Значение неродственных языков на территории Азербайджана в сравнительно-историческом изучении тюркских языков огузской группы // Сов. тюркология, 1971, №2, с.50-58.
346. Рагимов М.Ш. “Дивону лугат-ит-тюрк” Махмуда Кашгари и древнетюркские элементы в диалектах и говорах азербайджанского языка // Сов. тюркология, 1972, №1, с.75-82.

347. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1905. Т.3. Ч.1-2.
348. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку: Элм, 1981.
349. Рахмани А.А. Азербайджан: границы и административное деление в конце XVI-XVII вв. // Историческая география Азербайджана. Баку: Элм, 1987, с.120-128.
350. Рашид ад-Дин Ф. Огузنامه. Баку: Элм, 1987.
351. Рзаева З.И. Язык Мухаммеда Амани (морфологические особенности). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1975.
352. Русская диалектология. Под. ред. Н.А.Мещерского. М.: Высшая школа, 1972.
353. Русская диалектология. Под. ред. П.С.Кузнецова. М.: Просвещение, 1973.
354. Рустамов Р.А. Роль диалектных данных азербайджанского языка при разработке сравнительной грамматики тюркских языков // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.III. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1963, с.8-15.
- 354а. Рустамов Р.А. Заключительное слово на координационном совещании по вопросам диалектологии тюркских языков // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т. III. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1963, с.281-282.
355. Ряснен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. Пер. А.А.Юлдашева. М.: Изд-во иностранной литературы, 1955.
356. Савина В.И. Этнонимы в топонимии Ирана // Ономастика Востока. М.: Наука, 1980, с.140-155.
357. Садвакасов Г. Язык уйгуров Ферганской долины. Ч.2. Алма-Ата: Изд-во "Наука" Каз. ССР, 1976.
358. Садыхов А.Ш. Язык азербайджанского письменного памятника XVI века – тезкире "Шейх Сефи" (Лексика). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1972.
359. Садыхов Б.П. Кедабекские говоры азербайджанского языка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1964.
360. Садыхов Б.П. О некоторых кыпчакских элементах в айрумском говоре азербайджанского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.IV. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1966, с.178-181.
361. Садыхов Б.П. Падежная система азербайджанских диалектов и говоров как живой источник истории языка // Вопросы диалектологии и истории языка. Материалы VII совещания по общим вопросам диалектологии и истории языка. Душанбе: Дониш, 1984, с.255-263.

362. Самойлович А. Кавказ и турецкий мир // Отдельный оттиск из "Известий Об-ва Обследования и изучения Азербайджана". Баку, 1926, 9 с.
363. Самоучитель татарского языка Султань Меджида Ганиева. Ч. III-я. Русско-татарский словарь. Баку, 1909.
364. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. М.: Наука, 1974, 767 с.
365. Сергеев Л.П. Вокализм верховного диалекта чувашского языка // Чувашский язык, литература и фольклор. Сборник статей. Вып.1. Чебоксары, 1972, с.137-206.
366. Сергеев Л.П. Диалектная система чувашского языка. Диалектологический атлас. Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Баку, 1973.
367. Серебренников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. М.: Наука, 1974.
368. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку: Маариф, 1979.
369. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Изд. 2-е. М.: Наука, 1986.
370. Серебренников Б.А., Харькова С.С. О некоторых эффективных методах исследования проблемы родства тюркских и монгольских языков // Сов. тюркология. 1983, №5, с.46-56.
371. Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тез. докл. и сообщ. М., 1977.
372. Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тез. докл. и сообщ. М., 1979.
373. Современный татарский язык. Лексикология, фонетика, морфология. М.: Наука, 1969.
374. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. Пер. с француз. М.: Прогресс, 1977.
375. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М.: Наука, 1984.
376. Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. М.: Наука, 1976.
377. Татарско-русский словарь. М.: Сов. энциклопедия, 1966.
378. Тенишев Э.Р. Тюркская историческая диалектология и Махмуд Кашгарский // Сов. тюркология, 1973, №6, с.54-61.
379. Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. М.: Наука, 1976.
380. Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. М.: Наука, 1976.

381. Тенишев Э.Р. Сергей Ефимович Малов (К столетию со дня рождения) // Сов. тюркология, 1980. №6, с.56-63.
382. Тер-Мкртчян Л.Х. Армянские источники о Средней Азии V-VII вв. М.: Наука, 1979.
383. Тер-Мкртчян Л.Х. Армянские источники о Средней Азии VIII-XVIII вв. М.: Наука, 1985.
384. Техов Б.В. Скифы и Центральный Кавказ в VII-VI вв. до н.э. М.: Наука, 1980.
385. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л., 1959.
386. Трофимова А.Г. Азербайджанцы // Советская историческая энциклопедия. Т.1. М., 1961, с.265-266.
387. Турецко-русский словарь. М.: Изд-во «Русский язык», 1977.
388. Туркменско-русский словарь. М.: Сов. энциклопедия, 1968.
389. Уйгурские пословицы и поговорки. На уйгурском и русском языках и с русскими параллелями. М.: Наука, 1981.
390. Уйгурско-русский словарь. Сост. Э.Н.Наджип. М.: Сов. энциклопедия, 1968.
391. Фасеев Ф. Интересное фонетическое явление в татарских диалектах // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.II. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1960, с.145-148.
392. Фрагменты уйгурской версии биографии Сюань-Цзана. Транскрипция, перевод, примечания, комментарии и указатели Л.Ю.Тугушевой. М.: Наука, 1980.
393. Хабургаев Г.А. Проблема источников в связи с общей проблематикой исторической диалектологии // Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тез. докл. и сообщ. М., 1977, с.118-119.
394. Хабургаев Г.А. К обсуждению проблематики исторической диалектологии // Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тез. докл. и сообщ. М., 1979, с.58-59.
395. Хакимянов Ф.С. Язык эпитафии волжских болгар. М.: Наука, 1978.
396. Халилов Ш.Х. Язык азербайджанского письменного памятника XV века «Асрарнамэ» (морфологические особенности). Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Баку, 1974.
397. Цинциус В.И. Этимологии алтайских лексем с анлаутными глухими придыхательными смычными губно-губным *п” и заднеязычным *к” // Алтайские этимологии. Сб. науч. тр. Л.: Наука, 1984, с.17-129

398. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа (Историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). Ташкент: Фан, 1974.
399. Ширалиев М.Ш. К вопросу об изучении и классификации азербайджанских диалектов // Изв. Азербайджанского филиала АН СССР. 1941, №4, с.17-24.
400. Ширалиев М.А. Изучение диалектов азербайджанского языка // Изв. АН СССР. Отд. лит. и яз. Т.7. Вып.5, 1947, с.431-436.
401. Ширалиев М.Ш. О диалектной основе азербайджанского национального литературного языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Труды Инс-та лит. и яз. им. Низами. Т.ХII. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1958, с.11-21.
402. Ширалиев М.Ш. Проблема диалектного членения языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.II. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1960, с.96-102.
403. Ширалиев М.Ш. О проблеме языка и диалекта // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.III. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1963, с.34-40.
404. Ширалиев М.Ш. Кыпчакские элементы в азербайджанском языке // Исследования по грамматике и лексике тюркских языков. Ташкент, 1965, с.5-17.
405. Ширалиев М.Ш. Второе лицо категории принадлежности и сказуемости (на материале диалектов и говоров азербайджанского языка) // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.IV. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1966, с.44-47.
406. Ширалиев М.Ш. Новые диалектные данные для истории тюркских языков (По материалам азербайджанских диалектов) // Сов. тюркология, 1970, №5, с.20-24.
407. Ширалиев М.Ш. Махмуд Кашгари как диалектолог // Сов. тюркология, 1972, №1, с.24-30.
408. Ширалиев М.Ш. О творительном падеже // Сов. тюркология, 1980, №6, с.20-22.
409. Ширалиев М.Ш. Азербайджанское языкознание на современном этапе // Сов. тюркология, 1982, №6, с.39-43.
410. Ширалиев М.Ш. Диалекты и говоры азербайджанского языка. Ред. А.Щербак. Баку: Элм, 1983.
411. Ширалиев М.Ш. Закономерности развития азербайджанского языка // Сов. тюркология, 1985, №5, с.3-8.
412. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1962.
413. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л.: Наука, 1970.

414. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Имя. Л.: Наука, 1977.

415. Эфендиев О.А. Территория и границы азербайджанских государств в XV-XVI вв. // Историческая география Азербайджана. Баку: Элм, 1987, с.110-119.

416. Языки народов СССР. Т.II. Тюркские языки. М.: Наука, 1966.

417. Ямпольский З.И. Древние авторы о языке населения Азербайджана // Изв. АН Азерб. ССР, 1955, №8, с.61-69.

418. Ямпольский З.И. Древнейшие сведения о тюрках в зоне Азербайджана // Уч. зап. Азерб. гос. ун-та, сер. яз. и лит., 1966, №2, с.62-64.

419. Ямпольский З.И. О тюрках V века до нашей эры // Уч. зап. Азерб. гос. ун-та, сер. яз. и лит., 1970, №5-6, с.10-13.

Başqa dillərdə

420. Амансарыев Ж□. Түркмен диалектологиясы. Ашгабат: Түркменистан, 1970.

421. Amırgur A.M. Der azerbaidchanische dialekt von Schapur. Klaus Schvard Verlag, 1971.

422. Аразкулыев С., Атаниязов С., Бердиев Р., Сапарова Г. Түркмен дилинин ғысгача диалектологик сөзлүги. Ашгабат: Ылым, 1977.

423. Benzig İ., Menges K. Türk Dillerinin sınıflandırılması // Tarihi Türk Şiveleri. Ankara, 1979.

424. Çağatay S. Türk Lehçeleri Örnekleri. Yaşayan Ağız ve Lehçeler. Ankara, 1972.

425. Dastani-Ahmet Harami. İstanbul, 1946.

426. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. Тошкент: Узбек. ССР “Фан” нашриёти, 1967.

427. Dilaçar A. Dil, Diller ve Dilcilik. Ankara, 1968.

428. Divanü Lugat-it Türk Tercümesi. Çeviren Besim Atalay. C.1-3. Ankara, 1939-1941.

429. Doerfer G. İrândaki Türk Dilleri // Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı. Belleten – 1969. Ankara, 1969, s.1-11.

430. Ercilasun A.B. Kars İli Ağızları. Ses Bilgisi. Ankara, 1983.

431. Ergin M. Dede Korkut Kitabı. I. Giriş-Metin-Faksimile. Ankara, 1958.

432. Ergin M. Dede Korkut Kitabı. II. İndeks-Gramer. Ankara, 1963.

433. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. İstanbul, 1972.

434. Ergin M. Azeri Türkçesi. 2. baskı. İstanbul, 1981.

435. Gabain A. Eski Türkçe // Tarihi Türk şiveleri. Ankara, 1979.

436. Gabain A. Codex Cumanicus'un Dili // Tarihi Türk Şiveleri. Ankara, 1979.

437. Gökdağ Bilgehan A. Salmas Ağzı. Güney Azerbaycan Türkçesi Üzerine Bir İnceleme. Kara M. Çorum, 2006.
438. Gökyay O.Ş. Dedem Korkudun Kitabı. İstanbul, 1973.
439. Hacıoğlu Recep Albayrak. Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu. Güney Azeri Sahası Derleme Deneme Sözlüğü. Ankara, 1992.
440. İbnü-Mühenna Lugati. Aptullah Battal. İstanbul, 1934.
441. Кошғарий М. Туркий сўзлар девону (Девону луғотит турк). Т.І-ІІІ. Тошкент: Узбек. ССР Фанлар Академиясы Нашриёти, 1960-1963.
442. Köprülü M.F. Azeri // İslam Ansiklopedisi. C.2. İstanbul, 1970, s.118-151.
443. Talıphanbeyli S. Karabağ-İstanbul Şivelerinin Savtiyat Cihetinden Mukayesesi. I. // Azerbaycan Yurt Bilgisi, 1933. Sayı 13, s.23-31.
444. Танасоглу Д.Н. Гагауз дили. Грамматика киады. Башланкы школанын 2-жи классы ичин. Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1960.
445. Tanıklariyle Tarama Sözlüğü. C.1-2. İstanbul, 1943-1945; C.3-4. Ankara, 1954-1957.
446. Tekin T. Orhon yazıtları. 4. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010.
447. Togan A. Zeki Velidi. Azerbaycan // İslam Ansiklopedisi. C.2. İstanbul, 1970, s.91-118.
448. Ўзбек тилининг изохли луғати. Икки томли. Т.І. М.: Изд-во «Русский язык», 1981.

Mənbələr

449. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cilddə. 1-ci c. Tərtib edənlər F.Qasımsadə, H.Arashlı. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962.
450. Axundov M.F. Əsərləri. 3-cü c. Tərtib edən H.Məmmədzadə. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962.
451. Arzı-Qəmbər. Kərkük xalq dastanı. Toplayanı Əta Tərzibaşı. Red. Q.Paşayev. Bakı: Gənclik, 1971.
452. Aşıq Ələsgər. 1-ci kitab. Toplayanı İ.Ələsgərov. Bakı: Elm, 1972.
453. Azərbaycan dastanları. II c. Tərtib edənlər Ə.Axundov, M.H.Təhmasib. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1966.
454. Azərbaycan dastanları. 5 cilddə. IV c. Tərtib edən M.H.Təhmasib. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1969.
455. Azərbaycan dastanları. Toplayanı A.Nəbiyev. Bakı: Gənclik, 1977.
456. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Tərtib edənlər: M.H.Təhmasib, T.Fərzəliyev, İ.Abbasov, N.Seyidov. Bakı: Elm, 1979.

457. Bayatılar. Tərtib edəni M.H.Təhmasib. Bakı: EA AzF nəşriyyatı, 1943.
458. Bayatılar (XVIII-XIX əsrlər). Tərtib edəni A.Məmmədova. Bakı: Elm, 1977.
459. Cəfərzadə Ə. Cəlalியə. Povestlər və hekayələr. Bakı: Gənclik, 1983.
460. Çəmənəminli Y.V. Əsərləri. 3 cildə. Tərtib edəni M.Axundova. 3-cü c. Bakı: Elm, 1977.
461. Fə dai. Bəxtiyarnamə. Tərtib edəni Q.Məmmədli. Bakı: Azərb. Universiteti nəşriyyatı, 1957.
462. Füzuli M. Əsərləri. 5 cildə. Tərtib edəni H.Araslı. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı. I, II cildlər, 1958; IV c., 1961.
463. Heyran xanım. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1961.
464. Həbibli. Şe'rlər. Tərtib edəni Ə.Məmmədov. Bakı: Yazıçı, 1980.
465. Xətai Şah İsmayıl. Əsərləri. 2 cildə. Elmi-tənqidi mətni tərtib edən Ə.Məmmədov. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı. I c., 1966; II c., 1973.
466. Xətai Şah İsmayıl. Sazım. Qoşmalar, bayatılar, qəzəllər. Tərtib edəni M.Abbaslı. Bakı: Gənclik, 1973.
467. Xətai Şah İsmayıl. Əsərləri. 2 cildə. Tərtib edəni Ə.Məmmədov. Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı. 1-ci c., 1975; 2-ci c., 1976.
468. Keçmişimizdən gələn səslər. Bakı, 1981.
469. Keçmişimizdən gələn səslər. 2-ci buraxılış. Bakı: Elm, 1982.
470. Keçmişimizdən gələn səslər. 3-cü buraxılış. Bakı: Elm, 1983.
471. Kişvəri. Əsərləri. Tərtib edəni C.Qəhrəmanov. Bakı: Yazıçı, 1984.
472. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib edəni H.Araslı. Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1962.
473. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib edəni H.Araslı. Bakı: Gənclik, 1978.
474. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib edənlər: F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988.
475. Qurbani. 55 şe'r. Tərtib edəni A.Dadaşzadə. Bakı: Azərb. Dövlət nəşriyyatı, 1972.
476. Maraği Abbasqulu. Əmsali-türkanə (Atalar sözləri və xalq məsəlləri). Çapa hazırlayanı M.Payızov. Bakı: Yazıçı, 1992.
477. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 3 cildə. Tərtib edənlər: Ə.Mirəhmədov, T.Həsənzadə. 1-ci c. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1966.
478. Mö'cüz M.Ə. Seçilmiş şeirləri. Tərtib edəni Q.Məmmədli. Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1954.
479. Nəbati Seyid Əbdülqasim. Əsərləri. Tərtib edəni Ə.Hüseyni. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968.

480. Nəsimi İ. Əsərləri. 3 cildə. C.1-3. Elmi-tənqidi mətni tərtib edən C.Qəhrəmanov. Bakı: Elm, 1973.
481. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edəni H.Araslı. Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1973.
482. Nəsimi İ. Məndə sığar iki cahan. Tərtib edəni C.Qəhrəmanov. Bakı: Gənclik, 1973.
483. Oğuznamə. Çapa hazırlayanı S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1987.
484. Ordubadi M.S. Əsərləri. 8 cildə. Tərtib edəni F.Vəzirova. 1-ci c. Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1964.
485. Sabir M.Ə. Hophopnamə. 3 cildə. Tərtib edəni M.Məmmədov. 2-ci c. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962.
486. Şeyx Səfi təzkirəsi ("Səfvətüs-səfa"nın XVI əsr türk tərcüməsi). Tərtibçilər: M.Nağısoylu, S.Cabbarlı, R.Şeyxzamanlı. Bakı: Nurlan, 2006.
487. Şəhriyar Məhəmmədhüseyn. Aman, ayrılıq. Poema və şe'rlər. Tərtib edənlər: Q.Beqdeli, H.Məmmədzadə. Bakı: Yazıçı, 1981.
488. Şirvani Seyid Əzim. Əsərləri. 3 cildə. Tərtib edəni S.Rüstəmov. 1-ci cild. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1967.
489. Təbrizi Qövsü. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edəni H.Araslı. Bakı: Azərb. Universiteti nəşriyyatı, 1958.
490. Vaqif M.P. Əsərləri. Tərtib edəni H.Araslı. Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1968.
491. Vidadi. Əsərləri. Tərtib edəni H.Araslı. Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1977.
492. Yanardağ əfsanələri. Toplayanı S.Paşayev. Bakı: Gənclik, 1978.
493. Zakir Qasım bəy. Əsərləri. Tərtib edəni S.Rüstəmov. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1964.

İXTİSARLAR SİYAHISI

Rayon və bölgə adlarının ixtisarı

A. – Ağsu	Kür. – Kürdəmir
Ağ. – Ağdam	Ks. – Karvansaray
Ağc. – Ağcabədi	Q. – Qax
Ağd. – Ağdaş	Qaf. – Qafan
As. – Astara	Qar. – Qarabağ
B. – Bakı	Qaz. – Qazax
Bal. – Balakən	Qb. – Quba
Bas. – Basarkeçər	Qk. – Qarakilsə
Bey. – Beyləqan	Qəb. – Qəbələ
Bər. – Bərdə	Qər. Ab. – Qərbi Abşeron
Bil. – Biləsuvar	Qub. – Qubadlı
Bk. – Başkeçid (Dmanisi)	Laç. – Laçın
B.Qk. – Böyük Qarakilsə	Ler. – Lerik
Bol. – Bolnisi	Lən. – Lənkəran
Bor. – Borçalı (Marneuli)	Mar. – Marağa
Cəb. – Cəbrayıl	Mas. – Masallı
Cəl. – Cəlilabad	Meğ. – Meğri
Çən. – Çənbərək	Min. – Mingəçevir
Daş. – Daşkəsən	Muğ. – Muğan
Dər. – Dərbənd	Nax. – Naxçıvan
Ərd. – Ərdəbil	Oğ. – Oğuz
Füz. – Füzuli	Ord. – Ordubad
G. – Gəncə	Sa. – Saatlı
Gəd. – Gədəbəy	Sab. – Sabirabad
Gg. – Göygöl	Sal. – Salyan
Gor. – Goranboy	Səl. – Səlmas
Göy. – Göyçay	Ş. – Şəki
İm. – İmişli	Şab. – Şabran
İr. – İrəvan	Şah. – Şahbuz
İsm. – İsmayıllı	Şam. – Şamaxı
Kəl. – Kəlbəcər	Şəm. – Şəmkir

Şər. – Şərur
Şir. – Şirvan
Şş. – Şuşa
Tab. – Tabasaran
Təb. – Təbriz
Tər. – Tərtər
Tov. – Tovuz
Uc. – Ucar

Ur. – Urmiya
Yar. – Yardımlı
Yev. – Yevlax
Zaq. – Zaqatala
Zb. – Zəngibasar
Zən. – Zəngilan
Zər. – Zərdab

Başqa ixtisarlar

DTS – Древнетюркский словарь
KDQ – Kitabı-Dədə Qorqud
MK – Mahmud Kaşğari. Divanı lüğət-it-türk
DƏH – Dastanı-Əhməd Hərəmi

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
AZƏRBAYCAN DİLİNİN KÖKLƏRİ	13
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DİALEKT FƏRQLƏRİNİN YARANMASI	64
Fonetik xüsusiyyətlər	69
Samitlər	70
Sözün kar başlanğıcı haqqında	98
Sözün qədim fonetik şəklinin dəyişməsi	103
Samitlərin dəyişməsi	106
Uzun saitlər	110
Diftonqlaşma.....	116
Saitlərin dəyişməsi	118
Söz sonunda dodaqlanma əlamətinin yaranması və itməsi.....	139
Saitlər ahənginin pozulmasında qalınlaşma meyli.....	146
Morfoloji xüsusiyyətlər	148
Hal şəkilçiləri.....	148
Qədim alət halı haqqında	155
Halların mənaca əvəzlənməsi	156
Mənsubiyyət şəkilçiləri.....	160
Feil zamanlarının ifadə formaları	168
Feilin əmr şəkli	186
Feilin vacib şəkli.....	194
Məsdərdən sonra sözdüzəldici şəkilçinin işlənməsi	198
Feili bağlama şəkilçiləri.....	199
Qədim türk leksik qatının inkişafı	202
İlkin mənasını və fonetik tərkibini saxlayan sözlər	209
İlkin mənasını saxlamaqla fonetik dəyişikliyə uğrayan sözlər.....	241
İlkin mənasına yaxın olan sözlər	253
AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKT BÖLÜNƏSİ	264
Oğuz qrupu türk dillərinin ümumi və fərqli xüsusiyyətləri	264

Azərbaycan dilinin yayılma coğrafiyası	269
Azərbaycan dilində məhəlli xüsusiyyətlərin yaranmasını şərtləndirən amillər	270
Əsas ləhcələrin və qarışıq tipli şivələrin xüsusiyyətləri.....	272
Azərbaycan dili şivələrinin təsnifatı problemi.....	286
Keçid şivələr	303
Nəticə	313
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	317
İxtisarlara siyahısı.....	344

